

**ДРЖАВЕН АРХИВ НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА
МАКЕДОНИКА ЛИТЕРА**

ПАВЕЛ ШАТЕВ

МАКЕДОНИЈА ПОД РОПСТВО

Том 7

ДРЖАВЕН АРХИВ НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА
МАКЕДОНИКА ЛИТЕРА

Министерство за култура

***Оваа публикација е објавена со финансиска поддршка на
Министерството за култура на Република Македонија***

© Павел Шатев (Милка Шатева), 2013

© Државен архив на Република Македонија и Македоника литература, за ова издание.

Сите права за ова издание се заштитени со закон. Не е дозволено копирање, умножување и објавување на делови или на целото издание во печатени и електронски медиуми или за друг вид јавна употреба или изведба без согласност на издавачот или на преведувачот на ова издание.

Павел Шатев

МАКЕДОНИЈА ПОД РОПСТВО

Солунскиот заговор (1903)

Подготовка и исполнување

Том 7

Превод

Предраг Димитровски

Приредил

Д-р Зоран Тодоровски

МАКЕДОНИЈА
литература

Скопје, 2013
МАКЕДОНИЈА

КОН ИЗДАНИЕТО

„Јас ги напишав овие ‘Спомени’ со единствена желба да опишам некои факти и настани во кои сум учествувал и лично сум видел и научил. Јас не претендирам дека сум напишал некоја историја. Не. Јас сум ја опишал активноста на некои лица и факти со дејтали од локален карактер, можеби незначителни, земени сами по себе, но земени заедно, ќе му помогнат и на идниот историчар за да знае какви биле животои и условиите за работата во тогашната епоха.“

Павел Шатев

Павел Шатев спаѓа во редот на неодминливите и највозбудливи историски фигури на македонското национално-револуционерно движење. За македонската политичка и културна историја особено е значајно публицистичкото творештво на Павел Шатев, посветено, пред сè на историското минато на Македонија и на македонското револуционерно движење.

За жал, овој мемоарски труд на Павел Шатев „Македонија под ропство – Солунскиот заговор (1903)“, објавен во Софија во 1934 година, првпат се објавува во Република Македонија. Македонската јавност има можност првпат да се запознае со овој изворен мемоарски запис за подвигот на македонските гемиџии во солунските атентати во 1903 година, односно, како што пишува Шатев во спомените, за „македонскиот идеализам“, кој во во лицето на „солунските атентатори ја достигна својата кулминација, што ретко, па дури и никогаш не

се среќава во историјата“. А познатиот хроничар на македонските револуционерни настани, Христо Силјанов, ќе додаде: „Така, тие го манифестираа насобраниот благороден гнев на својата македонска татковина и на своите сонародници им оставија тестамент со најубавиот пример на саможртвување.

Оваа книга на Шатев, всушност, претставува дополнување на неговата прва публицистичко-мемоарска книга „Заточението во Сахара-Фезан“, објавена во Софија во 1910 година.

Павел Шатев е единствениот жив гемиџија од солунските атентати во 1903 година. Неговата судбина како да беше предодредена да излезе од запалениот брод „Гвадалкивир“ и да ни ја раскаже приказната за вистината на големиот подвиг и за смртта на македонските гемиџии, односно како што вели тој во Предговорот на книгата: „Јас ги напишав овие ‘Спомени’ со единствена желба да опишам некои факти и настани во кои сум учествувал и лично сум видел и научил“.

Причините за солунските атентати Шатев ја навестува уште во предговорот на книгата. Како добар познавач и аналитичар на македонските состојби, тој во предговорот ќе истакне дека и покрај тоа што „македонскиот народ и денес е под ропство, но тоа апсолутно не значи дека дека тој се помирил со ситуацијата“. Во таквите политички околности и настани на Балканот, како што пишува Шатев, македонскиот народ „тешко можеше правилно да се ориентира и да ја насочи борбата по вистински и правилен револуционерен пат“, имајќи го предвид апсолутизмот на турската власт и постојните соперништва и антагонизам на балкански држави и на големите сили. Констатирајќи дека „Македонија во својата борба за слобода и независност даде многу и разновидни жртви, но тие не беа и не се дадени залудно“, Шатев не ја сокрива вербата дека Македонците, „вооружени со поуците од историјата и револуционерното искуство“, ќе ја продолжат својата борба за да го „постигнат својот идеал – слобода и независност“.

Централното место во своите спомени Шатев им го посветува на младите македонски гемиџии – солунските атентатори, кои под влијание на руските анархисти цврсто решиле да се борат за слободата на својата татковина Македонија, и тоа, преку атентатите насочени, не само против апсолутистичкиот турски режим, туку и против европскиот капитализам во Турција. Нивната саможртва, и тоа токму пред Илинденското востание, одекна не само како значаен политички ефект, туку и морален предизвик на храбрите илинденски востаници. И покрај тоа што Шатев смета дека „солунските атентатори се највисоката пројава на човечкиот индивидуализам“, тој ќе истакне дека „тешко ќе му биде на историчарот лично да одреди кој од тие два настана бил поголем“.

Опишувајќи го непосредно бестрашниот подвиг на гемициите, на кои и тој им припаѓал, а кој се граничи до екстреман фанатизам и индивидуализам, Шатев ни ја пренесува нивната решителност да умрат за да покажат дека не се само авантуристи, ниту разбојници, а помалку дека копнеат за слава и херојство, туку дека единствено се жртвуваат за слобода. Сите тие млади луѓе, ученици, студенти, интелектуалци, кои никогаш не се занимавале со физичка работа, го прифатија предизвикот, легнати во мрачен, влажен и тесен тунел без воздух со месеци да копаат кон целта, која можеше само да ги доведе до смрт. Овие млади луѓе не размислуваа за животот, за љубовта и за сите младешки мечти, туку само за смртта.

И самите свесни за нивната доброволна и херојска смрт, стремејќи се кон целосна анонимност во деновите на подготвувањето на големиот чин, тие се оддаваа на вистински аскетизам и смислено избегнуваа секако фотографирање, зашто, како што пишува Шатев, „сакаа да бидат служители на идејата, но не и на славата“. Некои, заради конспиративноста, загинаа анонимно, криејќи ги своите имиња под туѓи лични документи. А во случајот, ако загинеше Шатев со својот куфер полн со експлозив во бродот „Гвадалкивир“, светот ќе знаеше дека загинал некој си Георги Манасов, селски учител од Бугарија. И покрај тоа, како што пишува Шатев во спомените, „историјата, меѓутоа, не почитува завети“, тој со објавувањето на овие спомени го нарушил заветот „на великите македонски покојници во Солун и Сахара“, каде „сакаа да ги затрат и своето тело и своите имиња, оставајќи над нивните урнатини да живее издигнатиот македонски дух за слобода и копнежи за светли дни“.

До последниот миг македонските гемиции веруваа дека нивното дело ќе придонесе во корист на ослободителната кауза и за да некој не се посомнева во чистотата на нивните побуди, тие, и пред светот, силно ја истакнаа поставената цел дека слободата за која се борат им е поскапа и од животот. Нивните имињата се разнесоа низ светот како симбол на македонското херојство и на македонската саможртва и, како што пишува Шатев во спомените, тие станаа „првите светци на македонската револуција“. Ретко дотогаш светот видел поголем хероизам и фанатизам и поголема пожртвуваност за саможртва со извршувањето на таквиот исклучителен подвиг на бесмртноста.

Македонските гемиции, иако се жестоки фанатици, во душата тие се мирољубиви, нежни и грижливи кон човечкиот живот, водејќи сметка при извршувањето на атентатите да не страдаат невини жртви и да не оставаат финансиски долгови по нивната смрт. За тоа доволно говори осигурувањето на Јордан Поп Јорданов-Орце пред извршување на атентатите да ги врати добиените пари за купување на експлозивот

од Борис Сарафов. И покрај тоа што за извршување на замислениот чин гемициите работеа самостојно и конспиративно, беа во дослух со раководството на Македонската револуционерна организација, барајќи, притоа, помош во пари и експлозивни средства и нивно пренесување до Солун од Гоце Делчев, Борис Сарафов и Тодор Александров.

Својата животна и револуционерна биографија Шатев ја започнува од родното Кратово, преку школувањето во Скопје, престојот во Цариград при копањето тунелот за минирање на Отоманската банка, до доаѓањето Солун и негово приклучување кон гемициите, цврсто решен да учествува во животниот подвиг. Потоа, следат драматичните и трагичните настани, премрежиња и голготи по затвори, судови и заточенија од Македонија, преку Мала Азија до Северна Африка.

Спомените на Шатев, покрај неизбежната историска фактографија, се одликуваат со спокојно и ладнокрвно прикажување на настаните, збогатени со една раскошна белетристичка дарба. Дијалозите меѓу младите гемиции се интимни и емоционални, полни со драматизам и поетика. Неговите описи за затворите и животот во нив се вистински прикази, полни со психолошки и драматични моменти.

За македонската историска наука вредни се историските портрети со богати карактеристики за личностите што Шатев ги среќавал и соработувал со нив. Во прв ред, неговите другари од тунелот во Цариград: Петар Манџуков, Славе Мерџанов и Петар Соколов, потоа гемициите: Јордан Поп Јорданов-Орце, Константин Кирков, Димитар Мечев, Илија Трчков и Владимир Пингов, и најнакрај револуционерите и раководителите на Македонската револуционерна организација: Јосиф Даскалов, Гоце Делчев, Даме Груев, Јане Сандански, Борис Сарфов, Тодор Александров, Иван Гарванов и др.

Преку овие мемоари за подвизите на македонските гемиции, всушност се запознаваме со револуционерните предизвици и доживувања на Павел Шатев, за сите негови бури низ епохата во која минувал и низ кои ни се открива неговиот карактер и поетската душа, а пред сè, патриотизмот кон слободата на неговиот народ и татковината. Целиот животен и револуционерен пат на Шатев се одликува со скромност, како што, впрочем, се гледа и од овие негови спомени. И во понатамошната своја револуционерна дејност во редовите на ВМРО (Обединета) и како политичар и државник во телата на АСНОМ и во првата македонска влада, тој си остана верен на себеси, целосно оддаден на македонското дело.

Цврсто верувајќи за блиското ослободување на Македонија и на македонскиот народ, Шатев своите спомени ги наменил на „новото поколение“, како што ги именува македонските читатели на крајот на предговорот на книгата: „Ете зошто кога ги поднесувам пред чита-

телската публика приготвените 'Спомени' како најобично четиво, можам да се надевам дека овој мој труд ќе предизвика внимание и кај сите дејци и современици да го напишат и тие тоа што го преживеале, за да можат да му олеснат на новото поколение – единствениот залог за конечниот успех“.

Скопје, декември 2013 год.

Д-р Зоран Тодоровски

ВЛДР 986

Братислава

ПАВЕЛЪ П. ШАТЕВЪ

ВЪ МАКЕДОНИЯ ПОДЪ РОБСТВО

СОЛУНСКОТО СЪЗАКЛЯТИЕ (1903 Г.)

ПОДГОТОВКА И ИЗПЪЛНЕНИЕ

Солунъ съ „Безъз-куле“, политич. затворъ на българитѣ въ Македония.

СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — 1934

ПРЕДГОВОР

Македонија, во период од неколку века духовно, политички заробена, економски експлоатирана, одвај кон крајот на XIX век се разбуди од долгиот летаргичен сон, откако условите во кои се наоѓаше таа, како последица на една долга еволуција, се изменија.

Со развојот на капитализмот, феудалното уредување, како во цела Европа, така и на Балканот како историска неопходност ќе биде сменето, зашто економските и политичките услови налагаа една поредовна и интензивна трговска размена на стоки поради новите отворени пазари за пласман на стоки и капитал.

Од сите балкански земји Македонија, поради нејзината географска положба и слабиот економски и културен развој, беше останата најодзади. Но, благодарение на демократските идеи, развиени со Француската револуција и раширени по цела западна и југоисточна Европа, и Македонија, макар и подоцна, се разбуди и ја започна својата борба за духовно, политичко и економско ослободување.

Македонија во центарот на Балканот, објект за освојување не само од балканските држави, туку и поради нејзината географска положба, земја преку која минуваат сите патишта кон трите континенти – Европа, Азија и Африка – како дел од бившата Отоманска Империја некои од западноевропските сили во својот империјализам ја сметаа како своја целна точка, преку која сакаа да ги насочат своите соперништва за да ги реализираат и да ги обезбедат своите груби политички и економски интереси.

Македонскиот народ ја почна борбата доцна, но со своето самоодрекување, пожртвуваност и херојство во борбата, храбро може да се мери и споредува со најборбените народи во Европа. Македонскиот народ и денес е под ропство, но тоа апсолутно не значи дека дека тој се помирил со ситуацијата. Разрешувањето на

македонското прашање поради редица околности и собитија задоцни, а тоа може да се објасни само со многу специфичните услови во кои почна и се разви борбата за слобода и независност. Македонија како земја останата назад во културен, политички и економски однос, притисната од еден азиски апсолутизам на бившите турски султани и феудалци, притоа со население од неколку народности од различно потекло и раси, чиј религиозен, расен и национален антагонизам неприродно и лесно се потпалуваше не само од турската власт, туку и од заинтересираните балкански влади и држави, при постојните соперништва и антагонизам меѓу малите и големите држави, тешко можеше правилно да се ориентира и да ја насочи борбата по вистински и правилен револуционерен пат.

Македонија во својата борба за слобода и независност даде многу и разновидни жртви, но тие не беа и не се дадени залудно. Поради долгата борба, преживеаните невидени и неописливи страдања и сиромаштија, Македонците без разлика на вера, народност и јазик можеа да ги увидат грешките, да изведат соодветни заклучоци и вооружени со поуките од историјата и револуционерното искуство, да ја продолжат својата борба и нема сомневање дека ќе го постигнат својот идеал – слобода и независност.

Борбата на македонскиот народ мина низ неколку етапи, па следствено и паролите во борбата неопходно требаше навремено да се сменат. Но настаните, како и секогаш, особено тука на Балканот, се развиваа со огромна брзина и општо земено постојано ги претекнуваа националните дејци и борците. Тоа е можеби најголемата несреќа на Македонците, наспроти нивната енергија, пожртвуваност и херојство низ сите епохи на нивната историја.

Јас ги напишав овие „Спомени“ со единствена желба да опишам некои факти и настани во кои сум учествувал и лично сум видел и научил. Јас не претендирам дека сум напишал некоја историја. Не. Јас сум ја опишал активноста на некои лица и факти со детали од локален карактер, можеби незначителни земени сами по себе, но земени заедно ќе му помогнат и на идниот историчар за да знае каков бил животот и условите за работа во тогашната епоха.

Историјата на револуционерните борби во Македонија не е напишана целосно и поради пресвртите во животот. Многумина од смелите учесници во тие големи борби загинаа по планините, полињата и занданите, друг дел изумре, а малкумина оставиле напишани материјали од кои идниот непристрасен историчар ќе има потреба кога ќе го проучува историско-економскиот развој на

македонското национал-револуционерно и ослободително движење да ги направи своите проценки и да изведе соодветни заклучоци. Веќе се создаде ново поколение кое со уште поголема верба и ентузијазам во делото се впушти во борбата, без поконкретно и точно да го знае минатото на македонското ослободително движење.

Ете зошто кога ги поднесувам пред читателската публика приготвените „Спомени“ како најобично четиво можам да се надевам дека овој мој труд ќе предизвика внимание и кај сите дејци и современици да го напишат и тие тоа што го преживеале за да можат да му олеснат на новото поколение – единствениот залог за конечниот успех.

Ако се предизвика тој интерес макар кај дел од сè уште живите дејци и сведоци на минатите црковно-училишни, политички и револуционерни борби, јас ќе сметам дека целта на овој мој труд е постигната.

ВО МАКЕДОНИЈА ПОД РОПСТВО

*Грешките и поуките од минатото
ни го посочуваат патот кон иднината*

1. Кратово и околината

Од градовите во Македонија, кои имаат значење за зачувување на бугарскиот дух и традиции од мрачните епохи на духовното и политичко ропство, една завидна улога има и необичниот град Кратово.

По основањето, за подигањето на градот не се знае ништо точно и детално...

Според преданието, првите доселеници биле Римјани – рудари. Нивната населба се наоѓала малку погоре од денешниот град во месност каде во сите времиња се пронаоѓале основи на градби, гробници, делови од садови, римски монети, накит и др.

Таа месност, се гледа, поради лошата судбина на населбата – или напуштена или настрадана од некоја стихија – е позната кај постарите луѓе под името „Злокуки“.

Во време на првото и второто бугарско царство (809 – 1330) од кратовските рудници, или како што во денешно време ги нарекуваат окна, се добивало бакар, железо, сребро и злато. Се знае дека во минтото имало материјална благосостојба и духовна култура¹.

За време на српското владеење во Кратово (1330-1355) имало малку српски чиновници околу олово – сребрените рудници и

¹ За време на првото бугарско царство сев. Македонија била во состав на бугарската држава 209 години, а за време на второто – 129 или вкупно 338 години, а во непрекинато духовно единство 521 год. (809-1330).

отпосле дошла една мала колонија од Дубровничката Република, заинтересирана за производство на метали. И едните и другите со текот на времето исчезнале во масата Бугари.

Од камените (калдрмисани) дворови на некои од куќите се издигнуваат седум средновековни кули – живеалишта и крепости на кратовските кнезови до крајот на XVI-то столетие. Тие замоци му придаваат и архаичност и таинственост на градот, поразувајќи ги чувствата и будејќи ја фантазијата за создавање на сликата за минатото.

Поглед на Крайово

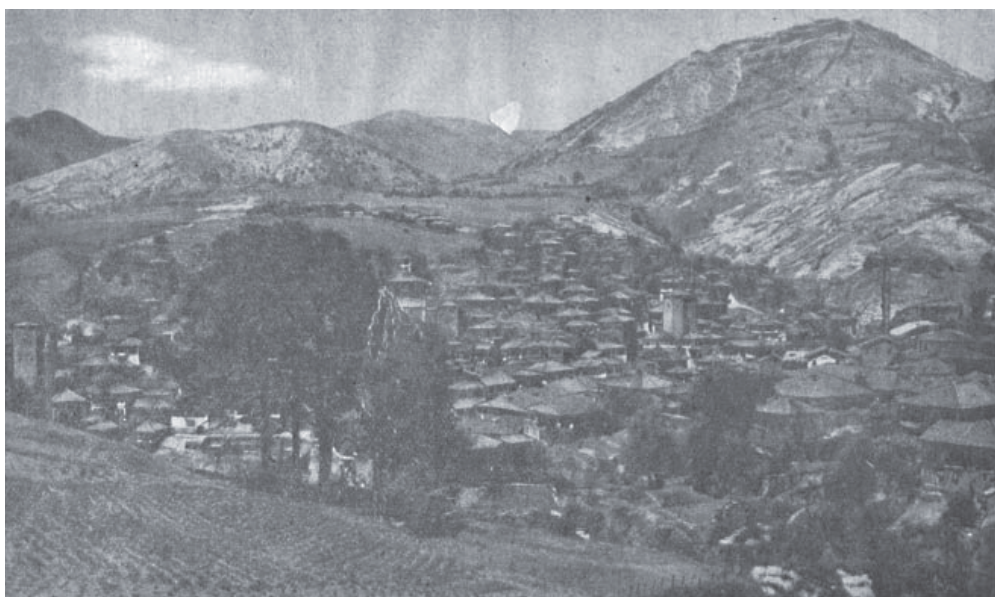
Голем впечаток оставаат и зачуваните пет џамии, чии високи минариња како да сакаат да ги надминат средновековните кули – замоци и да посочат на турското присуство во минатото².

Од останатите разни библиотеки, музеи и паметници секој може да се убеди дека во Кратово во таа далечна епоха се култивирал бугарскиот дух со една ревност присутна само кај повикани за голема мисија духовници народни трудбеници³.

Поставеноста на градот по ридовите и бреговите на трите бучни реки со високи притоки е таква што сите напори на погледот да ги опфати целосно се суетни.

² Кратово е конечно завладеано од Турците во 1567 г.

³ „Кратово во минатото“ од Георги Јанакиев

Поглед на Крайово

Кратово е мал град распослан на полињата на Осоговската Планина, во една котлина од сите страни заградена со венец од високи планини: Лисец, Буковец, Плавица и нивните падини. Градот е подигнат на неколку стрмни ридови и е обиколен со високи, остри ридови, кои го прават речиси непристапен.

Изградените обично дво или трикатни куќи, со балкони или стари чардаци се поставени амфитеатрално по стрмните падини на ридовите, што се пресечени со три реки над кои на неколку места има долги и високи мостови, од кои некои – камените – се изградени уште во средниот век и сè уште стојат неоштетени. Буковец – врв на Осоговската Планина (на 1.000 метри надморска височина), стрчи над градот со својата височина и обраснат со високи густы дрвја како букет ги украсува градот и целата котлина, што се открива кон запад. Околината на градот се состои исклучиво од лозја и ливади, меѓу кои се засадени многу плодородни дрвца. Во текот на пролетта и летото лозјата и ливадите се единствените места за прошетка, собири и веселба на граѓаните. Мажи, жени и деца се собираат во групи и одат на места, со години одредени за таа цел, каде ги одржуваат своите веселби (теферич).

Градот Кратово е населен со Турци и Бугари, кои живеат во посебни маала и освен на пазарот – чаршијата – речиси не се среќаваат едни со други. Поделени според јазикот и верата, обичаите

и традициите, градот беше поделен, така да се каже, на две половини. Меѓу Турците имаше неколку бејови (феудалци), кои поседуваа големи имоти и беа сопственици на цели села, чии жители беа нивни слуги, работници – земјоделци. Тие бејови (феудалци) според својот живот, држење и однесување, беа трн во очите на градското, особено бугарско население. Политичката власт на турската влада не беше ништо пред деспотизмот, своеволијата и нахалноста на бејовите-феудалци. Ако некој Бугарин во делничен ден е подобро облечен или истакнат со својата решителност и пргавост во најситните тековни локални работи, бејовите – феудалци беа тие што брутално, речиси со ќотек и тупаници го „вразумуваа“. На собирарите или вечеринките по куќите или на „теферичите“ (заеднички собири надвор од градот на некоја од ливадите), кога стануваше збор за турската власт или воопшто за Турците, бејовите – феудалци беа најмногу предмет на разговори, критика и потсмев.

И мали и големи им се потсмеваа, иако од нив стравуваа и ги презираа. Всушност, бејовите – феудалци беа претставници на јавната власт и на муслиманската религија. Верскиот антагонизам поддржуван со векови, уште повеќе ја засилуваше омразата меѓу Турците и христијаните. Бејовите – феудалци со своите самоволија даваа поводи за заедничко негирање и општо незадоволство кон сè што е турско.

Поглед на Крайово

2. Младешки желби

Децата по навика и имитирајќи ги возрасните, уште од јуношка возраст се привикнуваат да се пентарат по високите карпести и остри ридови и да ги минуваат речиси разрушените и високи мостови во градот. И за мене најзабавни игри беа како да се искачам на некоја висока, речиси недостапна карпа, како да стигнам до врвот на некој од ридовите што стрчат или како полесно и брзо да минам некој од мостовите иградени речиси од едно или две заоблени дрва (буки). Сите тие детски игри и забави особено ги вознемируваа и ги тревожеа моите родители, зашто животот си го изложував на опасност, и на два-три пати преживеав такви премрежиња, што само од чиста случајност можев да си го зачувам животот.

3. Во пансионот во Скопје

При таква прекалена детска желба за доживување, уште пред да го завршам основното образование, моите родители, наспроти нивната желба, сакаа по секоја цена да ме доведат во ред за да ги избегнам и другите можни премрежиња, што можеа да ме чинат живот. Единственото што во тоа време можеа да го направат беше да ме сместат во некој пансион, а најблизу беше тој при Скопската прогимназија во која за учител и надзорник беше назначен мојот братучед Иван Иг. Златков. И така, во 1892/93 учебна година стапив во I клас при Скопската прогимназија и речиси сите домашни и роднини при заминувањето ми се потсмеваа, зашто иронично ми велеа дека поскоро ме испраќаат „сургун“ – во заточение.

Во скопскиот пансион и во училиштето се најдов во сосема друга средина. Други околности, нови другари и познаници собрани речиси од сите градови, а некои и од селата од Скопскиот вилает. Во пансионот, иако бевме поделени според возраста и класовите, комуникацијата ни се одвиваше пак на групи според градовите. Група паланчани, група кратовци, велешани, тетовци, кумановци, штипјани и др. Како во пансионот, така и во училиштето, учевме и се занимававме според определен режим и под постојан надзор. Животот во пансионот ни беше поинтензивен и попријатен. Заедничка трпежа, заеднички гимнастички и други игри, заеднички собираи и одделни групни собираи и средби. Како што реков, во пансионот имше ученици од градовите и од селата. Не знам како и зошто, но

само поради начинот на живот, однесувањето и говорот, меѓу нас во пансионот имаше две струи. Едната, ученици селанчиња, а другата ученици од градовите. Во игрите, на собирањето и на средбите, по разни поводи и случаи секогаш и во сè се пројавуваше еден „антагонизам“ меѓу селанчињата и граѓанчињата. Честопати имаше префрлувања меѓу учениците селанчиња и учениците од градовите. За цело време на учебната година таа детска „вербална“ борба продолжуваше. Се разбира, како деца, не отсутствуваа и кавги и тепачки и меѓу учениците во пансионот од разните градови. Собрани од разни краишта, уште разликувајќи се според дијалектот, во говорот, навикнати на разни односи и дури начин на живеење, комунициравме, живеевме и игравме, така да се каже, како одделни родови, иако бевме во една иста училишна институција. Но, комунициравме, живеевме и игравме не според возраста и класовите, туку групирани во посебни групи: велешани, штипјани, радовишани, тетовци, гостиварци, кумановци, паланчани и др.

Наспроти строгоста дури и на Пере Тошев, како учител и воспитувач, наспроти училишниот правилник и заедничкиот надзор како во училиштето, така и во пансионот, сè се одвиваше така – во меѓусебни групни средби, натпревари, трки, пливање во р. Вардар и сл., со што училишната власт тешко се справуваше. А, во два наврата, при обид за бунт во пансионот се вмеша и административната власт – лично губернаторот (валијата) Хафуз-паша, првиот реформатор во Косовскиот вилает, единствениот виш чиновник, кој своевременио сериозно се беше зафатил да го дисциплинира албанското население и да ги спречи самоволијата на албанските планински, кои дотогаш кон локалното население по градовите и по селата се однесуваа брутално и наседаа, поединечно или групно, и секогаш вооружени сееја ужас, зашто се служеа со закани, грабежи, ранувања и убиства.

4. Првите бунтовници – комити

Наредната учебна година, како во градот, така и во пансионот и во училиштето, почнаа да стигнуваат гласини за востаници, комити, судири со војската и жандармеријата. Сите новини ги слушавме или надвор во градот или кога некој близок или роднина на некој од учениците пристигнуваше од Кочани, Пехчево, Царево Село, Кратово и др. За кусо време, сите гласини станаа реалност. Во Скопје во неколку групи пристигнаа веќе заробени востаници – комити и ние, за да ги видиме, било кога минуваа по главната улица од

станицата до управниот дом или по улиците покрај Вардар или, пак, пред самиот централен затвор „Куршумли ан“, баравме дозволи под разни изговори или, пак, едноставно бегавме од пансионот. Во групи од по 6 до 10 души, облечени во разни носии, повеќето селски, едни со калпаци, други гологлави, сите во опинци и стегнати, обиколени од војници и стражари, гордо врвеа по улиците на пат или за централниот затвор, било кон управниот дом или кон командата во Скопје. Востаниците – комити врвеа во редици, чекорејќи слободно, гордо и спокојно, гледајќи ја публиката наоколу, која ги следеше и набљудуваше од глава до пети.⁴

На крајот на учебната година сите ученици, повторно групно, си заминавме по родните места. Во Кратово, мали и големи, селани и граѓани, мажи, жени и деца, сите раскажуваа за заробените и убиени комити, чии глави наденати на колци власта со часови ги поставуваше на јавни места за да го заплаши и спречи локалното население. Турците ги негираа и ги исмеваа заробените и убиени комити, а бугарското население со особена симпатија раскажуваше за нив: кои биле, од каде дошле, каде и како биле и речиси сите жени и деца масовно присуствуваа кога власта ги предаваше главите или телата на убиените четници за да бидат погребани од бугарската црковна општина.

Востаниците во Кратовско речиси насекаде (с. Барбареве, Секулица, Повишени) беа убиени, заробени или протерани, меѓутоа населението со разни, една од друга потрогателни приказни со месеци се занимаваше со нив и нивната трагична судбина. Востаниците – комити насекаде наидуваа на пречки и непријатноста беше општа, меѓутоа комитите со својата борба, со своите дела и трагична смрт направија една невидена, според своите размери, пропаганда и агитации меѓу бугарското и турското население.⁵ Нивните авантури

⁴ Во таа година од Бугарија се организираа востанички одреди вкупно од околу 800 души востаници. Уште во текот на пролетта заминаа како претходница и за разузнавање неколку мали чети под водство на некои постари и искусни војводи.

Првиот одред наречен „Струмичка дружина“ од околу 160 души, беше командуван од поручник Начев и Јордан Венедиков. Вториот одред од околу 150 души наречен „Пирин-планина“ беше командуван од офицерите капетан Матров, поручник Антон Бозуков и војводата Кочо Љутата. Третиот беше најброен од околу 200 души и командуван од Тома Давидов, капетан Димитриев, Дедо Стојво и др.

⁵ Кратово и околината имаше 23.030 души население од кое 3.850 Турци, 55 Власи, 210 Цигани, а останатите Бугари. Околијата има 72 села од кои само две беа турски (Стрисовци и Рудари), а останатите се бугарски.

по разни села и планински месности населението точно ги проследи и изучи, а расказите за нив и нивната борба почнаа фантастично да се пренесуваат од уста на уста и дури да се воспеваат како народни песни...

Горо ле, горо зелена,
И ти водичке студена,
Виде ли горо да мине
Кара-Танас војвода?...

Селското население се охрабри, а градското сè повеќе и повеќе се окуражи и раздвижи, наспроти будноста на административно – полициските органи. На заеднички собири или веселби во градот и селата, речиси отворено се разговараше за „општата“ работа, за идната, веќе претстојна борба. Средбите и зближувањето меѓу селаните и граѓаните зачестија и секој во сите случаи каде имаше можност сакаше да ја манифестира било својата умешност, духовитост или храброст.

Револуционерната организација ја имаше веќе својата мрежа како во градот, така и во некои од селата. Тајно почнаа да циркулираат весници, да се пренесува и крие оружје – пушки, патрони и револвери. Како во градот, така и во селата колку и да сакаа тоа да мине тајно и незабележано, сепак повеќето работи беа речиси достапни за широк круг од бугарското население.

5. Во Солунската гимназија

Во учебната 1896/97 година јас пристапив во Солунската гимназија за да го продолжам своето образование. Повторно ме сместија во пансион каде се најдов во сосема други околности, други другари, други навики, друг живот. Додека во Скопското четирикласно училиште натпреварувањето меѓу учениците беше повеќе во игрите и авантурите во пансионот или надвор од него, тука во Солун натпреварувањето меѓу сите ученици беше само во училиштето. Пансионот беше обично училиште. Дружењето на учениците не беше веќе групно според градовите, туку според класовите или според возраста. Општите теми и дискусии не беа: кој, како и со кого се тепал или, пак, кој со што се пројавил во училиштето или на неделните или месечните ученички литературно-музички вечеринки и др. Ученичките вечеринки, иако претходно подготвувани според одредена програма, добиваа форма на општи

собири што беа место и се укажуваше згодна можност да се види кој ученик со што може да се одликува: рецитации, песни, раскази, па дури и „импровизирани говори“. Учениците од горните класови беа предмет на општо внимание, а тие, пак, од своја страна кон учениците од подолните класови се држеа и се однесуваа покровителски, божем беа назначени или определени за воспитувачи. Грубостите, бунтовите или префрлувањата по разни поводи во училиштето или во пансионот, какви што имаше во Скопското училиште, тука веќе не се манифестираа. Освен тоа, односот на учителите кон учениците во пансионот и гимназијата беа поинакви.

6. Ученички бунт

Во почетокот на пролетта, речиси незабележано однаспомалите, во гимназијата се случи еден бунт. На 7. II 1897 г. изутрината, неочекувано во заедничкиот салон во гимназијата се слушна голема врева, општ цагор и топот на чекори. Никој не влезе во класните простории. Сите се собравме во заедничкиот салон. Во тој момент, освен дежурниот контролор во училиштето, меѓу нас почнаа да се движат неколкумина од учителите, а, исто така, и директорот на гимназијата Ат. Наумов. Уште со неговото појавување се слушнаа еден-два гласа: „долу“, „долу“ и речиси сите како папагали почнавме да викаме „долу“. Зошто? Против кого...? Тоа малкумина го знаеја. Ние сите од 1 до 7 клас бевме во заедничкиот салон и бевме веќе толпа, која несвесно се влечка, без да знае зошто и против кого. Сите убедувања на посталожените и користејќи се со авторитетот учители-воспитувачи беа излишни. Се одлучи дека гимназијата е затворена и ние сите, во редици, како обично, повторно придружувани од соодветниот учител-контролор се прибравме во пансионот. Во текот на денот не се јавивме на редовното класно занимање ниту, пак, на вечерната настава. Наредниот ден, меѓутоа, почнаа советувањата. Без дозвола на нашите контролори, учениците организираа средби и собири во занималните за општи дебати и заеднички одлуки. Учителите-контролори во пансионот за тоа време беа само „глуви“ и „неми“ сведоци на започнатата „борба“. Заеднички советувања и собири се одржуваа речиси секоја вечер, а понекогаш и по ручекот. Се дискутираше за разни прашања, меѓутоа главното прашање за кое најмногу се дебатираше беше: како и каде ќе треба да се појавиме пред егзархискиот пратеник за да ги изнесеме нашите барања, што ќе

бидат тие, како воопшто да се формулираат и претстават. Сето тоа беше предмет, се разбира, на нашите заеднички собири, советувања, дебати и одлуки. По неколку дена на еден од собирите се соопшти дека егзархискиот пратеник веќе пристигнал и дека бил сместен во хотелот „Колумбо“. Остануваше да започнат „преговорите“. Во нашата бунтовничка средина се оформија две струи. Едни изнесоа мислење дека тој, самиот претставник треба да дојде во пансионот и во заедничката сала (салонот – занимална) да се дебатира и одлучува. Меѓутоа, некои од повозрасните и поразбрани ученици се спротивставија на предложеното од првата група, изјавувајќи дека тоа е апсолутно невозможно, бидејќи тој, егзархискиот пратеник, како училишен инспектор е началство и власт, а ние сме ученици и нему сме му потчинети, па следствено ние ќе треба да одиме кај него, а не тој да доаѓа кај нас. Тој став беше прифатен од сите. Остануваше единствено да решиме колку души од наша страна да се појават кај него и кои, имено, ученици. Се реши по двајца од секој клас (IV-VII), вкупно 8 ученици. Остана да се реши дали воопшто ќе треба да се дискутира усно или на писмено. Се прифати последното, откако се определи една комисија, која ќе ги редактира нашите барања и ќе го образложи текот на настаните и поредокот во гимназијата и во пансионот. Бунтот се случи. Гимназијата привремено се затвори. Учениците и егзархискиот пратеник „преговараат“, а учителите и контролорите како „обвинети“ стојат на страна.

На денот на бунтот, па и за сето време додека беше затворена гимназијата, како учителите, така и контролорите во пансионот беа сосема коректни, се држеа многу помирливо, регистрираа сè, татковски се потсмевнуваа, меѓутоа грижливо се воздржуваа од секако вмешување во „општиот“ спор, само и само да не ѝ се даде повод на државната власт за да се вмеша, зашто евентуално вмешување можеше да се одрази сосема поинаку и скапо да ги чини и некои од воспитаниците-ученици и некои од граѓаните, а најмногу некои од учителите.

За цело време постоеше една чисто ученичка дисциплина. Се водеше сметка кој, каде и кога може да излезе надвор од пансионот, кој со кого може да се сретне... Требаше највнимателно да се надгледуваат некои ученици, кои било според советите на нивните домашни било според советите и укажувањата на некои надворешни лица можеа да покажат малодушност и борбата да пропадне, зашто ние сметавме дека таа борба треба по секоја цена да се добие од нас-учениците, а не од нашите учители и контролори. Таа наша контрола беше на место. Навистина, под притисок на некои од граѓаните се

Солунската бугарска машка гимназија

појави мала колебливост во нашите редови, меѓутоа непомирливите превагнаа и сите обиди учениците-бунтовници да се разединат и поделат на две групи целосно беа спречени од самоконтролата на учениците.

Ни беше соопштено дека веќе неколку дена егзархискиот пратеник чека и сака средба. Најверојатно тој првите денови по пристигнувањето целосно се беше предал на проценката на поведението на бугарското граѓанство во однос на ученичкиот штрајк и основно, да го проучи спорот врз основа на кој се беше кренал бунтот на учениците. Всушност, меѓу учителите и учениците немаше какви и да било спорови и неправди. Напротив, голем антагонизам и заемни борби се водеа меѓу самите воспитувачи-учители, од една страна, а од друга – паралелно со тоа и меѓу граѓаните, зашто во Солун Бугарите беа поделени на две партии, борејќи се една против друга. Споровите меѓу двете партии се водеа воопшто со какви методи да се работи во иднина во борбата за ослободувањето на Македонија. Едната група беше за тивка, просветна, црковно-училишна борба, одејќи по еволутивен пат, за да можат македонските Бугари постепено да се издигнат во културно-просветен и економски однос и да заземат големи и мали служби во турската држава и на тој начин да формираат држава и притоа да се помачат да ги истиснат Грците во заден план. Таа еволуциона група беше раководена од егзархистите, кои беа непријателски расположени против секаква предвремена револуционерна активност, против секаква конспиративна борба,

сметајќи дека со такви предвремени борби ќе се влоши положбата на македонските Бугари.

Другиот дел од учителите заедно со еден дел од граѓанството беа носители на револуционерниот метод на активност и не можеа да се помират со барањата на првата група. ВМРО беше веќе формирана и постепено ја прошируваше својата мрежа од тајни конспиративни комитети низ Македонија.

Еволуционистите ја истакнаа паролата – легална борба, просвета, цркви и училишта, пеејќи ја песната: „Труд и залагање – со нас успех“, а револуционерите, истовремено со таа парола го препорачуваа и применуваа револуционерниот метод на дејствување, пеејќи: „Слободата не ја сака Егзархот – ја сака Караџата“.

Во други сеќавања веќе говорев за *йоделбаџи*а како на граѓанството, така и на учителите во Солун на два непријателски табора. Праведноста, меѓутоа бара да кажам дека за напредокот на бугарското дело во Солун еднаков дел имаат и едните и другите.

Но при сето тоа тие две струи си останаа непомирливи, се демнеа и бараа повод за да влезат во судир. Еден *нејприроден конфликт*, создаден од едната страна (егзархистите), доведе до неочекувани резултати. Целата гимназија го сопре своето функционирање и дојде до смена на нејзиниот директор. Се покажа дека другата страна (сепаратистите) беше посилна.

Даденото објаснување за тој настан, што го среќаваме во Спомените на Гарванов, е многу далеку од вистината.

Да повториме, зашто кажавме веќе во други сеќавања, дека покрај директор како Сарафов, подобни работи не беше можно да се случат во Солун. Тој, Сарафов, никогаш не би застанал на чело на едната учителска група за да ја прогонува другата, па и нему потчинета група, како што тоа го направи неговиот наследник. И од едната и од другата група учители беа добри Бугари: добро си ја гледаа гимназиската работа и беа добри општественици. *Впрочем, зошто беа тие антиагонизми меѓу нив?*

Се работеше за иднината на Македонија. Според едните (сепаратистите), спасот на цела Македонија, под притисок на толку претенденти (Бугари, Срби, Грци и Албанци), беше во автономниот принцип. За нив единственото правилно решение на македонското прашање беше *автономна Македонија во границите на турската империја*. Според другите, Бугарија била доволно силна за да завладее со цела Македонија, па нема зошто да се говори за некаква автономија. На истото мислење треба да била и Егзархијата, зашто

таа отворено застава на страната на вторите. Но, против автономна Македонија беа не само егзархистите, туку и Грците и Србите. Последните велеа дека една автономна Македонија ќе застане таму каде што застане и автономна Источна Румелија. Така барем се изрази пред мене еден српски училишен инспектор, а исто и некои видни солунски Грци. Принципот за автономна Македонија легна во основите на ВМРО, која зема не мало учество во солунските борби.

Сега, по толку преживевани настани, за сите е јасно дека ако во 1912 година наместо поделба на Македонија од сојузниците се беше усвоил автономниот принцип, тогаш денес немаше да бидеме сведоци на нејзината распокинатост, на нејзиното обезличување и на бескрајните страдања на македонските Бугари.

Погоре споменав дека Егзархијата беше заземала страна во солунските борби или подобро речено во борбите меѓу учителството во Солун, па и во провинцијата. Тоа беше една од нејзините грешки. Таа ги казни учителите, кои ги сметаше за опасни за бугарската идеја, па макар тие и да беа најголеми противници на таа идеја, зашто не обрне внимание ни на нивната работа во гимназијата, што беше примерна, ни на нивната вонучилишна дејност, што, исто така, беше примерна. Со тоа самата Егзархија ѝ нанесе удар на гимназијата и ја турна во пропаст.⁶

Ние учениците во тоа време станавме едноставно инструмент преку кој борбата се манифестираше во револуционерен дух. Активистите и од едната и од другата група, доаѓајќи и од граѓаните и од учителите, од редица причини и сметки беа материјално зависни од Егзархијата и соодветните митрополии и егзархиски намесништва, а уште поради нивното стравување од власта немаа храброст отворено да влезат во генерален „судир“. Така, учениците станаа инструмент на едната група. Притоа борбата од идејна стана лична, водејќи се кој учител да остане и кој да биде отстранет. Но, се бараа факти и докази, бидејќи мотивите и причините за штрајкот се знаеја како од граѓанството, така и од Егзархијата. Ние учениците од пансионот во случајот бевме само кукли, кои го играа орото, а учителите и граѓаните беа посетители. Но, еднаш ставени пред свршен чин, ние ја продолжувавме борбата...

Егзархискиот пратеник сакаше факти и докази за причините, што нè поттикнаа на тој „бунт“, но, всушност, ние такви немавме.

⁶ „Солунски спомени“ од Благој Димитров.

Следствено, остануваше да се најдат. Ние ги затворивме вратите на гимназијата за директорот и за некои од учителите, кога им кажавме „долу“. Сето тоа требаше да се мотивира и да се докаже. Против директорот Ат. Наумов рековме или повеќе бевме научени да кажеме дека тој бил „интригант“. Па така ние на првиот ден од бунтот и започнавме со фразата „долу интригантот Наумов“. По него се јавија и некои од учителите. Д-р Н. Колушев како нов учител, кој штотуку го завршил универзитетскиот крс по историја на Запад, уште со младешки жар и голема љубов кон своите ученици – воспитаници (тој истовремено беше и контролор во пансионот и со нас се однесуваше како со свои колеги) на денот на бунтот, без да знаеме зошто, по првиот еден-единствен глас „долу“, испратен против него, ние како папагали повторувавме „долу“, „долу“. Огорченоста на д-р Колушев пред таа сурова неблагодарност, што ја манифестиравме спрема него – по толку нежност, внимание и благонаклонетост спрема нас – за него беше голем удар. Истото се случи и со учителот по пишување Ангелов и др.

Со тие разни „факти“, мотиви и обвинувања се подготви еден извештај и се предаде на егзархискиот пратеник. Тој можеби сè беше решил претходно и беше ги подготвил своите заклучоци, додека ние сè уште ги изложувавме нашите мотиви, оправданост и др. и сакавме... пресметка.

По неколку дена, некои од учителите беа разместени, некои стапија на друга служба, а трети заедно со директорот си заминаа за Бугарија.

На тој начин еволуционистите ја загубија играта, ние пак ја извојувавме „победата“ и сè тргна како што си беше и порано. По еден месец, гимназијата на 7. март се отвори и наставата продолжи, без ниту еден ученик да биде казнет со намалување на поведението или, пак, со исклучување. Ние ја извојувавме победата и бевме „задоволни“.

7. Ученичка ревност и љубопитност

По „бунтот“ бевме собрани и распределени по класовите и активностите во гимназијата продолжија. Натпреварот меѓу учениците беше голем. Секакви игри, трки и др. беа ставени во втор план. Трудољубивоста и стремежот меѓу учениците беа многу големи. Се разбира, прва и главна задача на сите беа уроците, но

истовремено со тоа љубопитноста ни се беше проширила и врз други „пошироки“ спознавања. Во гимназијата имаше за учителите и за учениците посебна библиотека. Таа не беше многу голема, но не недостасуваа делата на сите значајни руски и бугарски писатели и поети: Л. Каравелов, Ив. Вазов, Хр. Ботев, Ст. Михајловски и др. Во библиотеката се испраќаа и првите примероци од списанијата, што излегуваа во Бугарија како: „Учителски преглед“, „Бугарски преглед“, „Мисла“, „Бугарска збирка“ и др. Според нив го следевме политичкиот и културен живот на Бугарија.

Читањето книги и студии нè „зарази“ сите, но бидејќи немаше поефикасна контрола, читањето на книги и списанија беше без одреден план и непромислено. Истовремено си чисто научните книги и брошури, започнавме да читаме книги во кои се разгледуваа политички и социјални прашања. Читањето книги сè повеќе и повеќе нè навлекуваше и како и во јадењето и во игрите, апетитот за читање сè повеќе и повеќе ни се зголемуваше. Едвај запознаени со најелементарните правила на стилистиката и синтаксата, ние се впуштивме во разгледувње на теми со многу позначајна содржина, без да се сетиме дека читањето на слични книги, списанија и брошури претполага една подобра општообразовна подготовка, едно релативно поголемо образование. Покрај „Внуката на дедо Славчо“ ги читавме Пушкин, Шекспир, Хајне и др. Се разбира, делата на Л. Каравелов, Хр. Ботев, Ив. Вазов за многумина беа прирачни книги.

Освен тоа, по разни канали набавувавме доволно книги и за социјализмот. Некои од преведените на бугарски дела на Г. Плеханов, А. Херцен, Авг. Бебел, Кауцки и др. циркулираа меѓу нас и жедно се читаа и раскажуваа. Паралелно со тоа, книги како „Бог и науката“ од Л. Бјухнер, „Жената и социјализмот“ од Авг. Бебел, „Сибир и заточението во Русија“, „Подземна Русија“, „Што прават“ од Чернишевски, „Камо Грядеши“ од Сенекевич, „Новопокрстен“ од Степњак, „Говори и прокламации“ од В. Иго и др. за некои од нас беа прирачни книги, што ги читавме со поголемо внимание отколку четивата по физика, хемија, историја, литература и др. Чудно беше што секој кој ќе прочитае која било книга, стануваше еден вид нејзин заштитник и приврзаник на авторот. Така што помеѓу нас веќе се создадоа „социјалисти“, „економисти“, „материјалисти“, „литератори“. Меѓутоа, сето тоа не излегуваше надвор од проспектот на класот или од занималната. Надвор, во градот или во родните места, животот беше толку груб и прозаичен што ние повеќе се досадувавме, па дури не фаќаше жал што нема кој да нè слуша.

Идеите и мислите, што нè интересираа и што жедно ги голтавме, наоѓаа толку голема примена или наидуваа на интерес во животот и меѓу нашите блиските што... немаше кој да нè ислуша или, ако се најдеше некој да нè ислуша барем за кратко време, остануваше со впечатокот дека тоа се само теории и празни приказни.

8. Размислувања, идеи и активности

Секој од нас, по долго читање по нешто од сите горенаброени слични книги и теми, остануваше само духовно и морално задоволен. Во училиштетот, дома, во градот или во селото каде живеевме, духот беше поинаков. Од нас се бараше да знаеме аритметика, да знаеме како се тргува, купува, како се собира сено или плодови или како се одгледуваат птици или домашни животни; да третираме прашања како: има ли Бог или не, што е човечка душа, што е совест, има ли задгробен живот или не, што е сила и материја, има ли човекот апсолутна слободна волја или не, а во исто време да се занимаваме со набавка и продажба на колонијални и земјоделски производи, обработка на грав и компири, собирање на житни култури, шиене на облека или обувки – сето тоа беа толку прозаични што ни се гледааа како нешто долно, лошо, излишно, но сепак неопходно во животот. Теориите што нè интересираа беа толку далеку од животот, од грубата реалност.

Сето тоа што ги интересираше нашите умови, сето тоа што ги тревожеше нашите души, требаше да се провери и да се примени. – Како? Каде? Со кого? – Се разбира, повторно меѓу нас. Дебати, оценки, препирки – сето тоа како резултат даде да се запознаеме подобро, да се разбереме и на крајот на краиштата да се поделиме на групи и кружоци, каде секој посебно или групно сакавме да се докажеме и пројавиме. Меѓутоа, како ученици кругот во кој се движевме беше гимназијата, пансионот и најмногу час-два прошетка низ градот или околината. Ништо повеќе од тоа.

Во гимназијата „јавните дебати“ не можеа да бидат исцрпни, зашто одморите меѓу часовите беа мали, па и стравот од некоја „двојка“ по некој од предметите висеше како Дамоклов меч врз нашите млади глави. Пансионот беше посоодветен и за јавни дебати и за оценки и за спорови. Меѓутоа, поради точно определените часови за активности, спиење, хранење и др. тешко наоѓавме „аудиториум“ и слушатели.

9. Ученички „литературно-музички“ вечеринки

Единствена можност да се пројавиме кој со што може беа таканаречените литературно-музички вечеринки, што се одржуваа еднаш во неделата или двапати во текот на месецот, обично во сабота навечер или во предвечерието на некој голем празник. Вечеринките, според правилникот, во пансионот беа дозволени само ако се одржуваат според определена програма подготвена од учениците, но претходно прегледана и проверена, па следствено и дозволена или не од контролорите. Овие, пак, за да не спречат во евентуално навлегување во теми, песни или приказни, што можат да стигнат до ушите на власта, често го намалуваа бројот на подготвените програми. Тоа ни се виде малку тирански и неприфатливо. Почнавме да ги заштитуваме нашите права. Отворено ниту можевме, ниту смеевме да кажеме што всушност сакаме да прикажеме на вечеринката, зашто претходно знаевме дека ќе ни биде одговорено негативно, бидејќи контролорот ќе се повикаше било на училишните било на пансионските правилници или, пак, на поредокот во државата – апсолутна монархија, без секаква слобода на говорот и печатот. Не остануваше друго освен да најдеме изговор за да го изместиме прашањето за целите и задачите на вечеринката, само за да го реализираме своето. Застанавме на становиштето дека ние како ученици во гимназиските класови не можеме и не треба да трпиме и да се учиме на туторство, зашто уште утре ќе почнеме со животот и ќе станеме „слободни“ граѓани, па според тоа ќе треба уште од сега на своја иницијатива на сè да се подготвуваме правилно. Токму затоа требаше да ни се остави правото, ние и само ние да ги одбираме материјалите за вечеринките, со тоа што претходно ќе ги известиме надзорниците за одржување на редот. Според тоа, ние да ги наведеме само насловите на темите за кои станува збор и насловите на песните, што ќе бидат рецитирани на вечеринките итн. И во таа „борба“, малку со молби, малку со лутење или со закани, успеавме како деца. Ни се даде право, специјална ученичка комисија да ја одбира и подготвува програмата за вечеринките во пансионот. Значи, место за аудиториумот имавме, а, исто така, и слушатели, па остануваше само да се започне со „активноста“. И тука, имено, беше празнината и пустотата, што ги чувствувавме во размислувањата и идеите, кои не интересираа. Прво почнаа да се формираат идејни и литературни групи, а подоцна и деловни кружоци. Претставниците на некоја група или на кружок ги претставуваа своите материјали

и својот кандидат, а претставници на друг кружок – претставуваа други материјали и лица. Идеалистите се стремее да го истераат своето, а материјалистите – нивното. Надмудрувањата беа големи. „Националистите – патриоти“ (црковници) го спроведуваа своето, а, пак, „интернационалистите – социјалисти“ од своја страна, иако прикриено и плашливо, настојуваша да ја реализираат својата тенденција. „Литератите“, „музикантите“ и „хумористите“ се трудеа сè да сторат според своите сфаќања. Остануваше да поминат пред комисијата, а потоа да се види ефектот – каков впечаток ќе остават врз слушателите. Тие беа оценувачите, зашто со своите одобрувања или неодобрување требаше да се произнесат. Во случајот повторно се дојде до принципот на „масата“, зашто од неа и од нејзиниот вкус зависеше како и со каков материјал ќе се подготви програмата. Програмите се подготвуваа со посебно внимание за темите, што ќе бидат поставени, зашто тие требаше да засегнат разни прашања од научен, литературен и музички карактер. Се разбира, честопати надвор од рамките на определената програма некои од импровизираниите „говори“, скечеве или дијалози премолчено допираа и малку „политика“. Во тоа време во земјата, како апсолутистичка, теократска и феудална монархија, немаше никаков слободен политички живот. Според тоа, не ни беа дозволени дебати на политички теми или за конкретни актуелни политички прашања. Општата меѓународна или меѓубалканска ситуација нè интересираше само ако воопшто на средбите меѓу државните водачи стануваше збор за „болниот човек“ – Турција – и за животот и положбата на христијаните, кои живеат во европска Турција. Празнувањето на роденденот или, пак, на устоличувањето на султанот нè интересираше толку, колку што може да интересира едно детско љубопитство за да ја види граѓанската, духовната или воената церемонија, што обично се случуваа во тоа време и што речиси сите мали и големи – особено потчинетите, завладеани и угнетени – немуслимански народности ги исмеваа како излишни и смешни. Но, животот си течеше по својот пат. Иако немаше апсолутно никаква слобода на печатот и на говорот и наспроти општиот мрак во кој се наоѓаше целото население, сите – поделени според националности, религија или вероисповед – живееше свој посебен живот. Како што Турците, Ерменците, Албанците и Грците, така и Бугарите си имаа свои национални идеали и одделен национален и културен живот. Се чувствуваа црквите, училиштата, националните идеали, политичкото и економското ропство и наспроти сите идеалистички теории, иако не го разбиравме или не

го сфаќавме целосно тоа што ја угнетуваше и торможеше народната душа, сепак го гледавме тоа што се случуваше во земјата. За време на вечеринките, имено, се гледаше што ги интересира и што ги вознемирува народните маси. Прво, што со посебно внимание и интересирање се слушаше и се одобруваше беше кога во разни пригоди – во говори, четива или стихотворби – се опишуваше и се осудуваше ропството, а се воспеваше и фалеше слободата. Затоа постојано кога се критикуваше или се исмеваше воопшто државната власт или нејзините претставници – од највисоките чиновници, па до последниот падар или субаша – интересот и ентузијазмот кај слушателите беа големи. Второ, што живо ја интересираше масата, беше исмевањето или осудата на духовното ропство, во лицето на претставниците на Патријаршијата, а паралелно со тоа и недугавоста и ретроградноста на бугарското духовништво – митрополити, архијерејски намесници, свештеници, монаси и др. На трето место беше интересот за погрчените и посрбените Бугари, т.е. за гркоманите и србоманите. Сите други прашања и приказни беа од второстепено значење и се слушаа само ако беа предмет за потсмевање или, пак, навистина беа добри и пријатни четива, песни и мелодии.

Наспроти сите контроли и ограничувања и „литературно – музичкиот“ карактер на вечеринките, речиси секогаш, било во рамки на програмата или надвор од неа, со импровизирани говори или хуморески се прикажуваа одредени политички прашања или историски настани од животот на бугарскиот народ. Така, на пример, се обработуваа теми од типот на „Доаѓањето на Турците на Балканскиот Полуостров“, „Преземањето на Цариград“, „Преземањето на Трново“, „Битките на Косово Поле, Чирмен и др.“, „Записи и епизоди од борбите при воспоставувањето на Егзархијата“, од животот и авантурите на С. Раковски, В. Левски, Бенковски, преземањето на Бродот „Радецки“ и преминувањето на Дунав од четата на Хр. Ботев, кои во тоа време беа најпопуларни и следени со огромно интересирање. Воопшто, секоја вечеринка беше предмет на разговори и на коментари, сè до наредната.

Ученичките активности продолжуваа, но тие беа црната и прозаична работа, а коментарите, дознавањето за случувањата и за фактите, учењето на песните и за историските настани од бугарската политичка и најновата историја беа најважните теми, што животот ни го правеа поинтензивен.

10. Коментари на настани во Македонија

За политичките новости немаше од каде да слушнеме зашто ретко добивавме весници. Притоа немавме апсолутно никаква претстава за ораторите или за политичките дејци, кои во тоа време, во слободна Бугарија, се пројавуваа со трескавична активност. Своите глави, од една страна, ги полневме само со книгите, што можевме да ги прочитае, а од друга – со кажувањата за настаните случени по нашите родни места, т.е. за аферите со откривање на оружје или на некоја чета, што се случуваа речиси насекаде во Македонија.

Во учебната 1897/98 година се откри Виничката афера. Како голем настан проследен со жестоки репресалии преземени од страна на власта, таа беше предмет на чести разговори и долги дебати. По аферата во Винаца се заредија судири меѓу востаниците и војската или башибозукот на Пирин, во Малешевско, на Пелистер или на Бабуна. Тоа за нас беа настани од политички карактер, што живо нè интересираа. Затоа како во гимназијата и во пансионот, така и по родните места ги следевме со посебно внимание и ги коментиравме и проучувавме сите инциденти. Но, како малолетни и далеку од местата на настаните сè дознававме преку блиските или роднините, кои нè посетуваа, и од тоа како ни ги пренесуваа извлекувавме заклучоци и вадевме поуки за во иднина. Притоа, се разбира, секој поединечно, според своите лични сфаќања и разбирање, заземаше соодветен став или оценка. Воопшто, прашањата за тоа кога, како и зошто избувнала Виничката афера или, пак, Разловечкото востание, потоа какво и што било четничкото движење во 1895 година, за нас беа, така да се каже, актуелни политички теми и факти за кои разговаравме, споревме, дискутиравме и критикувавме. Но, сепак, секој од нас зборуваше за работи, факти и настани, што се случиле во околицата во која бил роден. Учениците од Скопскиот вилает ги објаснуваа и критикуваа настаните, било од црковно-училишен било од револуционерен карактер, случени, на пример, во Винаца, Кочани, Штип, Велес, Кратово, серчани ги објаснуваа настаните и фактите од Пирин, Струмичко, костурчани – за Костурско, битолчани за Битолско итн. Солунската гимназија беше заедничкиот центар каде се собираа, запознаваа и учеа учениците од сите краишта на Македонија. Гимназијата не само што беше просветно огниште, туку истовремено беше и центар за политичка подготовка на идните водачи на македонското национал-револуционерно ослободително движење.

11. Солун – центар на Македонија

Иако е на периферијата на Македонија, сепак Солун беше голем град и центар на целата трговија во земјата, со филијали на странски пошти (австриска, италијанска, француска) и разни претставништва на трговски фирми и конзулати. Всушност, со своите комуникации по копно и по море, тој претставуваше центар од каде најлесно и најдобро се гледаше и се разбираше сè што се случува во внатрешноста на земјата и во останатите балкански држави: Бугарија, Србија и Грција. Според составот на своето население, Солун претставуваше мозаик од различни народности, со различно расно и религиозно потекло. Турците, Евреите, Грците, Бугарите и Власите – сите имаа свои црковни општини, училишта и други народносни институции. Муслиманите, Евреите и христијаните (православни, католици и протестанти) беа групирани по маала во градот, кои во етнички и религиозен однос претставуваа вистински музеј од раси, народности и религии. Во споредба со останатите места во Македонија, во градот имаше една релативна слобода. За таквата „слобода“ не малку придонесуваше стравот на Турците од претставниците на европските конзулати.

12. Внатрешната македонска револуционерна организација

ВМРО, со својата тајна конспиративна мрежа ја имаше веќе целосно опфатено речиси целата земја. Во секој град или село, каде што имаше покомпактно бугарско население, веќе постоеја тајни конспиративни комитети или групи, а по планините крстосуваа и многу револуционерни чети, но повеќе со агитаторски и пропагандни цели. Низ целата земја патуваа легални апостоли, кои ги поставуваа темелите за градењето на ВМРО, истовремено воспоставувајќи и канали за преминување на четите и прифаќање на специјалните агитатори од други реони.

Причина за незадоволство, критика и негодување беа турската власт, монархизмот, беззаконието и самоволието на претставниците на државната власт – валиите, кајмакамите, полицајците, жандармериските началници, феудалците – бегови со нивните телохранители и субашиите по селата. Но, сите тие беа далеку од нас, зашто сè уште никаде и со никого немавме стапено во непосреден

контакт. Нашето негодување и огорченоста ги манифестиравме меѓу себе или против учителите, кои во однос на нас сè уште се држеа резервирано. Меѓу другото, за да го почитуваат училишниот правилник и да го зачуваат сопствениот авторитет, но и за да не ни дадат каков било повод за сомневање или, пак, за да не ги следи и открие власта. Султанот беше далеку, а валијата и сите останати претставници на државната власт ни беа недостижни и непознати. Но затоа, пак, непосредните и директни контакти со претставниците на бугарската духовна власт ни даваа можност да стигнеме до некои сознанија и факти за животот на митрополитите, архимандритите или на архијерејските намесници во одделните градови.

13. Критики и осуди на претставниците на бугарската духовна власт

Токму затоа сите критики ги насочувавме против духовништвото, кое некои од нас го нарекуваа „црна жандармерија“, што се состои од црвојадци, мрзливци, бирократи и реакционери. Сите тие епитети на претставниците на духовната власт им ги дававме за работи и факти, што ги дознававме според одвивањето на црковно-училишните активности во земјата. Немаше владика, архимандрит или архијерејски намесник што не го критикувавме. Митрополитите – велешкиот, скопскиот, битолскиот, струмичкиот и неврокопскиот – заедно со нивните потчинети архијерејски намесници, беа предмет на остри критики и негирања. Поради нивното однесување во световните и црковно-училишните институции во одделните реони некои можеби навистина праведно ги заслужуваа тие критики и осуди, но повеќето беа неосновани и беспредметни. Меѓутоа, за да го изразиме своето негодување и некако да го излееме својот јад и младешки жар, требаше да се најде предмет за критика.

14. Проценка на учителите-предавачи и чудна критика на учителот по турски јазик

По духовништвото, се разбира, следуваа нашите учители и воспитувачи. Тие не беа малку. И не беа сите со ист темперамент, убедување и такт: кој понервозен, кој пофлегматичен, кој построг, кој попопустлив. Меѓу нив имаше и многумина педантни во секој

поглед, но имаше и учители и воспитувачи, кои служеа како пример за имитирање. Меѓутоа, критиките не престануваа: учителот по историја на природата бил „неспособен“, по историја – едностран, по бугарски јазик – педантерија, учителите по останатите јазици, што ги изучувавме, мрзеливи итн. Од сите учители-предавачи најтрагична беше положбата на учителот по турски јазик, Етем ефенди, кој беше интелигентен и добродушен човек. Тој беше син на учител и неколку години, исто така, наставник по турски јазик во горните класови на гимназијата. Сета наша омраза против турската тиранија во разни случаи се истураше врз него, како тој да беше соучесник во сите неправди и самоволија, што се случуваа во земјата и за кои ние повеќе само слушавме, отколку што ги гледавме или, пак, преживувавме. Етем ефенди со посебно внимание правеше сè што е можно за да ни го олесни учењето на турскиот јазик, што за нас, во споредба со другите јазици, беше тежок за учење. Ни даваше долги и детални објаснувања за граматичките и синтаксичките правила, куси, јасни и одбрани четива, синоптички табели и упатства за значењето и употребата на турските, персиските и арапските зборови и глаголи, речиси литографски напишани, па не ни остануваше друго освен да вложиме малку труд и внимание за подобро да го научиме турскиот јазик, што беше и официјален. Но, наместо да внимаваме на предавањата и да ја искористиме можноста, па најпосле и да ја исполниме основната ученичка обврска – да бидеме послушни и трпеливи – ние со севозможни младешки досетки, дофрлувања и поигрувања на секој можен начин го саботиравме и го оптоварувавме Етем ефенди, единствено затоа што предаваше турски јазик, што го сметавме за излишен и непотребен, па според тоа на него гледавме со голем презир. Ние ниту внимававме на предавањата, ниту фаќавме белешки, ниту го учевме. И така, требаше да се најде начин некако механички да го научиме, па од Етем ефенди постојано баравме да најде некаков метод – со инка да ни се внесе во главата знаењето на турскиот јазик, а тоа ниту беше можно ниту, пак, требаше да се размислува на тој начин. На пример, при читање или расчленување на зборовите Етем ефенди се осврнуваше на некои случаи во турската граматика за да ни објасни некои важни правила, меѓутоа ние се преправавме дека ништо не разбираме... зашто, не ни било добро објаснето. Тој се мачеше на турски, на бугарски или, најпосле, со помош на француската граматика да ни објасни, а ние продолжувавме да се преправаме дека не сме разбрале и му дававме на знаење дека нема да можеме да разбереме.

Тој се јадосуваше, а ние се смеевме; тој нè караше – ние се правевме како ништо да не се случува и исцрпен, изнервиран и јадосан, гледајќи ја отворената наша незаинтересираност, Етем ефенди честопати ја фрлаше кредата на подот, го земаше дневникот и излегуваше од училницата, без да го викне ниту класниот ниту директорот за таа наша саботажа. Етем ефенди тоа го правеше од добродушност, зашто и како човек и како воспитувач и наставник не сакаше заради него да настрада некој од учениците. Честопати ни ги прегледуваше тетратките по домашно и за класните активности во кои наоѓаше многу грешки и на секој ученик одделно му кажуваше дека има толку грешки „колку што има коса на главата“, а ние, наместо да се засрамиме и да поцрвениме – се смеевме. Тој се јадосуваше, а ние го смирувавме велејќи му дека тоа не е некое големо зло, дека лесно ќе се поправиме и дека не е важно дали тетратките ни се исправни или не, зашто важно е што и како е напишано, а не дали се исправни, чисти и прегледни. Со татковска љубов ни велеше дека за искажаните наши зборови нема да преземе ништо, ниту ќе направи некаков проблем од тоа и завршуваше: „Жал ми е што тоа ќе ви остане навика и што во иднина ќе ви се одрази во животот“. Ние изразивме сомнеж, а тој авторитетно велеше: „Кога ви ги гледам тетратките, јас ве гледам вас и вашата работа како идни граѓани, зашто секоја ученичка тетратка е огледало во кое се гледа каков ќе биде ученикот во животот, како за себе, така и за блиските. Тоа го знам од искуство, зашто во минатото сум набљудувал многу ученици во класот, а и потоа, откако ја завршија гимназијата за нив гледав и слушав какви граѓани станаа! Најпосле, колку и да го мразите, научете го турскиот јазик, бидејќи ќе ви е неопходен и полезен повеќе од сите други јазици, зашто тој е официјален јазик во државата“. Меѓутоа, ни неговите совети ни неговите аргументи не нè трогнуваа. Ние упорно, како по инерција го саботиравме и тој едноставно паѓаше во очај од својот неуспех, иако како учител не беше ни најмалку виновен. Сета негова вина се состоеше во тоа што тој беше Турчин и само затоа, според нашите сфаќања, требаше да го саботираме и јадосуваме. Додека по сите останати предмети речиси сите учители беа педантни и строги, учителот по турски, Етем ефенди, кон нас беше внимателен, снисходлив и попустлив, поради што ние сметавме дека неговиот предмет беше од второстепено значење.

Заедно со Етем ефенди честопати во проверка доаѓаа или класниот наставник или директорот. Но, и покрај тоа, резултатот беше

ист, бидејќи и тие не можеа да ја утврдат нашата незаинтересираност со оглед дека и самите, речиси сите не знаеја турски, што го објаснуваа со тежината на самиот јазик, па можеби и тие по атавизам ги имаа истите сфаќања околу неговото изучување.

16. Една турска преоценка за Солунската бугарска гимназија

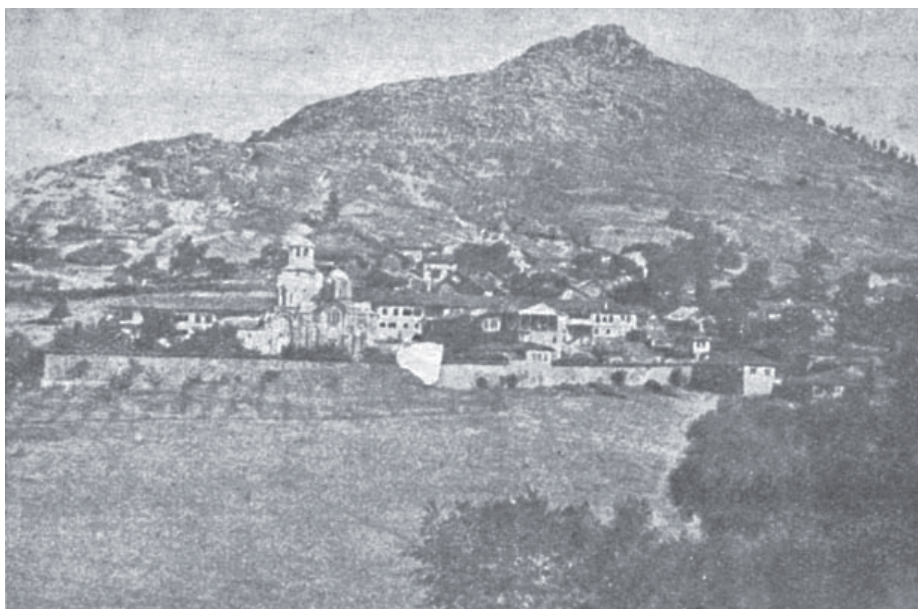
Турската власт на Солунската бугарска гимназија гледаше како на училиште за пример. Еден турски државник во своите мемоари го пишува следното: „Бугарите во Солун имаа една гимназија со пансион во која се воспитуваа млади од сите краишта на Македонија, зашто во градот имаше сосема малку Бугари... Меѓутоа, мнозинството од христијанското население во Македонија беше бугарско. Навистина, Патријаршијата држеше многу бугарски села под свое влијание и речиси целото население го сметаше за Грци, но тоа беше бугарско, зборуваше бугарски и од грчките молитви не разбираше речиси ништо. Всушност, Патријаршијата се крепеше врз неопитната и фанатизирана маса. Бугарската гимназија во Солун беше одлично уредена и како Турците, така и Грците ѝ завидуваа... За учители, од Бугарија се испраќаа способни и талентирани наставници, кои имаа еден општ национален идеал. Таа гимназија подготвуваше младинци, кои се испраќаа во внатрешноста и кај целото селско население повторно вдахнуваа еден ист општ национален идеал. Способни учители Турци, како поетот Сади ефенди, Гјумрукчи зааде, Фазли беј и преведувачот на училишната инспекција Етем ефенди предаваа турски јазик, кој за разлика од останатите грчки, еврејски и други училишта задолжително се изучуваше... додека, пак, турските сè уште приватни училишта „Хамидие“, „Фејзије“, „Османи“ тогаш двај се формираа и организираа и тоа од учители повикани од Франција и Цариград“...⁷

⁷ Сп. „Тјурк Хајати“ (Турски живот), „Зошто ја изгубивме Румелија“, бр. 5 од 1. V 341 (1925 г.) Цариград.

17. Посети на манастирите „Св. Јоаким Осоговски“, „Св. Гаврил Лесновски“ и „Св. Пантелејмон“

Учебната 1897/98 заврши. Како секоја година, во текот на распустот сите се разотидовме по родните места. Некои среќници, со роднински врски или подобро материјално ситуирани, заминаа за Бугарија, во Софија, Пловдив, Варна. Јас заминав за Кратово. За време на целиот распуст таму бев со моите другари сонародници, кои учеа во Скопското училиште. Освен нив, од Бугарија (Ќустендил) беа дојдени неколку учители родум од Кратово за да го поминат одморот со своите домашни. Сите комунициравме и се дружевме, правевме излети во околината на градот, а, исто така, редовно заедно ги посетувавме манастирите „Св. Јоаким Осоговски“ (Паланечко), „Св. Гаврил Лесновски“ (Кратовско) и „Св. Пантелејмон“ (Кочанско), каде се среќававме со ученици, роднини и познати од околните села и градови. Тие посети беа краткотрајни, но внимателно и со големо интересирање ги гледавме и ја изучувавме било историјата на манастирот било градбата со сите карактеристични обележја, како во самиот храм, така и во придружните објекти, потоа сводовите, а најмногу постојните натписи на иконостасите и цртежите.

Занас, тие манастири беа светиместа, каде одевме на поклонение. Таму, во нив, гледавме како и со колкави самоодрекувања во минатото

Село Лесново (Крајовско) со манастирот „Св. Гаврил Лесновски“

Село Злејово (Крајовско)

наши Бугари се мачеле за да им дадат пример на останатите обични смртници, наспроти црното духовно и политичко ропство. Аскетите и трудбениците во писменоста и просветата, засекогаш се откажувале од земните богатства и од искушенијата и во манастирите собирале луѓе од околните села, кои ги учеле на мајчин јазик, ги просветувале и им ветувале не земен, туку честит небесен живот. И навистина, само кога човек ќе застане на височините на кои се изградени трите манастири, од каде се гледа целата околина, тој неволно се пренесува во еден друг свет, се вдахновува со други мисли и се чувствува горд како птица – слетана на врвот на некое високо дрво или на некоја висока стрмна карпа.

Исто како и пчелите крај својот кош, во предвечерието на патрониот празник на секој манастир почнуваат да се собираат граѓани и селани – мажи, жени и деца – сите празнично дотерани за да можат да прославуваат. Сите посетители оставаа свој дар, било во пари било во облека или во жито, пченка, овошје и друго, со што, барем еднаш во годината, макар и молкум, ја искажуваа својата почит и признание кон црковните и духовните трудбеници – веќе светци – Св. Јоаким Осоговски, Св. Гаврил Лесновски, Св. Пантелејмон, сите ученици, агитатори, соработници и истомисленици на уште многу такви светци, чии места за проповед, просвета или аскетство се забележуваат насекаде низ Македонија.

Како според височината, така и според внатрешното уредување и значењето, како ореол над сите манастири зрачи манастирот „Св. Ив. Рилски“, чии ученици, соработници и истомисленици биле Св. Јаким, Св. Прохор Пчински, Св. Гаврил Лесновски, Св. Пантелеј, Св. Ѓорѓи Кратовски и др. Во тие манастири се обучувале на бугарското писмо и на црковно пеење и од таму излегувале свештеници за околните градови и села.

Се знае дека бугарските манастири, распрнати по разните бугарски земји, играле извонредно голема народно-просветна улога уште откако христијанството проникна во Бугарија. Тие не биле само „места за молитва, за почивка, за мир и спокојство“, туку и народни училишта, народни библиотеки, прибежишта на писатели и на учени луѓе, огништа на бугарското образование и заштитници на бугарската народност.

Меѓу бугарските манастири, оние во Македонија се одликуваа со својата родољубива дејност уште од времето на светите Климент и Наум. Манастирите „Св. Наум“ (Охрид), „Св. Јован Бигорски“, Хиландерскиот и Зографскиот манастир (на Света Гора), „Св. Атанасиј Лешочки“, „Св. Прохор Пчински“, „Св. Јоаким Осоговски“, „Св. Гаврил Лесновски“ и други, се лулки не само на бугарската просвета во Македонија, туку и на борбата на македонските Бугари за слобода⁸.

Споменатите манастири беа многу посетувани: едни одеа да се поклонат и да се причестат, други да се исповедаат и да побараат лек, а некои само за да се помолат или едноставно на прошетки и

⁸ За време на цар Симеон (892-927 г.) започнува огромна книжевна и културна дејност по целата држава, со главни центри: Преслав во североисточна Бугарија и Охрид во југозападна Македонија. За тоа време имаме писмени историски докази за постоењето на Лесновскиот манастир, со 20 храмови и параклиси околу себе, во кои престојувале 192 монаси, без тие од манастирот – нешто како „Осоговски Атон“.

Истовремено, бугарска епископија имало во Злетово, кратовска околија, која постоела до 1341 година, кога Србите ја уништиле.

За време на царот Петар се јавуваат и првите бугарски светци, најпрво Св. Иван Рилски од с. Скрино кај планината Руен. По него следуваат неговите современици Св. Јоаким Осоговски и Св. Гаврил Лесновски, од ОсичеПоле, веројатно, од с. Градец, Паланечко. Св. Гаврил бил син на царски советник, а самиот бил религиозно образован, уметник-живописец и со мистично расположение. Тој подигнал црква во соседното на Градец, село Трново, потоа отишол кај игуменот на Лесновскиот манастир и го молел да го прими и воведе во монашки чин и да му дозволи да се всели во еден од објектите на манастирот, па од таму да се предаде на пост и молитва.

средби. Тука, веќе, селаните и граѓаните, богати и сиромашни, стари и млади – сите стануваат исти, како родени браќа, и заедно живеат и се чувствуваат како чеда на еден поробен народ. Се поставува заедничка трпеза со јадење, овошје и пиење. Сите се веселат и се запознаваат и заедно разговараат за минатото, за сегашноста и за идните активности.

Во летото 1898 година, иако Виничката афера беше завршена, сепак, за неа сите зборуваа, даваа различни коментари и раскажуваа каде било пронајдено сокриеното оружје: пушки, патрони и др. Се пренесуваа разни епизоди од страдањата, апсењата и тепањето на селаните и граѓаните од Веница, Кочани, Штип, Кратово, Паланка, Куманово и други места. Аферата беше веќе минато и ги беше земала своите жртви – светци, кои во душата на народот беа слични со светците во чиј знак на сеќавање се изградени и манастирите. Главните виновници, посочени од предавниците и доушниците, беа веќе по затворите и испратени на заточение во Подрум (Мала Азија). Таква беше судбината на учителот Јосиф Даскалов, раководител на месниот револуционерен комитет во Кратово, заедно со уште 7-8 души селани од селата Лесново и Шлегово, на чело со игуменот на Лесновскиот манастир, отец Козма, Д. Миразчиев – од Паланка, учителот од Штип – Мише Развигоров, од Кочани и Веница – Тодор Иванов и неговиот татко и др. Многумина раскажуваа за измачувањата, насилствата и тепањето при масовните апсења на граѓаните и на селаните од споменатите околии. Речиси сите подвлекуваа дека селаните воопшто, при сите испитувања и измачувања за да ги поткажат лицата или за да посочат каде е оружјето, се држеле поцврсто, биле поупорни и ги издржале сите мачења, без да паднат со духот и без да признаат нешто или, пак, да ги поткажат блиските.

Како и при секој настан, така и за време на Виничката афера, некои лица станаа познати и славни – учители или ситни трговци и занаетчии, и за повеќето од нив се раскажуваше, се фалеа, а некои и се воспеваа... Меѓутоа, од раскажувањата и од личните сведоштва на многумина, јасно произлегуваше дека вистинските маченици, трудбеници, организатори и дејци во конспиративната работа повторно биле некои граѓани и главно селани, кои со својот ум, со својата тактичност, со својата упорност, цврстина и карактерност се посочуваа како пример за нас младите. Имињата на тие хероимаченици малкумина ги знаеја: Доне и Стамен од с. Шлегово, Тр. Карбински од с. Карбинци, Илија од с. Лесново итн. Имињата и

Манастирот „Св. Гаврил Лесновски“

нивната дејност ќе бидат опишани подоцна од трудбениците во нашата национална историја. Безимените, непознатите и незнајните, но незаборавени македонски херои-маченици се хиероглифите со чие откривање и читање ќе биде напишана и идната вистинска историја на македонското ослободително движење. Мнозинството од нив се починати и убиени и ако некои се останати живи, тие се сокриле по далечни и непристапни населби или паланки, но нивните роднини, блиски и сограѓани, и најважно, нивните потомци ги знаат и на сите, без разлика на возраста, им се налага должност да ги опишат и да ги споменуваат, за да може историчарот да ги одбележи. Зашто, нема и не може да има ништо сокриено во историјата, која, како што се знае, никому не простува, но и никого не заборава...

За нас младите и љубопитните не беше тешко да разбереме: како и кога се создала организацијата, кои биле првите основачи, агитатори, курири и раководители, како, со кого и каде работеле итн. Сето тоа што го слушавме не наликуваше на тоа што го читавме во расказите, во биографиите на разни белетристи... Животот на македонското население ни се црташе во црни тонови, со сите негови грубости и жестокости. И бидејќи лицата и местата ни беа добро познати, ние сè слушавме со страст и се воодушевувавме.

18. Виничката афера и апсењето на Јосиф Даскалов

Виничката афера се откри по убиството на еден локален дерибег по име Ќазим. Убијците (3-4 души) уште наредната вечер ја минале границата, но мнозина од локалното население, околу 628 души, беа уапсени, тепани и измачувани. Разоткривањата почнаа од с. Винаца и се проширија во сите соседни околии. Беа разоткриени лица, се пронајдоа оружје, извештаи, писма и документи и дојде до масовни апсења на селани и граѓани. До разоткривањата се доаѓаше постепено, но никој од одговорните раководители не посака да избега зад границата. Секој стоеше на својата позиција и го чекаше својот ред. Поради провалите во Кочанско, за да ги предупреди луѓето на Комитетот, во прв ред раководителот Јосиф Даскалов, во Кратово пристигнал специјален курир. Меѓутоа, иако бил предупреден, тој ладнокрво останал во градот и го чекал тоа што му го предодредила судбината. Кога го запрашале зошто не се сокрие или не побегне, Даскалов спокојно рекол дека за тоа што го правел тој самиот, лично ќе одговара и оти е подготвен сè да поднесе. Во предвечерието пред да биде уапсен, Даскалов седнал во една маалска кафеана и од тага почнал да пее една стара народна песна: „Ајде синко, паша ми те вика...“. На неговата рамнодушност се чудеа сите негови блиски и роднини. Наредниот ден бил веќе уапсен и во затворот бил тепан и измачуван за да каже што знае. Меѓутоа, тој сета одговорност ја преземал на свој грб и на никого со ништо не посочил. Испитувањата и тепањето со ножи, ништо не помогнале

– Јосиф Даскалов врз себе ја преземал сета вина, никого не предал и никој друг не нашол за виновен. Мачењето траело долго време, сè додека една зимска ноќ, не можејќи да ја издржи инквизицијата на Турците, Јосиф Даскалов не решил да се послужи со итрина за да му стави крај на својот живот.

Тој дал на знаење дека сака да го покаже местото каде што се наоѓале списоците и побара да го однесат до училишната градина. Придружуван од полицајци и стражари, тој од управниот дом тргнал кон училиштето и минал покрај неговата куќа. Сите спиеа. Ноќ

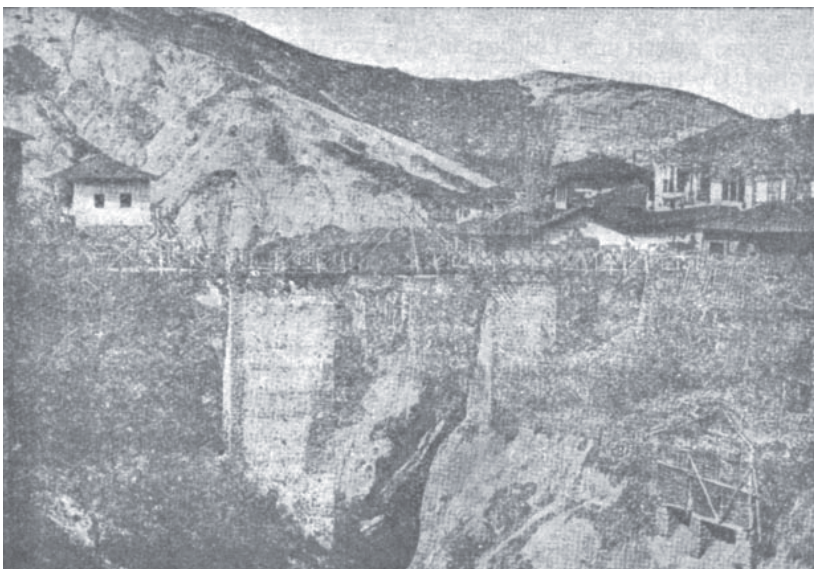
Јосиф Даскалов

та била темна и студена. Тој за последен пат бил пред портата, под прозорците на неговото семејство и на родителите. Сакал да се прости и да го каже своето „последно збогум“. Но, како? Темна и студена ноќ, сите биле исплашени и сокриени. Никој не се појавувал. Но, и покрај сè, неговиот инстинкт со сигурност му велел дека неговата сопруга и децата, како и неговите родители, се во куќата и молкум, во тишина – незабележани во темнината – гледаат сè низ прозорците, облеани во солзи и во тага. И тој почнал да пее: „Прости, прости, народе несреќен...“. Стражата, сите полудиви Албанци, викале, а тој продолжил со својата последна песна. Чувството на татко, на син, на маж надвладаело над грубостите и бруталноста на стражарите. Опкружен од стражарите влегол во училишниот двор, наближил кон градината и стражарите, знаејќи дека уапсениот немало каде да побегне, се оддалечиле од него. Јосиф Даскалов гледајќи се веќе послободен, гневно се шетал и го барал... својот гроб. Одненадеж се фрлил од височината и за миг полумртвот паднал во реката – суводолица. Учителот – комита „побегна“, врескала стражата. Кајмакамот заедно со стражарите се симнале по единствениот заобиколен пат до реката и го нашле Јосиф Даскалов во бессознание. Веднаш на носила го однеле во затворот, но тој останал во бессознание. Останувајќи само случајно жив, по неколку дена тој пак се нашол на обвинителната клупа. И повторно цврст и упорен – освен на себе, на никого друг не посочува. Целата одговорност ја преземал врз себе! Сите се восхитуваат на неговата волја, цврстина и истрајност. Тој е учител, раководител, организатор, апостол и, како таков, прв им дал пример на останатите стотици уапсени селани и граѓани како треба да се држат и да умираат за народните идеали. Јосиф Даскалов со својата цврста волја и челичен дух внесе нова, свежа крв меѓу дејците на Организацијата и им даде достоин пример како треба да се однесуваат. А, кај непријателот, пак, предизвика – гнев. Кратово и кратовските села беа восхитени од саможртвата на својот сакан учител, од својот апостол и раководител. Тие од Јосиф Даскалов видоа како се сее семето на слободата, како се почнува работа за големо дело, како се умира за својот народ и како се чуваат своите блиски соработници! Довчерашниот обичен граѓанин – учител е веќе херој, предмет и тема за приказни и пример за однесување. На негова адреса одеше огнениот восхит од растечкото поколение, тој стана предмет на почитување и даде пример за иднината.

Епохата го даде, а својот учител, раководител и водач, народот го издигна во херој, за да му покаже како храбро се гине за родот и татковината...!

19. Првите разочарувања и нови кадри во револуционерната организација

За да го задоволиме нашето љубопитство, во комуникацијата со селаните и граѓаните ние се мачевме да разбереме нешто, за да имаме претстава за карактерот на Организацијата и за нејзините методи на дејствување, како и за луѓето кои ја раководат. Покрај сите добри страни на револуционерната борба, имаше и многу нетактичност, недоразбирања и големи недостатоци, како во организационата работа, така и во самата идеологија на борбата. Многумина сфаќаа дека надежите ѝ се многу големи. Меѓу луѓето на Организацијата се водеа многу живи спорови околу методите, изборот на кадри и средствата. Но, целите се знаеја, тие беа исти. Уште тогаш некои песимисти едвај не беа очајни и сметаа дека работата еднаш засекогаш е провалена и пропадната. Други, поумерени, живеешеј само со надеж и сè уште работеа, а трети – внимателно се мачеа да ги убедат сите дека борбата е на правилен пат и дека таа ќе успее. Едни беа песимисти (обично старите), кои живеешеј со традициите од една мината епоха и сè уште не можеа да се ослободат од многу предрасуди, останати во наследство од долгогодишното духовно и политичко ропство. Други беа рамнодушни и повеќе водеа грижа за својата егзистениција и за својата приватна работа, па малку се интересираа за општите интереси, било на црковно-просветен било на револуционерен план. Трети беа оптимисти, кои наспроти сите факти, сите надежи и сите несреќи, што ги гледаа со сопствени очи и ги преживуваа, сепак сè уште упорно се мачеа да му внесат верба и да му дадат надеж на населението. Тие беа вистинските кадри на растечката Револуционерна организација, на која самиот живот и самата практика ѝ налагаа да ја измени својата тактика и своите методи на дејствување, за да се создаде една чисто тајна и конспиративна револуционерна организација, откако ќе се започне, се разбира, пак, одново – од почеток. Зашто за време на Виничката афера, по откривањето на сите организациони тајни, на сите лица, на сите складишта со оружје и речиси на целата архива, сè ѝ беше предадено и достапно на власта. Аферата беше завршена, но од жртвите – починатите, убиените и избеганите (околу 300 души), како и од упасените 628 души – беа извлечени добри поуки. Останатите нови организатори и раководители – селски и градски, требаше одново да се зафатат со работа за да ги формираат и обучат идните кадри на ВМРО и за да се подготви населението за борба, за бунт и за востание.

Кобнојто месѣо на Јосиф Даскалов

Но, како и кои? Мнозина беа виновници, други речиси некадарни, а способните немаа егзистенција и не можеа да се прехранат, зашто како неблагонадежни, недисциплинирани и главно непокорни беа под надзор, па не одговараа на желбите и барањата било на митрополијата било на архијерејските намесништва.

Освен тоа, системот беше и си остана строго централизиран. ЦК наредува, а седиштето му е далеку и речиси е невозможно редовно и брзо да се состанува, да ги проучува работите и навремено да презема соодветни мерки. Според својот состав, местото на седиштето, хиерархијата и бирократизмот, малку се разликуваше од Егзархијата како духовен центар.

Окружните комитети фактички, исто така, беа под влијание на митрополитите или на некои други фактори. Повеќето од околинските комитети, според традицијата и една необична воспоставена пракса, за свои раководители ги имаа соодветните главни учители. А, пак, како Егзархијата, така и митрополиите и архијерејските намесништва, исклучиво се интресираа и се занимаваа со црковно-училишни и духовно-просветни работи.

Училишните активности продолжуваа. Ние веќе бевме добро запознати едни со други. Едни, кои заминуваа за Бугарија, го раскажуваа тоа што го беа чуле и виделе во слободна Бугарија, други во Цариград, а останатите – во цела Македонија. Со многу наши сограѓани и врсници, кои доаѓаа од Скопје, Одрин, Серес, Цариград,

Битола воспоставивме врски и контакти. Многумина бевме во редовна писмена кореспонденција, а некои од нас имаа воспоставено лични контакти и со лица, кои живејат во Бугарија: во Кустендил, Пловдив, Габрово, Варна или во Софија. Во гимназијата имаше веќе два кружока. Постоеше и едно ученичко друштво со просветна цел. Се одржуваа редовни собири, се собираше членарина, препишувавме книги за читање, а истовремено меѓу нас започнаа и меѓусебни борби, што сакавме да ги објаснуваме со „идејните“ разлики, кои почнаа да се појавуваат помеѓу нас. Некои од нас веќе разбраа и знаеја дека некои од учителите и граѓаните земаат учество во месниот револуционерен комитет. Сфативме дека и центарот на револуционерното движење беше тука, во Солун. Присуството на Даме Груев, Пере Тошев, Христо Матов, д-р Хр. Татарчев, Иван Х. Николов, Иван Гарванов, свештеникот Стамат Танчев и на други, го засилуваше тоа наше убедување.

Во 1898/899 година гимназијата сè уште беше со два оддела: класичен и реален. Повисоките класови (IV – VII) имаа по две праралелки – класична и реална. Меѓутоа, комуникацијата, како во гимназијата, така и во пансионот ни беше заедничка.

Во учебната 1899/1900 година, по наредба на Егзархијата, гимназијата беше поделена. „Класичните“ ученици заминаа за Битола, а Солунската гимназија остана само реална, откако во неа се отвори и трговски курс. Подоцна, тој се одвои во одделна трговска гимназија, која според својата програма, изучуваните предмети, насоки и предавачи стана угледно училиште – специјално за ученици, кои сакаа да ѝ се посветат на трговијата.

Со поделбата на гимназијата, нашите другари – „класични“ ученици, сите заминаа за Битола. Некои од нив беа: Трпен Марков, Георги Баждаров, Христо Силјанов, Пандо Кљашев, Манол Розов, Георги Христов, Андреј Казепов, В. Цветков и др. Во текот на целата година ние бевме во постојана кореспонденција. Сите изразуваа големо задоволство од Битола и од нивните писма изгледаше дека тие, иако сè уште ученици во пансионот, живеат поинтензивно. Тоа си го објаснувавме со околноста дека Битола, како помал град, е населена со компактно бугарско население, па животот таму ќе да е попријатен и поинтересен, отколку во Солун, кој иако беше вистински центар, сепак ние, како и сите Бугари кои живејат во градот, се чувствувавме како на некој остров, изолиран од бугарскиот елемент. Зашто мнозинството во градот се состоеше од Евреи, Турци и Грци. Од писмата на нашите другари изгледаше дека тие,

уште пред да ги напуштат училишните клупи, беа веќе „комити“ и „револуционери“. И навистина, уште првите две-три години по завршувањето на гимназијата, повеќето од нив: Манол Розов, В. Цветков, Пандо Кљашев, Андреј Казепов, Г. Христов загинаа како борци!

20. Првиот ученички конспиративен кружок

Јас бев веќе во VII клас и заедно со другарите требаше да се подготвувам за испитот на зрелоста – за матурата. Наспроти тоа, не ги пропуштавме дебатите, тајните собири и советувањата. Во гимназијата веќе постоеше еден конспиративен кружок во кој се собираа ученици, кои даваа надеж дека ќе сакаат и ќе можат да се ангажираат во револуционерната борба. Тој кружок лесно се диригираше од некои учители од гимназијата. Но, со ништо, апсолутно со ништо не се даваше повод за некаква блискост меѓу некои од учителите и учениците.

Во пролетта на 1900 година станав член на тој кружок. Уште со влегувањето во просторијата видов 10-15 души, сите ученици од повисоките класови, кои станаа на нозе и радосно ме пречекаа, така како што се пречекува еден новокрстен. Според обичајот, положив заклетва и ги бакнав револуционерните симболи – револвер и кама, што беа поставени на мала маса. Уште пред полагањето на заклетвата негодував, велејќи дека таква заклетва може да се бара од прости и неписмени луѓе, но не и од еден ученик седмокласник, дотолку повеќе што лично, во принцип, сум против полагањето формална заклетва. Божем мојот збор, мојата желба и согласност значат повеќе од заклетвата. Но, по инсистирањето на сите, јас положив заклетва и со насмевка ги бакнав камата и револверот. Потоа, началникот на кружокот ми даде некои совети и упатства.

Подоцна, по неколку средби и разговори со одделни членови на кружокот, наместо да се засили желбата да останам во него, се случи токму обратното: почнав сè да критикувам. Како последица на таквото мое однесување, меѓу мене и началникот на кружокот се појави една прикриена, повеќе лична, отколку манифестирана омраза. И кон крајот на годината веќе дури и не ги посетував состаноците на кружокот, зашто фактички го бев напуштил.

Повод за конечно напуштање на кружокот ми даде следниот настан: една ноќ изби пожар во една кука во непосредното соседство на пансионот. Се крена тревога и повеќето од пансионците скокнаа

од креветите и отидоа до прозорците на балконот за да го гледаат пожарот. За тоа време, по наредба на началникот на кружокот, неколкумина од членовите ги украде часовниците на некои од нашите другари пансионци. Изутрината дознавме дека недостасуваат часовниците на десетина души. Му се обротив на дежурниот контролор, кој почна да го истражува настанот, без да може да ги најде ниту часовниците, ниту крадците. Подоцна во кружокот беше соопштено дека кражбата на часовниците била извршена по наредба, со единствена цел од таа „акција“ да се соберат средства, но и за да се покаже дека сме „подготвени“ и за дела. Всушност, тоа беше самоволие, што си го беше дозволил самиот началник, за да покаже пред повисокото началство (месниот комитет) дека не бива и за „акции“.

Јас го осудив тој чин, зашто таквите активности се неспоииви ниту со целта на училишната институција ниту со целите на кружокот, изјавувајќи дека тоа е едно деморализирање, што го осудувам. А, уште повеќе, зашто тоа е сторено од ученици – воспитаници на самата училишна институција. Спорот даде повод да влеземе во поопширни дебати и да ја изразиме нашата критика и врз самиот кружок и врз членовите, а, исто така, и врз раководителите, кои стоеја надвор од него. А, тоа без друго беше критика против месниот комитет.

Додека едни целосно го одобруваа „актот“ како револуционерна дејност, ние, неколку души, го осудувавме, истакнувајќи дека тоа не е патот по кој ќе може да се полни касата на комитетот, дека тоа е деморализирачки чин итн. Во својата беспопштедна критика не запревме само на нашиот кружок, туку го осудувавме и месниот комитет, кој спрема нас се однесуваше езуитски, терајќи не да бидеме само слепо орудие и да дејствуваме без да размислуваме, што според нас беше рутински, донкихотски итн. Како последица на споровите околу таа „акција“ не заплашуваа со казни. Работата дојде дотаму, што во период од неколку седмици за самозаштита требаше постојано да носиме кама или револвер...

Малите реки со својата вода ги полнат големите.

Незадоволството што постоеше во нашиот кружок постоеше и во месниот револуционерен комитет, па и во целата Револуционерна организација во која не недостасуваа фаворизирањето, набедувањата, интригите, желбите за разни поволности и угодности, а истовремено отсутствуваше и определена идејна раководна линија. Револуционерната организација беше толку порасната, што месните раководители и самиот ЦК не беа веќе во состојба плански и соодветно

да ги користат можностите и правилно да ги насочуваат. Токму затоа, во некои градови веќе имаше опозиција, која иако тивко, сè повеќе и повеќе се зголемуваше. Некои месни раководители, терористи или агитатори, кои имаа можност да одат во Бугарија, да се среќаваат со членови на ВМРО од разни реони на Македонија и поголема слобода за да разменуваат мислења околу идната револуционерна дејност во Македонија, се враќаа уште поопозиционо настроени. Речиси сите ги подвлекуваа депримирачките и деморализаторски околности во слободна Бугарија, тврдејќи дека оној кој сака да остане чист во делото и во Револуционерната организација, нозете не треба да му стапнат во Бугарија или, пак, ако му се наложи да отиде, таму да не останува подолго од една недела.

21. Кружоци и конспирации

Во текот на 1900 година влегов во еден посебен терористички кружок, што веќе постоеше во Солун. Тој кружок беше формиран по примерот на некои други такви, што постоеја на друго место, во Пловдив, Кустендил, Женева... Во тој кружок влегуваа: Орце П. Јорданов, Константин Кирков, Дим. Кошчанов и други, кои беа во контакт со некои лица од Пловдивскиот кружок. Во 1898 година во Пловдив бил формиран кружок во кој влегувале: Мих. Герциков, Петар Манџуков, Георги Бошков, родум од Велес, кој уште во 1895 година бил во четата на Антон Бозуков. Петар Манџуков, родум од с. Мирковци, Скопско, бил исто во четата на Кочо Љутата. Подоцна Мих. Герциков и П. Манџуков заминале за Швајцарија, каде исто имало кружок на лица со најлиберални и крајно левичарски идеи. Таа група имала парола: „Ни Бог, ни господар“. Најпрво почнале со еден повик – апел кон македонскиот народ, отпечатен во Париз во тајната печатница на Сидурадски, кој важел за голем демократ. Токму во таа печатница и Херцен ги печател своите брошури. Во кружокот влегувале и жени, меѓу кои и Златева од Кустендил и Гина Ганева, студентка по социологија, блиска пријателка на П. Ј. Тодоров. Таму била и Иванка Ботева, ќерка на Христо Ботев.

Најголема пречка на кружокот бил недостигот од средства и членовите се мачеле на секој можен начин да дојдат до нив. Со одлука на кружокот Гр. П. Дочев, родум од Казанлук, бил задолжен да обезбеди средства. За таа цел, тој се враќа во Бугарија и се обидува по секоја цена да најде пари, но бидејќи не успеал во тоа на 23. III 1899 г. се самоубил во Борисовата градина. По таа несреќа, за да

се снабди со парични средства, кружокот решава да се изврши една „мала експропријација“. Стефан Стефанов Михов бил телеграфист. Тој подготвил неколку парични телеграми до своите другари, кои претходно заминале за Белград, Виена и Женева. Така подготвените телеграми Михов ги вметнал меѓу останатите готови за експедиција и на тој начин неговите другари, кои претходно заминале на определените места со точни адреси, ги повлекле средствата. Како последица на тоа, Стефан Стефанов Михов бил откриен и осуден, но успеал да избега, по што заминал за Париз каде престојувал извесен период. Од таму заминал за Белгија, каде завршува право, филозофија и хемија и за време на Балканската војна се враќа во Бугарија, но умира од настинка, оставајќи ги во немаштија сопругата и трите деца.

Во Женева кружокот почнал да го издава весникот „Одмазда“, во кој, меѓу другото, најмногу го напаѓале тогашниот кнез Фердинанд I. Подоцна Славе Мерџанов бил исто во Женева и таму со Петар Манџуков и нивните другари, откако стапиле во контакт со некои руски револуционери, застанале врз идејата да започнат чисто терористички акции насочени, главно, против европскиот капитал вложен во Турција. За таа цел Славе Мерџанов и П. Манџуков доаѓаат во Македонија под туѓи имиња.

22. Криењето на Константин Кирков и на Тодор Богданов

П. Манџуков заминал за Скопје, а Сл. Мерџанов за Солун, откако со Орце П. Јорданов испланирале да спроведат „акција“ за да ги скријат своите другари Константин Кирков и Тодор Богданов и на тој начин, од нивните поимотни родители да можат да добијат извесен „откуп“. Кирков и Богданов – ученици во гимназијата – „исчезнале“, притоа сместувајќи се да живеат во еден конспиративен стан. Информацијата за нивното „грабнување“ била проширена според планираниот редослед и нивните родители биле повикани да ги избројат сумите за нивното ослободување. За Богданов биле одредени 200, а за Кирков 400 турски лири. Меѓутоа, родителите на „грабнатите“ се спротивставиле и на некој начин не сакале да ги дадат бараните суми. Иако „грабнувањето“ го криеле од власта, тие сепак внимателно настојувале да дознаат каде се нивните синови. Првите сондажи биле направени во Солун, без да можат да разберат

каде биле однесени „грабнатите“. Подоцна, преку трети лица и преку писма тие дознале дека синовите не им се во Солун, туку дека се во „планина“ и дека со нив ќе може да се допишуваат или да стапат во контакт само ако одат во Софија. Таткото на Константин, Ив. Кирков заминал за Софија. Таму престојувал цел месец и преку свои познати ги пронашол лицата со кои требало да преговара за бараниот откуп. Иван Кирков дознал дека и двајцата „заробеници“ се живи и здрави и дека не се наоѓаат во каква било животна опасност. На една средба со Гоце Делчев се договорил и дал една значителна сума за „откуп“. Откако Кирков ги изброил парите, „грабнатите“ ученици биле пуштени. По долгите преговори и направените трошоци, повеќе од половината од средствата биле потрошени, а по направените пресметки во касата на конспираторите останала сосема мала сума од 20 – 30 турски лири.

Собрани во Софија, конспираторите започнале одново да размислуваат како да се обезбедат со повеќе пари за да ги започнат замислените акции. Меѓутоа, најдени во туѓа средина и без средства за прехранување, тие се убедиле дека не е толку лесно и едноставно да се прави конспирација, по што се вратиле кај своите родители.

23. Засилување на легалната и на нелегалната дејност во Бугарија и во Македонија

Во 1899 година се одржа VI конгрес на македонските братства во Бугарија. За претседател беше избран Борис Сарафов. Тој заедно со своите другари, истомисленици и пријатели: Славчо Ковачев, Тома Давидов и други, ги групираа поенергичните и приврзани кон македонската кауза емигранти и започнаа една позасилена активност, пред сè, меѓу емиграцијата во Бугарија, со цел да се згуснат редовите на македонските легални организации во Бугарија, а истовремено со тоа да ја засилат и револуционерната организација во Македонија. Пред сè, помагајќи ѝ да се снабди со оружје и поставувајќи во одделни реони поенергични луѓе, кои ќе знаат да ракуваат со оружје. Тоа беше неопходно поради околноста дека поголем дел од македонските Бугари, дури и раководните личности по одделните градски и селски комитети, не знаеја и не можеа да се служат со оружје. За кратко време околу Борис Сарафов, Славчо Ковачев и Тома Давидов се групираа многу ентузијастички и се започна со засилена активност меѓу емиграцијата, а, исто така, и меѓу слободниот бугарски народ.

Во тоа време ентузијастичката младина во Бугарија, без разлика на идеите и убедувањата, со големи самооткажувања и доброволно влезе во борбата. Се преземаа редица револуционерни акции, без да се води сметка до каде можеше да се оди, како во легалната, така и во нелегалната активност на комитетот. Во редовите на Организацијата во тоа време веќе се вбројуваа многу смели и способни револуционери: Христо Чернопеев, Јане Сандански, Никола Дечев, Патар Јуруков, Делчо Коцев, Душо Желев, Тимо Ангелов, Велко Миков, Петар Самарџиев, Добри Даскалов, Крсто Блгаријата, Мих. Герџиков, Петар Манџуков, Константин Ив. Нунков, Орце П. Јорданов, Славе Мерџанов, Петар Соколов, Крсто Асенов, Иван Наумов, Никола Дечев и др.

Во полза на македонската кауза се започна со засилена печатена и вербална пропаганда, а во движењето се ангажираа луѓе од сите краишта на Бугарија. Власта (владата на д-р В. Радославов) јавно ги заштитуваше тогашните македонски дејци. Комитетот одлучи да распише внатрешен патриотски заем, со издавање и пласирање на обврзници од по 20, 50, 100 и 200 златни лева. Посебни лица добиваа задача за нивно пласирање и тие се упатуваа во сите краишта на државата, со цел, па дури и на сила да ги пласираат сите издадени обврзници. Акцијата целосно успеа и Комитетот се снабди со доволно средства за преземање на редица иницијативи, како во Бугарија, така и во Македонија.

Славе Мерџанов од Карнобат, Петар Соколов од Кустендил и Петар Манџуков, со претходно подготвен план, излегуваат пред Борис Сарафов за да бараат средства и да започнат терористичка активност од покрупен карактер, исклучиво во поголемите градови: Цариград, Солун, Одрин, Битола, и тоа главно со атентати врз претставништвата и претпријатијата во кои е вложен европски капитал (види ја брошурата „Терористичка борба“, бр. 2). Целта е да се сврти вниманието на европските држави дека македонскиот народ повеќе не може да стои поробен, дека неговата интелигенција веќе не седи со скрстени раце и оти со својот терор постојано ќе биде на браникот меѓу поробениот народ и ќе води борба на живот и смрт за слободата на народот.

24. Обид за убиство на Султан Абдул Хамид

Во голема тајност, Борис Сарафов ѝ ги ветува на групата терористи неопходните парични средства и наскоро тројца од нив заминуваат за Цариград: Славе Мерџанов како инженер под името

Васил Стојанов, Петар Манџуков – под името Илија Дуров, а П. Соколов оди со свој пасош. И тројцата се сместуваат во Цариград, изнајмуваат постојани соби и започнуваат да размислуваат како да извршат некоја покрупна и посмела терористичка акција. По долги размислувања, тие одлучуваат да го убијат Султанот Абдул Хамид. Во период од неколку месеци ги проучуваат условите во градот и заклучуваат дека Султанот Абдул Хамид не може да биде убиен поинаку, освен со бомба или со експлозивна направа, и тоа или кога оди од Илдизот (императорскиот дворец) на молитва во дворската џамија „Хамиде џамиси“ или, пак, кога на 15-тиот ден од Рамазанот, празникот на Мухамед (Зиарет-хрка и шериф), оди во Стамбол во џамијата на Топ-капи. За сето останато време Султанот Хамид не излегуваше по улиците. Како вистински був тој во текот на целата година живееше во својот дворец Илдиз-кошк и со својот многуброен таен и јавен полициски апарат „го слушаше секој глас“, што се испушташе во империјата. Во тоа време Илдиз-кошк беше едно посебно гратче, обиколено со високи сидини, што ги опкружуваа сите институции: објектите на харемот, за живеење, за канцеларии, градините за прошетка, посебните езерца за спортување и др. Првичниот план бил Султанот Хамид да биде убиен со бомба, кога од Илдизот ќе замине во џамијата на Топ-капи на поклонение пред мантијата на Мухамед. Меѓутоа, обезбедувањето било толку силно, што било апсолутно невозможно да се убие султанот. Не само затоа што тој со својата свита бил опкружен со илјадници војници – пешадија и коњаница, туку и затоа што сите улици кои водат од Илдиз-кошк кон џамијата во Стамбол, од една страна, биле покриени со ситен морски песок за да можат дворските кочии да се движат попријатно, а, од друга страна – претходно не се знаело по кој пат ќе помине за да оди во џамијата. Дали по копно – преку Пера и Галата, па преку мостот на Златниот рог до џамијата на Топ-капи или по море, со специјален брод до брегот на градината „Ѓулхане“, каде што се наоѓаат палатите на Константин и археолошките музеи, па од таму до џамијата. Обично, Султанот Хамид заминувал по еден, а се враќал по друг или обратно. Откако се убедиле дека врз Султанот Хамид не ќе може да се фрлат бомби при излегувањето од Илдизот на пат кон џамијата во Стамбол, зашто ниту по прозорците на куќите, ниту по улиците не се дозволувало да стојат, минуваат или да се движат непознати лица за тајната и јавна полиција, атентаторите започнале да размислуваат како воопшто тој може да се убие, кога во петок оди на молитва во џамијата „Хамидие“, што се наоѓа на самиот брег на Босфор.

Славе Мерџанов неколку пати се обидел да се снабди со специјална пропусница од некоја од амбасадите, но не успеал во тоа. Неколку недели по ред, тој како посетител одел да ја гледа церемонијата за време на селамекот, меѓутоа публиката секогаш била од 300 до 500 метри подалеку од местото каде што минувала царската кочија и секогаш била опкружена со коњаници, што го заштитувале монархот. Во џамијата, во посебна галерија можеле да присуствуваат само членовите на дипломатскиот кор со нивните блиски (сопруги, ќерки или секретарите).

Славе Мерџанов и П. Соколов сакале да се снабдат со некоја специјална покана или со пропусница од некоја од странските амбасади и таму, во самата џамија или на излегување од неа, со рачна бомба да го убијат султанот во момент кога тој се поздравува со некои од дипломатскиот кор⁹.

25. Планот за минирање и уривање на Отоманската банка во Цариград

Откако се убедиле дека Султанот нема да може да биде убиен ниту за време на рамазанот ниту за време на селамекот, атентаторите ја напуштаат идејата за убиство на Султанот Хамид и преминуваат на нов, друг план. Планираат да го кренат во воздух објектот на Отоманската банка, што се наоѓа на главната улица, која оди од Галата кон Пер. Некои ерменски револуционери во 1895 година се обидоа да фрлат бомби врз тоа огромно здание, но изложани од некои дипломатски претставници не се решија да го сторат тоа. Како што се знае, потоа следеше познатиот колеж на Ерменците во Цариград, што уште повеќе го налути ерменскиот народ и од дното на душата го потресе целото општествено мислење во Европа и во Америка.

Планот за фрлање бомби врз Отоманската банка бил замислен од Славе Мерџанов. Решиле да го кренат во воздух самото здание,

⁹ Подоцна, во 1907 година ерменски и македонски револуционери-терористи организираа еден обид за атентат врз Султанот Хамид, откако на истото место активираа една пеколна машина, но и тој обид за убиство на Султанот беше неуспешен само заради големото растојание на кое била кочијата (пајтонот) во која била поставена експлозивната направа. Главните учесници во тој атентат, познати под имињата Сам, Фаин и девојката Рубина Фаин, успеаја да побегнат. Детали за атентатот види во весникот „Икдам“ (1907 г.) под насловот „Процесот на учесниците во грозното злодело“.

поставувајќи во самите темели големо количество динамит, што било неопходно за уривање на целиот објект во кој биле сместени Отоманската банка и Дирекцијата за тутун. Како Отоманската банка, така и Дирекцијата за тутун се странски европски кредитни институции, чиј капитал беше исклучиво англиски и француски. Во тоа време, поради привилегиите, што ги добиваше од државата, Отоманската банка во Турција имаше и благајничка улога. Иако приватна, таа ги беше монополизираше финансиите во државата и, според својата функција, повеќе се сметаше за државна, отколку за приватна. Освен тоа, објектот во кој беше сместена Отоманската банка се наоѓаше речиси во самиот центар на европскиот дел на градот, а околу него беа сместени разни други кредитни институции, како на пример, филијалата на Солунската банка, осигурителното друштво „Њу Јорк“, и други, чиј капитал беше исклучиво на странски поданици од разни западноевропски капиталистички држави: Англија, Франција, Италија, Белгија и други. Најпрво требаше да се обезбеди простор од каде преку еден подземен тунел ќе можеше да се стигне до подрумот и темелите на објектот во кој се наоѓа Отоманската банка. Покрај самото здание минува голема улица по која врви трамвајската линија Галата – Пера. Од лево и од десно на објектот има две мали и тесни споредни улици, што се паралелни со главната улица. Бидејќи било невозможно да се изнајми посебен соодветен простор на главната улица, од каде би се почнало со копањето на тунелот, се определуваат за еден двоспратен објект спроти едно од ќошињата на зданието на Отоманската банка. Тој бил приспособен за складиште, а не за живеење и само како таков можел да се изнајми. Како најцелесходно било решено да биде склад на печатницата во која се печатеше егзархискиот орган, весникот „Новини“. Печатницата беше сопственост на Калчо Стојанов, Бугарин, родум од гр. Ресен, но од пред неколку години преселен во Цариград. Тој беше стар човек и, на некој начин, не беше можно да му се открие занимањето. Токму затоа со тајната ќе биде запознаен само неговиот син Нанчо К. Стојанов, на возраст од 30-35 години, оженет и во блиски врски со Сл. Мерџанов. Со согласност на Нанчо Стојанов беше изнајмен слободниот објект и тој се приспособи да служи како „склад“ на печатницата. За целта, во долниот спрат се донесоа и оспособија празни дрвени сандачи и два-три коша со специјални валачести шишиња, што божем содржат мастило. Во шишињата, поставени среде сеното ставено во самиот кош, имаше вода. Но, поради нивната боја и поради тоа што самите шишиња

постојано стоеја во кошовите полни со сено или со мека морска сува трева за да не се скршат и полесно да се пренесуваат, однадвор никако не можеше да се забележи дека во нив нема мастило, туку обична слатка вода за пиење. Празните дрвени сандаци требаше да служат за ставање на ископаната земја од тунелот. Бидејќи тие беа обични и купени на пазар, за добро да се замаскираат, во секој од нив се поставуваа жолти или црвени листови амбалажна хартија, а одозгора се ставаа некои печатени книги. Такви, барем, во печатницата имаше во доволно кличество, зашто остануваа како вишок или како непродадени брошури. Една од брошурите беше со молитви за причестување, за крштевање и др. Неколку илјади примероци од таа брошура, исто така, беа однесени во складот. И тие само про форма се поставуваа како книги, откако сандакот повторно се затвораа со капак, а врз него се поставуваше друг празен, кој на ист начин се полнеше со земја и пак се маскираше со амбалажна хартија и дополнуваше со брошурата-молитвеник, која, ете, најде соодветна употреба во животот.

Магацинот беше во форма на четириаголник, долг 10 метри, широк 4, а висок 5-6 метри. Подот беше послан со штици. Имаше два прозорци, што се затвораа со железни капаци, со какви што се затвораа и влезната врата. Спроти неа, на аголот на зданието на банката, како и на останатите три агли, па и на нејзината влезна врата, постојано имаше стражар од војската или од жандармеријата. Тоа „строго“ чување на претставништвото на банката се наметна откако ерменски револуционери во 1895 година, преправени како трговци и банкари, со бомби влегле во Банката, со цел да ја запалат од внатре. Бомбите ги внеле во рачните чанти, во кои се мислело дека има пари и метални монети: лири и грошови, какви што тогаш единствено имаше во промет.

Во тоа време, книжни пари (банкноти) немаше во оптек во цела Турција.

Најпрво на крајот на првиот кат, спротивно од влезната врата, се започна со копањето на еден трап, длабок 3,50 метри и широк 90 сантиметри. Копањето намерно се почна во тој агол на објектот, зашто токму таму беа и самите скали за горниот кат, а згора и од копањето произлегуваше еден звук, што лесно можеше да се забележи или слушне од стражарот на Банката, па тој да се посомнева што се случува во објектот, што постојано преку ден е затворен, и во кој обично нема луѓе. Поради тоа, каналот беше подолг од 10 метри, зашто околу 8-9 метри требаше да се копа под

подот на самиот „склад“ на печатницата. Тивко, внимателно и бавно започна копањето на тунелот. Земјата постепено, речиси рака по рака, тивко и внимателно се ставаше во посебните и специјално за таа цел наредени сандаци. Така, таа кртовска работа продолжи до месец јуни 1900 година, откако по двајца од конспираторите по 6 до 8 дена непрекинато работеа и го копаа, пред сè, трапот. Едниот од нив, според смените, останувал во градот во посебно изнајмена соба за да им помага и за да ја одржува кореспонденцијата и контактите со Ерменскиот револуционерен комитет, чиј центар во тоа време беше во Цариград како централно и најсоодветно место.

26. Паралелна акција и во Солун, повторно спроти Отоманската банка

Уште со започнувањето на самиот тунел, тие сметале дека успехот на акцијата е веќе целосно загарантиран. Славе Мерџанов стапува во контакт со ерменскиот комитет и со ЦК на ВМРО во Солун, а, се разбира, и во директна врска со Борис Сарафов, без никому да му каже што, имено, планира и што прави на дело.

Во такви околности, тие почнале да размислуваат за последиците или повеќе за ефектот од акцијата, кога таа ќе биде завршена. Убедени се дека поради забуната, што ќе биде создадена во Цариград – престолнината на Турција – сите, особено општественото мнение во Западна Европа, ќе ја сметаат акцијата како чисто терористичка. Поради тоа, имено, одлучуваат исти такви акции, макар и во помал обем, да се подготват и во останатите поголеми градови во европска Турција – во Македонија и Одринско. Во прво време целат на Солун и на Одрин. Славе Мерџанов го повикува Ордан П. Јорданов (Орцето) во Цариград и се договараат овој, заедно со својот кружок познат под името „Гемиции“, да започне слична акција во Солун и тоа повторно со подземен тунел, преку кој ќе може да се постави извесно количество динамит под самите темели на зданието во кое се наоѓа филијалата на Отоманската банка. Ордан П. Јорданов (Орцето) се враќа во Солун и ги повикува од Велес своите другари Константин Кирков, Илија Трчков, Вл. Пингов и Тодор Органџиев. Конечно, во Солун се оформува кружокот на „Гемиции“, кои го привлекуваат и Димитар Коштанов од Горна Џумаја, дотогаш на располагање на ЦК на ВМРО во Солун како терорист. Димитар Коштанов ги напушта своите водачи, разочаран од нивната револуционерна дејност во

Солун, и станува едно од водечките лица во кружокот. Називот „гемиции“ (односно бродари) си го дадоа самите атентатори. Обично, во разговорите под тоа име се именувале оние кои се простиле од животот од кој не очекуваат ништо добро и му се препуштиле на житејското море, со цел или да успеат или, на крајот на краиштата, да ја извадат својата гемија – коработ на суво, на песок, односно во ништо да не успеат.

Во текот на март 1900 година, Ордан П. Јорданов (Орцето) и Димитар Коштанов детално ме информираа за сè што планираат и ме посоветуваа да не ја напуштам веднаш гимназијата, туку да чекам до крајот на годината, па тогаш да му се приклучам на кружокот и да започнеме со работа во духот на сето она што го говоревме околу тактиката на револуционерното движење во Македонија. Во тоа време, преку мене се одвиваше кореспонденцијата со Софија, Цариград, Велес и Перник. Еднаш-двапати од Цариград стигнаа по 20 наполеони, што им ги дадов на другарите. Тие пари беа неопходни за започнување на работата.

Со таа сума „гемициите“ започнаа со активностите. За личното издржување сè уште немаше потреба од пари. За секого се трошеше по еден лев (еден черек) дневно. Со тие пари се изнајми еден релативно мал дуќан на улицата токму спроти влезната врата на хотелот „Колумбо“, до кого непосредно беше објектот во кој беше сместена филијалата на Отоманската банка. Но, бидејќи дуќанот беше на една од главните улици на Солун, требаше соодветно да се опреми со мебел, за што беше неопходна и друга сума. Со 10 – 12 наполеони можеше да се купат огледала, столици и други работи неопходни за една берберница. За стопан на берберницата беше одреден Вл. Пингов, зашто уште како ученик тој знаеше да потстрижува, иако на чисто чирачки начин. За една недела сè беше средено и Вл. Пингов стана бербер. Првите денови клиенти беа само „гемициите“, но постепено и други минувачи наминуваа на бричење, па Вл. Пингов со една ретка леснотија и грижливост ја практикуваше својата „професија“. Задоволството кај сите беше големо. Берберницата, прилично уредена и преградена со платно, во едно од ќошињата имаше мали скали со дрвен капак, по кои се симнуваше во самиот подрум, што беше 150 метри пониско од нивото на улицата. Орце П. Јорданов, Д. Коштанов и јас се занимававме исклучиво со подрумот, а Вл. Пингов и неговиот помошник Илија Трчков беа бербери – мајстор и чирак. Еден ден, еден странец (не можевме да разбереме дали Белгиец или Германец) со мала брада и добро исчешлана коса,

дојде во берберницата и побара да биде потстрижен што е можно побргу. Вл. Пингов се понуди да го послужи, ја облече белата кошула и почна криво-лево да го потстрижува. Но, освен косата, странецот побара да му се поправи малку и брадата. Вл. Пингов се мачеше да го убеди дека брадата му е многу убава, дека добро му стои и нема што да се поправа (зашто Пингов не можеше да му ја потстриже брадата), меѓутоа странецот инсистираше, па Вл. Пингов, за да не биде посрамотен, беше принуден внимателно, речиси влакно по влакно, да му ја поправи брадата на непосакуваниот клиент.

Клиентот си помислил дека не бил добро потстрижан, така како што тој сака, поради тоа што берберот не знаел никаков странски јазик, па не можел добро да биде разбран. Тој случаен клиент-странец ни даде повод да обрнеме посериозно внимание на надворешниот изглед на берберницата и на нејзиниот персонал, зашто слични случаи беа можни, особено поради околноста што берберницата беше во француското маало во градот.

Освен тоа, честопати, по три-четири пати дневно, по еден или двајца од гемиџиите беа постојано во берберницата „само така, на разговор кај Владо“. Тоа можеше да го привлече вниманието и на полицијата, зашто освен нив и некои познати велешани, охриѓани и други, само така, на помини-замини, ја посетуваа берберницата. Се разбира, без да внимаваат на тоа какво беше нејзиното вистинско значење. И во овој случај Орце излезе како максимално внимателен и практичен конспиратор. Тој најде за неопходно во берберницата да се постави лице, кое не само што нема да биде сомнително за полицијата, туку најважно и да не го познаваат нашите Бугари. За таа цел, Орце стапи во кореспонденција со Сл. Мерџанов и побара да му биде испратен соодветен младинец, кој не треба да знае бугарски, но добро да знае турски или грчки. Славе Мерџанов, преку ерменскиот комитет во Цариград, го испрати младинецот Кристи, Ерменче на 20-22 години, младо и убаво момче, кое одлично ги владееше турскиот и грчкиот јазик. Тој во Солун дојде како Грк под името К. Аристиди и како партнер на Вл. Пингов.

27. Започнување со копањето на тунелот под земја

Во едно од кошињата на подрумот, до самиот сид од страната спрема улицата и под самиот мал десен прозорец, започнавме да копаме еден трап. Најпрво со копање почнавме јас и Д. Коштанов

(во јули 1900 г.). По ископувањето на трапот со длабочина од 3 – 4 метри, почна хоризонтално да се копа и самиот тунел. Првите денови копањето одеше многу лесно, зашто земјата беше ровка и дневно копавме речиси по половина метар. За да не се одронат сидовите и поткопаната земја да не падне во тунелот, на страните на трапот поставивме соодветни дрвени штици. Продолживме со копањето на тунелот и веќе бевме под самиот тротоар на улицата. Главен проблем ни беше тоа што тешко работевме без свеќи. Се обидовме да најдеме неколку батерии за да можеме полесно да се служиме со електрични сијалици, но во тоа време апсолутно се забрануваше употребувањето на електричните инсталации, освен за електрични свончиња. Купивме неколку батерии со по две-три сијалички, меѓутоа тие не го осветлуваа доволно тунелот. Уште првите три-четири дена се убедивме дека не ќе можеме да се служиме со електричните сијалички, па се одлучивме за обоени свеќи. Така продолживме со копањето на тунелот. Веќе бевме ископале еден – два метри. Орце П. Јорданов дојде и тој да продолжи со работа, зашто постоеше опасност тунелот да се урне, поради тоа што бевме доста длабоко под земјата, а таа стануваше сè помека и помека. За среќа, барем вода не изби. Уште во првиот момент Орце забележа дека сме го изгубиле правецот и сме отишле многу в лево, па ако продолжиме така, наместо под Отоманската банка, ќе стигнеме многу подалеку од неа. Притоа, Орцето беше и силен математичар. Тој не можеше да заврши виша математика, но со своите познавања можеше секогаш да се користи и тоа го примени во пракса во животот: како во продавницата на татко му, така и тука под земјата. Уште на самиот почеток, пред да го извадиме првиот слој од површината на подрумот, Орцето со својот практичен ум можеше да се послужи со геометријата. Го знаевме растојанието од кошот на подрумот до спротивната страна (широчината на улицата) и вратата на хотелот „Колумбо“ и го знаевме точно растојанието од вратата на „Колумбо“ до самиот агол на зданието на банката. И така, на еден триаголник, на кој се знаеја двете страни и правиот агол, веќе лесно можеше да се најде колку степени ќе биде едниот од останатите два агли. Тоа ни беше правецот на тунелот и претходно точно знаевме колку ќе биде долга хипотенузата, односно должината на самиот тунел до аголот на објектот на банката. Така, уште на самиот почеток на копањето на тунелот ни се наложи корекција: наместо на лево, требаше да одиме малку подесно. Но, тоа „вртење“ го прошири тунелот и веќе стана опасно понатаму да се копа, зашто во секој момент дел

од земјата можеше да се одрони и да го затрупа оној што копа со длето и со лопатка. За отстранување на таа опасност се ангажираа Орце П. Јорданов и Дим. Коштанов. Купивме неколку торби цемент, внимателно донесовме малку повеќе вода и лека-полека можеше да се цементира еден дел од тунелот и на тој начин да се избегне опасноста од уривање. И, што беше најважно, да се измени правецот на тунелот. Притоа со еден мал џебен компас се внимаваше да се оди под точно определениот агол. Под земја, иако постојано осветлено со свеќи или со сијалици, човек се губи, така како што патник го губи патот во густа магла или при снежни виулици, така како што во услови на магла секој брод го губи својот правец.

Токму во тоа време другарите од Цариград јавуваа дека работата во цариградскиот тунел се одвива многу бавно, поради тоа што уште на самиот почеток се појавила цврста карпа. Според нивните кажувања, копањето ќе траело со месеци, па дневно во длабочина можело да се оди едвај по 12 – 15 сантиметри. Ни порачаа да не брзаме многу, а истовремено побараа еден од солунскиот кружок да заминае кај нив, за да можат на смени да копаат по двајца. Јас бев одреден да заминам за Цариград и да му се приклучам на цариградскиот кружок, односно да им помогнам на тројцата таму, а истовремено со тоа да одржувам поредовна кореспонденција со Солун за редица прашања. Но, најважно поредовно да ги испраќам парите, што периодично се добиваа од Сл. Мерџанов за потребите на солунскиот кружок – гемиџиите. Кристи остануваше во Солун, а јас требаше итно да заминам за Цариград. Откако Орцето детално ми објасни каде и како ќе го најдам Славе Мерџанов и неговите другари, кон крајот на јули заминав за Цариград. Багажот, што го имав како ученик-пансионец, им го оставив на располагање на другарите во Солун и со еден мал пакет и само со една бела меџидија (околу 5 златни лева) во џебот тргнав за Цариград, се разбира, откако претходно си извадив патен билет за возот од Солун за Цариград.

28. На пат за Цариград

Едно утро отидов на станица, влегов во купе од третата класа на еден од вагоните, што директно одеше за Цариград, па така немаше потреба да го менувам возот во Дедеагач. Тогаш за првпат патував со железничката линија Солун – Дедеагач – Цариград. Откако влегов во купето, почнаа да доаѓаат патници и еден по

еден да ги зафаќаат местата во вагонот, па и нашето купе веќе се исполни. Во еден момент непознат господин, Грк, ме запраша каде патувам. Сакаше да знае дали ќе одам директно за Цариград или, пак, до некоја поблиска станица, па зависно од тоа, во купето да смести едно семејство. Прашањето на Гркот ме налути, од една страна, зашто имаше храброст да ме праша каде одам и, од друга, бидејќи беше Грк, што беше синоним за предавник и шпион (според тогашните мои сфаќања и националистичко расположение). Едвај ли не со заканувачки и лут тон му реков: „Не е ваша работа да ги прашувате луѓето каде патуваат“. Тој, малку збунет, замолче. Во тој момент дојде друг човек, некаков негов роднина или пријател, и го запраша: „И ова момче ли оди директно за Цариград или не“. Тој полуналушено, полуиронично му рече: „Остави го, тој тера висока политика и едноставно не сака ништо да го прашуваат“. Тоа за мене беше доволно. Како нов конспиратор, без никаква практична подготовка и искуство во животот, уште првиот момент, во првиот контакт со непознат човек, од претерана претпазливост и поради краен националистички антагонизам, му дадов повод на Гркот да ми се потсмева, а освен тоа придонесов и тој да се посомнева во мене.

Возот тргна и постепено напуштајќи го градот и навлегувајќи во Солунското Поле, тој ја засили брзината. Го минавме Кукуш и наближувавме до Дојран, павозот, повторно со иста брзина, минуваше веќе покрај бистрото и мазно Дојранско Езеро, според формата округлесто како тркало. Околината на езерото беше разлистана и разеленета од мали грмушки, трски, трева или дрвја, што го правеа некако чудно, а малите рибарски кајчиња, распрснати по сите негови делови, изгледаа како вистински птици слетани по површината на водата. Потоа ја минавме станицата Порој, реката Струма, Демир Хисар, Серес и Драма. Бугарскиот говор постепено се губеше по станиците и по бифеата. Се слушаше само турскиот и грчкиот, а откако ги минавме Ксанти и Ѓумурџина, на бугарски веќе ни збор не се слушаше. Од Дедеагач, доцна вечерта тргнавме за Цариград.

Заедно со сите патници и јас со малиот пакет се упатив кон излезот на станицата. Се најдов на улица преполна со луѓе и давајќи си значење на голем конспиратор, не се одлучив дури ни да прашам некој од минувачите во кој правец ќе треба да тргнам за да стигнам до Пер. Орцето ми беше кажал кога ќе излезам надвор од оградата на станицата, да фатам една трамвајска линија и со неа да одам сè додека не стигнам до еден мост на морето (Златниот Рог). Така и направив. Го платив билетот и со трамвајот стигнав до мостот и

минав на другиот крај, каде, исто така, врвеше трамвајска линија. Но, на еден мал плоштад покрај мостот трамвајската линија се делеше. Едниот крак продолжуваше во источен правец, а другиот одеше токму во спротивна насока. Во Солун ми беше речено, кога ќе стигнам на тоа место, да се качам на пошироката линија и по неа да одам еден-два километри, а патем да гледам од десната страна каде има натпис хотел „Македонија“. Најпосле го најдов тоа што го барав. Тој беше во близина на Галата-Сарај. Најдолниот кат беше млекарница. Влегов во неа, побарав јогурт и слушнав дека се зборува на бугарски. Се потсмив. По малку го прашав сопственикот Ѓорѓи (родум од Костурско), „доаѓа ли тука г. Васил Стојанов“. Ѓорѓи љубезно ми одговори: „Тој не доаѓа редовно, меѓутоа неговиот пријател наминува секоја вечер, зашто тука, во хотелот живее“. По неколку часа, можев да се сретнам со Петар Манџуков и тој ме смести во една од собите на хотелот. До доцна во ноќта со П. Манџуков, со кого за првпат се видов, разговаравме на разни теми.

29. Исповед на двајца другари

Двајцата сами во собата можевме тивко, но слободно да разговараме. Првата тема ни беше како посодржајно и покрасноречиво да го негираме монархизмот, апсолутизмот и тиранијата на нам многу омразениот Султан Хамид.

Потоа почнавме да зборуваме за борбата по преродбата и револуционерното минато на Бугарија. Хр. Ботев, В. Левски, Бенковски и Раковски беа нашите идоли. Ја споредувавме грубата реалност кога тие дејствувале со сегашноста, задржувајќи се подолго на околностите во кои тие тогаш работеле – пред 30-35 години – и сегашните. Подоцна почнавме со „повисока политика“ за грубите интереси на големите капиталистички сили: за Англија, Русија, Германија, Италија и др. Тогаш за нас, Швајцарија беше земјата на „вистинска демократија“. П. Манџуков имаше престојувало во Швајцарија и во детали го опишуваше политичкиот, социјалниот и битовиот живот на тивките и демократски Швајцарци и Швајцарки. Кога зборувавме за Швајцарија не пропуштивме да ги спомнеме и руските емигранти – социјалисти, социјалреволуционери, анархисти, човекољупци – чие главно прибежиште во тоа време беше Швајцарија. Од разговор за поединци и претставници на споменатите идеолошки струи, преминавме на самите учења. Главно за социјализмот и за анархизмот. П. Манџуков и останатите негови двајца другари беа

со анархистички убедувања. Тие подобро го познаваа анархизмот, зашто извесно време престојувале во Западна Европа и во Женева имале можност да се сретнат со некои руски револуционери, што лично ги познаваа. Како гимназијалец, кој штотуку ја завршил гимназијата, јас многу малку знаев за социјализмот. Во гимназијата ми се пружи можност, со помош на мојот соученик Јосиф Фенкјови, Унгарец по народност, да прочитам некои книги за социјализмот: „Жената и социјализмот“ од Аугуст Бебел, „Бог и науката“ од Л. Бјухнер, „Што е детерминизам“ од Ал. Херцен, „Историски учења на К. Маркс“ од Г. Плеханов и уште неколку книги за рационализмот. И тоа беше сè. Иако со мали познавања, од Ј. Фенкјови можев да слушнам нешто подетално за социјализмот воопшто. Сакав дури да станам и социјалист. Во разговорот со П. Манџуков, тој можеше да ги слушне сите мои познавања околу политичките, општествените и социјалните прашања. Тој зборува, јас зборувам, тој тврди, јас негирам итн., и доцна по полноќ требаше да се поделиме за спиење. П. Манџуков ми забележа дека не сум бил „поткован“ и дека не сум разбирал ништо ни околу анархизмот, ни околу социјализмот. Тој уште додаде дека сме се разликувале по многу прашања и дека за другарски долг го смета тоа да ме праша за многу работи, за да извлече свои заклучоци – дали воопшто во иднина би можеле да другаруваме и да се разбираме или не. Јас, пак, од своја страна, уморен од долгото патување и опиен од разговорот, си легнав исполнет со тага. Рано изутрината П. Манџуков повторно дојде во мојата соба. По малку, заедно излеговме за да се прошетаме и да одиме кај Сл. Мерџанов и П. Соколов, кои сакале да ме видат. Се сретнавме во собата на П. Соколов. Долго разговаравме, зашто ме прашуваа за Солун и тамошните активности, а потоа почнаа да ми даваат совети: што да кажам во случај ако ме прашаат зошто сум дошол во Цариград, каде живеам итн. Одредивме и места каде да се среќаваме. Ме предупредија да внимавам и да одбегнувам наши луѓе, кои важеа за сомнителни, шпиони или за нивни блиски, како и да не одам на некои места каде имаше повеќе и поопасни детективи. Ми препорачаа да го фрлам фесот и да ставам шапка како нив, зашто било понезабележително, особено во тој дел од градот – Пера – каде повеќето од жителите носеа шапки, а не фесови. Уште истиот ден купив една сламена шапка и го фрлив фесот.

Со шапка, вратоврска и бастун бев веќе млад преоблечен комита. Неколку дена по ред, со П. Манџуков шетавме заедно и тој ме запознаваше со знаменитостите на градот и околината. Го

посетивме музејот, Златниот Рог, џамијата „Св. Софија“, Скутари, Терапија, Бујук-дере, Орта-ќој (каде што беше Егзархијата), Шишли и др. Само како од оган се плашевме да поминеме покрај Илдизот за да не му паднеме в очи на некое „кандило“ (така условно ги нарекуваме детективите), какви што во тоа време, како што веќе споменах, имаше во изобилство. Особено во европскиот дел на градот – Пера и Галата. Неколку пати поминавме и покрај зданието во кое беше сместена Отоманската банка, откако претходно се договоривме со каков знак при вадење на шапката и со кои зборови ќе ми го посочи дуќанот од каде се копаше тунелот.

Иако „слободоумен“ и речиси безбожник, јас сепак копнеев да ја видам црквата „Св. Стефан“ во Фенер, местото каде во минатото работеле и страдале највидните дејци од ерата на преродбата. Секогаш кога го замолував П. Манџуков да ме однесе до Фенер, тој иронично ми одговараше: „Навистина сакаш да го видиш „чудото“, железната црква „Св. Стефан“ за чија изградба на самиот брег на морето, во Фенер, бугарската влада потрошила многу „фалш“ левови“. По долго одлагање од денес за утре, најпосле отидовме до Фенер и ја видов црквата-светиња. Со својата градба и убавина таа не ми остави впечаток како самиот стар метох, со неговите речиси темни ходничкиња и одаи. За миг во моите мисли воскреснаа величествените силуети на нашите предци, кои во тој метох водеа величествена борба со грчката патријаршија за преродбата на бугарскиот народ.

30. На работа во тунелот

Занесен од теоретските приказни и шеги на П. Манџуков, заборавив на време да им се јавам на другарите во Солун. По неколку дена стигна едно писмо од Орце во кое тој реагираше и на сите им беше лут, зашто не го информирале дека сум стигнал во Цариград и дека сум воспоставил контакт со нив. Истиот ден и Сл. Мерџанов и П. Соколов излегоа од „складот за хартија и мастило“ на печатницата, односно од тунелот. Според распоредот, требаше да ги замениме јас и П. Манџуков. Во одредениот термин, заедно со Нанчо К. Калчев, со по еден-два пакета со леб, грозје, сирење и друга храна, тргнавме кон складот и откако стигнавме, тројцата влеговме внатре оставајќи отворено едно крило од вратата, а стражарот на банката од спротива, стоејќи на своето место сето тоа го гледаше. Тројцата се качивме

на вториот кат, ја соблекохме облеката, чорапите и обувките и облекохме специјални, од обична мушама алишта. Бевме подготвени за работа. Остануваше Нанчо на заминување да ја заклучи вратата од надвор, а и ние од внатре за секој случај, откако ќе ги затвориме железните капаци, и на вратата и на прозорците, па потоа да продолжиме со копањето. Но, Нанчо неколкупати погледнуваше на часовникот и продолжуваше со разговорот со нас. Тоа траеше долго време. Се симна долу, отиде до вратата и погледна низ неа, повторно се качи кај нас и конечно се поздравивме, откако се договоривме дека по четири дена, во среда, точно во два часот попладне, тој пак да дојде за да нè види и дополнително да ни донесе храна. Тој си излезе, а ние останавме во дуќанот. Го прашав П. Манџуков зошто Нанчо толку се задржа, а тој ми одговори дека Нанчо не се задржал, туку дека чекал да се смени стражата, бидејќи стражарите се менуваа на секои два часа, па не е разумно истиот стражар да види кога некој излегува од продавницата. Зашто ако е малку поразумен човек тој ќе забележи дека пред еден час влеговме тројца, а сега излегува само еден. Улицата беше тесна и тивка, па и најтапиот стражар-војник ќе може да го забележи тоа, зашто за сето време тој не гледа ништо друго, освен пушката в раце и вратата спроти себе. Откако Нанчо излезе, ние се симнавме на долниот кат, ги поставивме железата на влезната врата, а потоа ги кренавме штиците и амбалажната хартија поставени врз влезот во тунелот и едниот од нас влезе во него. Со длето во едната рака и со чекан во другата, легнати на стомак или клекнати на коленици и потпрени на лактите на рацете, дел по дел, парче по парче, со длето и со чеканот коправме од тврдата земја. И сантиметар по сантиметар во должина и во височина, тунелот сè повеќе и повеќе се зголемуваше.

Еден од нас постојано стоеше горе на скалите. Со едната или со двете раце ја движеше дршката на дувалото (ладалото) преку кое по гумено црево се пушташе воздух во тунелот. Прво, за да се одржува пламенот на свеќата и второ, за да има воздух за тој што копа во тунелот. Откако ќе се ископаше доволно земја и ситни камења, дел од скалата заедно со две торби меѓусебно врзани со јаже се пуштаа долу, а потоа се вадеа на површината, каде друг со раце, дел по дел ги празнеше торбите и земјата и камењата ги ставеше во специјалните, наредени еден врз друг празни дрвени сандаци. Додека еден ја празнеше полната торба, друг ја спушташе долу другата празна и така назименично торбите се спуштаа и извлекуваа од тунелот. Кога имаше потреба за одмор или ако му се

слошеше на тој што копа долу, поради лошиот и влажен воздух, се сигнализираше преку цревото и така најдобро и јасно се слушаше и горе и долу на крајот од тунелот. Се разбира, кога тој долу во тунелот изморен од превитканоста и копањето ќе покажеше знаци на нервоза, тој од горе ќе го предупредеше „дувај“, „дувај посилено“, „пополека“ итн. И обратно – кога тој што го држеше дувалото ќе се умореше од постојаното движење на неговите рачки, тој долу што копаше, без воздух веднаш остануваше во темнина, зашто свеќите веднаш се гаснеа, па одоздола повторно се слушаше глас: „Спиеш ли? Дувај зашто свеќата угасна, го загубив кибритот во темнината и не можам да го најдам, па немам како да ја запалам свеќата. Прати по торбата друга кутија кибрит“ итн. Честопати доаѓаше до карање, па и до пцости, ама другарски пцости. Така минуваше секој ден, од 8 часот наутро до 6 часот вечерта, по што престанувавме со работа поради доаѓањето на ноќта. Тишината во дуќанот и околните зданија стануваше гробна. Само одвреме на време ќе се слушнеше по некој глас, поткашлување или отчукувањето на часовникот. Подоцна тишината стануваше уште поголема и тук-таму само ударите на тојагите на ноќните чувари нè потсетуваа дека сме во чаршијата и дека сè е мирно и спокојно. Ние двајцата, уморни од работењето преку ден, рано заспивавме. Но, не секогаш. Сепак, од 7 до 9 часот имавме време да јадеме, да поразговараме или да прочитаме нешто, што ќе ни се најде при рака – весник или некоја брошура. Но, тоа го правевме послободно, без да стравуваме дали некој нема да нè забележи или да нè види дека читаме забранети со цензурата весници или книги, обично со бунтовничка или со револуционерна содржина. Иако вооружени само со револвер и со неколку куршуми, кога бевме на работа во дуќанот ние се чувствувавме како „држава во држава“. Со вратата затворена и од надвор и од внатре, со револвери в раце, но со започнат тунел, немавме избор – ако некој случајно или не, нè открие, моравме да ги употребиме. И што можевме со нив да направиме против секој кој би се обидел да нè фати и уапси, освен со последниот куршум да ги свртиме во глава или во уста. Тоа ни беше единствениот спас. Зашто, ако нè фатеа со тоа што ќе се видеше или пронајдеше во складот, за нас не остануваше друго, освен бесилката. А, пред неа, сè ќе беше завршено побрзо и полесно само со по еден куршум во глава или во уста.

Условите во кои го копавме тунелот беа многу тешки. Но, поттикнати од планираната акција, ние радосно и весело ги поднесувавме сите тешкотии и опасности. Копањето, изнесувањето на

земјата и нејзиното ставање во сандаците, како и редицата други потешкотии поврзани со тоа, ние не ги чувствуваме. За нас беше најважно да дојдеме до целта – да се реализира планот за уривање на објектот на банката. Наспроти широката шпионска мрежа, наспроти лошите услови во кои се движевме низ градот или, пак, кога влегувавме или излегувавме од дуќанот, ние не се обременувавме толку од евентуално откривање од страна на полицијата – јавна или тајна – колку што стравуваме и речиси треперевме од некоја случајност, што можеше сè да провали. Токму затоа требаше да внимаваме и на најмалиот гест и да се прилагодуваме на сè околу нас. На пример, прво требаше постојано да бидеме внимателни и претпазливи при влегувањето и излегувањето од дуќанот, само за да не му дадеме повод за сомневање на стражарот на банката, кој секогаш стоеше на аголот на зданието за да го чува и да внимава на сè што се случува околу, а посебно на нас. Ете зошто требаше да внимаваме при копањето и да бидеме тивки и при зборувањето и при вадењето на земјата и ставањето во празните сандачи. Зашто, и најмалата врева стражарот од спротива можеше да ја сушне и да се посомнева не дека внатре, во дуќанот или под земја има конспиратори, туку да помисли дека, на еден или на друг начин, во дуќанот влегле обични крадци. Како што реков, местото каде што го копаваме тунелот беше исклучително карпесто и многу тешко за копање, наспроти острите и цврсти длета со кои внимателно – легнати на стомак и потпирајќи се повеќе на лактите на рацете или на колениците – баравме пукнатини во кои го поставуваме длетото и удиравме со чеканот по него за да откинеме сосема мали парчиња од карпата. Честопати беше неопходно ударите со чеканот да бидат посилни, а притоа во празнината на самиот тунел се создаваше ехо. Иако тапо, но сепак и тоа беше звук, што по земјата се пренесуваше уште посилно. А, до нас, во соседниот дуќан, имаше една книговезница и ние долу во тунелот, честопати слушавме врева кога во неа работеа. Ако ние долу можевме да ја слушнеме вревата на ударите на вработените таму, зошто тие да не можеа да ги слушнат ударите на чеканот врз длетото. Ние сето време со ништо не можевме да си објасниме како нашите непознати соседи никако не ги забележаа и слушнаа звуците од долу, во тунелот. Преку ден работевме речиси непрекинато, менувајќи се на секои два часа. Едниот излегуваше, а другиот влегуваше, и обратно. Но, по 6 часа престанувавме со сè, па тишината на улицата и во околината беше таква што и најмалиот шум – при зборувањето, преместувањето на

торбите со земјата, поткашлувањето или кивањето – можеше да го привлече вниманието на стражарот. Обично вечеравме при залезот на сонцето. Но, остававме по неколку часа и за да поразговараме или да се пошегуваме. Меѓутоа, преку ноќ, во темнина, тешко се седеше. Освен тоа, при преместување на некои предмети, на пример, чинија или чаша за пиење вода, во темнината честопати се испуштаа, па пак се создаваше звук. Свеќа не можевме да запалиме зашто светлината ќе ги осветлеше, пред сè, стаклата на двата прозорци, па стражарот ќе забележеше дека на горниот кат на дуќанот гори свеќа, иако е тој постојано затворен. Затоа, на вториот кат качивме еден од поголемите празни сандаци и го поставивме отворен на четвртина метар спроти еден од сидовите. Потоа двајцата влегувавме во него (едниот од десно, а другиот од лево) и до нас палевме свеќа, што при горењето ја осветлуваше внатрешноста на сандакот, но нејзините зраци не можеа да стигнат или да ги осветлат стаклата на прозорците. И двајцата речиси свиткани внатре во сандакот можевме „слободно“ да седиме и тивко да разговараме сè додека не ни се приспие. Така ја минувавме речиси секоја вечер.

31. Дебата и караница

Една вечер, откако малку починавме од тешката дневна работа и добро се најадовме со грозје и бело сирење, се пошегувавме нешто и за да мине полесно времето почнавме да читаме. П. Манџуков ја читаше биографијата на руската револуционерка Софија Перовска, а јас „Историските учења на Огист Конт“ од Писарев. Не знам како, ама за време на читањето повторно почнавме да зборуваме за социјалисти и анархисти. Јас сè уште ги поддржував тактиката и методите на борба на социјалистите и на социјалдемократите, а П. Манџуков на секој начин сакаше да ме убеди дека тактиката и методите на анархистите биле подобри од тие на социјалдемократите. Зошто? – прашав. Како поначитан, тој наведуваше редица докази и аргументи, што јас еден по еден сакав да ги соборам како неодржливи. Најпосле тој самиот пресече: „Околноста дека анархистите денес – рече тој – се прогонуваат од сите буржоаски влади, дека се следат, се апсат и малтретираат, покажува дека тие се поопасни и посигурни во својата тактика, отколку социјалдемократите, кои буржоазијата едноставно ги трпи, па дури и отворено ги толерира и поттикнува“. Против тие негови аргументи јас со ништо не можев

да возвратам и речиси капитулирав во спорот, задоволувајќи се со забелешката дека „анархистите следат една главоломна политика“. Терминот „главоломна политика“ го бев научил од еден бугарски социјалистички весник. П. Манџуков нервозно ми возврати: „Што, главоломна политика ли?“

– Да, главоломна политика – одговорив јас.

Во тој момент тој ме плесна со раката, а јас го удрих по глава, по што тој ми возврати со друг удар во градите. И така, тивко, тивко и претпазливо се туркавме еден со друг и убаво се искаравме. Не остануваше друго освен да се поделиме. Ја угаснавме свеќата. Излеговме од сандакот и отидовме да си легнеме. Дотогаш спиевме ден до друг, покриени со по едно ќебе. Таа вечер се поделивме. Тој остана на едниот крај од собата, а јас отидов од спротива. Ја пренебрегнавме опасноста дека некој од нас ноќта во сон може да вика, да зборува итн. Си мислевме – што ли ќе се случи!?

До сабајлето добро спиевме, но ниту тој ниту јас не станавме кога требаше и се излежувавме, па дури мислевме и да го напуштиме дуќанот. Но, тоа беше апсолутно невозможно зашто кирацијата Нанчо доаѓаше само двапати во текот на неделата и во точно определено време. Според договорот, точно еден час пред неговото доаѓање, макар и привидно го подзакривавме отворот на тунелот, тивко ги вадевме од внатре железата на вратата и кога пристигнуваше, Нанчо сосема нормално и слободно си отклучуваше и си влегуваше во дуќанот. Притоа, во рацете постојано носеше по еден-два пакети. По смената на стражата, тој си заминуваше. Но, дента Нанчо не требаше да дојде. Лежевме 11-12 часа, станавме и јадевме. Лутината веќе ни беше поминала, па и двајцата се упативме кон долниот кат, откако едниот ја зема дршката на дувалото, а другиот торбите и ајде пак долу во тунелот на работа.

32. Повторно на работа во тунелот

Заборавивме на лутината и почнавме да работиме во тунелот, зашто се менувавме на 10-12 дена. Кога ние излегувавме во градот, наместо нас во тунелот доаѓаа да работат Сл. Мерџанов и П. Соколов. Двајца по двајца, според потребите на кружокот.

Се храневме исклучиво со сува храна: леб, сирење, салами, разни плодови и сушено овошје. Вода за пиење земавме во сосема мали количини, зашто беше ставена во специјални шишиња со мали устиња, што содржеа „мастило“ и се чуваа во складот со „хартија“.

Од таа вода малку трошевме за други потреби. Дури и при смените едвај мокревме еден морски сунѓер, со кој ги бришевме лицето, вратот, ушите и рацете од земјата и прашината. Се разбира, откако ќе ги соблечевме горните и долните алишта и ќе ги облечевме нашите, што обично ги носевме, по што пргаво се движевме по улицата, минувајќи слободно покрај Банката и излегувајќи на широката улица. Штом ќе стигневме во станот или требаше да го измиеме целото тело или, пак, да одиме во бања. Потоа, следните 5 -10 дена одморавме. За тоа време одржувавме кореспонденција со Солун, Одрин и Пловдив или, пак, ретко се среќававме со претставникот на ерменскиот комитет во Цариград и со некои наши познати, било соученици или Бугари во Цариград, со кои се познававме како Бугари – Македонци.

Тајната беше зачувана. Освен нас и Нанчо апсолутно никој во градот не знаеше што „работиме“ во Цариград. Со граѓанството немавме никакви контакти, па и познанствата што ги имавме, внимателно ги одбегнувавме. Преку ден, ако не бевме на работа во тунелот, обично седевме дома. Приквечер излегувавме на прошетка, обично во некој парк како „Таксим“, „Пети-шан“ и др. Останатото време го минувавме сами, било по улиците, кафеаните или градините или шетајќи се исклучиво по двајца.

33. Следење и криење

Во период од неколку дена целата јавна и тајна полиција беше на нозе. Се гледаше, повторно по некоја наредба од Илдизот. По кафеаните, театрите и парковите собираа и апсеа групи од по двајца, тројца или пет души и сите ги носеа по участаците. Се разбира, откако речиси сите беа добро „претресени“, поголемиот дел беа ослободени и само мал број сомнителни лица беа интернирани или екстернирани.

Како последица на тоа настојување на јавната и на тајната полиција да ги фати послободољубивите младинци, ние стравуваме да не бидеме откриени. Јас се водев како младинец, кој чека да се запише во лицејот (средното училиште) во Галата-Сарај, П. Манџуков важеше за службеник, П. Соколов – за уметник, а Сл. Мерџанов за инженер, но при посериозна проверка, сите тие наши тврдења и професии отворено ќе паднеа во вода и ако ни најдеа нешто компромитирачко, без друго ќе нè интернираа или, пак,

екстернираа во Бугарија, што за нас беше еднакво на апсење, па дури и на убиство.

Поради преземените строги мерки, Славе Мерџанов на неколку дена замина на еден од островите, божем на одмор, а П. Соколов се преправаше дека е болен и не излегуваше на улица, вршејќи ја дома својата професија на уметник. Тој сликаше многу добро и имаше неколку добро изработени слики, што за камуфлажа нарочно ги остави дома и божем служеа за продавање... Јас и Манџуков не знаевме каде да одиме. Решивме да одиме кај некој пријател и под некаков изговор божем на гости да останеме пет-шест дена. Тоа и го сторивме. И. Фенкјови, мојот соученик од Солунската гимназија, беше чиновник во банката „Креди Лионе“. Го посетивме и му ветивме дека ќе му дојдеме на гости. Тој заедно со мајка му и сестра му живееше во Стамбол, близу до Сан Стефано. Фенкјови зеде одмор и ние како негови познати-соученици и другари цела недела му бевме на гости, без да претпостави дека свесно не сакавме да се движиме по Пера, Галата, Орта-ќој или Стамбол. Таму, речиси безгрижно поминавме неколку убави денови. По неколку дена, тревогата заврши. По погребот на убиениот италијански крал, стивна сè. Раздвиженоста на полицијата се намали и ние повторно се вративме дома, по што продолживме со работата во тунелот.

34. Спор за едно писмо

Откако одново почнавме со работата во тунелот, по неколку дена Славе Мерџанов по пошта доби писмо. Го отворил и видел дека е напишано со специјална шифра, што за него била непозната. Ме праша дали ќе можам да го прочитам. Му јавив дека не можам, но дека според сè изгледа оти писмото доаѓа од ВМРО, зашто само таа се служи со таква сложена шифра, што се состои од словенски, грчки и латински букви. Од ракописот на пликот забележав дека писмото е пишувано од Хр. Матов, зашто како мој учител многу добро го познавав неговиот ракопис. Сл. Мерџанов го зеде писмото и испрати порака да му го пратиме шифрарникот за да го прочита. По неколку дена го доби шифрарникот, го прочита писмото и се покажа дека навистина доаѓа од ВМРО. Со него, Централниот комитет на ВМРО му налагаше на Сл. Мерџанов да се заземе и да му возложи на училишниот оддел на Егзархијата, без никакви измени да го прифати испратениот список на учители, кои требаше да се назначат речиси во

сите градови во Македонија. Тогаш за првпат Централниот комитет на ВМРО побара услуга од нас. Дотогаш немавме никакви односи со ЦК на ВМРО, па дури и не сакавме да имаме. Нашиот пат беше определен. Ние претставуваме конспиративен терористички кружок, што во свое име, со експлозивни средства, подготвуваше одредени терористички акции, без да се потпира врз широките народни маси. Поради тоа писмо, меѓу П. Манџуков и Сл. Мерџанов започна остар спор, што стигна дури до меѓусебни навреди. Додека Сл. Мерџанов сакаше да се стави на услуга на ЦК на ВМРО, П. Манџуков, напротив, беше категорично против, изјавувајќи: „Ние немаме никакви допирни точки и односи со ЦК на ВМРО и не сакам ни да имаме, зашто тоа може да има лоши последици. Па, најпрво ние, како чисто конспиративна група, можеме да настрадаме, односно да ни пропадне акцијата, што ја подготвуваме“. Од приватен спор меѓу двајцата (Манџуков и Мерџанов), тој стана заеднички. Тоа веќе не беше спор околу некое конкретно прашање, туку стана принципиелен. Веќе се поставуваше прашањето – треба ли воопшто да имаме односи со ВМРО или не. П. Манџуков и П. Соколов беа категорично против. Сл. Мерџанов сметаше дека тоа е првата и единствена услуга, што ЦК на ВМРО ја бара од нашата група, мислејќи притоа повеќе на себе. По долга дебата, се одлучи списокот да ѝ се наложи на Егзархијата, но истовремено и самиот Егзарх да биде повикан да внесе сума од барем 200 турски лири во касата на нашиот кружок. Списокот се предаде. Тој речиси целосно беше прифатен, со исклучок на тројца-четворица учители во Битола и Солун, па остануваше да се добијат и парите. Егзархот ниту се согласуваше ниту одрекуваше да даде пари. Се најдовме на крстопат. Кога еднаш веќе сме се ангажирале, не можевме туку-така, без никакво оправдување, да се откажеме од претходно изнесените барања. Егзархот Јосиф I преку својот апарат дознал за сè и сметал дека е на место да се дадат парите, но не на Сл. Мерџанов, туку преку трето лице директно да се внесат во Софија, во касата на комитетот – на Борис Сарафов. Од резултатот на таа работа, останавме полузадоволни, зашто сепак пројавивме извесна активност со која го натравме Егзархот да го слушне и нашиот глас.

35. Обид за брза набавка на динамит

Работата во тунелот добро напредуваше. Веќе бевме стигнати до улицата и приближувавме до самите темели на Банката. Карпата веќе не беше толку тврда, зашто од површината на улицата дождовницата

постепено – постепено се спушташе сè подолу и подолу, па така полесно и се кршеше. Кога бевме стигнати под улицата, речиси под нозете на стражарот, во тунелот имаше веќе и доволно вода. Навистина, полесно се копаше, меѓутоа од постојаната влага сега, пак, свеќата потешко гореше. И покрај сè, ние продолжувавме со работата. Дуќанот се исполни со 15-20 големи сандаци, сите добро наредени и полни со „стока“ – камења и земја, а одозгора, и покрај процепите меѓу штиците, беа внимателно поставени листови од амбалажна хартија. Во целина, сандаците беа прилично добро („трговски“) спакувани.

Истовремено, работата добро напредуваше и во Солунскиот тунел. Речиси бевме стигнати до темелите на Банката, но освен неколку бомби и десетина килограми бертолетова сол, други експлозивни средства (динамит) немавме. А, без доволно динамит, не можеше ништо да направиме. Сл. Мерџанов се обиде да набави од Бугарија, зашто некаде кај Јамбол, имало некакво претпријатие или каменолом, од чии претприемачи или сопственици можело или да се украде или, пак, да се купи доволно количество – Нобелов динамит. Чекавме една-две недели, но се покажа дека од Бугарија е апсолутно невозможно да се набави и донесе динамит. Зашто, толкава количина, од околу 100-200 килограми, не можеше да се најде. Не остануваше друго освен да се купи со пари или да се побара на услуга од ерменскиот комитет. Сл. Мерџанов речиси цел месец не дојде да работи во тунелот, туку исклучиво се посвети на тоа преку Ерменците да се набави динамит. Тој беше во контакт со еден ерменски револуционер..., кој во Цариград живееше под псевдонимот Козаков. Овој, како со Сл. Мерџанов, така и со нас, одржуваше добри односи и постојано беше подготвен да ни помогне, па и сега се ангажираше преку своите другари и пријатели да нè снабди со динамит. Ние баравме најмалку 100 килограми. Тој дури ни вети и повеќе, но рече дека динамитот можело да се набави исклучиво во Батум. Ние се согласивме, но побаравме на нашиот човек, т.е. на еден од нашата група, кој ќе замине за Батум и ќе го земе динамитот, да му обезбеди контакт со тамошниот ерменски комитет. Грижата за пренесувањето на динамитот ја презедовме ние.

Козаков, постојано љубезен и постојано подготвен да ни помогне, ни соопшти дека тој сè ќе среди. Наместо еден или двајца од нас да одат во Батум, во туѓа земја и во непознат град, и така да се изложуваат на ризик, самиот ќе стори сè што е можно и ќе го донесе динамитот. Ние ќе го добиеме во Цариград во исправна состојба и подготвен само за палење. Таа подготвеност на Козаков уште повеќе

нè охрабри и ние ликувавме од радост, зашто веќе не требаше да се чека со месеци, туку во прашање беа само неколку недели.

Во последните неколку седмици во тунелот работевме само јас и П. Манџуков, а Сл. Мерџанов и П. Соколов го подготвуваа реализирањето на планот.

Така, работата во тунелот продолжуваше. Ние веќе стигнавме до самите сидови на Банката. Карпата речиси исчезна. Се појави ровка земја. Дождовницата, што по олуците се спуштала од покривот на зградата, толку ја беше изронила карпата, што кај темелите на Банката почвата беше исклучително мека.

36. Привршување со работата во тунелот

Откако под прав агол ќе стигнеме до и под самите темели на зданието, одлучивме да ископаме уште по метар-метар И пол на лево и на десно, а потоа да застанеме. Кога ќе се поставуваше динамитот требаше еден дел да се постави во продолжението на тунелот на лево, а другиот на десно, па така експлозијата ќе беше посилна, а разурнувањето на објектот посигурно. Таква одлука беше донесена откако Сл. Мерџанов се беше посветувал со специјалист-инженерџи и по пресметките, што тој ги беше направил, дека под темелите на банкарското здание треба да се постават најмалку 100 килограми свеж динамит. Во согласност со донесената одлука, со П. Манџуков се договоривме ние да го ископаме до крај тунелот со двата крака. Долу веќе полесно се копаше, но последните денови почна да се појавува сè повеќе и повеќе влажен песок, што при изнесувањето и складирањето зафаќаше многу повеќе простор, отколку ситните парчиња од карпата. Во „складот“ требаше да се донесат и да се остават на наше располагање уште неколку празни сандаци.

37. Улично куче

Еден ден, Нанчо со кола донесе неколку сандаци. Тој ја отвори вратата и со помош на коларот ги внесе празните сандаци во складот, за што му плати за услугата. Потоа се качи горе кај нас, на вториот кат. Поседовме, разговаравме, ги усогласивме часовниците и се договоривме кога повторно да дојде. Откако излезе и ја заклучи вратата од надворешната страна, ние по пет-десет минути се

симнавме на долниот кат за да продолжиме со работа. Во моментот кога почнавме да ги креваме штиците поставени за прикривање на влезот во тунелот, забележавме како врз нив спие едно обично улично куче. Како и од каде дошло, лесно си објаснивме. Вратата била подотворена, па кога кучето минувало по улицата влегло внатре во дуќанот и кога нашло ладовина легнало да спие. Нанчо тоа не можел да го забележи, зашто беше горе кај нас. И при излегувањето Нанчо не можел да го види, зашто не обрнал внимание. Па, како можел да забележи што има таму под скалите, на тоа исклучително значајно место за нас, кога тој врз него не фрлаше поглед ни при влегување, ни при излегување. Кучето си спиеше, а ние се смеевме и се чудеаме. Чекавме извесно време, но тоа продолжуваше да спие. Ни стана јасно дека со својот сон ќе продолжи цел ден, а преку ноќ, како и сите улични кучиња во Цариград, ќе стане од мекото легло и ќе посака да излезе надвор на улица. Изненадени, прво не знаевме што да правиме. Денот и без тоа беше изгубен. Се вознемиравме. Кучето сега спие – си велевме ние – но вечер, кога ќе стане, ќе почне или да вие или со шепите да гребе по железната врата, што се наоѓаше токму спроти стражарот. П. Манџуков се изнервира и почна да вика. Фаќајќи се за коси, дофрлуваше: „Што се случи, што направивме? Сега, по толку труд и по толку потрошени средства, можеби ќе бидеме откриени и сè ќе пропадне, а ние ќе загинеме. Зошто? Заради едно краставо, улично цариградско куче. Кој ќе чуе и разбере ќе ни се смее, секој ќе нè осуди и сите ќе си поигруваат со нас. Каква судбина и среќа“! Манџуков продолжуваше да хули сè што ќе му паднеше на ум, а кучето продолжуваше со својот длабок сон. По едно време, тоа се разбуди и почна да се прозева. Ние со малку леб и салами го подлажавме и тоа дојде кај нас. Почна лакомо да јаде. Во тој момент конечно одлучивме да го убиеме со длетото, без да му дадеме можност да почне да цвили. Јас најсериозно го убедував Манџуков.

„Ти, Петре, си бил комита, си носел пушка и нож. Еве ти можност да си го покажеш мајсторлакот...“.

Тоа и го сторивме. Кучето беше до нас. Јас божем го галев и одеднаш го фатив за грбот и го притиснав, а Манџуков со неколку удари по главата и по стомакот го уби. Тоа беше веќе мртво. Пред нас се постави прашањето – што да правиме сега со него? Не остануваше друго, освен да го закопаме подлабоко во еден од полните сандаци. Го кренавме и го ставивме на средината на сандакот, по што го затрунавме со земја. Но, денот мина, а ние работа не фативме.

Сонцето почна да заоѓа, одново се качивме горе на вториот кат и до доцна во ноќта, на слабата светлина на свеќата, го коментиравме настанот со кучето.

Разговарајќи на таа тема, дојдовме до заклучок дека за конспираторот нема ништо полошо од случајноста. Како што честопати на детективот обична случајност му дава можност на потчуе или да открие нешто, што не било барано од него, и да добие награда за своето „чувство“, така исто и една ситна случајност со такво куче можеше да го открие нашиот тунел, па нашата кртовска работа да заврши во ветер.

38. Во очекување на динамитот

Тунелот беше при крај и откако последниот пат излеговме од дуќанот, во наредните десетина дена ниту еден од нас четворицата не отиде таму да работи, зашто веќе сè зависеше од набавката на помало или поголемо количество динамит. Сето внимание беше насочено кон Козаков. Тој навистина здраво се зафати за да нè снабди со динамит, уверувајќи нè дека во најкус можен рок експлозивот ќе ни биде на располагање. Меѓутоа, ние сепак не му верувавме и со нетрпение чекавме да го видиме динамитот и да го ставиме на сигурно место, за да можеме да го искористиме.

На 18 септември 1900 година, околу четири-пет часот попладнето, јас и П. Манџуков бевме во кафеаната „Есперанс“, што се наоѓа во близина на лацејот на Галата-Сарај. Во еден момент дел од посетителите, кои беа од страната на вратата и прозорците, станаа од своите места и почнаа да гледаат нешто надвор на улицата „Пера“ пред полицискиот участак, каде беше сместена и окружната управа. Од љубопитство станавме и ние двајцата и забележавме дека толпа од луѓе: мажи, жени и деца беа застанати по сите тротоари на крстосницата и нешто гледаа. И ние се приклучивме во толпата, приближувајќи се до центарот на настанот каде видовме како неколку полицајци и стражари го беа обиколиле нашиот познаник Козаков и сакаа на сила да го внесат во участакот. Со бастум и држејќи ја во едната рака симнатата шапка од главата, тој со мавтање и разни гестикулации им се спротивставуваше на полицајците. Публиката (исклучително љубопитна) сè повеќе и повеќе се зголемуваше. Тоа ги спречуваше полицајците да бидат брутални спрема Козаков, а тој добиваше сè повеќе и повеќе храброст и му опонираше на

полицискиот комесар. Во тој момент дојде едно цивилно лице во придружба на телохранител, се покажа дека било секретар во рускиот конзулат, кое којзнае како навремено било информирано дека Козаков (руски поданик) е уапсен. Секретарот застапа, го распраша нешто Козакова и во истиот момент му се обрати на полицискиот комесар, велејќи му: „Како руски поданик, Козаков ќе биде однесен во конзулатот, каде ќе биде испитан и ќе се види неговиот престап, за кој се бара негово задржување од страна на власта“. Но, полицајците по секоја цена се трудеа Козаков да биде однесен во участакот, па секретарот на рускиот конзулат речиси разгневен почна да зборува на висок тон дека уапсеното лице не е турски поданик, туку руски, па според тоа, наместо во участакот, тоа ќе биде однесено во конзулатот. Секретарот го фати Козаков за рака и заедно со телохранителот заминаа по главната улица „Пера“ во правец кон тунелот, во чија близина беше и зградата на рускиот конзулат. Така, наместо во участакот, Козаков беше задржан во рускиот конзулат. Ноќта мина. Ние повеќе ништо не разбравме и не можевме да си објасниме зошто Козаков беше уапсен. Наредниот ден Сл. Мерџанов разбра сè преку некои свои познаници. Козаков бил уапсен кај Галата и полицајците без да му го знаат дури ни подаништвото, го воделе кон участакот за да му го претстават лично на мјутесарафинот, кој требало да го види, а потоа да го задржи во затворот на участакот, каде сите политички затвореници од тој дел на градот најпрвин се испрашуваа, а потоа беа упатувани во надлежниот затвор. Козаков го искористил повикот на полицајците само за да мине по некоја улица на која би имало многу народ и каде претполагал дека ќе види некој познаник, кој со мимика или без никаков знак ќе сфати дека ќе треба да оди во рускиот конзулат. Токму тоа и се случило. Уште пред Козаков да го пречекори прагот на полицискиот участак, интервенирал секретарот на конзулатот и наместо во участакот, Козаков се најде уапсен, но во конзулатот на руската делегација, чии влезни врати во тоа време постојано беа чувани од по двајца вооружени руски војници-морнари. Така што, Козаков лесно се најде не на турска, туку на руска територија.

По ден-два, ние детално разбравме каде точно, во која куќа, како и зошто Козаков бил уапсен. На денот на неговото апсење во пристаништето пристигнал руски трговски брод од Батум, на кој се наоѓале и два поголеми куфери со нарачаниот динамит. Козаков го знаел тоа уште неколку дена порано. Претходно ангажирал двајца познати Ерменци-амали, кои требало да ги земат куферите

од бродот и да ги однесат во една кука во близина на морето, каде Козаков лично требало да ја „преземе“ стоката. Во точно одреденото време, Козаков требало да оди во конспиративниот стан, да плати 10 наполеони за договорениот ангажман и да ги земе куферите.

Ерменците-амали, пак, не знаеле што точно има во куферите. Тие претпоставувале дека станува збор за некаква стока, што била шверцувана на бродот, па требало да се подигне од таму и да се однесе во посочената кука, без да ја мине царината. Тие ги земале куферите и тајно, со нивни познати бродари, ја однеле стоката на брегот од каде двајцата земале по еден куфер и пеш тргнале кон претходно договорената кука за да му ја предадат на заинтересираниот шверцер. Но, по патот, амалите се подвиткувале од тежината на куферите, што ги носеле. Одејќи по улица, некој детектив случајно го забележал тоа и откако се посомневал дека можеби носат патрони, почнал да ги следи двајцата Ерменци. Кога тие влегле во посочената кука, детективот на помош повикал двајца полицајци и сите заедно влегле во кукавата. Таму ги нашле Ерменците и ги прашале што има во куферите. Ерменците-амали рекле дека не знаат.

– Тогаш, зошто ги носите тука – прашале полицајците.

– За да му ги предадеме на сопственикот на стоката – одговориле амалите.

– А, кој е тој?

– И ние не му го знаеме името, но договорени сме денеска тука да се најдеме. Тој по малку ќе дојде и вие ќе го видите.

Полицајците излегле и во собата останал само детективот. Козаков дошол во договореното време, влегол во кукавата и ги нашол Ерменците, меѓутоа забележал и трето лице во цивилна облека. Козаков ги прашал кој е тој човек. Тие му рекле дека не го познаваат. Во истиот момент пристигнале полицајците, го уапсиле Козакова и по малку сите се упатиле кон участокот во Пера, каде во тоа време беше централата на специјалната политичка полиција.

Динамитот беше конфискуван, Ерменците-амали уапсени, а Козаков фатен и затворен во една посебна просторија во рускиот конзулат. Во наредните две-три недели, Козаков како затвореник престојуваше во рускиот конзулат. Ние на неколку пати, по еден или по двајца, намерно поминувавме покрај влезните врати на конзулатот и понекогаш, обично попладне, низ вратата го гледавме Козаков како шета во дворот на конзулатот. Започна преписка меѓу конзулатот и турските власти и на крајот вината на Козаков беше докажана, па тој еден ден беше сместен на руски брод и испратен

во Русија, каде го преземале соодветните руски власти. Подоцна, многу подоцна разбравме дека Козаков бил осуден и интерниран во заточение во внатрешноста на Русија, но каде точно не успеавме да дознаеме.

Така, за жал, го изгубивме динамитот и пропаднаа сите наши надежи дека ќе можеме да набавиме нов.

Отоманската банка, што во нашите разговори и кореспонденција алегорично ја нарекувавме „невестата“ ја зеде својата прва жртва – Козаков.

Сл. Мерџанов неколку дена беше бесен. Место не го фаќаше. А, и тројцата едвај се движевме. Нè фати некоја меланхолија и ретко излегувавме дури и од собите. Почнавме да читаме што ќе ни падне в рака, а останатото време го минувавме играјќи табла. Собата на П. Соколов беше поудобна и попријатна и најчесто таму се собиравме. Последните денови често одевме кај П. Соколов, ама така меланхолично расположени и речиси паднати во очај. Газдариците на П. Соколов, двете сестри Климентина и Минерва и нивната мајка, со ништо не можеа да си објаснат зошто сега бевме толку тивки и нерасположени, а до само пред неколку дена бевме весели, се смеевме со нив, се шегувавме, излегувавме на прошетки по парковите, а понекогаш навраќавме и во некоја од слаткарниците. Со ништо не им дававме повод да ја разберат нашата тага и специфична ситуација. Газдариците претпоставуваа дека нашето расположение и оптимизмот исчезнале поради некакво земање-давање или, пак, поради нешто друго. Тие често нè потпрашуваа и се мачеа да нè орасположат за да кажеме нешто, но од никого ништо не можеа да разберат. Бевме речиси занемени и ништо не можеше да нè орасположи. Особено тивок стана П. Манџуков, говорлив шегација, кој заборави на хуморот.

39. Апсењето на Сл. Мерџанов и на останатите конспиратори

По неколку дена, од персоналот на бугарскиот конзулат разбравме дека В. Стојанов (Славе Мерџанов) бил уапсен. Кога полицајците му наредиле да оди спрема блискиот участак тој се спротивставил, па дури се обидел и да го извлече бајонетот од бастунот за да рани некој од полицајците. Но, останатите полицајци го опкружиле, го фатиле за раце и брутално го однеле во участакот на Галата-Сарај.

Наредниот ден беше уапсен и П. Соколов.

Јас и П. Манџуков се прибравме во собата и наредните два дена не излегувавме на улица.¹⁰ Дури третиот ден, откако претпоставивме дека апсењата завршиле, јас излегов и отидов на улицата покрај участакот да не видам нешто. Минав покрај самиот участак, седнав во една слаткарница и нарачав нешто за јадење, па поседов околу 15-20 минути да се починам. Во слаткарницата влезе еден висок, слаб, со мургаво лице господин во цивилна облека. На главата носеше фес. Му се обрати на келнерот и му порача нешто. По малку, келнерот му донесе мало чиниче со млеко со ориз. Човекот брзо го изеде, плати и си излезе. Ништо не можев да забележам, ниту, пак, можев да претпоставам дека тој е таен полициски агент. По пет минути, истото лице одново се врати во слаткарницата, но овојпат заедно со полициски агент во униформа, по што застапа пред мене и со прст ме посочи на полицаецот. Овој, пак, љубезно ме повика, излеговме на улицата и тргнавме по тесниот тротоар. Полицаецот постојано стоеше од мојата лева страна. Стигнавме до участакот и ме покани да влезам. По малку, ме внесоа во собата на истото лице, кое во слаткарницата го нареди моето апсење. Од неговото држење, од самото испрашување и од односот на останатите лица – писари и полицајци, сфатив дека е некој повисок чиновник, некој од шефовите на полицијата. Уште на почетокот ме прашаа како се викам, од каде сум родум и зошто сум дојден во Цариград.

Одговорив дека уште сум ученик, дека се викам Павел П. Шатев и оти во Цариград сум дојден со намера да се запишам во Галата-Сарајскиот императорски лицеј (средно училиште).

– А, зошто не учиш во бугарската гимназија во Солун, каде што си бил и досега – ме праша полицаецот.

– Во бугарската гимназија се изучуваат многу предмети, но француски и турски не можат добро да се научат, зашто предавањата се на бугарски, а јас, пак, сакам добро да ги научам тие јазици, бидејќи ќе ми бидат од полза во иднина и како на граѓанин и како на човек. Без турски и француски, човек во Турција тешко може да работи трговија – му одговорив.

– Добро, добро... многу добро – возврати високиот чиновник, завршувајќи со зборовите: „Ќе видиме“.

¹⁰ Во тоа време, како во Цариград, така и во цела Турција не се бараа документи со адреси, па не секогаш административно-полициската власт знаеше во секој момент кој каде легално живее.

Јас ништо не одговорив.

– А, каде живееш?

– Во близина на старите гробишта каде има многу кипарисови дрвја.

– Како се вика улицата?

– Ми се чини дека нема име, а ако има, не го знам.

– Кој број?

– Број 16, одговорив јас, додавајќи дека вратата на куќата е железна, дека спроти неа има едно празно место, а околу него неколку разурнати, изгорени во пожар куќи.

Шефот засвони. Дојде еден полицаец. Му кажа нешто на арапски јазик и полицаецот си излезе. Потоа ме однесоа во една мала просторија со двајца писари. Таму останав неколку часа. Околу шест-седум часот вечерта пак ме повикаа и повторно ме прашаа каде живеам. Се преправав дека не знам и не разбирам добро турски, па поради тоа можеби не сум можел попрецизно да им ја посочам куќата каде живеам. Повикаа едно друго цивилно лице и тоа почна да зборува на убав, чист бугарски јазик, со источен дијалект. Јас, пак, поточно одредив која беше улицата и која и каква беше куќата во која живеам. Дотогаш нарочно, користејќи го незнаењето на литературниот турски јазик, не посочив со поголема точност која е улицата и куќата каде живеаме со П. Манџуков, за да може тој, откако ќе види дека од утрото до доцна попладнето не се вратив, да сфати и да заклучи дека и јас сум уапсен. Меѓутоа, по еден-два часа го доведоа и П. Манџуков. Го прашаа на турски како се вика. Тој не разбираше и ништо не одговараше. Го прашаа од каде е.

„Булгаријадан,“ – одговори Манџуков.

Веќе беше доцна. Ламбите на светлечки гас беа запалени. Собата беше силно осветлена. Шефот-чиновник нè гледаше од глава до пети и ту со иронија ту со закани сакаше да нè заплаши. Стана многу доцна. Персоналот одамна беше завршил со работа. По едно време на П. Манџуков му рекоа да излезе од собата и тој излезе.

При излегувањето шефот дофрли: „Очите му светат како на вистинска мачка“.

Сите присутни се насмеаја. И јас се поднасмеав. И навистина, постојано белото лицето на П. Манџуков стана бледо, а, пак, светлите сини очи му блескаа како мали стаклени топчиња. Од неисчешланата и крената коса му стрчеа влакна, па ликот му го правеа специфичен, поради што и шефот така се изрази – дека личи на вистинска мачка.

40. Во затвор

По малку, од собата ме изнесоа и мене. Со еден полицаец се симнавме на најдолниот кат и наместо кон излезната врата спрема улицата, тој ме поведе кон внатрешноста на дворот на еден друг, прилепен до участакот објект – кон затворот. Стигнувајќи до затворот, застанавме пред една мала врата. Полицаецот гласно извика: „Шабан!...Шабан!“. Од внатре се покажа крупен човек, прегрнат со кожув, и со длабок, продорен глас.

– Што е овој – запраша Шабан.

– Ти предавам еден Бугарин – одговори полицаецот.

Се најдов веќе во дворот на самиот затвор. За момент, полицаецот кој ме предаде на надзорникот на затворот, го повика на страна Шабан ага, тивко му кажа нешто за да не можам да го слушнам, по што си излезе надвор од затворот.

Шабан ага тргна напред, а јас по него. Се качивме по некои скали. Шабан ага отвори една врата на голема дрвена решетка и силно извика: „Нури баба, Нури баба“!

Од една од просториите излезе стар Турчин кому Шабан ага му рече да ме однесе во неговата соба, а потоа го повика на страна и насамо тивко разговараа нешто, по што си излезе. Беше многу доцна. Во собата сите спиеја. Јас влегов и Нури баба ми го покажа местото каде што требаше да седнам и да лежам. Тоа беше речиси зад вратата и на голи штици. До мене лежеше младо момче, Панајот, кој зборувааше на лош бугарски јазик. Поседов малку, а потоа легнав на штиците. Панајот од љубезност и сочувство, иако не се познававме, ми подаде мала перница. Легнав и бргу заспа.

Изутрината кога се разбудив, прв станав на нозе. Нури баба беше веќе разбуден, но лежеше во својот кревет.

– Како си Бугарине, запраша Нури баба.

– Добро сум, му одговорив.

– Добро... Добро – повтори тој – знаеш ли турски?

– Да.

– Многу добро. Сега ќе знаеш дека преку ден ќе можеш да излегуваш во ходникот, ќе шетаеш како и останатите затвореници, но со никого од луѓето во соседните три соби нема да разговараш. Ако се обидеш да разговараш со некого, ќе биде полошо за тебе – заврши Нури баба.

– Добро – одговорив јас.

Потоа најдов време да го прашам мојот сосед по легло, Панајот, каква улога има тој Нури баба.

– И тој е затвореник, ама ни е шеф на сите, кои се наоѓаме во оваа соба – ми рече Панајот, додавајќи на крајот: „Добар човек е и сите го слушаат“.

За првпат во животот видов затвор. Не разбирав што е тоа „кауш-асија“, а уште помалку знаев за правилата во затворот. Во почетокот само молчев. Ако некој ме запрашаше нешто, ќе му одговорев, ако не, си молчев. Ги слушав разговорите, пеењето и свиркањата, викотниците на стражарите и на слугите и ми се чинеше дека се наоѓам во некој лавиринт. Едни офкаат, други пеат, трети разговараат, а повеќето се веселат и се шегуваат.

41. Првиот распит

Дојде втората вечер. Откако си ги подготвија леглата, сите легнаа на нив и запалија цигари, по што почнаа групно да разговараат. Речиси во ќошот зад вратата кај Панајот, јас само гледав и слушав. Во тој момент се слушна дека се отвора вратата на решетката во ходникот и како по него оди некој со тешки чекори. Во нашата соба влезе некој господин. Ги поздрави Нури баба и Осман ефенди, кој седеше до него (по професија адвокат, осуден на една година за злоупотреба на довербата, тивок и интелигентен човек). Нури баба му одговори со зборовите: „Алејком селам“.

Новодојдениот главен надзорник ме повика. Станав, се исправив и тргнав по него. Стигнавме до надворешната врата, каде нè чекаше полицаец. Надзорникот ме предаде на полицаецот и повторно ја затвори вратата на затворот. Со полицаецот, наместо кон влезната врата на участакот, се качивме на вториот кат и повторно во истата просторија и кај истиот шеф-полицаец. Ми покажаа на една столица и јас седнав. Шефот-полицаец ме запраша: „Како е во затвор“?

– Не е добро – му одговорив.

– Е, не е – одговори големецот.

Дојде писар, зеде хартија и се подготви да запишува. Во тој момент шефот-полицаец почна да ме испрашува, поставувајќи ми редица прашања на кои одговарав без никакво стеснување. Ме праша како се викам, кога и каде сум роден, каде сум учел, со што се занимава татко ми итн. Потоа ме запраша дали го познавам лицето Илија Дуров.

– Да – одговорив.

– Каде и како се запозна со него?

– Тука, во Цариград. Како Бугари, случајно се најдовме во гостилницата на хотелот „Македонија“, каде и јас често се хранев во текот на распустот.

– Познаваш ли други луѓе во Цариград?

– Да. Некои ги познавам од тука, како редовни посетители на гостилницата – учители и студенти, а некои ги знам уште од Солун.

Меѓу другите, ги споменав Јосиф Фенкјови и уште еден или двајца од Костурско, кои живеат во Цариград, ученици во лицејот на Галата-Сарај.

– Го познаваш ли лицето Васил Стојанов?

– Не.

– А, П. Соколов?

– Исто така, не.

– Како, не – зачудено и заканувачки, застанат на нозе, ми довикна чиновникот.

– Да. Не ги познавам, но ако ги видам, можеби по физиономијата ќе ги препознаам.

По неколку минути, од друга просторија ги доведоа Сл. Мерџанов и П. Соколов и ме прашаа дали ги познавам.

– Лично не ги познавам, меѓутоа сум ги гледал во млекарницата кај хотелот „Македонија“, на улицата „Пера“, одговорив јас.

– Кои се и што се?

– За едниот разбрав дека бил чиновник во бугарскиот конзулат, а за другиот ниту знам кој е, ниту, пак, како се вика и што работи.

По тоа соочување Сл. Мерџанов и П. Соколов во придружба на полицајци ја напуштија просторијата. Почнаа одново да ме испрашуваат, па дури и за најситни детали за време на мојот престој во Цариград. Одговарав на речиси сите поставени прашања, настојувајќи да се претставам како сосема невин и толку наивен, божеми самиот се чудам зошто сум задржан. Воопшто, целиот распит се однесуваше на останатите тројца мои другари. Но, при сето тоа, централна точка околу која се вртеа поставените прашања беше дека турската полиција има докази оти ние четворицата честопати, по пет-десет дена, сме се губеле и повторно сме се појавувале, движејќи се во Пера и на други места. Сакаа од мене да дознаат каде точно сме заминувале, што сме правеле и зошто сме се губеле по неколку денови и повторно сме се појавувале во Пера.

На тоа прашање јас одговорив дека на два-три пати, на по пет-десет дена, сум бил на гости кај Јосиф Фенкјови, како мој личен пријател и од кого добивав часови по француски јазик. Зашто, тука

во Цариград, освен турскиот требаше да се знае и францускиот јазик, а посебно јас бидејќи се подготвував да се запишам во лицејот на Галата-Сарај.

– Си поднел ли молба до Дирекцијата за прием во лицејот – ме запраша шефот-полицаец.

– Не.

– Зошто?

– Ми рекоа дека било рано. Ако не бев уапсен, се разбира, дека досега ќе ја поднесев молбата.

42. Разговор со еден Бугарин-шпион

Во тој момент, шефот на полицијата излезе од просторијата. Останав со преведувачот кој, како што реков претходно, одлично говореше бугарски. Од љубезност и од љубопитство му реков дека многу убаво зборува бугарски, а тој ми одговори:

– Се разбира, па јас сум Бугарин.

– Навистина?

– Да.

– Од каде сте?

– Од Русчук, северна Бугарија, одговори со забележливо задоволство преведувачот.

Сакав да го прашам како се вика, но не се осмелив, зашто ми се гледаше како многу претпазлив. Не се решив да го прашам и што работи, бидејќи ми беше повеќе од јасно дека тој беше шпион на располагање на шефот на полицијата, кој сè уште не беше вратен во просторијата.

Меѓу другото, малку посмирено, но пак така наивно го прашав:

– Зошто сум уапсен и зошто ме држат?

– И ти си еден од осомничените, но не се плаши. Ти важиш за второстепена, па дури и третостепена личност. Останатите се поопасни, особено тој со дебели мустаќи, највозрасниот од вас (целејќи на Сл. Мерџанов) – одговори Бугаринот детектив и се поднасмеа.

Малку потсмирен, замолчев. По кратко време, шефот-полицаец се врати. Испрашувањето започна одново и траеше до полноќ. Ми поставуваа прашања, а јас одговарав. Шефот-полицаец му диктираше на писарот, кој цело време грижливо и внимателно запишуваше.

Потоа, повторно ме испратија во затворот. Бев некако пободар и поспокоен. Првите денови едвај излегував од каушот (просторијата), но потоа почнав почесто да излегувам и во заедничкиот ходник, а по една недела, за време на одморот, почнав сам да се симнувам и да се качувам по скалите на ходникот, што водеа кон долниот кат. Јасно беше дека надгледувањето околу мене сè повеќе и повеќе се намалуваше.

43. Односи и кореспонденција во затворот

Останатите тројца мои другари беа во истиот затвор, но секој посебно, одделени во три посебни мали простории. Славе Мерџанов беше во просторијата на главниот надзорник, што беше прилепена до вториот кат на затворот, само надвор од решетката на ходникот. Останатите двајца – П. Соколов и П. Манџуков – беа во две други простории, разделени еден од друг, но сепак на првиот кат. Апсолутно ни беше забрането не само да разговараме меѓу себе, туку дури и да се гледаме, макар и од подалеку за време на одморот (тенефјуз), т.е. кога се отвораше решетката и уапсените еден час можеа да се движат по ходникот, по скалите и во дворот за да се измијат на чешмата, да одат по нужда или да си купат нешто од бакалницата итн. Еден ден – седум или осум дена по моето апсење – симнувајќи се по скалите и искористувајќи го општиот метеж во ходникот и во дворот, преку вратата на просторијата во која деноноќно престојуваше Сл. Мерџанов, го запрашав:

- Василе, како си?
- Добро сум – ми одговори тој.
- Што има ново – го запрашав.
- Ништо, ама ситуацијата ни е опасна – рече тој.
- Зошто?
- Ќе разбереш кога ќе го прочиташ писменцето, што секој ден кога ќе одиш во нужникот ќе го наоѓаш во левиот кош под самата стреа – ми дофрли тивко Мерџанов.
- Добро, добро – му одговорив јас.

Веднаш се симнав во дворот и застанав во ред за во нужникот, иако немав вистинска потреба... Влегов, разгледав сè наоколу и забележав еден мал знак со молив, а околу него го најдов и другиот знак блиску до една шуплина околу која сè уште имаше пајажина. Најдов едно писменце на бугарски. Го прочитав и пак го вратив на истото место, зашто најдолу на него така пишуваше.

Сл. Мерџанов, П. Соколов и П. Манџуков, како поискусни конспиратори, уште првите три-четири дена се договориле да кореспондираат помеѓу себе преку таа шуплина во нужникот, пренесувајќи си кој што кажал, за да нема противречности и лаги во нивните изјави.

Распитите постојано се вршеа ноќно време, и тоа обично по 9 часот. Преку ден никој не нè викаше. Таа околност многу ни помогна, зашто исказите дадени од некој од нас вечерта, уште изутрината, а најдоцна до ручек сите останати ги знаевме. Кој за кого што кажал, какво ново прашање е поставено при испрашувањето итн. итн. Писменцата, што се оставаа во нужникот и таму се читаа, беа навистина куси, но содржеа сè што беше предмет на истрагата и на нашето испрашување. Со сигурност заклучивме дека полицијата не знаеше апсолутно ништо за „невестата“, т.е. за тунелот под банката. Можеби затоа, имено, и Нанчо, изнајмувачот на „складот за хартија“, не беше уапсен.

При претресот на мојот стан, освен моето тескере (документ за патување низ Отоманската империја), под сламеницата на креветот пронашле бугарски пасош на име Никола Милев, жител на градот Бургас. За П. Манџуков и П. Соколов не беа пронајдени апсолутни никакви компромитирачки материјали. Но, при претресот на собата на Сл. Мерџанов, меѓу неговите книги пронашле две-три шифрирани писма. Меѓутоа, ниту полицијата ниту, пак, самиот Сл. Мерџанов не можеа да ги прочитаат, односно да ги дешифрираат. Полицијата немаше шифрарник, а пак Сл. Мерџанов клучот на шифрата, напишан на едно сосема мало парче хартија, го ставил меѓу кожата и корицата на добро подврзан француско-бугарски речник. Сите книги и документи пронајдени во станот на Сл. Мерџанов и кај сите останати, беа кај шефот на полицијата. Исто и француско-бугарскиот речник. При распитот, настојувале Сл. Мерџанов да го каже клучот, а тој на секој можен начин ги убедувал дека писмата ги добил по пошта, но дека клучот не го знае и токму затоа ги оставил писмата неуништени, односно додека не го добие клучот.

– Кој ти испраќа вакви писма – го прашале Мерџанов.

– Веројатно, некој мој познајник од Бугарија!

– Кој е тој и каде е сместен?

– И јас не знам, зашто сè уште не сум ги ни прочитал писмата – одговорил Мерџанов.

– Кажи што мислиш дека ти пишува твојот познајник од Бугарија?

– Сигурно ме повикува да стапам во редовите на ВМРО, но јас ниту сакам ниту, пак, имам можности! Па, и со што можам да помогнам или да бидам корисен тука, во Цариград?

Одговорите на Сл. Мерџанов биле во таа смисла, меѓутоа полицијата, се разбира, не беше задоволна од нив. Таа бараше и настојуваше да изнуди какви било признанија, што дотогаш ниту еден од нас не го стори. Во полицијата најверојатно сметаа дека за неколку недели, па ако е потребно и за еден-два месеци, со исцрпувачки распити можеби, сепак, ќе докаже или, пак, ќе дознае нешто од некој од нас. Ако, пак, на тој начин не успее да дознае ништо, тогаш турската полиција сакаше со тепање и измачувања да дојде до некакви признанија од кои можеше да се разбере нешто. Се разбира, дека турските полицајци дури и не можеа да помислат дека бугарските комити, кои сега им беа в раце, се знимавале со копање на тунел до „Отоманската банка“ за да го кренат целиот објект во воздух. Полицијата одеше најдалеку до тоа дека ние четворицата претставуваме некаква група на „Софискиот“ комитет и живееме во Цариград за да можеме да растураме конспиративни весници или брошури, да собираме помош во пари за Комитетот и најмногу да организираме дел од Бугарите-Македонци, кои живеат во Цариград. Но, за претпазливост и внимателен Султан Хамид и за неговиот апарат и тоа не беше мал престап.

Како затвореници, ние бевме изолирани и останати без какви било контакти со наши блиски Бугари во градот и бевме речиси изгубени. Знаевме само дека наши познаници разбрале оти сме уапсени и однесени во Галата-Сарајскиот участак во Пера. А, кога станува збор за нашата акција, тоа за нас беше сосема доволно. Зашто, во Солун и во Софија имавме другари, кои откако ќе дознаеја дека сме во затвор, без разлика дали сме осудени или не, или фрлени во море или испратени на заточение некаде во Мала Азија или Африка, тие ќе го продолжеа нашето дело и до крај ќе ја реализираа започнатата од нас акција. Тоа навистина беше и единствената наша утеха. Распитите беа прекинати околу четири дена. Ние мислевме дека е веќе сè завршено и чекавме да одиме или на суд или, пак, некоја вечер да бидеме однесени кон Стамбол и со камен заврзан со јаже околу вратот да нè фрлат во Босфор, каде обично Султанот Хамид, преку своите органи, ги испраќал на ликвидирање поопасните и слободољубиви Турци...

Но, сепак, ни остануваше надежта дека дека можеби ќе нè изведат пред суд и откако ќе нè осудат, тогаш веќе или ќе нèпогубат

или, пак, ќе нè испратат на заточение во некоја тврдина, како што обично се случуваше со сите политички затвореници. Ние се наоѓавме пред алтернатива и, воопшто, се чудевме како турската административно-полициска власт ќе постапи со нас.

44. Животот во затворот

Деновите ни се гледаа многу долги и минуваа во монотонија. Единствената разонода, ако можам така да ја наречам, се случуваше приквечер кога сите затвореници се собиравме во своите простории и започнуваа приказните, разговорите и шегите, а понекогаш и посебни измислени игри прилагодени за затвореници. Шефот на нашата просторија, Нури баба, во душата беше добар старец. Пред затворениците имаше голем авторитет, како претставник на затворската власт, а истовремено и како доверливо лице за затворска шпионажа. Назначен за шеф на нашата просторија, тој беше првото и единствено компетентно лице и вешт информатор на директорот, па според тоа и на самата полиција. Преку затворските шпиони сè се дознаваше лесно и незабележително кога пред полицијата или пред судската власт сè уште постоеја некакви нејаснотии или неточности за вината на некој од затворениците. Тоа, се разбира, се случуваше ако затвореникот е прост и наивен човек, па тагата и неволјите ги споделуваше со околните затвореници, кои му стануваа блиски, според страдањата, соговорници или сожалувачи. И адвокатот Осман ефенди, исто така, беше умен и тивок човек, иако беше осуден на една година за злоупотреба на довербата. Тие двајцата, Нури баба и Осман ефенди, честопати се шегуваа со мене во присуство на сите затвореници во просторијата.

Откако ќе почнеш да раскажува за своето минато како учесник-војник во Руско-турската војна, Нури баба во продолжение зборуваше и за Шипка, за Стара Загора, а потоа општо и за Бугарија и за Бугарите.

– Вие Бугарите, велеше Нури баба обраќајќи се кон мене, сте дебелоглави луѓе. Вие немате ни ум, ни разум. Едно време со дрвени топови (тој алутирше на Црешовото топче) станавте да ја уривате Отоманската империја. Е, кажете луѓе, можно ли беше тоа?

Сите, кој од убедување, кој поради nelaгодност, одговараа: „Никако и на ниту еден начин! Тоа било чиста лудост“.

– Ти, Павле, што ќе кажеш – ме потпрашуваше Нури баба, вртејќи се кон мене.

Јас молчев и се смеев.

– Кажи де, одговори – настојуваше Нури баба.

– Што да кажам, што да одговорам, јас ништо не знам. Кога сето тоа се случувало, јас не сум бил ни роден. Од каде ќе знам?

Тој збесна!

– Сега вие со книги и со писма сакате да ја соборите Турција. Тоа е детски. Тоа е невозможно. Само си предизвикувате непријатности и несреќи. Тврдоглави сте вие Бугарите – задоволно зборуваше Нури баба, очекувајќи пофалби од сите страни.

Јас молчев и молкум сакав да потврдам дека можеби е така, но како млад човек не знаев. Сепак, требаше да се каже нешто, зашто ќе излезеше дека ниту го негирам изнесеното од Нури баба, ниту тоа отворено го одобрувам. Не сакав да се фатам на неговата јадица за да почнам да зборувам за значењето и смислата на „Црешовото топче“ ниту, пак, моите сфаќања ќе можеа да ги разберат, како Нури баба, така и останатите затвореници (главно Турци). Ама не биваше ни да премолчам. Не остануваше друго, освен да ја сменам темата на разговорот.

– Лошо или добро – почнав јас – тоа било друго време. Ама сега, сега што да се прави? Ете, школската година веќе започна, а јас, пак, наместо во училиште, сега сум во затвор. Што ќе рече татко ми кога ќе разбере? Еве, и времето залади, а јас немам ниту кревет, ниту прекривки, ниту палто, дури ни долни алишта немам.

– Бог е велик и Падишахот е милостив, моли се на Бога и ништо друго, одговараше Нури баба.

На неговите зборови премолчев, зашто да го продолжев разговорот и да кажев што мислам за Бога или за Падишахот, тоа ќе значеше самиот уште повеќе да си ја влошам положбата, бидејќи речиси сите затвореници во просторијата, особено муслиманите, беа религиозни фанатици и луѓе верници. Тие по два-три пати дневно правеа молитви и се клањаа. И не беше толку опасно ако кажев нешто непријатно за султанот, колку против Бога (Алах). Нивниот религиозен фанатизам беше поголем од нивниот политички светоглед, ако воопшто можеше да се претпостави дека тие луѓе, со исклучок можеби на Осман ефенди, имаа некакви политички убедувања. Повеќето од затворениците во нашата просторија беа занаетчии, скитници, безделници, крадци или убијци.

45. Разговор со затвореникот Осман ефенди

Иако многу млад, меѓу затворениците сепак важев за малку учен. Осман ефенди тоа добро го забележуваше кога зборував, иако ретко и на кратко. Тој кон мене постојано се однесуваше со респект и со почит. Еден ден останавме сами во еден кош на просторијата и разговаравме. Седнав до него, а тој некако професорски ми зборува-ше. Во прв момент помислив дека по инструкции, било на директорот на затворот било на полицијата, сакаше нарочно да стапи во подолг разговор со мене и да разбере или да дознае нешто повеќе. Меѓутоа, подоцна се уверив дека се излажав во своите претпоставки. Осман ефенди, едноставно, од почит и сожалување сакаше да ме утеши и да ме охрабри. Долго време разговаравме и апсолутно не можев да разберам со каква цел и што сакаше да дознае од тој разговор. На крајот, откако наоколу фрли проверувачки поглед, професорски ми рече: „Слушај, твојата работа многу ми личи на некаква лотарија во која или нешто ќе добиеш или ќе изгубиш“.

– Така е! Или бело или црно – реков насмеано.

– Не! Не ме разбираш – ми рече Осман ефенди.

– Како не разбирам – го запрашав.

– Да. Не ме разбираш. Ти си уште млад и не знаеш, па и не можеш да си претпоставиш колку е сериозна вашата работа. Ти и останатите тројца другари сте обвинети како политички престапници, како рушители на редот и мирот во државата, што ќе рече дека сте работеле против државниот поредок, против Падишахот и против Султанот Хамид. Сега целата ваша преписка, без да се препрати на судската власт, е веќе испратена директно во Илдизот (султанскиот дворец). Или Султанот ќе ви прости или, пак, ќе се најдете на морското дно. Како личен познаник со директорот на затворот, јас одам кај него и многупати сме разговарале околу вашата работа. Од него можев да разберам за вашата ситуација и тоа ти го кажувам, зашто ти мислам добро – заврши Осман ефенди.

Сетоа тоа, од една страна, многу ме натажи, а од друга, пак, ме задоволи, зашто што и да се случеше – добро или лошо – барем за кусо време сè ќе се решеше и сè ќе се знаеше. Бидејќи, од друга страна, неизвесноста нè измачуваше.

Наредниот ден, рано утрината, симнувајќи се по скалите, преку отворот на вратата на просторијата во која беше сместен Сл. Мерџанов, успеав да пуштам едно писменце во кое го информирав за тоа што разбрав од Осман ефенди. Сл. Мерџанов брзо ми одговори

дека тоа му се гледало како малку неверојатно. Зашто, за време на распитот бил тепан и исмејуван додека настојувале да им го даде клучот за дешифрирање на фатените шифрирани писма, па така да ги прочитаат. Меѓутоа, тој продолжувал да ги уверува дека ако располагаал со клучот, тој бездруго би им го предал, се разбира, доколку го имал добиено пред неговото апсење. Но, сега веќе е апсолутно невозможно да ја добие или открие шифрата, ниту, пак, тој самиот ја знае содржината на напишаното во нив.

46. Сл. Мерџанов бара средство и начин за да се самоубие

Сл. Мерџанов побара од мене по секоја цена да средам преку некој од затворениците, за пари, да му обезбедат револвер. Ми кажа дека имал три-четири наполеони и дека сакал да ми ги даде, па јас лесно, преку некој од затворениците на кои често им доаѓаа блиски и познати на посети, да сторам нешто посериозно. Се обидов преку мојот познајник Панајот. Тој навистина се зафати да среди нешто преку сестра му, која преку ден доаѓаше на визита и му носеше храна, долна облека и др. Но, таа не се решаваше да внесува такви работи, стравувајќи да не биде откриена, па да заврши в затвор. Се обидов преку едно Еврејче, ама тоа побара пет наполеони. Му реков дека ќе му ги дадам парите, но откако ќе ми го предаде револверот тука, во затворот. Лакомо за пари, Еврејчето се помачи да внесе револвер, меѓутоа не успеа да го стори тоа. За сето ова, јас го информирав Сл. Мерџанов. Најпосле му реков дека во затворот тешко може да се внесе револвер, поради строгите контроли и прегледи на посетителите, и дека тоа може да се направи само преку некој од надзорниците или, пак, преку стражарите.

Сл. Мерџанов сакаше да се снабди со револвер, за да го убие претседателот на судот, се разбира, ако нè изведат пред суд. Или, пак, ако решат да нè фрлат в море – да се ослободи од оние, кои би се обиделе да го сторат тоа. Јас добро го разбирав и го одобрував, но притоа со ништо не можев да помогнам. Во секој случај, бев во подобра ситуација. Зашто, наместо да бидам оставен сам во самица, бев во просторија со други обични криминалци, кои не се чуваат толку строго, па и јас меѓу нив го користев тој помек режим.

Сл. Мерџанов се наоѓаше во многу тешка ситуација. Тој беше предмет на сеопфатни испитувања и на сериозни обвиненија, поради

што од ден на ден стануваше сè понеспокоен. Откако разбра дека не ќе можам да го снабдам со револвер, ми порача да му најдам барем мало количество хашиш (*cannabis indica*), што некои затвореници, на многу мали парченца ставени во тутунот од цигарите, го пушеа скришум од затворската управа за да се опијат. Така, тие делумно ги задоволуваа своите наркотички потреби, а истовремено, опиени од хашишот, по неколку часови паѓаа во посебно расположение, па во нивната фантазија им се јавуваа сладострастни слики по кои мечтаеле. Воопшто, преку пушењето на хашишот, иако во сосема мали дози, тие гигледаа „реализирани“ своите мечти, желби и илузии. Како наркотичко средство, тој беше забранет, но некои затвореници си го обезбедуваа преку шверц, плаќајќи го по цена речиси еднаква на злато. Јас, пак, можев да обезбедам 20-30 грама хашиш. Му кажав на Сл. Мерџанов и тој ми рече да го купам. Му ветив дека наредниот ден ќе му го предадам преку отворот на вратата. Се обидов да го направам тоа, но во тој момент некој случајно одеше по мене по скалите и јас, наместо со еден-два чекора да се упатам кон вратата на собата, отидов право кон отворената дрвена решетка и влегов во заедничкиот ходник на затворот. Го сторив тоа за да не може тој што одеше по мене да забележи дека разговарам или, пак, давам или примам нешто преку вратата на собата на надзорникот во која беше сместен и Сл. Мерџанов. Така што, предавањето на хашишот остана за наредниот ден.

Без исклучок, Сл. Мерџанов инсистираше да се снабди со хашиш. Стравуваше да не го подложат на поголеми измачувања, па затоа сакаше да го проголта хашишот и да се отруе и така да си стави крај на маките. Додека беше во затворот, Сл. Мерџанов за сето време сакаше да умре на некој подемонстративен начин, но реалноста, грубата реалност го принуди да примени сосема друго средство и да му стави крај на својот живот на еден тивок и спокен начин. Тој буен карактер, тој горд и голем револуционер, кој во текот на животот, и како четник и како конспиратор-борец, беше поминал толкави премрежиња на Пирин, во Солун, во Цариград, сега требаше да загине на мирен и христијански начин.

– Сè нека е простено. Доволно е што не можеа да разберат за „невестата“. Тоа е единствената придобивка, тоа е нашиот придонес, а со нас што сака нека биде – беа последните зборови на Мерџанов.

Тој по секоја цена го сакаше хашишот – него и само него го чекаше. Сè друго остана само во неговите мисли. Како што смртта кога доаѓа не го прашува човека, така и човек, кога ја бара смртта,

не секогаш може да ја најде, онака како што посакува. Да умреш можеш кога ќе посакаш, но да умреш на начин каков што сакаш, не секогаш и секаде може. А, има случаи кога и смртта е некаква среќа, некаков спас. За Сл. Мерџанов, начинот на кој тој требаше да умре, не беше посакуван, но сигурно требаше да се почитува. Друг излез немаше и не можеше да има. Или да изгние во затвор, со што тој не можеше да се помири, или да биде фрлен преку ноќ, тајно в море, без да може да реагира на каков било начин, или, пак, да умре од хашиш. Тоа беа трите можности, трите евентуалности. Сл. Мерџанов ја избра третата – хашишот. И, за несреќа, јас, неговиот најмлад другар, требаше да му го донесам хашишот...

Тој ден, како што реков погоре, не можев да му го дадам хашишот само поради една чиста случајност, па остана тоа да го сторам утредента.

47. Ослободувањето

Ноќта заспав со мислата дека јас утре, наспроти мојата волја, треба да ја исполнам последната желба на мојот сакан учител и другар, Сл. Мерџанов, и со свои сопствени раце да му го дадам отровот. Долго време се наоѓав во непријатна ситуација и не можев да заспијам. Само што едвај заспав, околу полноќ ме подбуцнаа со раце и ме разбудија. Така сонлив, погледнав околу и пред себе го видов надзорникот како стои.

– Стани – го слушнав неговиот строг глас.

Ја исполнив неговата наредба. Станав и се исправив.

– Земи си ги алиштата и шапката – продолжи надзорникот.

Јас набрзина ги облеков палтото и чевлите. Ја земав шапката в раце и застанав исправен пред него.

– Ајде, оди по мене – ми подвикна тој.

Надзорникот излезе од просторијата и јас по него, но првата помисла ми беше дека веќе не нè носат на распит, туку за да нè однесат кон морето... Ми стана ладно, лута треска почна да ме тресе и сите делови од телото ми се стресоа. Пред неколку часа, на легнување сонував дека се наоѓам во средината на Златниот Рог и во еден миг, наместо да потонам во водата, се најдов на суво и некој ми подава грозд од убаво, бело грозје. И во тоа напрегање на размислувањата, припомнувајќи се на сонот и соочувајќи се со реалноста, се запрашав – каде ли ќе ме одведат? Додека да стигнеме до дрвената решетка,

јас уште се мачев да го одгатнам сонот. Околноста што сонував дека не можам да се удавам во морето е некакво навестување, си велев во умот. Така размислувајќи, надзорникот и јас се симнавме по скалите на долниот кат, од таму излеговме во малиот двор и во темнината пред мене ги забележав Сл. Мерџанов, П. Соколов и П. Манџуков. Тројцата разговараа стоејќи. Надзорникот и двајца полицајци ги гледаа без да им речат нешто. И јас им се придружив и почнав да зборувам. Дотогаш не ни дозволуваа дури ни да се погледнеме еден со друг, а во тој момент бевме оставени слободно да разговараме и тоа пред очите на надзорникот и на полицајците. По малку се отвори влезната врата и полицајците пред нас, а ние по нив, сите се качивме на вториот кат на управниот дом.

Нè однесоа не во просторијата во која нè испрашуваа, туку во еден салон. Нè запреа пред вратата на окружниот управник каде постојавме неколку минути. Од просторијата на окружниот управник излезе полициски комесар и нè покани да влеземе. Ние, еден по еден, влеговме во просторијата. Окружниот управник седеше на своето биро, а до него, на меко канабе, седеше прилично дотеран во цивилна облека човек, кој ги имаше прекрстено нозете. Исправени, ние се наредивме еден до друг – Сл. Мерџанов, П. Соколов, П. Манџуков и јас.

Човекот ни се обрати и на чист бугарски јазик еден по еден нè праша како се викаме и од каде сме. Секој одговори сам за себе. Тогаш ни се претстави дека е бугарски трговски агент по име Иван Ст. Гешов. Со авторитетен и професорски тон, тивко и сосема спокојно почна да говори, нагласувајќи ги своите зборови:

– Благодарение на милоста и нежните чувства на Неговото Императорско Величество Султанот, вие сте помилувани. Во иднина ќе водите сметка да не се впуштате во такви смели активности, што можат да ги нарушат добрите односи меѓу Кнежевството и Империјата. Вие тројцата – им се обрати тој на Сл. Мерџанов, П. Соколов и П. Манџуков – ќе заминете за Бугарија, а ти – посочи кон мене со неговата шапка – ќе бидеш испратен во родниот град Кратово и таму ќе живееш.

Речиси исправен, окружниот управник за сето време внимателно ги следеше сите зборови и сакаше да слушне што ќе одговориме ние. Сл. Мерџанов ја наведна главата и почна да ја мрда шапката, што ја држеше в раце. П. Соколов рече „слушам“ и „разбирам“, а П. Манџуков само „благодарам“. Таквото однесување на тројцата ми се виде како необично и сосема неучтиво, па јас, откако кимнав со

главата (поздрав кон окружниот управник), му реков на окружниот управник дека сите тројца не знаат турски јазик и дека не можат да му се заблагодарат и оти јас од нивно име ја изразувам мојата и нивната благодарност.

Окружниот управник ни рече: „Гледате ли колку е добар Падишахот? Вие не знаете колку е великодушен Султан Хамид“!

Потоа, г-дин Иван Ст. Гешов продолжи: „Засега ќе остенете да преноќите во некој хотел, а утре (петок) сите тројца со бродот „Бугарија“ ќе заминете за Бургас“.

Ние побрзавме да кажеме дека ќе преноќиме во хотелот, „Македонија“ што беше блиску до окружното управителство.

– Не е важно во кој хотел, може во тој, може и во друг – ни возврати Иван Ст. Гешов.

Излеговме од просторијата и пак се задржавме во салонот каде што ги оставивме двајцата полицајци. Иван Ст. Гешов излезе и си отиде. Ние со еден полицаец се симнавме по скалите, но веќе не кон затворот, туку кон излезната врата на зданието и излеговме на главната улица „Пера“. Бргу ја пресековме улицата и откако поминавме 20-30 чекори, влеговме во хотелот „Метропол“ – еден од второстепените хотели во Пера. Ни дадоа една соба со три легла, а ние бевме петмина – полицаецот и ние четворицата.

Полицаецот нè праша дали сме гладни. Му одговоривме потврдно. Тој прво порача чај и коњак, а потоа, за да јадеме, леб со масло и чај. Полицаецот убаво се напи, а ние, откако добро се најадовме, почнавме да разговараме, да се потсетуваме на сè што се случило од пред месец и половина – од денот кога бевме уапсени. Разговаравме, се смеевме и се шегувавме.

Полицаецот рече дека претходната вечер бил на служба и се чувствувал многу уморен, па посака да си легне. Штом ја стави главата на кревет, тој заспа. Останавме сами. Седевме околу масата, пиевме чај и одвреме-навреме низ прозорците гледавме како мажи и жени, сами или во двојки, се шетаат по улицата. И ние токму во тоа време се шетаваме по истата улица. Затворот беше речиси спроти нас. Од далеку преку прозорците на собата ги гледавме железните решетки на прозорците на затворот. Покажувавме кој каде бил, како беше итн.

Сл. Мерџанов и П. Соколов зборуваа со голем ентузијазам и почнаа да се бакнуваат. Прегрнати еден со друг, сите се смеевме и сè уште се чудеаме што се случи, за да успееме толку лесно да се ивлечеме од рацете на полицијата и од затворот.

– Соколов, ние сме родени за поголеми бели, нели – рече низ смеа Сл. Мерџанов.

– Можеби – одговори Соколов.

Добивајќи инспирација од фатените шифрирани писма, П. Манџуков ја користеше секоја можност да му се потсмева и да се поигрува со Сл. Мерџанов, велејќи му: „Од желба да бидеш сè и да си насекаде присутен, ете што направи“.

Сл. Мерџанов сакаше по секоја цена да се оправда и наоѓаше разни изговори и докази, но Манџуков ништо не можеше да го разубеди.

– Не, не, виновен си Мерџанов. Ти сè уште држиш до историјата и затоа писмата не ги уништи навреме. Па, нели ти реков дека ние нема зошто да ја шириме нашата активност и да се ставаме на услуга на едни или на други, кои според тактиката и според методите се разликуваат од нас, па макар тие и да се големци и членови на ЦК на ВМРО. Каква полза од тоа? Тие чекорат по еден пат и се служат со едни методи на дејствување, а ние одиме по друг пат и се служиме со сосема други методи на дејствување. Освен тоа, не беше ли тоа причина за да се поделиме со некои наши бивши другари, кои останаа да талкаат по планините и по долините, да се организираат, да се вооружуваат и да го обучуваат народот и селаните“?

Недоразбирањата меѓу Сл. Мерџанов и П. Манџуков продолжија речиси до в зори. Тие се забележуваа уште од почетокот, уште кога пристигнаа во Цариград, и траеја до последен момент, без да успеат да се разубедат еден со друг. А, недоразбирањата им беа колку интересни, толку и пикантни. На пример, започнуваа со некое конкретно прашање и завршуваа со за или против некоја обична максима, на пример: „Можат ли или не малите камења да превртат голема кола. Или, треба ли конспираторот-револуционер да води сметка за што ќе му послужи на идниот историчар, натаму што требало да одбележи историјата, дали воопшто, во принцип, треба да се чуваат шифрираните писма, документи и др. Или, дали треба или не да се водат белешки кога се работи и кога се подготвува и реализира одредена акција... Сл. Мерџанов се мачеше да ги објасни своите ставови со еден, друг или трет аргумент, меѓутоа П. Манџуков се жестеше уште повеќе и убедено и категорички велеше: „Сите кои се трудат да зачуваат нешто само за да му послужи на идниот историчар, се манијации... И честопати со тоа му нанесуваат штета и навреда не само на делото, туку и лично себе си. Така е, и ти Славе треба да го признаеш тоа“.

Сл. Мерџанов, иако притиснат до сид, на ниту еден начин не сакаше да ги признае своите грешки. П. Манџуков уште повеќе се нервираше, па сè завршуваше со голема смеа.

Надвиснати над прозорците го гледавме народот по улиците и сè нешто нè тераше да излеземе и ние, но тоа сè уште ни беше забрането. Гледајќи ја улицата, ламбите ни се гледаа некако посветли од порано, луѓето погиздаво облечени, сè од убаво-поубаво. Веќе можевме да правиме споредба меѓу двата вида на живот: животот во затвор и на тој надвор од него.

Веќе почна да се зазорува, а ние продолжувавме да спориме и да разговараме. Легнавме едвај в зори, по двајца во кревет. Откако отспавме два-три часа, пак се разбудивме. Веќе беше 10 часот. Станавме, се измивме и појадувавме. И потоа одново почнавме да си објаснуваме како бевме ослободени од затвор. Еден со друг се прашувавме зошто Ив. Ст. Гешов се заземал пред Султанот, меѓутоа сè уште не ни беше точно познато. Сè што рековме или заклучивме сè уште беше само претпоставка.

47. Повторно во затворот во Стамбол

Околу два часот попладнето дојде телохранителот на бугарскиот конзулат, кој заедно со Сл. Мерџанов, П. Соколов и П. Манџуков и полицаецот заминаа за пристаништето Галата.

Јас, пак, заедно со еден друг полицаец, преку мостот на Златниот Рог, преминавме во Стамбол и по половина час стигнавме до една голема врата, што беше чувана од војници – повторно в затвор. Откако влегов внатре, ме однесоа кај директорот. Полицаецот му даде еден коверт, што веднаш, во мое присуство, го отвори, го прочита писмото и почна испитувачки да ме гледа од глава до пети, шепотејќи некакви закани. Од неговите зборови можев да разберам само дека рече: „Си имал голема среќа“. Друго ништо не можев да сфатам од неговотот мрморење и од заканите.

Излегов од просторијата и стражар ме однесе внатре во затвореничките ќелии. Уште при влегувањето, еден од персоналот на затворот со висок тон извика: „Еве, уште еден Бугарин“. Влегов во заедничкиот двор и околу мене веднаш се насобраа неколку љубопитни затвореници, од кои некои во, а други без окови. Ме прашаа што сум по народност, од каде сум, осуден ли сум или не итн. Еден од затворениците на бугарски ме праша како се викам и од каде сум. Му одговорив и тој веднаш ме покани, по едни доста широки дрвени

скали, да се качиме на вториот кат. Обајцата се качивме горе и влеговме во една многу долга просторија, во која имаше околу 50-60 души затвореници. Повеќето од нив беа Бугари, Албанци, Ерменци и само тројца-четворица Турци. Сите беа политички затвореници. Бугарите беа од Одринско – одамна осудени и испратени од Одрин преку Цариград на заточение во Диар-бекир. Сите беа осудени во аферата Керемидчи-оглу, од јули 1900 година, која, како што ми соопштија бугарските затвореници, била дело на Гоце Делчев. Беа околу 20 души, од кои седуммина беа учители. Еве го и нивниот список:

- 1) Јани Читаков од Лозенград, учител, осуден на 15 години,
- 2) Дим. Груев од Лозенград, учител, осуден на 15 години,
- 3) Ив. С. Кајков, од Лозенград, учител, осуден на 15 години,
- 4) Никола Долапчиев од Лозенград, учител, осуден на 10 години,
- 5) Илија Тошев од Прилеп, учител, осуден на 15 години,
- 6) Никола Асланов од Лозенград, осуден на 10 години,
- 7) Јанко Стојанов од М. Трново, осуден на 5 години,
- 8) Дим. Јанков од Лозенград, осуден на 7 години,
- 9) Ламбо Димитров од Лозенград, осуден на 7 години,
- 10) Тодор Георгиев од Бунар Хисар, учител, осуден на 10 години,
- 11) Димитар Спиров, од Бунар Хисар, учител, осуден на 15 години,
- 12) Анести Кјучуков од Бунар Хисар, осуден на 7 години,
- 13) Константин Буручиев од Бунар Хисар, осуден на 7 години,
- 14) Атанас Велков од Бунар Хисар, осуден на 7 години,
- 15) Велко Кадиев од Бунар Хисар, осуден на 7 години,
- 16) Дино Димитров од с. Куру-Дере, осуден на 7 години,
- 17) Панајот Сиркеџијата од Бунар Хисар, осуден на 7 години,
- 18) Георги Николов Морав од Бунар Хисар, осуден на 7 години,
- 19) Стојан Коџа-Иванов од Бунар Хисар, осуден на 7 години.

Бев со блиски, со Бугари, но веќе осудени со тешки пресуди и сите си го чекаа својот ред, кога и со кој брод ќе го продолжат својот пат на заточение во Мала Азија. Освен Бугарите, имаше и околу 20 души Албанци, исто така, со пресуди и испратени на заточение.

Имаше и околу 15-20 души Ерменци, од кои некои веќе беа осудени на 10, 20 години и на доживотен затвор, а други сè уште беа под истрага. Беа групирани во мали, една до друга поставени простории, чии врати не се затвора ниту преку ден ниту преку

ноќ. Пред секоја врата имаше и стражар. И во затворот сите беа под строга примотра. Меѓу политичките затвореници имаше само еден Турчин. Тој беше млад човек, со среден раст, со бистро бело лице, со долга жолта брада, мали мустаќи и според сè, личеше дека е интелегентен младинец. Од неговата физиономија, од однесувањето и од гестовите се гледаше дека е од некоја видна и богата турска фамилија. Беше младотурчин. За првпат во животот се сретнав со младотурчин, кој со своето природно однесување ми остави силен впечаток.

Затвореникот Никола Дулапчиев ми ги даде сите потребни информации и ме предупреди за режимот и правилата во затворот, а, исто така, ми кажа по нешто и за некои од Ерменците и Албанците, политички затвореници, кои привремено беа во овој затвор.

Уште првата вечер, божем во моја чест, во просторијата се организираше затвореничка веселба, какви што политичките затвореници често организирале во затворот. Откако се собравме на едниот крај од просторијата, започнаа да пеат револуционерни песни. Затворениците по ред, едни по други, пееја. Прво, почнаа Бугарите-Тракијци, по нив Албанците и на крајот Ерменците. Со нас беше и младотурчинот Ахмет-беј. Тој од сите беше почитуван и респектиран. По песните, почнаа игрите. Се правеа гимнастички вежби и разни мимики. Веселбата заврши со кратка комедија, подготвена и исполнета од затворениците. Тоа беше некакво сижe од заседание на турски суд. Некои од затворениците ја играа улогата на судии, други на осуденици, а трети на стражари. Со неа се исмејуваа судиите, обвинителите и целото турско правосудство. Се исмејуваа и во многу комична улога се прикажуваше и однесувањето на ситните судски и административни чиновници, тапите неписмени иследници, бруталноста на полицијата, педантноста на судските и на административните чиновници и др. Сцената вака изгледаше: едно одело што го држеа двајца затвореници, кои стоеја од лево и од десно на осуденикот, и што служеше како завеса или како преграда меѓу осуденикот и судиите. Судиите стоеја, а и осуденикот стои исправен. Прво се изврши судската процедура, се прочита „обвинителниот акт од прокураторот“, потоа судиите ја изнесоа својата пресуда, објавувајќи на еден типично уметнички начин дека еди-кој си се осудува на 10 години, а еди-кој си на 20 години. Потоа претседателот на судот на повисок тон извикуваше: „заседанието заврши“ и обраќајќи се кон стражарите им наредува: „Носете го в затвор“. Актерот-стражар веднаш го фаќаше за двете нозе осуденикот, кој стоеше, и невешто го влечеше, по што тој паѓаше врз оделото и врз грбот на доносителот на пресудата.

Настапи општа смеа, општа викотница и општо задоволство.

Малата комедија не траеше повеќе од половина час. Таа беше обична фарса, но на институциите на турското правосудство им удираше таква шлаканица, што сите се превиткуваа од смеа. Комедијата не беше некакво уметничко дело. Таа беше исполнета со голи фрази, некакви пози и груби дејствија, но беше многу саркастична – му удираше шлаканица на целото турско правосудство воопшто, со што ги задоволуваше присутните затвореници, создавајќи им привремено една убава глетка.

Обично, за осуденици се избираа новодојдени политички затвореници, кои не го знаеја епилогот на пиесата. Зашто, ако го знаеја, тогаш таа не ќе можеше да предизвика таков ефект, каков што беше неопходен за гледачите. Едноставно, не ќе можеше да ги насмее до солзи, за да заборават дека се затвореници и да поминат час-два во радост и веселба.

48. Мојот разговор со Ахмет-беј

За време на веселбата имав можност да стапам во подолг разговор со младотурчинот Ахмет-беј и подетално да го испрашам. Тој беше целосно искрен и отворен како кон мене, така и кон сите други затвореници. Со тага во душата почна да ни раскажува за својот живот:

– Татко ми имаше функција на виш чиновник при Високата порта. Беше стабилен и богат човек, од татка си имаше во наследство многу недвижен имот, а покрај тоа и многу заработуваше. Јас, уште како ученик – продолжи Ахмет-беј – можев да се запознаам со некои поинтелигентни мои сонародници Турци, офицери и граѓани. Тие пред мене отворено го критикуваа деспотизмот и автократизмот во државата, а сите несреќи, што ја снајдоа Отоманската империја и турскиот народ во последните 30 години, им ги припишуваа на неспособноста и жестината на Султанот Абдул Хамид. И, навистина, така е. Тој е главниот виновник за сите несреќи на турскиот народ, тој е апсолутен монарх, чиј деспотизам ќе остане беспримерен во историјата на Турција. Освен тоа, околу него има една клика од воени и граѓански лица, повеќето дворски чиновници-креатури, кои како хиени го задушнуваат добриот турски народ и сите останати народи, кои живеат во империјата. Тоа така не може и не треба да продолжи. На сето тоа треба еднаш засекогаш да му се стави крај. Ете, вие Бугарите негодувате, Ерменците исто, Арапите, Курдите,

Грците, Албанците и др. и тие 'ржат против тој деспотизам. Вие, Македонците и Ерменците, сакате отцепување од Империјата, а крајна цел и на Арапите и на Курдите е нивно отцепување во самостојни држави. Ние, младотурците, сме воопшто против тие сепаратистички тенденции. Ние се бориме за тоа, сите народи, кои живеат во Отоманската империја, заедно со турскиот народ да бидат целосно слободни – продолжуваше Ахмет-бех.

– Како – запрашав јас.

– Единствениот начин е да се воспостави конституционално уредување. Пред искачувањето на Султан Хамид на престолот, конституцијата беше подготвена, меѓутоа тој ја суспендира, ја фрли и ја уништи – рече Ахмет-беј.

– Добро – му реков – како мислите дека ќе може да се воведат конституцијата?

– Како? Откако ќе умре или... Султан Хамид.

– Но, тој е здрав, добро се чува и можеби уште долго ќе живее. Не мислите ли дека може да се најде друг начин?

– Да. Начини има многу, но ние, младотурците, не сме уште групирани. Распрснати сме по сите краишта и штом некој некаде каже што било против личноста на Султан Хамид, веднаш се апси, се испраќа во заточение или, пак, се убива. Организација речиси немаме, освен таа на емигрантите во Париз, Брисел и во Лондон, на чело со Дамад Шериф Паша, Али Риза и др. Ете, на пример, јас само за неколку збора, што сум ги рекол за поинаков начин на уредување на државата, бев тајно обвинет и повеќе од година и половина седам во овој привремен затвор, без да бидам испратен пред суд.

– Е, зошто така – го прашав јас.

– Зашто, нема никакви докази за мојата вина пред законите. Да, нема. Меѓутоа, знаете ли зошто ме држат в затвор? Креатурите на Хамид ме прогласија за умоболан, за луд и така ме задржаа в затвор, а освен тоа, татко ми и сите мои роднини и пријатели се веќе под истрага и секој ден треперат за својата судбина. Тие веќе година и половина не виделе бел ден и постојано се следени од полицијата.

– Така ли – зачудено го прашав.

– Забележуваш ли нешто ненормално кај мене – ме праша кротко и спокојно Ахмет-беј.

– Не може ни збор да стане – реков јас и почнав да се смеам.

– Смешно, нели – божем низ смеа праша Ахмет-беј.

– Но, не можеш ли да најдеш некаков начин за да бидеш ослободен и да бидеш испратен барем на заточение во некоја далечна провинција, што е подобро отколку да седиш тука, во овој валкан затвор?

– Ништо... ништо не може да се направи за подобрување на мојата положба. Единствено ми останува или да изгнјаам в затвор или да избегам...

Во тој момент лицето му се зацврвени, очите му се наполнија со солзи и почна нервозно да ја чеша својата долга жолта брада, хулејќи ги и потсмевајќи ги Изет паша, Тахсин паша, Редван паша, Камил паша и редица други високи воени и граѓански лица во Илдизот – целата дворска камарила на Султанот Хамид, иако на многумина дури ни имињата не им ги знаеше.

49. Срдечен прием од затворениците – Тракијци

Така, низ разговор, забава и натажен од раскажувањето на Ахмет-беј поминав голем дел од ноќта. Дојде време за спиење. Немав постела и прекривка, а немав дури ни горно палто. Нашите Тракијци ме прибраа кај нив, ми покажаа место за спиење и ми дадоа кој перница, кој пижами, кој чаршаф и така си го средив креветот. Во последните два месеца немав видено кревет. Тука на готово најдов сè. Притоа, не располагав со никакви парични средства, но во затворот редовно, секој ден даваа по еден килограм леб. Јадев заедно со тројца учители тракијци. Така останав неколку дена во затворот и повеќе се сметаа како гостин, како привремен гостин на Бугарите-Тракијци. И јас бев речиси „осуден“, но заминував на запад, кон родната земја, на заточение во својот роден град, а тие одеа во спротивен правец, на исток – во Мала Азија и во Диар Бекир – далеку од своите семејства, на далечен и непознат пат.

Секој момент очекував да ме повикаат и да заминам кон Солун. И Тракијците го чекаа истото, само што тие беа целосно убедени дека барем еден ден пред нивното заминување – според праксата на дирекцијата на затворот – ќе бидат информирани за патувањето кон одреденото место за заточение. Мене, пак, ми велеа дека за моето патување ниту ќе бидам известен ниту ќе можам да дознаам кога ќе патувам. Дури ми рекоа дека штом ќе ми соопштат дека тргнуваме, не ќе сум имал време ни да се збогувам со многумина од нив. И еден од тракијците продолжуваше да ми раскажува:

– Ние тука сме патници – на привремен престој. Едни заминуваат за Самсун, други кон Смирна и Родос, трети кон Триполи, а ете, ти спрема Солун и Скопје. Ние сме постојано сведоци на цела врваница од затвореници – политички и криминалци. Кој го хулел Султанот

или Мухамед, кој учествувал во некоја диверзија, а има многу такви како тебе, кои остануваат тука по неколку дена само затоа што на некој полицаец му се виделе како сомнителни лица.

– Така е, така е – потврдував јас, сакајќи по секоја цена да се прикажам како совршено невин, дека страдам речиси за ништо, иако сите Бугари-тракијци, кои беа во затворот, ги почитував и респектирав како вистински национални маченици.

Во тој привремен затвор престојувал кратко, но во него поминав највесело за разлика од другите затвори, што потоа судбината ми ги беше предодредила да ги посетам во Европска Турција, во Мала Азија и Северна Африка.

Си споменувам како собрани заедно, ние Бугарите, Албанци, Ерменци и по некој Турчин, речиси до полноќ рецитиравме и пеевме љубовни и револуционерни песни. Песните на заточениците Бугари ми беа познати: песни од Хр. Ботев, Љ. Каравелов, Ив. Вазов и други, но песните на Албанците не ги разбирав, па и немав слушнато такви. Тоа беа исклучиво народни песни, од кои во повеќето се воспеваше слободата и јунаштвото на албанскиот планинец. Според тонот, албанските песни се одликуваат со својата одлучност, а и гласовите на албанскиот јазик им даваат уште поголем ефект. Додека бугарските песни беа помелодични и побрзи, албанските беа посилни, но не толку мелодични, а пак ерменските беа меланхолични, тажни и помонотони од турските и арапските.

Во тој привремен затвор, општата ситуација не беше лоша. Привидно, затворениците имаа некакви олеснувања, но режимот во него, всушност, беше многу строг, како спрема политичките, така и спрема затворениците-криминалци. За најмали нарушувања и речиси без никаков повод се изрекуваа толку тешки дисциплински мерки, што од страна на затворениците едвај се издржуваа. На пример: самица, темни и влажни ќелии, ограничена храна (само половина леб на ден) и честопати тешки окови, од кои затворениците едвај можат да го кренат телото и да се движат.

51. На пат за Солун

Еден ден, сосема ненадејно, со силно викање од кај влезната врата, си го слушнав името. Се јавив и ми рекоа да се подготвам за патување. Ја земав шапката, си го прибрав пешкирот за лице, се збогував со познатите затвореници и го напуштив затворот. Пред да

излезам го добив следувањето леб за три дена. Придружуван од еден стражар отидовме на пристаништето Сиркеџи, каде се качивме на еден турски брод.

Бродот беше преполн со патници, од кои мнозинството беа главно оци и мули. Во тоа време беше Рамазан и стотици оци и мули од Цариград и Мала Азија заминуваа за европска Турција. За да го искористат Рамазанот, како свештенослужители по приватните домови, тие се сместуваа во побогатите куќи на беговите, трговците, занаетчиите и селаните каде се хранеа, а по завршувањето на празникот беа дарувани. Под маската дека божем исполнуваат еден религиозен долг, тие оци и мули ја користеа можноста добро да се најадат и да се облечат или да заштедат од питаењето.

На палубата на бродот не можеше да се седи и да се преноќева, зашто времето беше веќе студено, ама и како затвореник требаше постојано да бидам под надзор. Но, бидејќи скалите и ходниците на палубата не го овозможуваа тоа, полицаецот ме однесе во амбарот. Во едно коше, блиску до добитокот – неколку крави и волови – најдов празно место, приспособав малку од истрошеното сено, го послав врз подот и седнав. Стражарот тоа го одобри и откако бродот тргна, тој си отиде кај своите познати на разговор. Преку ден доаѓаше по два-три пати за да провери дали сум на своето место и пак си заминуваше. Така останав четири дена, сè додека не стигнавме во Солунското пристаниште. Сепак, бев барем малку на топло, зашто во непосредна близина имаше една-две цевки низ кои минуваше пареа. За време на патувањето не излегов дури ни на палубата. Ги минавме Мраморното Море, Дарданелите, островот Иос, Света Гора, а јас не можев да ги видам макар и од далеку. Стигнавме во Солунското пристаниште и заедно со останатите патници, се разбира, придружуван од стражарот, се симнав од бродот и со чамец стигнавме на брегот, на кејот.

53. Во Солунскиот привремен затвор

Стражарот, кој ме придружуваше, за првпат одеше во Солун. Уште при излегувањето на брегот, тој праша каде се наоѓа управата на вилаетот. Наместо директно по улицата „Сабри паша“, јас намерно свртев на лево по друга улица, што водеше кон хотелот „Телграф“, со цел да поминам покрај берберицата на Владо Пингов и да видам дали некој од таму ќе ме забележи и ќе види дека сум уапсен и

спроведуван од стражар, па да ме побараат во затворот во кој ќе бидам однесен. Кога минувавме по улицата покрај Отоманската банка и хотелот „Колумбо“, врнеше дожд. Поминавме пред берберницата и не можев да забележам дали некој од внатре ме виде или не. Не можев да забележам никого внатре во берберницата. Со стражарот го продолживме патот кон хотелот „Египет“, а од таму по главната улица стигнавме пред управата на вилаетот, едно огромно, речиси четвртесто ново здание на 4 -5 ката. Стражарот ме предаде во жандармериското одделение заедно со документите и по малку бев одведен повторно во затвор, овојпат во тој на Вилаетската управа, што се состоеше од две – три темни простории во најдолниот кат на објектот. По неколку часа, во затворот дојде Тодор Органчиев и ме праша дали ми треба нешто. Ми даде 40-50 гроша, сите пари што ги имаше во себе. Потоа ми го даде неговиот фес, а јас, пак, му ја дадов мојата шапка. Му реков дека немам горни алишта и дека ми е многу ладно. Органчиев веднаш го соблече своето горно палто и ми го даде да се послужам. Преку мимики и лаконски сакав да му кажам дека „невестата“ е жива и здрава, дека јас сум добар, дека останатите другари се надвор од секаква опасност и оти освен едно невнимание нема ништо друго.

Тодор Органчиев ме гледаше и се чудеше, но откако разбра дека сè е во ред, стана весел и се расположи.

– Ами, ти како разбра дека сум тука – го запрашав?

– Сосема случајно, кога одев по главната улица кон театарот „Еден“ те видов и забележав дека те придружува стражар, па сфатив дека ти си веќе тука, зашто за вашето апсење одамна знаевме – задоволно ми одговори Т. Органчиев. Потоа се збогува со мене и тргна, ветувајќи ми дека наредниот ден повторно ќе ме посети. Со тоа ми даде на знаење дека нема да бидам оставен од другарите. Тоа многу ме израдува, уште повеќе што ќе можам да се сретнам со моите другари, што толку време ги немав видено.

54. Во колона од Солун за Скопје

По заминувањето на Органчиев, целосно се смилив, очекувајќи да бидам посетен и од останатите другари. Но, наредниот ден никој не дојде. Третиот ден рано изутрината, околу 6 часот, дојде еден полицаец со некаков лист хартија в рака и прочита имиња на неколку души од затворениците, меѓу кои бев и јас.

– Имате ли пари за да го платите железничкиот билет од Солун за Скопје – запраша полицаецот.

– Пари за целиот билет немам, но како затвореник имам пари за половина билет – му реков јас.

– Но, кој ќе го плати билетот за стражарот, што ќе те придружува – запраша полицаецот.

– За него немам пари – одговорив.

– Тогаш заедно со уште двајца затвореници ќе одите пеш, на етапи до Скопје – изјави полицаецот и си излезе надвор.

Јас почнав да се смеам, мислејќи дека полицаецот или се шегува или сака да ме исплаши. Но, по половина час дојде еден стражар, нè зема тројцата – мене, еден Албанец и еден Бошњак – нè изнесе од „Сарајот“ и нè однесе пред жандармериското одделение, што беше отспротива. По малку, двајца стражари Албанци со коњи, ни ги заврзаа рацете со железа и со буткање нè натераа да тргнеме.

Уште не верував дека така во колона и пеш ќе нè тераат дури до Скопје! Но, за жал, не беше шега. Ние одевме напред, а стражарите по нас. Излеговме од градот и го фативме патот за Кукуш. Патувавме цел ден. Во текот на патувањето стражарите беа внимателни, нè тераа полека да одиме, зашто како затвореници со 3 – 4 месечен „стаж“ не можевме брзо да чекориме, дотолку повеќе што откако поминавме 2 – 3 часа пат, нозете над колената како да ни се отсекоа. Меѓутоа, лека -полека, со долги одмори, вечерта околу 7 – 8 часот стигнавме во Кукуш. Таму нè сместија во околинската управа – во затворот, што беше во дворот.

55. Во Кукуш

Наредниот ден почнаа да доаѓаат чиновници и посетители. И на влегување и на излегување од околинската управа, сите поминуваа покрај објектот во чиј долен кат беше затворот. Дента, по ручекот, покрај прозорците на затворот забележав двајца мои бивши соученици од Солунската гимназија. Се препознавме меѓусебно, по што се доближија до решетките и ме прашаа зошто сум уапсен и од каде доаѓам. Им реков дека сум „невин“, дека само заради претпазливост сум уапсен во Цариград и оти сега ме испраќаат по етапен ред во Скопје, зашто немам пари да ги платам билетите за мене и за стражарот. Тие се поднасмеаја, малку ме утешија и си заминаа. Обајцата беа од раководниот орган на месниот комитет и

откако беа веќе сигурни, се виде, дојдоа лично да проверат кој сум, од каде сум и зошто сум уапсен.

56. На пат кон Дојран – Струмица

Со двајца други одморени стражари – пешаци, наредниот ден, одново тројцата затвореници тргнавме кон Дојран. Околу два часот попладнето, поминавме покрај станицата Килиндир, каде ја пресековме железничката пруга. По друмот имаше многу кал и одвај одевме. Истоштени од умор, седнавме на една зелена полјана да се одмориме. За време на почивката, почнавме да разговараме со стражарите. Им реков дека од станицата Килиндир преку Гевгелија до Скопје можеме да стигнеме за 7 – 8 часа, а ние сега треба пешки да одиме 7 – 8 дена. Стражарите се смееја и ни рекоа дека за тоа сме требало да мислиме уште кога сме биле во Солун, зашто сега било веќе доцна. Во документите било напишано дека ќе патуваме пеш од конак до конак, т.е. од еден околиски град во друг, сè додека не стигнеме во Скопје.

– А зошто не нѐ носите преку Гевгелија – ги прашав стражарите.

– Зашто, етапниот пат за затвореници е Дојран – Струмица – Штип итн. – одговорија тие.

Се подзамислив. Низ главата ми минува редица мисли. Мислев дека нарочно нѐ носат од град до град, за да нѐ измачуваат. Но, ако тоа го прават со мене, зошто истото им го прават и на останатите двајца затвореници, дотолку повеќе што тие се муслимани. Малку по малку се потсмирив и целосно се предадов во рацете на Провидението. Знаејќи за себе дека не сум „невин“, не сакав многу ни да зборувам. Стигнавме во Дојран и нѐ одведоа во затворот на околинската управа, што се наоѓаше во едно новоизграден објект на самиот брег на езерото. Преноќивме во Дојран и наредниот ден рано изутрината тргнавме за Струмица. Почна да врне дожд, а по малку и магла ја обви целата околина. Прво одевме по еден стрмен рид. Дождот продолжуваше. На височината почна да дува силен ветер. Бевме оковани со железа и со големи напори се искачувавме угору. Од студот и дождот рацете ни отекоа и железните окови толку ни се прилепија до мускулите на рацете, што личеа на гривни. Требаше да одиме побрзо за да стигнеме во Струмица пред да се стемни. Во градот стигнавме на време. Повторно нѐ сместија в затвор. Вака-

така ги подзасушивме алиштата и од премор заспавме. Утредента беа коледарските поклади – останавме во Струмица. Дента, стари бабички дојдоа пред вратите на затворот и ни донесоа варена пченица, леб, варен грав и „за Бог да прости“ на сите затвореници им даваа која што имаше во рацете. Во Струмица поминавме три дена, зашто жандармерискиот началник немал доволно стражари на располагање и требаше да чекаме два дена додека се приберат некои од стражарите распрснати по службена работа низ околицата. Тука, во Струмица, можевме барем да се одмориме од долгиот исцрпувачки пат.

57. Струмица – Штип

Четвртиот ден тргнавме на пат. Времето беше убаво, грееше зимско сонце. Два-три часа пред да се стемни, стигнавме во Радовиш. Бевме сместени во затворот во една полутемна, ниска и долга просторија во долниот кат на едно старо несолидно здание. Во затворот имаше 7-8 души затвореници, кои го имаа зафатено речиси целиот под на просторијата. Ние седнавме до нивните нозе, блиску до вратата. Добро се одморивме. Вечерта почнавме да се „пазариме“, кој каде и како ќе легне. Јас се покрив со палтото, што ми го даде Тодор Органчиев, а место перница, си ги ставив обувките. За да ми биде помeko, врз нив си го ставив елекот. Штиците на подот беа стари и испокршени, а меѓу нив имаше шуплини од по сантиметар – два. Обично, кога затворениците го метеа подот, сите остатоци од храна и нечистотии ги потиснуваа во тие празнини на подот, каде гниеја, па целата просторија се исполнуваше со некаков непријатен мирис. Де ваму, де таму, се сместив некако и легнав. Но, од шуплините на дрвениот под влегуваше студ, па не можев да се смирам и да заспијам, зашто ме забoлеа и градниот кош и грбот. Едноставно, беше невозможно да се лежи. Повторно поради недостиг од слободни стражари, во Радовишкиот затвор престојувавме три – четири дена, по што го продолживме патот кон Штип. Бев веќе без пари, но се надевав дека во Штип ќе можам да стапам во контакт со некои мои познати или подалечни роднини и ќе можам да земам малку пари, како и долна облека. Меѓутоа, откако стигнавме до градот, се спуштивме по еден дол и се упативме пред управниот дом во чија близина се наоѓаше затворот – еден стар и долг објект, обиколен со високи камени сидови. Вратата и прозорците на затворот беа ставени на источната страна и гледаа директно во една висока карпа. Преку

ден можевме да излегуваме во дворот, да шетаме или да одиме по нужда, а вечерта вратата се заклучуваше.

Во Штип се задржавме три дена и за сето време не можев да најдам некој затвореник или, пак, посетител преку кој ќе порачав да стапат во контакт со мои роднини или пријатели за да им кажат дека сум во затвор. Не сакав да контактирам со туѓи и непознати лица, за да не ги изложам роднините и пријателите на непријатности пред власта, дотолку повеќе што до Скопје ми остануваа уште неколку дена пат. Верував дека во Скопје ќе можам да се снабдам со пари и со долна облека. Растојанието од Штип до Кратово не е поголемо од 50 километри и можеше да се помине за еден ден, но според етапниот ред, прво требаше да му бидам претставен на началникот на полицијата во Вилаетскиот центар, па дури потоа да бидам, повторно по етапен ред, испратен во мојот роден град Кратово.

58. На пат кон Св. Николе

Едно утро излеговме од Штип и по патот се упативме во правец на Св. Николе. Времето беше убаво, а и по пат не беше лошо, зашто немаше кал, па подобро и полесно се одеше. Откако минавме 5 – 10 километри, пред нас се отвори Овче Поле и ние лека-полека се движевме. Стражарите не брзаа, зашто знаеја дека уште пред да се стемни, ќе стигнеме во Св. Николе, бидејќи растојанието меѓу Штип и Свети Николе не е големо. По пат стигнавме и други патници. Речиси половина пат одевме заедно со една група, која придружуваше два-три натоварени коњи. Меѓу патниците имаше еден старец, со среден раст, суво лице и веќе побелена коса. Беше родум од Велес и се викаше Л. Барбутов. Додека одевме, стражарите беа обично малку поодалечени, па Барбутов три-четири пати стапи во разговор со мене и ме праша од каде сум и како се викам, но не и зошто сум уапсен. Уште кога ги стигнавме по патот, тој забележал дека јас сум со тенки, цивилни алишта и иако со опинци на нозете, помислил дека сум некој уапсен учител, како што во тоа време велеа „нешто за политика“. По едно време, забележав дека тој стар човек вади некаква крпа од појасот и постојано ги брише очите и лицето, па воздивнувајќи повторно ја става во појасот. Го запрашав зошто често ги брише очите, меѓутоа тој неволно ми рече дека како на стар човек, очите му биле слаби и од ветрот често му течат солзи. За време на разговорот ми кажа дека го познавал Кратово. Не ми рече ништо повеќе, но за цело време ме гледаше некако испитувачки.

Подоцна, кога излегов од Скопскиот затвор, во разговори со мои познати од Велес разбрав дека истиот старец Барбутов им кажувал на свои блиски и познати дека ме видел како двајца стражари ме носат кон Свети Николе, дека разговарал со мене и оти дознал дека сум од Кратово и оти сум син на Поце Ив. Шатев. Натаму, дека тој му бил познат и пријател на татко ми, кога пред неколку години го имал изнајмено црковниот ан во Кратово. Раскажувал дека останал многу трогнат кога видел дека сум со окови на рацете, облечен во цивилни алишта, со очила и со опинци на нозете... Додека бил анција во Кратово, често доаѓал во куќата и во дуќанот на татко ми, ме гледал како дете, си играл со мене, а сега, кога сум веќе пораснат, ме видел во една тешка ситуација и кога се потсетил на минатото тивко и молкум плачел. Дури тогаш најдов објаснување за „болните очи“ на старецот и солзите, што тој постојано ги бришеше. Тој старец, Барбутов, веднаш им соопштил на своите блиски, а тие, пак, од своја страна, за ситуацијата во која се наоѓам, директно ги известиле моите родители, кои дотогаш не знаеја ништо за мене. Знаеја само дека сум ја завршил Солунската гимназија. Преку познати луѓе прашале во Солун, меѓутоа добиле одговор дека сум го напуштил Солун и претпоставувале дека сум заминал во Бугарија, но не дека сум бил во Цариград и дека сум уапсен. За тоа никој ништо не им кажал, па на крајот требаше стариот Барбутов, преку свои пријатели, да ги информира.

Во Свети Николе бевме пак во затвор, сосема мала соба во едно ново еднокатно здание, во кое беше сместен мјудурлукот, а имаше и една просторија за стражарите. Затвореничката ќелија личеше на мала кутија, со две многу мали прозорчиња со стакла и преградени со две железа. Освен нас, во затворот немаше никој друг. Откако се одморивме од патувањето, преку еден од стражарите добивме малку дрва. Ги ставивме во пресечена на половина лимена канта од петрол, потоа ги запаливме во ходникот и мангалот го внесовме во собата за да се згрееме барем малку, зашто времето беше навистина многу студено.

59. Премреже

Дежурниот стражар беше добар човек. Ни дозволи да го подготвиме мангалот и да земеме вода, од фурна ни купи леб, а за вечерта ни донесе мала газиена ламба, без стакло. Таа оригинал ќелиска ламба ни ја остави на еден од прозорците, ја

заклучи вратата и отиде во соседната просторија, што му беше на располагање на нахи-мјудурот и служеше за сместување на коњите и на стражарите пешадијци. Вечерта доцна легнавме. Само што бев заспал, се разбудив и се чувствував многу лошо, ама не знаев од што. Потоа забележав дека ламбата одвај светеше, испуштајќи миризлив чад. Се завртев еднаш – двапати и се обидов да одам да се напијам вода, но сум паднал на подот врз нозете на затвореникот – Бошњак. Тој се разбудил и почнал да ме крева, но кога видел дека сум во бесознание, веднаш тропнал на стаклото на малиот прозорец на просторијата на стражарите. Дежурниот стражар го слушнал викањето на Бошњакот и дошол во затворската соба. Брзо ги отворил прозорците и со помош на Бошњакот, речиси полумртот, ме извадил во ходникот за да подишам чист воздух, претпоставувајќи дека сум припаднал од неразгорените дрва. По неколку минути сум дошол при себе. Ме прашаа како ми е. Им реков дека ми е лошо и дека ми се повраќа. Забележале дека лицето и целото тело ми се облеани во пот и дека не ќе можам да лежам на голото душеме, па ме прибале во стражарската просторија. Тогаш забележав дека ноздрите и косата ми беа речиси поцрнети од саѓи – толку многу чад испуштала ламбата. Всушност, сум се онесвестил и од димот и од јаглениот диоксид од неразгорените дрва. Одново се вративме во собата. Го замолив стражарот да ја угасне ламбата, но тој рече дека во затвореничката просторија не можело да се остане без светло, зашто таков бил законот. Потоа донесе една друга стара ламба со винт и стакло. Полузаспан, полубуден ја минав ноќта. Изутрината дојде мјудуринот и нареди уште истиот ден да бидеме проследени до участакот во с. Сушица од каде други стражари од таа жандармерска станица требаше да нè однесат во Скопје. Јас, пак, со радост во душата гледав што поскоро да се извлечам од таа непроветрена соба.

60. Од Свети Николе преку с. Сушица за Скопје

Истиот ден, околу 7-8 часот, пристигнавме во с. Сушица и нè оставија да преноќиме во истата просторија во која беа сместени стражарите од таа станица. Иако затвореници, тука веќе до доцна во ноќта зборувавме и ги слушавме разговорите на стражарите. Ни остануваше уште еден ден пат до Скопје. Иако исцрпени од долгото патување, ние сепак црпевме сили и кураж барем уште малку да

ги поднесеме страдањата, убедени дека тие се при крај. Наредниот ден, рано изутрината, придружувани од двајца стражари – Албанци, тргнавме на пат и преку станицата Аџарлар (меѓу Скопје и Куманово) стигнавме во Скопје. Стражарите нè однесоа во Вилаетската управа и нè претставија на началникот на жандармеријата – Бајрам Цури, млад, енергичен и строен Албанец, облечен во жандармериска униформа. Со еден документ, тој нè испрати кај началникот на полицијата – Дервиш ефенди. Тука, во Скопје, неколку дена престојувавме во привремениот затвор, каде речиси секојдневно Дервиш ефенди бараше да се појавуваме по пет-десет минути лично пред него. Понекогаш тој беше сам во собата, а понекогаш кај него имаше и по едно или две полициски и цивилни лица, испратени од самиот директор на полицијата.

Дервиш ефенди беше млад човек, на 35-40 години. беше многу личен и постојано убаво и прикладно облечен. По физиономијата му се гледаше интелигенцијата, што сите ја респектираа. Всушност, тој не беше толку образован, колку што беше човек со разум и со богато искуство и такт во животот. Од обичен полицаец, за кусо време успеал да стигне до функцијата комесар и директор на полицијата во целиот Скопски вилает. Токму тој ја беше открил Виничката афера и неговото име на сите им беше познато. Особено Бугарите и Албанците, кои често зборуваа за него, многу стравуваа од Дервиш ефенди и честопати, кога тој минуваше по улица, мнозина тајно – без да ги забележи – го посочуваа со прст. Дервиш ефенди беше ученик на валијата Хафуз-паша, првиот реформатор во Косово и во Скопје.¹¹

61. Во затворот во Скопје

Во скопскиот привремен затвор престојувал една недела. Затворот беше на два ката. На долниот кат и во двете долги простории (исклучително темни) беа сместени сите Бугари, политички затвореници кои веќе имаа пресуди. Тука го чекаа својот ред да бидат испратени на заточение. Полицијата, посебно Дервиш ефенди, нарочно ги држеше осудениците во тој лош, исклучително нехигиенски објект, за да бидат под строга контрола. Бидејќи,

¹¹ Подоцна, во 1902 година, во просториите на Рускиот конзулат во Скопје, Дервиш ефенди ќе биде убиен од еден Албанец, бивш полицаец.

Скопскиот централен затвор „Куршумли ан“ (огромен, стар објект од камен, граден уште во времето кога Скопје било под владение на Венецијанците и бил наменет за трговските потреби на тогашните венецијански трговци, кои патувале од Драч и Северна Албанија за Скопје и обратно), иако темен и влажен, сепак беше подобар за затворениците, ама според околностите не беше соодветен за построга контрола над нив.

Во затворот имаше две групи Бугари, осудени околу две различни афери – Штипската и Кумановската. Повеќето од затворениците беа учители, а останатите трговци и селани. Штипската група затвореници, на чело со Васил Пасков, главен учител во штипската гимназија, беше побројна од кумановската, на чие чело стоеше трговецот Јордан Сечков.

Како што рековме и погоре, условите во затворот беа исклучително лоши. Затворот беше темен и влажен, а и осудените политички затвореници Бугари беа под собите на горниот кат, што служеа за привремено апсење, и речиси цел ден и цела ноќ горе имаше врвлица од уапсени, стражари и полицајци. Освен тоа, во тој затвор само по неколку дена, додека бидат испитани и ги дадат првите искази пред полицијата, престојуваа и фатени крадци, убијци, пијаници и др. Со други зборови, постојано имаше голема врева, нечистотија, плач и пискотници и сето тоа се правеше над главите на осудените Бугари, кои требаше да одат на заточение на 3, 5, 10, 15 и повеќе години.

62. Во Скопје

Дервиш ефенди не сакаше да ме испрати директно во родното Кратово, туку на неопределено време ме задржа во Скопје. Ме пушти на „слобода“ со обврска секојдневно да се јавувам лично пред него, за да знае дека навистина сум во градот.

Во Скопје се сместив во семејството на учителот Трајче Антоновиќ, како бивш главен учител во Кратово, две – три години заедно со своето семејство живееше во нашата кука. Добро се познавав со неговото семејство, со неговиот брат Панко Антоновиќ, а, исто така, и со татко му, дедо Анте – еден добродушен старец.

Откако излегов од затворот, долго време не можев да си ги исчистам алиштата. Сето тоа г-ѓа Савка Антонова го забележувала, ама не сакала да ми го каже директно в очи. Но, еден ден, видно

расположена, низ шега ми рече дека изутрината, додека го местела креветот, забележала дека по пижамите и по постелата сè уште имало „бели зрнца“ – остатоци од затворот. Направи сè што може за да ме ослободи од таа нечистотија.

За сето време на мојот престој во Скопје, редовно и секојдневно се јавував лично пред Дервиш ефенди. Одев кај него, му го подавав потребниот документ (темане) и ако ме праша нешто – одговарав, ако не – молчев, сè додека не ми речеше: „Ајде, оди си“. Тоа траеше околу 35 – 40 дена.

Во текот на слободното време, речиси сам талкав низ градот. Беше зима и одвреме-навреме влегував во некој дуќан или кафеана за да се стоплам. Најпрво, по еднаш или двапати дневно почнав да ја посетувам книжарницата на Мих. Кратовалиев, кого го познавав уште од порано, но не можев да се задржувам повеќе од 15-20 минути. Така, во текот на денот на многу места одев по неколку пати. Многумина разбраа дека сум под полициска примотра и не им беше пријатно да се среќаваат со мене. Освен тоа, помошникот на Дервиш ефенди, шефот на тајната полиција во Скопје, Рамо, по потекло Албанец од Дебар, доста информиран човек и со врски во градот, на неколку места рекол дека јас сум бил „опасен комита“ и дека по наредба од Цариград, во согласност со едно царско ираде (указ), сум осуден да живеам во заточение во родното Кратово. Тоа уште повеќе придонесе да не можам да се зближам со некои од моите познати во градот.

Уште како ученик во Скопје некако не го сакав тој град, па и самите скопјани. Секогаш кога сум бил во Скопје, макар и на кратко, секогаш сум се чувствувал како да сум затворен. Воопшто, Скопје и како град и како центар на вилаетот, наспроти толкуте мои познати, наспроти многуте објекти и услови, ме одбиваше, без и самиот да знам зошто. На Скопје и на скопјани секогаш сум гледал со антипатија.

Животот на Бугарите во Скопје не наликуваше на оној на Бугарите во Солун, Велес, Штип, Куманово, Гевгелија и др. Ги ограничив и посетите и познанствата. Преку цел ден стоев пред зарзаватскиот дуќан на Панко Антев. Тој беше голем веселбар. Знаеше турски и албански и времето го минувавме во смеење, шегувајќи или потсмевајќи се на некои наивни Албанци, Турци или познати Бугари, кои минуваа по улицата.

Во Скопје останав до крајот на февруари 1901 година. Без никаква работа, го губев времето во досада со единствена надеж дека денес – утре ќе бидам испратен во Кратово.

Јавувајќи се секојдневно пред Дервиш ефенди, неколку пати го прашав како стои работата со мене, меѓутоа тој постојано ми велеше: „Ќе почекаш уште малку“ и молкум го напуштав неговиот кабинет. Можеби му досадив со моите прашања, па еден ден, веројатно, само за да се ослободи од мене, ми рече: „Доставете барање до валијата“. Му го подадов потребниот документ и го напуштив кабинетот.

На пат кон дуќанот на Панко Антев, наминав во книжарницата на Мих. Кратовалиев. Таму го најдов Тодор Павлов, студент во Швајцарија, кој за време на зимскиот семестер беше останал во Скопје.

– Што се случува со тебе, до каде стигна со твојата работа – ме запраша Мих. Кратовалиев.

– Дервиш ефенди ми рече да поднесам барање до валијата – му одговорив.

– Празна работа – рече Мих. Кратовалиев.

Тодор Павлов само ги потврди зборовите на Кратовалиев.

– Тогаш кажете ми како да постапам за да можам да си заминам во Кратово – прашав јас, очекувајќи да ми дадат некакви совети.

– Дервиш ефенди ти рекол да поднесеш барање, но ти не го прави тоа, туку лично појави се пред валијата, зашто полесно ќе разбереш дали побргу ќе те ослободат или уште со месеци ќе те држат тука. Во секој случај, не се вознемирувај многу, зашто секоја работа, како што вели една турска поговорка, завршува за шест месеци – ми рече М. Кратовалиев

Дента и утредента кроев план како да се појавам пред валијата. Третиот ден, пред да се појавам пред Дервиш ефенди, отидов во Вилаетската управа и во салонот го чекав пристигнувањето на валијата, кој обично доаѓаше околу пладне. Валијата пристигна и влезе во својот кабинет, а неколку минути по него пристигна и Соломон Симха, банкар, скопски богаташ и член на Вилаетскиот административен совет. Соломон Симха, како трговец и банкар, работеше со Кратово и добро го познаваше татко ми и некои мои роднини. Јас, пак, преку неговата канцеларија во Скопје на два – три пати подигав пари од Кратово. Штом ме виде пред вратата на валијата, Соломон Симха застапа пред мене и ме загледа, а потоа ме запраша:

– Што бараш тука?

– Сакам лично да се јавам пред валијата – му одговорив.

– Добро! Јас ќе бидам кај него, дојди и ти – ми рече Соломон Симха.

Дежурниот полицаец, кој стоеше пред вратата на валијата, откако виде дека С. Симха разговара со мене, сфати дека сум негов познаник и кога му реков дека сакам да се јавам пред пашата, тој веднаш го извести валијата и ми дозволи да влезам во неговиот кабинет.

Влегов во еден голем и убаво уреден салон. Валијата стоеше до луксузното биро, а десно од него, на канабе беше седнат Соломон Симха.

– Што сакате – ме запраша валијата.

– Бев уапсен во Цариград и од таму ме испратија тука, па еве речиси два месеца седам под полициски надзор и уште не ме ослободуваат – му одговорив, очекувајќи да ми постави други прашања.

– Зошто беше уапсен? Каков ти беше кабаеотот – ме праша валијата.

– За ништо... за Бога правога – одговорив јас.

– Како така? Можно ли е тоа – рече валијата и ме изгледа од глава до пети.

– Да, така е – настојчиво потврдив јас.

– Ќе проверам – рече валијата.

– Документите со кои сум испратен се во канцеларијата на вилаетската управа, прегледајте ги и ќе се уверите – одговорив јас.

Во тој момент валијата посвони, дојде дежурниот полицаец, кому му нареди веднаш да го повика секретарот Али беј. По малку, секретарот дојде и валијата му заповеда да ја најде мојата преписка и да ја донесе. По две-три минути, секретарот се врати со еден голем тефтер, подврзан со дебели црни корици, што содржеше подредени и пришиени 100 – 150 страници. Го отвори и му го подаде на валијата, посочувајќи му со раката на еден текст. Валијата почна да чита и внимателно ме погледна.

– Колку години имаш – ме праша валијата.

– Осумнаесет – му одговорив.

Откако го прочита целиот текст, тој нареди веднаш да го повикаат директорот на полицијата Дервиш ефенди, а мене ми рече да седнам на една од блиските столици. Го сторив тоа. Валијата и Соломон Симха почнаа да разговараат. По поканата на валијата да седнам, некако се успокоив, а пак присуството на Соломон Симха уште повеќе ме охрабри.

По малку, во салонот влезе Дервиш ефенди и со прибрани нозе, застапа мирно пред валијата. Овој, пак, го запраша како стои работата со мене.

– Како што гледате од преписката, врз основа на едно царско ираде, овој младинец е испратен кај нас за да биде интерниран во Кратово... Јас досега ќе го испратев, ако не се случеше штипскиот инцидент¹², но деновиве ќе биде испратен во Кратово.

– Слободни сте да си одите – ми рече валијата.

Го напуштив кабинетот на валијата, а Дервиш ефенди остана кај него. Брзо се симнав по скалите и излегов на плоштадот каде ги забрзав чекорите за да не може Дервиш ефенди да ме стигне. Си отидов во собата.

Наредниот ден во одреденото време повторно се јавив кај Дервиш ефенди, за да го забележи моето присуство.

– Ти, зошто отиде кај валијата – ме праша тој веднаш штом ме виде.

– Вие ми рековте – одговорив јас.

– Како тоа јас сум ти рекол? Јас ти реков да поднесеш барање, а ти вчера лично си се јавил кај валијата – ми рече Дервиш ефенди, гледајќи ме директно в очи.

– Вие не ми рековте да поднесам арзулах, туку истид – забележав јас.

Зборовите „арзулах“ и „истид“ се синоними. Притиснат од Дервиш ефенди, за да се оправдам во моментот, тоа ми текна. Зашто, со моето познавање на турскиот јазик „вер истида“, (дај молба) – сум го разбрал како лично да се јавам, односно како (усна) молба, а не како писмена (арзулах).

– Ти сакаш да попуваш, ама нема да ти помине... Јас сите вас ќе ве просеам како низ сито и кој е поситен ќе падне на земја, а кој е покрупен и поцврст ќе остане во ситото и ќе го пратам в затвор. Ајде, оди си! – заканувачки и со иронична насмевка рече Дервиш ефенди.

И покрај конфузноста и заплашувањата од Дервиш ефенди, ја напуштив полициската управа. Сепак, се чувствував некако задоволен, што го направив тој гест со јавувањето лично пред валијата. Отидов во книжарницата на Мих. Кратовалиев и детално

¹² Неколку дена претходно, во Штип, еден четник Санде, бил откриен во куќата на Рамбабаков, во Ново Село. При обидот да биде фатен од страна на властите, тој се спротивставил и почнал да пука со маликерата. Дошло до подолга престрелка и четникот, иако ранет, одлучил да избега. Тој инцидент крена голема врева и Дервиш ефенди беше заминал лично да се запознае со настанот.

му раскажав за приемот кај валијата и за средбата и заканите од Дервиш ефенди. Задоволно се смееше, особено за тоа што сум го игнорирал Дервиш ефенди и не сум ја исполнил неговата наредба, туку лично сум се јавил пред валијата.

Во тоа време книжарниците, аптеките, некои продавници и хотели беа места каде се среќаваа посвесните Бугари и разменуваа мисли, а честопати во нив доаѓаше и до средби на конспиратори. Зашто, иако имаше посебни конспиративни куќи, тие сè уште не се користеа, туку се чуваа да бидат на располагање кога ќе имаше потреба од некоја поголема конспиративност.

63. Во возот на пат за Куманово

По три – четири дена, придружуван од еден стражар, Албанец, тргнав на пат за Куманово. Во возот, во купето од третата класа бевме петмина – јас, тројца патници и стражарот. Седнав од едната страна на прозорецот, а стражарот спроти мене од другата. Двајца од патниците до мене зборуваа српски. Едниот од нив беше многу зборлив и за цело време додека патувавме незапирливо зборуваше. Од целиот негов разговор разбрав дека е трговец од Србија и дека уште есента од Велес и Неготино откупил едно поголемо количество грозје. Трговецот не ме јадоса толку со неговото зборување, колку околноста дека тој беше Србин... За време на патувањето, во еден момент се сврте кон мене и ме праша:

– Зошто сте уапсени вие?

– За кражба – му одговорив нервозно и со доза на игнорирање.

Се зачуди од мојот одговор и не можеше да си објасни зошто така нервозно му одговорив. Но, многу добро сфати што сакав да му кажам. Мојот одговор го принуди подолго време да молчи. Подоцна, зборувајќи божем со својот другар, ми даде на знаење дека тој го сакал мирниот и спокоен живот, дека во животот сè било суета и дека понекогаш најпријатно доживување за човека било до доцна во ноќта, во убаво расположение да ѝ се додворува на некоја „цура“...

Тој продолжуваше да им раскажува на своите сопатници, а јас му дадов на знаење дека сето тоа дури и не ме интересира и нарочно се свртев со грб спрема него, гледајќи долго низ прозорецот. На кумановската станица се поделивме. Јас со стражарот се симнав од возот, а тој го продолжи патот кон српската граница.

64. Во Куманово

Кумановскиот затвор беше стар, двокатен објект во дворот на околинската управа. Во долниот кат имаше две темни соби без прозорци, а светлина им доаѓаше само од вратата на која имаше две отворчиња. Во тие две соби се чуваа затворениците обвинети за тешки престапи: убиства, разбојништва и др. А, на горниот кат во една од собите, во која ме сместија и мене, имаше затвореници со помали престапи.

Во една од собите имаше една група политички затвореници на чело со Стоил Антов, кого добро го познавав како учител во Кратово¹³. По Јосиф Даскалов и Гр. Манасиев (исто така, учители во Кратово), тој стана раководител на Кратовскиот околински револуционерен комитет.

Штом разбрав дека Стоил Антов е во затворот, по секоја цена сакав да се сретнам со него и да поразговарам, но целата група – бидејќи сите беа под истрага – многу строго и будно се чуваше. Наредниот ден, кога рано изутрината затворениците излегоа во дворот, го следев Стоил Антов и кога влезе во едниот од клозетите врз јазот, јас влегов во другиот, соседен до него. Така, преку заедничкиот сид на двата клозета, изградени врз самиот јаз, успеавме да размениме по неколку збора.

– Од каде доаѓаш и зошто си уапсен – ме запраша Стоил Антов.

– Само поради невнимание, но во друга прилика подетално ќе ти раскажам. А, вие зошто сте уапсени – го запрашав јас.

– Случајно се разоткри една организациона мрежа и беа фатени некои писма, па еве повеќе од два месеца сме тука и уште ниту не испитуваат, ниту не обвинуваат – рече Антов.

– Уште колку ли ќе ве држат, па и не сте малкумина. Без друго, мнозина сте и подолго ќе ве задржат – додадов јас.

– Да... да...

– Има ли индиции и докази против тебе?

– Посебни докази нема, меѓутоа многу не мачеа. Ноќно време, неколку пати со часови, речиси полуголи не држеа во овој јаз, но досега никој ништо не кажал. Сите добро се држиме – со прекини зборуваа Антов.

¹³ Политичките затвореници Бугари беа 25 – 30 души, меѓу кои беа Ан. Кралев, Диониси Кандиларов, Јор. Сечков и др.

– Има ли нешто да порачаш во Кратово?

– Многу здравје и поддршка за сите. Кога ќе разберете дека сме однесени во Скопје, да ми испратите повеќе ќебиња и малку пари. Ништо друго.

Јас излегов од клозетот, а по малку и тој, па така и се поделивме.

65. На пат за Кратово

Истиот ден, околу пладне, придружуван од еден стражар, пеш патував кон Кратово. Вечерта едвај стигнавме до с. Страцин – на половина пат меѓу Куманово и Кратово. Во с. Страцин, покрај самиот пат имаше „кула“ во која беше сместена жандармериска станица. Ноќта преспав во просторијата на стражарите, чиј чауш му бил лично познат на татко ми. Изутрината чаушот ми рече дека не сака да ме испраќа пеш, па по малку доведе два коња – едниот за мене, а другиот за стражарот. Чаушот нè испрати за родно Кратово, пожелувајќи ми среќен пат и испраќајќи поздрави и желби за добро здравје на татко ми. Приквечер стигнавме во Кратово и ме однесоа во затворот, во собата на стражарите. Ноќта дојде татко ми, ама беше многу доцна – кајмакамот веќе го беше напуштил управниот дом.

Утредента попладнето ме повикаа во просторијата на полицискиот старешина. Таму беше направена гаранција и јас бев веќе „слободен“, но под услов секој ден да се јавувам во полицијата.

Родителите не можеа да се приберат од радост. Беа пресреќни што нивниот син, по долго талкање, најпосле се прибрал меѓу нив. Наредните неколку дена, освен на домашните, требаше да им одговарам и на роднини, пријатели и познати, и тоа на исти прашања – зошто бев уапсен, колку време поминав во затвор, дали ме тепале, измачувале...

Воопшто, роднините и пријателите не ме прашуваа толку од љубопитство, туку од љубезност и сочувство. Ми беше непријатно, но најтешко ми беше како целата ситуација пред родителите да ја објаснам што посериозно и што поубедливо, а притоа да не откријам ништо за мојата „работа“ во Цариград. На родителите и на домашните им реков дека сум сакал да заминам за Бугарија, дека сум навратил во Цариград за да го разгледам градот, но којзнае како, веројатно, поради некаква претпазливост, заедно со уште тројца Бугари сме

биле уапсени и по два месеца, со царско ираде нè ослободиле, без да нè изнесат пред суд. Понатаму, дека останатите тројца другари, како бугарски поданици, ги екстернирале во Бугарија, а мене, како турски поданик, ме интернирале тука.

Но, наспроти сите мои маневри, татко ми остана со сомнеж, зашто добро знаеше и разбираше дека човек уапсен поради претпазливост не се ослободува со царско ираде, што тој го дознал од кајмакамот. Подоцна, во разговорите му објаснувајќи дека можеби некој од другарите бил виновен за нешто, па покрај нив и јас сум настрадал.

– Е, како така? Кој се заинтересирал за вас, па султанот издал ираде? – ме праша татко ми.

– Веројатно, бугарскиот конзул во Цариград – му објаснив некако.

– Ти се познаваш ли со него?

– Не.

– Тогаш, како тој се заземал за тебе како турски поданик и апсолутно непознат? – одново ме праша.

– Тој се зазема за останатите тројца и како обвинет заедно со нив, царското ираде и мене ме опфати. Претпоставувам дека некои познати на Сл. Мерџанов интервенирале пред некои компетентни лица во Софија и дека врз основа на препорака од бугарската влада, бугарскиот трговски претставник Ив. Ст. Гешов се зазема за нас, па четворицата бевме ослободени од затворот, по што нив ги екстернираа во Бугарија, а мене ме испратија за Кратово.

66. Интерниран во Кратово

Бев веќе во домот на татко ми и не водев грижа ни за јадење ни за сместување. Не ми остануваше друго, освен како полесно да ги минам деновите и да чекам да помине извесно време, па случувањата со мене да бидат подзаборавени и да преземам активности за да ми се овозможи да се движам барем низ околицата. Поминаа неброени денови и недели и јас постојано, по еднаш дневно, се јавувајќи пред полицискиот комесар Ахмед беј, Албанец по народност, за да види дека сум во градот.

Во учебната 1900/1901 година главен учител во Кратово беше Вл. Карамфилов, родум од Прилеп. Карамфилов и брат ми Иван П. Шатев беа раководителите и ја организираа работата на Кратовскиот околиски револуционерен комитет.

Во прогимназијата учители беа Тодор Александров од Штип и Трајан Китанов од Гостивар, со кои се познавав уште од Скопското педагошко училиште. Трајан Китанов го водеше основното училиште во маалото „Царина“, каде имаше и српско основно училиште. Локалните србомани, особено свештеникот Георги заедно со уште два-тројца, постојано го клеветеа Трајан Китанов пред кајмакот и полицискиот комесар Али-беј, со цел да го истераат, зашто правеа сè што е можно за да биде затворено бугарското училиште во маалото. Освен Трајан Китанов, тие уште жестоко прогонуваа и некои од првенците и освестени Бугари во маалото, како Анастас Газдов, свештеникот Димитар, Н. Канчев и други за кои се трудеа да измислат некоја „фера“, па ако не сите, тогаш барем некои од нив да бидат уапсени. Зашто, тоа веќе им појде од рака наклеветувајќи го учителот Григор Манасиев, родум од Кратово, кој живееше во истото маало и кого го обвинија дека заедно со Ст. Антов, по апсењето, осудувањето и испраќањето во заточение на Јосиф Даскалов, биле раководители на Револуционерната организација во Кратово и околицата.

Григор Манасиев беше уапсен, осуден на 5 години и казната ја издржуваше во затворот во Приштина, додека Ст. Антов беше веќе уапсен во Кумановскиот затвор и во таква ситуација србоманите сакаа по секоја цена да го искомпромитираат и наклеветат учителот Трајан Китанов.

Како последица на секојдневните клевети од страна на србоманите пред кајмакот, пред кого, пак, свештеникот Георги¹⁴ имаше голем авторитет, зашто беше член на Околинскиот административен совет како претставник на веќе посебната српска духовна општина, а, исто така, и пред полицискиот комесар, во домот на Трајан Китанов често се вршеа ненадејни претреси за да се најде нешто компромитирачко.

Еднаш, доцна во ноќта, самиот полициски комесар ненадејно влегол во собата на Трајан Китанов и пронашол еден број од весникот „Реформи“, што излегуваше во Софија како орган на Врховниот македонски комитет. Како последица на пронајдениот весник Трајан Китанов беше уапсен и неколку недели речиси секоја вечер беше измачуван и тепан. Со јажиња му ги врзуваа нозете за стомакот за да му извлечат некакви докази за Организацијата во

¹⁴ Свештеникот Ѓорѓи во минатото беше чист Бугарин, дури еден од неговите синови, како ученик-стипендист беше примен во бугарската гимназија во Солун, но алчноста по пари го направи отворен србоман.

Кратово, во која тој, според убедувањето на полицијата, беше член. Наспроти сите изнесени обвинувања против него, Трајан Китанов сè негираше. Неговата цврстина се посочуваше како пример пред кратовци и некои од нив, според упорноста, издржливоста и однесувањето при страдањата и лишувањата, со полно право го споредуваа со карактерниот учител Ст. Антов. Цврстината, самоодрекувањата, мачеништвото и цврстиот карактер, како на Ст. Антов, така сега и на Трајан Китанов, за кратовци беа нормални. И двајцата народни учители од селско потекло, беа идоли за почит, како за граѓаните, така и за селаните во околицата, а особено за младите од Организацијата – курири, локални дејци или, пак, лица што служеа како обични врски на Околинскиот револуционерен комитет.

Трајан Китанов

Србманот, свештеникот Георги, пред да биде ракоположен за свештеник, по професија беше обичен мутавџија, како и мнозина други од тоа маало. За да може да ја обезбеди иднината и егзистенцијата на своето семејство, тој посакал да биде ракоположен за свештеник. Неколку пати поднел молба до бугарскиот црковен совет, но тој не му дал согласност, односно не го посочил за кандидат-свештеник, па митрополитот во Скопје не сакал да го ракоположи. Два – три пати лично одел пред митрополитот да го моли, но сè останало без резултат. Гледајќи дека митрополитот не сака да му ги ислуша молбите, зашто против него биле првенците на Кратово, решил

да замине за Цариград и лично да се жали и моли пред Егзархот. Заминал на пат за Цариград, меѓутоа на инсистирање на кратовските првенци, кајмакамот телеграфски наредил да биде вратен назад во Кратово. Зашто неговото заминување за Цариград можело да предизвика раскол во градот и околицата. Така, тој бил фатен во Велес и под полициска придружба бил доведен во Кратово, каде бил изложен на постојан потсмев на кратовци дека не можел да стане свештеник. Налутен, Ѓорѓи заминал за Скопје, му се обратил на српскиот конзул и со негова помош, грчкиот митрополит го ракоположил, по што се вратил во Кратово како српски свештеник

без парохија... Со тоа се означува почетокот на српската пропаганда во Кратово (1890 година).

Трајан Китанов ќе биде испратен во Скопје и изведен пред суд. Само затоа што му најдоа „недозволен“ печатен весник, според законот, требаше да биде осуден најмалку на една година затвор.

Јас цело време бев во контакт со Вл. Карамфилов и Т. Александров. Тие двајцата – како учители колеги – живееше во еден стан, дури и спиеја во иста соба.

За време на моето дружење со Тодор Александров, тој ми остави впечаток на еден разумен и трезвен ум, подготвен за сите жртви пред олтарот на ослободителното дело. Двајцата добро се разбиравме и со часови и по цели денови разговаравме. Иако бев оддалечен и изолиран од моите другари-гемиџии, некако бев исполнет со верба и надеж дека, сепак, ќе стапам во контакт со нив и дека пак одново ќе ја започнеме работата. Токму затоа сакав да го убедам Тодор Александров да стане наш другар, односно на првиот повик да го напушти учителството и да ни се приклучи во кружокот. Меѓутоа, иако целосно ја прифаќаше нашата борба – терористичката дејност против угледни турски великодостојници и атентати врз големи банкарски и трговски институции во земјата, главно странски, за да се предизвика вниманието на интелектуалниот свет во Западна Европа спрема Македонија, како една етапа во општата револуционерна борба во Македонија – Тодор Александров, сепак, со својот трезвен и практичен ум сфаќаше дека јас не бев реалист и дека не стојам на здрава и солидна основа. Зашто тој вид борба за која сакав да го ангажирам, освен што бараше одбрани и блиски другари, првенствено имаше потреба од многу парични средства. Од една страна, тој гледаше дека јас самиот се издржувам од моите родители, кои имаа убава трговска работа, добар имот и располагаа со средства, а, од друга, тој, пред сè, беше сирак, без татко, додека мајка му – со неколку мали деца, девојчиња – имаше потреба макар и од мала помош. Александров на работите гледаше многу пореално и сакаше да биде корисен и за делото и за своите блиски, па не сакаше да експериментира. Постојано доминираше неговиот трезвен ум и не го губеше своето слободно време, туку непрекинато работеше и размислуваше како, воопшто, да биде полезен за ослободителното движење. Бараше патишта и методи на дејствување за да се организира масата и да се создадат големи организации, кои ќе бидат раководени од еден центар, што во даден момент ќе располага со телото и духот на луѓето од тие градски и

селски организации за исполнување на договорени револуционерни акции. И додека јас мислев само за тоа како ќе можеме да извршиме некој атентат, тој размислуваше за создавање на една моќна и подвижна револуционерна организација. Но, иако патиштата ни беа различни, Т. Александров сепак настојуваше да ми биде од помош. Така, деновите минуваа во спорови меѓу нас двајцата, спорови во кои имавме меѓусебно разбирање за своите размислувања и притоа, без ни најмалку да се навредуваме.

По долгата комуникација меѓу нас двајцата воспоставивме многу блиски и пријателски односи. Во разговорите и дискусиите ги критикувавме состојбите, како воопшто во Организацијата, така и во раководството на Кратовскиот околински револуционерен комитет, т.е. Вл. Карамфилов и Иван П. Шатев. Овие, гледајќи дека ние од ден на ден стануваме сè понезадоволни од нивните активности – подготвени и реализирани од нивна страна во градот и околицата – на Т. Александров му доделија да раководи една група од десетина младинци во Кратово, сите на негова возраст. Подоцна, пак, преку неколку лица кои се сметаа за извршители на одлуките на месниот комитет, му наложија да ги собере парите од поимотните граѓани, чии суми беа претходно утврдени со формални расписки потпишани и поткрепени со печатот на ЦК на ВМРО. Со Т. Александров се обидовме да им ги однесеме расписките на неколкумина локални граѓани. Ги поделивме меѓу себе и јас ја земав расписката за 10 турски лири, што требаше да му ја однесам на тетин ми Игнат Златков. Пари веднаш никој не ни даде, туку луѓето прво почнаа меѓусебно тајно да се информираат кој добил расписка, кој дал, кој не дал пари, кој откажал итн. Но, тоа навреме го дознавме и решивме никому да не му се прави никаква отстапка, ниту околу бараната сума, ниту околу рокот во кој требаше да бидат дадени парите. Донесовме одлука ако некој од граѓаните одбие да ја внесе сумата во одредениот рок, тогаш како обесштетување да му се наложи поголема. Истовремено одлучивме сè додека не се собере сумата од веќе врачените расписки, да не се носат други. Тоа беше неопходно, зашто и најмала отстапка ќе ги охрабрише граѓаните, па ќе се обидуваа да се пазарат или за намалување на бараната сума или за продолжување на рокот. Така, пак, бездруго ќе се внесеше деморализираност и ќе се нарушеше авторитетот на ЦК на ВМРО, а според тоа и на раководното тело во Кратово. Некои од граѓаните веќе ги беа дале парите, додека Игнат Златков не беше ја внел одредената сума, а предвидениот рок беше изминал.

Доцна една вечер стигна телеграма од директорот на Солунската машка гимназија со која Игнат Златков се известуваше дека неговиот син Јаким Игнатиев, учител во гимназијата, е убиен¹⁵. Откако ја прочитал телеграмата, тетинот Игнат Златков во прв момент помислил дека син му Јаким е убиен поради тоа што не ја дал навреме побараната сума. Зашто, тој не знаеше дека Јаким беше член на ЦК на ВМРО, па според тоа, парите беа побарани со негово знаење и согласност. Потресен од добиената вест, во присуство на сите роднини, блиски и соседи собрани за да ја споделат тагата, тетинот Игнат почнал да вика против мене и Т. Александров и нè посочил како едни од виновниците за убиството на неговиот син. Тоа внесе забуна кај сите. Јас и Т. Александров, пак, како и останатите членови на локалното раководно тело, апсолутно ништо не знаевме за тоа како и зошто е убиен Јаким Игнатиев. По неколку дена сè се дозна. Тетинот Игнат Златков беше повикан во Солун за да даде изјава пред полицијата и судските власти дека тој, како татко на убиениот, се убедил оти до убиството дошло од невнимание и оти нема да се жали. Овој настан беше причина да се доцни со барањето на парите за веќе издадените расписки, па повторно почнаа ветувањата и молбите за собирање на средствата. Зашто, во спротивно, ќе се нарушеше авторитетот на Организацијата, кој и без тоа не беше голем поради редица причини од општ и локален карактер. Мојата „вина“ беше во тоа што како роднина и омилен внук на тетин ми Игнат Златков самиот се понудив да ја собирам сумата, сметајќи дека нема да има никаков ризик. Па, можев ли да помислам дека токму во тоа време и на таков начин ќе биде убиен, и тоа во Солун, мојот братучед Јаким Игнатиев? Но, во животот има случајности, што се случуваат без да бидат посакувани и го засегаат достоинството и животот на најмилите, најблиските или роднините. Такви случајности честопати носат големи последици, што завршуваат со трагедија. Така е и во приватниот живот на луѓето, така е и во општествениот и политички живот.

Поради апсењето, Трајан Китанов требаше да биде заменет со еден од учителите во прогимназијата со педагошко образование, додека неговите слободни часови ги преземаа останатите учители

¹⁵ Јаким Игнатиев, заедно со Ив. Гарванов и Н. Ризов, учители во Солунската бугарска гимназија, како членови на ЦК на ВМРО, при разгледување и испитување на еден револвер од невнимание бил убиен од Ив. Гарванов во присуство на Н. Ризов.

во прогимназијата. Вл. Карамфилов ме замоли, како гимназијалец, јас да земам неколку часови, но без да ми се одреди надомест, зашто веќе бевме во второто полугодие, а кредит немаше и не можеше дури ни да се бара, бидејќи Трајан Китанов, како обвинет, сè уште си добиваше плата. Поканата со задоволство ја прифатив, уште повеќе што, од една страна, немав потреба од надомест, а, од друга, сакав да се ангажирам со нешто и така полесно да ми поминува времето. Родителите, пак, настојуваа да останам во дуќанот, а јас не сакав зашто немав намера ни привремено да се занимавам со трговија. Главниот учител ја убеди Митрополијата, ја доби нејзината согласност и јас бев назначен за доброволен учител. Ми одредија да предавам бугарски и француски јазик во првите и вторите прогимназијални класови, а истовремено бев назначен и за класен наставник на I клас. Тоа траеше повеќе од два месеца.

Вл. Карамфилов

Едно попладне се состана учителскиот совет и се разгледуваше успехот и поведението на учениците. Состанокот почна со мало задоцнување, па дискусиите продолжија до доцна во ноќта. Одеднаш во учителската канцеларија влезе полицискиот комесар Ахмед беј, заедно со дежурниот стражар Селим чауш. Одејќи заедно со ноќната патрола, забележале дека во училиштето горат свеќи и дека има луѓе. Помислиле дека се одржува некаков конспиративен собир или, пак, дека кај учителите има некое илегално лице со кое се советуваат... Веднаш штом влегоа, ние станавме, а Вл. Карамфилов љубезно ги покани и

тие да седнат за да присуствуваат на состанокот и да слушаат, се разбира, откако им објасни зошто сме се собрале и што дискутираме. Тие обајцата беа Албанци и немаа претстава што е учителски совет, а уште помалку ги разбираа неговите состаноци за разгледување и определување на успехот и поведението на учениците.

Комесарот Ахмед беј, без многу да се расправа, нареди веднаш да се разотидеме. Главниот учител Вл. Карамфилов се спротивстави, нагласувајќи дека утре ќе му се пожали на кајмакот и дека за ова самоволие ќе ја информира Митрополијата во Скопје.

– Вие сега ќе се разотидете, а утре жалете му се на кајмакамот – грубо рече Ахмед беј.

Некои од учителите во прв момент помисливме дека ќе се прави претрес. Јас, пак, како наставник по бугарски јазик, во себе имав еден – два листа од творбите на Хр. Ботев и секој час во I и II клас диктирав по неколку реда од некоја песна, за да можат учениците да ги научат напамет, како одбрани песни напишани на убав бугарски јазик и главно со идеолошка и патриотска содржина. На учениците не им дозволував да ги запишуваат, велејќи им дека вака подобро ќе го активираат умот, иако во суштина стравував тие ракописи, како деца, да не ги носат со себе и да ги читаат дома, па некогаш, во случај на претрес, да бидат фатени кај некого.

Додека главниот учител Вл. Карамфилов се објаснуваше со комесарот Ахмед беј, успеав да ги дофатам од џебот откинатите листови од делата на Хр. Ботев и незабележано ги фрлив на подот како одвишна употребена хартија... Потоа, еден по еден, излеговме од учителската просторија и секој придружуван од стражар си заминавме дома, додека комесарот Ахмед беј лично го придружуваше Вл. Карамфилов до неговиот стан.

„Конфликтот“ меѓу главниот учител и полицискиот комесар беше измазнет уште истата ноќ. Зашто, Ахмед беј беше многу претпазливикакотаковбешемногуопасензачленотираководителот на околинскиот револуционерен комитет Вл. Карамфилов, па овој гледаше по секоја цена да биде во добри односи со полицискиот комесар.

Изутрината, кога се јавив во полицијата (бев задолжен секојдневно да се јавувам), комесарот Ахмед беј ми рече дека во иднина нема да ми дозволи да го посетувам училиштето, зашто мојата диплома не била заверена од турскиот училишен инспектор.

– Тоа е лесна работа. Митрополијата ќе му ја даде дипломата на Меарифот и тој ќе ја завери – му одговорив јас.

– Не. Твојата диплома нема да биде заверена и ти како интерниран во градот и под полициски надзор, не ќе можеш да учителствуваш. Татко ти има дуќан, седи во дуќанот во чаршијата, што бараш во училиштето – ми рече Ахмед беј.

Кајмакамот го беше известил и главниот учител Вл. Карамфилов дека јас не можам повеќе да бидам учител.

Немав дозвола да се движам по околните градови, ми беше забрането да се движам низ селата во Кратовско, а сега ми забранија дури да го посетувам и училиштето. Во такви околности или требаше да останам во дуќанот на татко ми или, пак, да седам дома.

Секојдневно ги чувствував притисоците што ми се вршеа, но немаше што да правам. Требаше да ги издржам тие ограничувања. Од кореспонденцијата, што ја одржував со другарите – гемиџии во Велес, Солун и Софија, разбрав дека и тие, по нашето апсење во Цариград, си заминале по родните места кај родителите, колку да преживеат. Орце П. Јорданов заминал во странство, а Тодор Органџиев и Вл. Пингов биле уште во Солун, додека останатите се разишле. Редовно се допишував со П. Манџуков. Но и тој, ту од Софија ту од Пловдив, ретко ми одговараше и одвреме – навреме ми кажуваше по нешто за другарите, но за започнување на некоја посериозна работа ништо не ми пишувавше.

За сите „гемиџии“ настапија лоши денови и едвај можевме со писма да се допишуваме, зашто едни беа во Бугарија, други во Солун, трети во Велес, Д. Коштанов во Г. Џумаја итн. Така, помина летото и дојде есента... настапи и зимата, а по неа дојде и новата 1902 година, а јас сè уште бев во иста ситуација. Се чувствував како затворено врапче во кафез и едноставно не знаев што да правам и од каде да почнам.

Куририте, кои доаѓаа од другата страна на бугарската граница, кажуваа дека во Бугарија борбите меѓу централистите и врховистите се засилиле и дека во некои погранични пунктови мали чети од двата табора меѓусебно се разоружувале и се бореле едни со други...

Од куририте и четниците дознавме дека Врховниот македонски комитет во Софија преку свои луѓе – војводи и четници – сакал по секоја цена да ја присвои Внатрешната македонска револуционерна организација, да му се наметне на нејзиниот Централен комитет и да го преземе раководството. Зашто, меѓу врховистите имало многу офицери и подофицери, кои знаеле подобро од учителите и свештениците како да ракуваат со оружје и да водат борби... Од весниците не можевме да ја дознаеме суштината на спорот, а во информациите, што преку окружните доаѓаа до месниот околиски револуционерни комитети, за борбите во Бугарија ништо не се соопштувавше.

67. Вознемирувачка телеграма

Во февруари 1902 г., по пошта добив телеграма од П. Манџуков со следната содржина: „Васковата невеста почина“. Се збунив. Погледнав внимателно и забележав дека телеграмата била дадена пред три дена. Веднаш си објаснив зошто доцнела. Кратовската

телеграфска станица не работеше со латиница и телеграмата од Софија била предадена во Куманово, па од таму испратена по пошта. А, поштата во Кратово пристигнуваше и тргнуваше двапати неделно – во вторник и во сабота. Околноста дека телеграмата ја добив со задоцнување ме уплаши. Немаше време за чекање. Морав итно да му ја соопштам и објаснам содржината на телеграмата, пред сè, на брат ми и да побарам совет и помош за да избегам, зашто веќе беше опасно да седам тука. Дотогаш сè криев. Но, во тој момент му се исповедав и му кажав што правевме во Цариград, дека тоа тогаш не се дозна, но оти сега, се гледа, дуќанот и бездруго тунелот се откриени и оти сè се знае. Заедно си велевме дека ако требаше да бидам уапсен, до тој момент ќе стигнеше телеграма од Цариград, а тоа не се случи. Како може тоа да се објасни? Ниту јас ниту брат ми не можевме да најдеме одговор на тоа прашање. Ама, сепак, немаше време за размислување. Пред мене остануваше алтернативата – или да избегам или да останам и во секој момент да го очекувам моето апсење.

68. Бегството од Кратово

Брат ми се посветувал со Вл. Карамфилов и донеле одлука уште истата вечер да избегам, но во моментот немаше курир на располагање. Со брат ми решивме ноќта да заминам до едно блиско село и од таму со курир да продолжам до Паланка, зашто преку Султан-тепе и Руен тешко можеше да се минува, бидејќи уште беше студено, а снегот на Осговоските Планини беше многу голем. Дојде ноќта. Требаше да излезам од градот, ама мораше да поминам низ турското маало и пред касарната, па да го фатам патот за Паланка, а тоа беше незгодно и многу ризично. Како неколкугодишен раководител и конспиратор, брат ми брзо се снајде. Ми рече: „Веднаш збогувај се со родителите и домашните и отворено ќе им кажеш дека ќе бегаш, зашто ти се заканува опасност, а потоа упати се накај лозјата „Габреш“ и ќе ме чекаш под едно од дрвјата во нашата ливада. Јас ќе останам околу еден час дома, за да не почнат мајка или сестрите да плачат, бидејќи така ќе го предизвикаат вниманието на соседите, па можеби утре, кога полицијата ќе дознае дека скришум си исчезнал, ќе разбере дека и ние, сите домашни, сме биле уште претходно известени за твоето бегство“.

Се простив со домашните, кои почнаа немо, без глас да плачат, а татко ми и брат ми се мачеа да ги утешат за да не се слушне плачот

надвор од куќата, па да се дознае нешто. Шетајќи се божем, лека-полека излегов надвор од градот, се искачив по карпите и отидов во нашата ливада. По малку, дојде и брат ми. Поседовме малку и низ лозјата се упативме кон патот за Паланка, минувајќи едвај на 500 – 600 чекори под касарните. Врвеме двајцата, еден по друг. На неколку места видовме арабации, кои доаѓаа од Куманово и од Паланка. Но, пред да се сретнеме, уште кога од далеку ќе забележевме луѓе или араби, се криевме зад некоја грмушка и чекавме да поминат патниците, по што го продолжувавме патот. Патувајќи така, поминавме низ с. Талишманци и Крилатица и отидовме во с. Опила каде преноќивме. Брат ми го најде курирот, кој изутрината требаше да ме однесе во Паланка, а тој уште истата вечер се врати назад за да биде в зори дома и да го отвори дуќанот. Преоблечен во селски алишта, заедно со курирот Атанас, тргнавме по друмот за Паланка и претпладнето влеговме во градот. Курирот ме однесе во една мала, ниска куќа во близина на црквата. По малку, таму дојде Никола Каранџулов, родум од Прилеп, главен учител и раководител на месниот комитет во Паланка. Уште истата вечер, со друг курир излегов од куќата и по ридот над самото училиште и црквата, се упативме кон с. Трново, од каде беше и курирот. Одевме по ридот, а потоа се спуштивме по една стрмна удољница и по три – четири часа заморно патување стигнавме до една воденица на Дурачка река. Реката ја минавме по греда, што служеше како мост, и повторно почнавме да се искачуваме по една доста голема височина. Речиси на врвот, меѓу многуте дрвја, чии стебла беа обвиткани со снег, забележав две – три убави куќи во чии простории имаше светло.

– Какви се овие куќи – го прашав курирот.

– Тоа се објекти на манастирот „Св. Јоаким“ – ми одговори тој.

– Каде е манастирот?

– Сега ќе го видиш, ќе поминеме покрај него.

– Ама тој нели е на половина час над Паланка, а ние патуваме еве веќе три -четири часа. Зошто?

– Требаше многу да заобиколуваме, зашто на крајот од градот има полициски пункт, а ние моравме да внимаваме да не бидеме забележани. Вака е подобро и побезопасно – рече курирот Давидко.

– Да, ама качувајќи се и симнувајќи се по височините се преморив – му возвратив.

– Е, така е. Учителот ми рече да бидам внимателен и по секоја цена, без никакви опасности, да те префрлам на бугарска територија – ми одговори курирот.

Од зборовите на курирот разбрав дека Н. Каранџулов му дал строга наредба да внимава да не бидам ни случајно фатен. Н. Каранџулов по природа и според карактерот беше многу сериозен и суров човек. Тој ретко се смееше и во неговиот поглед му се гледаше строгоста и сериозноста. Како раководител тој се наметнуваше не толку со својата власт и авторитет, колку со својот карактер и со односот, со кој ги респектираше не само сите селани – работници во Организацијата, со кои беше во контакт – туку ги дисциплинираше и самите граѓани, кои не се вклучуваа во револуционерната борба. Во Паланечката околија Организацијата требаше да се засили, зашто во револуционерен поглед беше останата многу назад¹⁶. Со курирот Давидко околу полноќ пристигнавме во село Трново и се сместивме во неговата куќа. Утредента беше недела – Прочка. Цел ден останав во една мала соба и со нетрпение чекав да се стемни за да тргнеме и што поскоро да ја преминеме границата. На Давидко, пак, не му се брзаше. Напротив, тој цел ден беше празнично облечен, се шеташе низ селото и се среќаваше со свои познати, а вечерта жена му и ќерка му, облечени според обичајот во празнични алишта, подготвија празнична вечера – топла баница. Сите заедно вечеравме и, според обичајот, си простивме меѓу себе, а момето и на Давидко и мене, бавно-бавно по трипати ни целиваше рака: Простевај – ти простувам, простевај – нека ти е простено, повторувавме сите и се смеевме. Ако има закони што треба да се почитуваат, тогаш има и обичаи што за народот се повеќе од закони и наспроти сите случајности, несреќи и беди, народот ги исполнува како завет пренесуван од прадедо на дедо, од колено на колено.

За време на вечерата имав голем апетит, ама се воздржував, зашто ни претстоеше долг пат и требаше да ми е лесно на стомакот. Меѓутоа, Давидко добро се најаде, како на Прочка. Околу полноќ ги облече секојдневните алишта, ги врза опинците и тргнавме на пат кон границата, што по права линија беше на едно растојание, како што рече Давидко, не повеќе од пет-шест километри. Повторно се движевме по стрмни ридови и минавме покрај мала населба (маало) од 7 – 8 куќи. Селските кучиња уште од далеку непрекинато лаеја. Кога се најдовме на една релативно мала височинка, Давидко со раката ми го покажа местото каде требаше да ја преминеме границата. Во тој момент слушнавме разговор. Застанавме и по минута – две

¹⁶ Н. Каранџулов, како четник, беше убиен во еден судир во Прилепско, во 1903 година.

се тргнавме од патеката по која одевме и се скривме зад стеблото на едно дрво. Непознатите патници продолжуваа да разговараат, а времето изминуваше.

– Кои се овие луѓе – го запрашав Давидко.

– Не знам. Сигурно се некои шверцери. Такви има многу кај нас – одговори тој.

Замолкнав и наслушнував. Откако непознатите патници одминаа и се оддалечија, го продлживме патот, но граничната линија, според Давидко, сè уште беше далеку. Давидко ми кажа дека од пред извесно време во караулата кај Деве Баир дошол некој многу строг потпоручник, кој ги терал војниците цела ноќ да патролираат. Освен тоа, имал и две дресирани кучиња, кои биле многу лоши и ја обиколувале границата.

– Слушаш ли како лаат кучињата – ме потпраша курирот.

– Да, слушам.

– Сигурно војниците патролираат и со себе ги водат кучињата. Не е разумно сега да ја преминеме границата, туку да почекаме малку, па час – два пред да се зазори ќе ја преминеме. – заврши Давидко.

– Се согласувам – му одговорив.

– Дојди да седнеме тука на лединкава и да се одмориме, барем додека се изгуби лаежот на кучињата – рече Давидко.

Се вративме малку назад и седнавме.

68. Чудна авантура на турско-бугарската граница

Времето беше студено. Почна да дува и ветер. По малку, наеднаш Давидко почна да повраќа.

– Што ти е – го прашав.

– Лошо ми е. Ми се повраќа и ми се врти умот – договори тој.

За момент помислив дека Давидко се плаши и пред мене нарочно се прави дека е болен. Тој, пак, почна да повраќа уште посилено. Бришејќи си ги челото и устата, Давидко рече да се симнеме малку подолу во рамнината. Лека-полека се преместивме и седнавме.

– Како се чувствуваш сега Давидко – го прашав.

– Подобро ми е – одговори тој и почна да ми објаснува дека повраќањето било од топлата баница, што сношти ја јадевме, и дека мачнината се должела на житото, што било смелено со пијанец. Кај нас мнозина страдаат од тоа, зашто житото е такво – заврши тој.

Ненадејно блиску до нас почна да лае куче. Давидко се исплаши и ми рече: „По граничната линија минува патрола и сигурно кучето нè осети, па лае... А, сега!?... Што даде Господ“ – си одговори самиот Давидко.

Јас, пак, се вознемирав. Тој почна да ме куражи. Се нервирав и си мислев дека страда од пијанецот и дека не ја сфаќа опасноста. Бев речиси сигурен дека патролата по стапките на кучето ќе дојде до нас, ќе нè види и фати. Шифрираното писмо, што ми беше дадено од Кратовскиот револуционерен комитет, го извадив од цевот и закопах на 5 – 10 см во ровката земја на местото каде што седевме и во едната рака го држев револверот, очекувајќи во секој момент да се појават војниците... Кучето стигна на местото каде што Давидко поврати и почна да душка. Речиси залепени за земја, сето тоа го гледавме. Кучето мавташе со опашката и лижеше нешто, а потоа без да залае си замина. Во рамнината останавме речиси цел час и пред нас не се појавија ниту кучето, ниту војниците. Станавме и почнавме бавно да чекориме, Давидко напред, а јас по него. Првите сто – двесте чекори споро одевме, а потоа забрзавме, зашто бевме токму на граничната линија. Давидко почна да брза и јас по него. Навлегувајќи во една ровка удолна нива обајцата, едноставно, скокавме удолу како некој да нè брка. Бевме веќе на бугарска територија и брзо се симнувавме спрема с. Ѓуешево. Застанавме пред една кука. Давидко затропа на вратата и од внатре се јави машки глас. Влеговме во меаната на Стојмен – еден висок и стамен селанец, со силен глас, стар комита, кој ниту прв, ниту последен пат примаше „гости“ како нас. Стојмен го облече кожувот, ја запали печката и тројцата седнавме околу неа, по што почнавме да разговараме. Стојмен полузаинтересирано нè запраша како е во турско, како ја минавме границата, зошто бегаме и др. Кога во разговорот ја допревме и „политиката“, како низ смеа ни ги покажуваше залепените на сидот пет – шест броја на весникот „Папагал“. За него целата светска политика се манифестираше во цртежите на весникот „Папагал“ и особено беше задоволен од позите во кои беше поставен султанот... И продолжи да се смее и да разговара до сабајлето.

69. Во Ќустендил

Дента сам го продолжив патувањето по патот за Ќустендил, а Давидко остана да чека, па вечерта да се врати назад кај семејството во с. Трново. По патот за Ќустендил, сретнав патници – мажи, жени

и деца. Голем впечаток ми оставија децата, кои со книги под мишки или со чанти одеа на училиште и уште на десетина чекори први велеа добар ден, по што се разминувавме. Нивите, ливадите, родот и полето ми се видоа поинакви, поубави, пообработени, а не како што беше во Турција. Луѓето исто беа поинакви според носијата и физиономијата – повесели и пободри. Тогаш за првпат стапнав на бугарска територија и воопшто за Бугарија имав многу добро мислење. Уште како ученик, во фантазијата Бугарија ми се гледаше како ветена земја во која има целосна слобода и сè е во најдобар ред. Не го познавав животот во Бугарија и за неа знаев само од книгите.

Пред да влезам во градот застанав пред касарните во кои се обучуваа војници. Повеќе од еден час стоев на патот и ги гледав (повеќе им се восхитував) војниците и офицерите. Околу пладне бев веќе во градот, се сместив во еден мал хотел и прва работа ми беше каде и како да го најдам Марко Секулички, стар комита, родум од с. Секулица (Кратовско) познат речиси на сите во Кратово и во околицата. Истиот ден го најдов, но тој лично не ме познаваше. Му реков дека со писмо сум испратен кај него, но дека поради опасноста да бидам фатен на самата граница, писмото го уништив, закопувајќи го во една нива.

– За кого беше адресирано писмото – ме праша Марко Секулички.

– Ми рекоа да ви го дадам вам – му договорив.

– Што пишуваше внатре во писмото?

– Не знам, зашто беше шифрирано.

Од Марко Секулички разбрав каде можам да најдам некои од нашите роднини во Ќустендил. Особено радосно бев примен од семејството на Ефрем Каранов, кое ми помогна уште првите денови. Од нив ја дознав и адресата на мојот сограѓанин Георги Маносов, кој беше учител во с. Четирци – на левиот брег на Струма, на десно од патот Ќустендил – Радомир. На пат за Софија, наминав во с. Четирци и останав ден – два на гости кај Георги Маносов. Ме прими со задоволство, ми даде добри совети и ме запозна со некои селани, првенци во селото, претставувајќи ме како учител, кој поради зулумите во Македонија избегал во Бугарија. Некои од нив се покажаа како исклучително услужливи и почнаа да ми кажуваат во кое училиште има слободно учителско место и др. Им возвратив дека имам намера да го продолжам учењето и дека ќе заминам за Софија. Добродушните селани се радуваа и ми велеа: „Добро, добро, колку е поучен човек, толку подобро“.

Се радував гледајќи колку селаните се весели и задоволни, релативно добро облечени и телесно и духовно здрави. Во селото немаше, како во македонските села, стражари – обично полудиви Албанци, кои го сквернават селското население и го обесчестуваат. Селаните во Четирици беа слободни и задоволни луѓе.

70. Радомир – Софија

Задоволен од братскиот прием на Г. Маносов, едно утро го фатив патот, ја минав Коновска планина, се симнав во полето и го забрзав чекорот за да не го пропуштам возот за Софија. Иако Радомир се гледаше, брзав да стигнам до станицата, но одеднаш, веројатно, од брзото одење, како да ми се пресекоа нозете, па одвај стигнав. Возот беше подготвен за тргнување, си купив билет и се сместив во купе. По долгото пешачење, тука веќе се чувствував поспокојно. Во возот патуваа регрути, па нивните родители и блиски ги испраќаа. Меѓу нив имаше многу млади моми, облечени во чисти, празнични алишта и накитени со цвеќиња и жолтици. Некои од нив грмеа од смеа, а други, пак, плачеа за своите браќа и момчиња, кои заминуваа по касарните за да ја исполнат својата воена обврска, зашто момче кое ќе го одбиело тоа, се сметало за „неспособно“ да се ожени, па не можело да најде пријателка за женидба. Момчињата со китки цвеќиња на појасите и на главите пееја: „Параходот веќе пристигна, збогум либе, јас заминувам; не плачи мило либе, не тажи, јас пак ќе си дојдам“, а некои почувствителни на сиот глас смело довикуваа: „Јас тебе ќе те земам, ќе те чекам“. Возот засилено тргна кон Софија. Ги минавме Перник, Владаја, Горна Бања и откако се стемни, од далеку се гледаше фенерски осветлената Софија, украсена со електрични ламби.

71. Во Софија со П. Манџуков

Уште од Ќустендил му бев напишал на П. Манџуков и тој ми беше одговорил дека ќе ме чека во Софија и ми даде една адреса. Брзо го најдов. Почнавме да разговараме за сè што сме преживеале по нашата разделба во хотелот „Метропол“ во Цариград. Манџуков започна изутрината и едвај заврши вечерта. Тој и порано беше многу говорлив, ама сега со приказните постигна рекорд, како на испит да

беше. Мене ме интресираше да дознаам како загинаа Ст. Мерџанов и П. Соколов, како се другарите „гемиции“ во Солун и Велес, кој каде е сега и, најважно, како беше откриена „васковата невеста“ – подземниот тунел до Отоманската банка во Цариград и во каква состојба е другата невеста, т.е. претставништвото на Отоманската банка во Солун, потоа каде е Орце П. Јорданов и зошто неколку месеци не ми се јавил ниту од Солун, ниту од Велес, ниту од некое друго место.

– Е, од тогаш многу вода протече... сè се смени – низ воздишка ми одговори Манџуков.

– Раскажи ми подетално – го замолив.

Како и секогаш, тој почна сликовито да раскажува: „... И така, и П. Соколов се „поарчија“ – загинаа. Сл. Мерџанов почина со јаже на вратот, на бесилка, но П. Соколов во тој поглед беше посрекен, тој умре во престрелка пронижан од куршум. Честопати некои луѓе својот живот го оценуваат со делата што ги направиле, други со страдањата што ги преживеале, а трети – со среќна женидба, богатството и слично. Меѓутоа, кој сака да го оцени животот на револуционерот, пред сè, треба да види како тој загина!“

Пейар Манџуков

П. Манџуков уште долго време по смртта на Славе Мерџанов не можеше ладнокрвно и спокојно да говори за него. Мерџанов и Манџуков беа два спротивникаактери. Додека Манџуков беше горд и постојано обземен со реализирање на големи планови, што се одликуваа со решителност и одлучност – Манџуков, пак, беше пореален, скромн, компромисен, максимално претпазлив и многу смел. Манџуков, според карактерот, беше комуникативен, добар соговорник и одличен другар. Воопшто, кон сè беше многу попустлив и компромисен, но кога ќе почнеш да разговара со Славе

Мерџанов, тој (Манџуков) разговорот го претвораше во јавна дебата. Манџуков спореше на еден многу оригинален начин. На пример, тој ќе почнеш да зборува за некоја обична тема од животот и туку-така ќе наведеш една-две општопознати максими и потпирајќи се на нив, според неговите лични сфаќања, сакаше сè да докаже.

Навистина, тој честопати доаѓаше до парадокси, меѓутоа тоа тешко се забележуваше. Иако Манџуков имаше 23 години, тој од сите другари – гемиџии имаше многу поголемо животно искуство. Уште од најмладата возраст беше оставен самиот да се грижи за себеси, самиот да се прехранува, да се школува итн. За релативно кусо време беше преживеал многу страдања, а уште во почетокот на неговата револуционерна дејност беше паднал, иако за кусо време во затвор (Скопје), потоа станува четник, талкал по Пирин и прживеал редица страдања и неволи. Но, наспроти сите страдања, тој му се радуваше на животот, беше весел и максимално добродушен. Ако имаше пари, тој се грижеше за своите другари повеќе отколку за себе, па дури и со сите страдеше. Ние ја знаевме таа негова слабост и го предупредувавме, но и покрај сè, ако седнеше со некои другари или пријатели, заборавааше на сè и штом ќе се вратеше, му велевме: „Добро, барем палтото и обувките ти останале...“. Честопати се нервираше, но сè завршуваше со шеги и со смеење. Меѓутоа, во случајов најкарактеристично е што кога Манџуков се наоѓаше во друштво со Сл. Мерџанов, тој никогаш не можеше да си го дозволи тој луксуз – да се смее и да се шегува. Пред Мерџанов тој беше постојано подготвен за спорови. И многу подоцна, по смртта на Славе Мерџанов, не можеше да ги заборава спомените на него, го сакаше како другар, ама сепак не пропушташе можност да иронизира на негова сметка.

„И така, по нашата разделба во Цариград“ – продолжуваше Манџуков – ние се прибравме тука. Гемиџиите во Солун се разотидоа за да можат полесно да преживеат и секој сам да се грижи за себе. Повеќето од нив, без да бидат интернирани како тебе, отидоа кај своите родители. Глад нè фати, јас отидов во Пловдив кај моите блиски и останав доста долго време. Сл. Мерџанов и П. Соколов останаа тука во Софија. Уште во текот на зимата, Мерџанов го беше скроил својот „голем“ план – на турска територија да се пресретне возот Ориент – експрес, да се земе поштата и на тој начин да се снабдиме со средства за да ја продолжиме акцијата. Со добро екипирана чета, Сл. Мерџанов замина за Одринско. Се обиделе да го сопрат Ориент – експресот, ама не успеале. Тие навистина се доближиле до железничката пруга и поставиле големо количество динамит, но поради некоја грешка возот поминал без никакви последици. Тоа предизвикало кавги меѓу четниците и за да не се вратат без некаков резултат, решиле да фатат некое бекче и од неговите родители да побараат откуп. Во близина на Одрин, на

некој чифлик фатиле некое богато Турче, Нури-беј, син на богатиот чифликчија Мустафа-беј. По тој повод, одринскиот валија Ариф-паша, во соработка со жандармеријата и полицијата и, главно, војската, наредил да се пронајде заробеното момче, а четата да се разбие. Во сите правци била испратена војска и жндармерија, кои ја откриле четата. На помош испратената коњаница брзо ја опколила четата и почнала престрелка, што траела речиси цел ден. Речиси целата чета била убиена, додека Сл. Мерџанов, Хр. Илиев и Г. Фотев од с. Колибите (Лозенградско) и двајца Ерменци биле живи фатени и однесени во Одрин¹⁷. Главите на убиените по патот им биле дадени на останатите живи четници за да ги носат в раце. Сосема случајно, главата на П. Соколов паднало да ја носи Славе Мерџанов. На крајот излезе двајцата и карактерно блиски другари, по толку заеднички страдања, авантури и борби, што ги минаа во животот, да завршат трагично – Сл. Мерџанов да ја носи главата на својот најсакан другар П. Соколов! За кусо време, воениот суд во Одрин ги осудил на смрт фатените четници, а султанот ја потврдил пресудата. Наредбата за егзекуција била дадена од Кјучук Саид-паша, бивш велик везир. Сл. Мерџанов бил обесен на малиот плоштад кај Ески џамија, во близина на одринската општинска управа, а останатите биле обесени на други три пункта во градот. Пред да го обесат, Сл. Мерџанов сакал да одржи говор и се обидел пред публиката да зборува на турски, меѓутоа откако забележале дека тој говори против султанот, против државната власт и држи политички говор, го прекинале и тој самиот набрзина си го ставил јажето околу вратот и по малку издивнал. „Во 1901, Сл. Мерџанов и П. Соколов, заедно со ерменскиот револуционер Бедрос Сермеџијан, составуваат чета, што се состои од 11 души – Бугари и Ерменци, со која навлегуваат во Одринско. Четата поставила експлозив на железничката патна линија пред пристигнувањето на Ориент-експрес, меѓутоа атентатот бил неуспешен. Четата успеала да се повлече без жртви.

Тој неуспех силно влијаел врз Сл. Мерџанов, кој за да ја снабди четата со средства за други атентати, го заробил Нури-беј (син на земјопоседникот и феудалец Мустафа-беј од Одринско) за да добие голем откуп. Му соопштуваат на таткото Мустафа-беј да го даде бараниот откуп за сина си, но тој веднаш ја информира војската во Одрин. Силни воени единици се упатиле по трагите на четата, па

¹⁷ За време на престрелката бил убиен и заробеникот Нури-беј, чија трагична смрт локалното население ја воспева и до ден-денес во една народна песна, што е многу популарна во Одринско: „Гелди куршум алди беним фесими“ итн.

кај с.Фикел (Свиленградско) војската ја опколува четата од сите страни. Почнува жестока престрелка во која паѓаат убиени Петар Соколов и Татур Зармаријан од градот Малгара, а Сл. Мерџанов и други четници биле тешко ранети (4 јули 1901 година).

Гледајќи дека е сè изгубено и дека бекчето ќе му се измолкне од раце – од една страна, и од друга – налутен од смртта на П. Соколов, Мерџанов пред очите на турската војска го убива заробениот Нури-беј.

Турската војска ги фаќа ранетите Сл. Мерџанов, Бедрос Сермеџијан и Оник Торосијан и ги води во Одрин. Таму, ранетите биле излекувани, по што биле судени и осудени од страна на воениот суд на смрт со бесење. Пресудата била извршена на 9 декември 1901 година пред портите на Ески-џамијата во Одрин.

Кога одел кон бесилката, Сл. Мерџанов бил совршено спокоен. Во моментот кога се пристапило кон извршување на егзекуцијата, тој ја кренал главата нагоре и почнал да држи жесток говор, жигосувајќи ги политичкиот режим и владетелите на Турција. По издадена наредба, стражата се нафрлила врз Мерџанов и му забранила повеќе да говори. Тогаш Мерџанов го турнал целатот, кој се подготвувал да му го постави јажето околу вратот, и извикал: „Да живее револуцијата! Долу крвавата тиранија!“ – по што јажето бргу го префрлил преку мускулестиот врат и се обесил на бесилката¹⁸. Така, Сл. Мерџанов загина на бесилката, што и во последните мигови од животот сакаше да ја искористи барем за момент како трибина. П. Манџуков, со доза на иронија, откако сакаше да го исмее планот на Мерџанов, што тој претходно не го одобрил, заврши велејќи дека по известувањето за егзекуцијата на Сл. Мерџанов, на иницијатива на сите пријатели и другари на Мерџанов и Соколов, одржале панихида, а П. Манџуков за едниот од нив одржал и соодветен говор. – Така што, мене ми остана да му го напишам и да му го прочитам некрологот, да му ја опишам биографијата – заврши повторно саркастично П. Манџуков.

72. По „невестите“ во Цариград и во Солун

Потоа преминавме на прашањето за тоа како стои работата со цариградската и со солунската „невеста“.

¹⁸ Види, Сл. Мерџанов и П. Соколов од Ст. Аврамов, сп. „Илинден“ год. 6, кн. 5 – 6, Софија.

– Целата акција се урна како кула од карти – започна Манџуков. По нашето апсење, поради немање средства и гемиџиите во Солун престанаа со работата. Откако почнале да гладуваат во Солун, освен „берберот“ Вл. Пингов и Тодор Органџиев, сите се разишле и барале начин кој како полесно да преживее, за да не бидат на товар на кружокот. Орце П. Јорданов дојде тука. Долго време размислувавме како да ја продолжиме започнатата акција, меѓутоа не само што тешко се наоѓаше динамит, туку и неговото пренесување до Цариград или Солун бараше големи расходи. Орце П. Јорданов, откако остана неколку месеци, замина за Женева кај Борис Сарафов. Се донесе одлука Александар Кипров привремено да се испрати во Цариград за да го надгледува колку – толку дуќанот во кој беше ископан тунелот до Отоманската банка до каде што стигна Дим. Коштанов кој, пак, во тоа време беше интерниран од Солун во Г. Џумаја. Меѓутоа, Д. Коштанов тешко можеше легално да ја напушти Г. Џумаја и да замине за Цариград. Ал. Кипров, откако извесно време престојуваше во Цариград, со помош на Нанчо успеал да види што има во дуќанот и под него и којзнае од какви мотиви, причини и зошто со едно шифрирано писмо, за потребите на ЦК на ВМРО го информирал во каква состојба е тунелот и детално ја опишал длабочината, неговата должина и, воопшто, целата ситуација.

73. Откривањето на тунелот во Цариград

Еден ден ненадејно полицајци-детективи отишле право во дуќанот, откриле сè и по наредба директно од Илидизот ја запечатиле вратата, а Нанчо и татко му Калчо Стојанов, како изнајмувачи – ги уапсиле. За откривањето на тунелот има две претпоставки: 1) При влегување или излегување од дуќанот било на Нанчо или на Ал. Кипров, не е важно дали одделно или заедно, полицијата се посомневала и во желбата да најде и да открие нешто друго, сосема случајно го открила тунелот, па така дошло и до апсење на Ал. Кипров; 2) Кога во 1901 година беа уапсени Хр. Матов, Хр. Татарчев и други членови на ЦК на ВМРО, бил фатен и дел од архивата на ЦК на ВМРО, а потоа и откриена шифрата, по што биле прочитани и некои писма.

„Во 1901 г. се откри една од најкрупните и најзвучни афери – Солунската, која е прелудиум на бројните други афери во сите вилаети, на големи провали и на зачестени заговори.

Повод за Солунската афера беше апсењето на двајца луѓе од Организацијата (23. I 1901 г.), Александар Ников, секретар на Централниот комитет, и на Милан Михајлов, кај кого беа пронајдени револвери. Ников успева да побегне, а Милан Михајлов подложен на измачувања, почнува да предава сè што знае. Како резултат на неговите кажувања, полицијата врши претрес на станот на ученикот од VII клас Коце Лазаров и пронаоѓа список со имиња на активисти, хектограф и друг компромитирачки материјал. Следува апсење на редица други видни личности од Комитетот: Хр. Матов, д-р Хр. Татарчев, свештеникот Стамат Танчев, Диме Палашев, трговецот Васил Мончев и други. Неколку дена подоцна Мил. Михајлов, преоблечен во жандармериска облека, ја посочува куќата каде се кријат ранетиот четник на Хр. Чернопеев, Кочо Карловалијата, кој бил лекуван од д-р Хр. Татарчев. Една вечер, на излегување од Солун, полицијата ја сопира колата на кукушанецот Анго Арабаџијата, со која бегале неколку барани луѓе на Комитетот: секретарот Ников, ученикот Милан Ризов и четникот Тодорчо од с. Серменин (Гевгелиско). Секретарот Ников се самоубива, а Милан Ризов го предава членот на месниот комитет Атанас Ангелов, трговец, во чија куќа и се криел.

Турската власт ретко доаѓала до такви видни личности и крупни тајни на Комитетот... Меѓу другите материјали паднати во турски раце, беше и опширниот шифриран цариградски извештај на Александар Кипров за ископаниот тунел до Отоманската банка во Галата од страна на анархотерористичката група на Сл. Мерџанов. На Милан Михајлов, значи, се должи тоа што централата на Отоманската банка не беше крената во воздух.

Налутени од солунските откритија, со или без повод, Турците започнаа да ги применуваат своите инквизициски методи и во соседните околии (кази).

Кукушко пламнува истовремено со предавството во Солун и поради судирот на Чернопеевата чета во с. Бајалци. Во таа славна битка, опколената чета си пробива пат со атака и потоа цел ден се бори на отворено поле, при што седум момчиња се убиени (од 13), а двајца се ранети. Едниот од ранетите бил однесен од своите другари, а другиот паѓа во рацете на Турците.

Предавството и судирот го чинеа градот Кукуш и четири села (Морарци, Капиново, Гавалјанци и Крецово) такви последици, што од уапсените и измачуваните (42 и 45) двајца умреа, двајца останаа осакатени, а еден, Хр. Х. Петров, полуде. Во Гевгелиско, поради

судирот во Бајалци и двете убиства, од измачуваните (51, а меѓу нив и жени), двајца умреа.

Така, при откриената афера по повод солунските предавства и судирот во Бајалци беа уапсени вкупно 44 души револуционери, кои биле фатени на разни датуми во текот на февруари и март 1901 г. До јули истата година, судбината на секој од уапсените беше одредена: на 6 јули 1901 година една група од 101 човек, меѓу кои имаше осум души гевгеличани, беше испратена на заточение во Мала Азија, во тврдината Бодрум-кале. На 8 јули, група од 40 души, меѓу кои 17 гевгеличани, ќе биде испратена повторно во Мала Азија – „Акија“. Само поради судирот во Бајалци и Солунската афера, гевгеличани дадоа вкупно 25 заточеници.

Сè тоа се случи поради барањето оружје и откривањето на активисти на Организацијата, назначени во фатените во Солун списоци и материјали. *Бајалската афера беше само дојолништелна последица на солунската ѝрвала.* Многу наши луѓе апсењето на активистите на Организацијата во Гевгелиско го припишуваат на Бајалската афера. *Всушност, чорајот на аферата се расилежува не од Бајалци, туку од Солун*¹⁹.

„Во Тиквешко настрадаа девет села. За преживеаните ужаси говори фактот дека од стотина измачувани, еден од с. Ресава и двајца од Мрзен-Ораовец умреа за време на страшните мачења, а еден од с. Барово, за да го избегне апсењето и мачењата, се самоуби. Во Тиквешко вистинска трагедија преживеа и учителот Александар Станоев, една богато надарена и кристално чиста поетска душа. За да го избегне апсењето, Станоев се застрела, но куршумот мина над трепките. Паднал во бесознание, па несреќникот беше однесен во Неготино и лекуван, потоа испратен во Солун, осуден и заточен во Подрум-кале.

Од последиците на Солунската афера не останува недопрен и Скопскиот округ, главно Радовишката каза.

Билансот на сите тие афери – како одглас на Солунската, е страшен и според бројот и според квалитетот на настраданите. Од 188 уапсени, осудени беа 101 (9 души на смрт). Една група од 40 души²⁰ на 6 јули беше испратена во малоазиската тврдина Подрум-

¹⁹ „Од минатото на гр. Гевгелија“ од Ангел Динев (в. „Македонија“ од 10. XII 1932 г. бр. 1772).

²⁰ Меѓу нив и членовите на Централниот комитет. Според професијата, тие 40 души се делат на 8 свештеници, 5 учители, 2 ученици, 1 училишен инспектор, 1 книжар, 2 лекари и 12 трговци и земјоделци.

кале. Друга група од 44 души на 8 август беше испратена во Акија, исто така, малоазиска тврдина²¹.

Писмото на Ал. Киров, откако било прочитано, било директно предадено во Илдизот и полицијата се насочила на самиот објект (дуќанот), но во тој случај сосема логично следувало солунската полиција да изврши една контрола во дуќаните околу Отоманската банка во Солун. Но, и да го направеше тоа во Солун, тешко можеше нешто да открие, зашто другарите во Солун навремено го беа добро маскирале отворот на тунелот во берберницата и сè вешто беше прикриено. Останува само една единствена претпоставка дека по сознанијата од Солун, полицијата разбрала за намената на дуќанот и по наредба на Илдизот, за да не се разгласи низ Цариград, скришум, дури и од полицијата во Цариград, дуќанот бил запечатен, а Нанчо и Калчо Стојанови биле уапсени. Според кажувањата на Ал. Кипров, полицијата се обидела да го уапси и него, меѓутоа тој, ризикувајќи да биде фатен кај „Јаксек-Калдрм“, лесно успеал да избега пред очите на полицијата и скришум го напуштил Цариград...!?

Така што, жртви станаа само Нанчо и Калчо Стојанови, кои беа осудени на доживотен затвор и казната ја издржуваат во затворот во Синоп.

Печатницата е преземена од други, а семејствата и на Нанчо и на неговиот татко останале во голема немаштија, а тие двајцата биле оставени во рацете на судбината, без да има можности да им се помогне²². Тоа е сè што имам да ти кажам. Како што гледаш, сите трошоци, што се направија, сите ризици и сиот труд околу таа работа, отидоа во ветер. Нанчо и Калчо Стојанови се искупителната жртва. И ако има смисла називот на нашиот кружок „Гемиџии“, токму сега сме такви – „ги извадивме гемиите на суво“ – завршивме без каков било успех – со смеење заврши П. Манџуков.

– Таква ни била среќата.

– Но, нов ден – нов ксмет, ќе размислуваме, ќе правиме – одговори Манџуков.

Навистина е така.

– А, ти како се спаси – ме запраша Манџуков

– И јас не знам како да ти кажам, зашто и јас самиот не можев да си објаснам зошто не ме уапсија уште пред да ми се врачи

²¹ Види „Ослободителните борби во Македонија“, од Хр. Силјанов, стр. 112-114.

²² Тие обајцата, прво таткото, а Нанчо по него, починаа во затворот во Синоп.

твојата телеграма, што ја добив три дена по нејзиното испраќање. Полицијата, се виде, од преголема претпазливост, сакаше да ми даде можност да се извлечам од нејзините раце... – завршив смеејќи се.

– Сега единствена надеж ми е само кога и како ќе се врати Орце П. Јорданов од Швајцарија – рече П. Манџуков.

– Има ли некаква информација од него?

– Има, ама знаеш дека тој пишува само картички и со ракопис, што повеќе личи на хиероглифи. Но, сепак, се разбира, дека не е безнадежно.

И така, по сето преживеано, останавме само со една единствена надеж, што мнозина во животот обично ја сметаат за суета. Меѓутоа, кога ќе се навлезе подлабоко во смислата на животот и во неговите пресврти, ќе се види дека честопати надежта е еден голем лост, без кој мнозина тешко ќе можат да се соочат со предизвиците во животот. Надежта го крепи човека, таа понекогаш му дава импулс, го учи на труд и постојаност, па така честопати надежта добива реално лице.

74. Славе Мерџанов

Телесно здрав и развиен, со тркалезно црномуресто лице, големи црни очи и црна густа коса, големи мустаци, јак и цврст како железо, пргав и убав, тој беше олицетворение на мажественост и смелост. Како чедо на Балканот и постојано бодар и внимателен, тој беше една немирна природа, што било во родниот Карнобат било во Софија или во Женева се движеше со необична брзина и насакаде и постојано беше зафатен со смислување големи планови за реализирање на конспиративни и бунтовнички акции.

Иако со средно обеазование, Сл. Мерџанов околу социјалните прашања – според сфаќањата и разбирањата – ги надминуваше дури и оние кои долго ги беа проучувале многубројните прашања од социологијата. Тој не беше теоретичар и немаше ни големи ораторски способности, но беше практичен и деловен човек. Било да е четник на Пирин или агитатор по селата и градовите, тој секогаш беше буен и неспокоен. Колку брзо пламнуваше и се полнеше со ентузијазам, толку бргу паѓаше во разочарување, но повторно се соземаше, исполнет со нови размислувања и со нови планови за акција.

Четничкиот живот постојано проследуван со непријатности и сиромаштија, не го задоволи. Четништвото, уште на самиот почеток

му се виде како идила. Откако го испроба омилиот, но преполн со незгоди и тешкотии четнички живот, како виор се упати во Женева за да сретне други борци и револуционери од поголем калибар. Краткотрајниот престој во Швајцарија придонесе конечно да го оформи своето политичко – верују, зашто на еден или на друг начин, тој може да се сретне, да комуницира и разговара со некои руски и италијански револуционери, од кои повеќето анархисти. Воопшто, од општите тези и прашања околу револуцијата – неговиот идол – тој брзо сè споредува со животот и условите на Балканот, а посебно во Македонија, каде условите беа најпогодни за бунтовнички и револуционерни акции.

Подобро информиран за методите и тактиката во револуционерните движења и по совет на проверени и повизонерски расположени револуционери – Руси, тој во Женева за кусо време прифаќа редица максими и речиси подготвува нов пат и нова тактика на борба за во Македонија, каде објективните услови – како заостаната земја на културен и на економски план – Славе Мерџанов ги знаеше претходно.

Тој сфаќа дека тоа катче на Балканот е најсоодветно за бунт и за востание – Македонија е во центарот на Балканот, крстопат на големи морски и сувоземни патишта и предмет на освојување и ривалство не само на сите балкански држави, туку и на некои од големите сили, ангажирани со своите политички и економски интереси. Актуелниот капитал на големите западноевропски империјалистички сили вложен во европска Турција претставува околност која, така да кажеме, уште повеќе ја потенцира како целна точка.

Како човек со големи планови тој малку водеше сметка за ситните работи. Претприемчив и неразумно смел повторно со голема брзина се враќа во Бугарија, а од таму во Македонија – во Скопје, Велес и Солун, каде сака да го примени својот план за нова револуционерна борба. Меѓутоа, неговата идеја „се сопнува“ на најгорливото прашање – прашањето за неопходните средства. Славе Мерџанов со силна енергија и волја, опкружен со своите истомисленици и пријатели, се запознава со Ордан П. Јорданов и Константин Кирков и уште во првите денови се подготвува планот за изнаоѓање средства. Блиските другари меѓусебно се договараат и секој ги предлага своите услуги, што може да ги заврши или пружи.

Сл. Мерџанов е роден во Карнобат во 1875 година. Иако со средно образование, сепак, според подготвеноста и интелектот стрчеше над мнозина свои современници. Општо земено, од Мерџа-

нов бликаше олицетворение на мажественост и смелост. Жесток темперамент, ентузијазам и цврста сентименталност бликаше од немирната душа на тој бунтовник. За момент пламнуваше, брзо паѓаше во разочарување, но со духот никогаш не паѓаше. Неговите размислувања се роеја и не му даваа мир. Енергија и волја бликаше од неговата стројна фигура.

За време на својата четничка активност, Мерџанов се убедува дека нема да му биде од корист на делото, зашто четничкиот живот му се гледаше идиличен. Тој не сакаше со пушка в раце да го гони турскиот војник и да убие, туку застана на став дека треба да се извршат големи терористички акции, кои посилно ќе ја засегнат Отоманската Империја и ќе ја изложат пред целиот свет. Било како четник било како терорист, Мерџанов постојано се стремеше да биде во првите редови на борбата за слобода на робјето.

Тој умре, но неговиот дух остана жив! Својот завет им го остави на останатите блиски и сè уште живи другари – борбата да продолжи!

75. Петар Соколов

Висок, со црномуресто лице, црна коса, мустаќи и брада, со тркалезни црни очи, со правилен нос и физички здрав, според конституцијата и карактерно беше речиси ист со Славе Мерџанов. Но, додека овој сакаше да комуницира, П. Соколов беше молчалив, внимателен и со таква моќ на забележување, што кај луѓето, а посебно кај другарите ги забележуваше и најмалите недостатоци.

По карактер беше повлечен и молчалив, а во односите чувствителен и категоричен. Во душата беше тивок, спокоен и постојано трпелив. Имаше уметнички способности, иако никогаше немаше учено ликовни уметности. Пејзажи не го вдахнуваа, туку само ликови и пози. Голем дел од времето минуваше цртајќи и некои со графит или со бои изработени од него слики, навистина беа уметнички.

Споредбено гледано, неговата груба физиономија беше спротивна со неговото чувство за убаво и префинетост. И ние честопати, можеби и носовано, иронично го нарекувавме кустендилски градинар или случаен и присилно уметник. П. Соколов, според темпераментот, карактерот и душата, беше дополнување на Славе Мерџанов. Тие двајцата меѓусебно се надополнуваа. Додека едниот беше човек на идеја, постојано зафатен со размислувања и

подготовки на опширни, изводливи или неизводливи, конспиративни револуционерни планови, П. Соколов беше реалист и практичар.

Подготвените планови од Сл. Мерџанов, Соколов другарски ги поправаше и коригираше, така како што вешто ги ретушираше и своите нацртани портрети или слики. Реков дека блискоста во карактерите и темпераментот ги беше до толку зближила, што и двајцата беа една целина. Тоа што недостасуваше кај Сл. Мерџанов, се надополнуваше од П. Соколов. Во текот на целиот нивен револуционерен живот тие беа заедно и неразделни. И во нивниот решителен и последен момент од животот, пред смртта, тие повторно се најдоа на исто место – судирот во околината на Одрин каде П. Соколов загина во борба со турската војска и жандармерија.

Навикнати насекаде и постојано во животот да ја споделуваат радоста и опасностите, тие и двајцата речиси истовремено се простија со земниот живот.

Како според сфаќањата, така и според навиките, П. Соколов малку се разликуваше од Мерџанов, кого братски го сакаше и го почитуваше. Било како четник било како агитатор и конспиратор, тој со Мерџанов постојано ги споделуваше размислувањата и расположението. Едвај завршувајќи го средното образование, тој се впушти во бурниот револуционерен живот и за кратко време се избори за соодветно место меѓу револуционерите. Од сите беше сакан и почитуван поради неговата категоричност, искреност и смелост. Личниот пример му беше најкарактеристичната црта во карактерот. Секогаш и секаде прв се впушташе во секоја замислена акција и беше подготвен да го изврши и најопасниот нејзин дел.

Роден во 1870 година во Кустендил и син на сиромашни родители, П. Соколов во својот живот не виде радост и задоволство. Постојано беше во неволји и непријатни ситуации. Само во смртта имаше среќа – умре на начин каков што посакуваше – во борба, во жестока борба, што за него се споредуваше со пир. П. Соколов на смртта гледаше како на најобична авантура. Бестрашноста пред смртта го правеше смел и бестрашен борец, постојано подготвен насекаде да се жртвува за една возвишена национална кауза, за едно општо народно дело.

Сл. Мерџанов – П. Соколов

„Судбината ги спои и ги обедини овие револуционери во нераскинливи братски врски. Неразделно живееја среде бури и незгоди, сè додека својот животен крај не го најдоа во разгорот на

стихијната моќ пред жртвенатаклада на слободата и правдата. Во својата револуционерна дејност тие се надополнуваа и даваа една неделива целина Мерџанов – Соколов. За да се зборува за едниот, без друго треба да се зборува и за другиот.

Петар Соколов и Слав Мерџанов

Динамичниот дух на Мерџанов својот природен сојузник го наоѓаше во кроткиот, молчалив и забележителен реалист Петар Соколов. Во моменти на восхит и занес, кога Мерџанов пламнуваше и почнуваше да ги развива своите планови за големи терористички акции, погледот на Соколов го принудуваше да сопре, да размисли и да ја процени секоја своја акција. На тој начин, Петар Соколов се јавуваше како регулатор на немирниот дух на Сл. Мерџанов“ (Ст. Аврамов).

78. Со Тр. Христов и П. Бошнаков

По неколку дена, П. Манџуков замина за Пловдив, а јас останав да чекам. А, што? Па, и самиот не знам.

Во Софија немав блиски. Но, имаше мнозина со кои се познавав од Македонија, а беа емигранти. Ама не со сите можев да се

среќавам, зашто секој беше започнал некаква работа и речиси сите беа распрскани.

Еден ден го сретнав Трајче Христов, од Велес, мој поранешен соученик и бивш раководител во Велес, а од пред извесно време нелегален агитатор во Малешевско, каде неколку години учителствуваше. Тој беше близок пријател на Гоце Делчев и на сите повидни македонски активисти и револуционери. Во еден ресторан го најдов Петар Бошнаков, мој познат и близок пријател на Трајче Христов, вистински раководител на Велешкиот околински револуционерен комитет, а во тоа време чиновник во заводот за статистика во Софија. Обајцата добро ме познаваа, како и целиот Скопски револуционерен округ, па речиси целиот ден разговаравме.

Наредниот ден дојде Трајче Христов и ми рече дека ќе ме однесе кај негови познати, каде јас треба непременно да се јавам. Одевме по различни улици и стигнавме до последната станица на трамвајската линија „Гроф Игнатиев“. Трајче Христов застана, добро разгледа по улицата и ме одведе во еден двор, во кој на крајот имаше едноспратна куќа со ходник и две соби. Влеговме во ходникот. Вратата на едната соба беше полуотворена. Фрлив поглед и забележав дека во собата имаше доста луѓе, сите со интелегентни физиономии, кои гласно разговараа. Трајче Христов ме внесе во другата соба, а тој отиде во собата во која имаше група луѓе. По малку, Трајче Христов со двајца влезе кај мене и ме запозна со нив – Гоце Делчев и Јане Сандански. Седнавме околу елипсовидна маса покриена со бела мушама, на која имаше ликови на познати научници, војсководители и други, меѓу кои Њутн, Наполеон, Вашингтон, Линеј и др. Стапив во разговор со двајца од најголемите луѓе на македонскиот народ.

Уште претходно информирани од Трајче Христов, Гоце Делчев и Јане Сандански почнаа да ме распрашуваат за положбата во Кратовско од аспект на Организацијата. Јас, пак, им кажав што знаев. Ги информирав дека на тргнување месниот комитет ми даде писмо, што јас го уништив, стравувајќи дека ќе бидам фатен при преминувањето на границата. Делчев се поднасмеа и почна да раскажува за своите доживувања во Паланечко, а на крајот иронично рече: „Паланка комити не чува“. Со тоа сакаше да каже дека од сите реони во Македонија, Паланечко во организационен поглед е најлошо, а истовремено почна да објаснува зошто до тој момент во Паланечко не можело да се создаде посилна револуционерна организација. Јане Сандански само испрашувачки набљудуваше и слушаше и за сето време кажа само неколку збора. Тој ми остави

впечаток со својата сугестивност и сериозност, а Гоце – со својата добрина, отвореност и скромност. По долги разговори, ја напуштивме куќата.

Потоа го запрашав Трајче Христов: „Зошто се собираат во таа куќа?“

– Се кријат. Парите од откупот на мис Стон се земаа и полицијата знае, а, пак, врховистите не спијат и сакаат владата по секоја цена да ја конфискува сумата, што е многу голема – 14.000 т.л. Така, на Внатрешната организација нема да ѝ се даде можност да се засили и да биде посамостојна, туку ќе остане било без средства било без

Гоце Делчев

Јане Сандански

оружје и постојано ќе биде зависна од бугарската влада. Дотогаш Софија немаше видено големи конспиратори и полицијата не беше толку будна. А, обично, едното зависи од другото и обратно²³.

Потоа, Јане Сандански замина повторно за внатрешноста на Македонија, а Гоце Делчев остана долго време во Бугарија, отворено се движеше низ градот и престојуваше во хотел „Батемберг“.

²³ Во летото 1901 година, Сандански планира да го киднапира протестантскиот мисионер д-р Хаус, организирајќи го неговото доаѓање од Солун со помош на локални протестанти од с. Банско. Од разговорот со протестантите тој дознава дека во Разлошко штотуку пристигнала мис Стон. Се откажува од планот со Хаус и се посветува на примамливото грабнување на – жена – и притоа поданичка на земјата на доларите. Чернопеев, кому Сандански му го открива планот, дава согласност и на 21 август приквечер, една специјално за таа акција подготвена чета, облечена во аскерски и други турски алишта, која „по патот“ меѓу Банско и Горна

Трајче Хрситов физички беше силен. Тој имаше борбена природа, благ карактер и беше весел и постојано бодар. Произлезен од народот, тој не го беше заборавил и со своето здраво расудување,

Џумаја, кај „Потпрената стена“ фаќа три жени – мис Стон, нејзината другарка Џилка, бугарска протестантка, и една бабичка. Еден Турчин се задава при заробувањето, пука со револвер во четата, но бива убиен. Четата ја ослободува преплашената бабичка и ги поведува двете жени кон планината.

Главни актери во таа акција се Јане Сандански, Хр. Чернопеев и Кр. Асенов. Во четата влегуваат Јуруков од Карлово и Антон Косето (војводи), Алексо Илиев, Кара Васил, Стефан Мандалов, Дрводелски од Враца и др. Во разни периоди составот се надолжува со други четници и одбрани локални работници. Од легалните најголема заслуга има Сава Михајлов, тогаш учител во с. Лешко (подоцна војвода) и членови на околинскиот комитет во Банско.

Четниците сакаат да се прикажат како обични разбојници од разни народности и се мачат да зборуваат на турски. Но, бидејќи комедијата не им успева, а, од друга страна, жените мислеле дека навистина се нашле во раце на разбојници Турци, почнуваат неутешно да плачат речиси цели 5 – 6 дена. Најпосле, Сандански им ја открива вистината и тие се потсмируваат.

Веста за грабнувањето брзо се рашири од двете страни на океанот и неколку месеци печатот од целиот свет се занимаваше со сензационалниот настан. Околу „разбојниците“, и животот на двете грабнати дами во планините се создадоа легенди. Интересната ситуација на госпоѓа Џилка и нејзиното очекувано породување во една крајно оригинална „комитска“ ситуација, односите на „разбојниците“ спрема двете жртви на анархијата во Турција, енергичната интервенција на американската влада и преговорите за откуп – сето тоа од грабнувањето на мисонерката правеше една историја, колку романтична, толку и актуелно политичка.

Во реалноста, двете заробенички се радуваа на максималните удобства какви што во селските куќи во Разлошко, Џумајско и Малешевско можеа да им бидат пружени и беа предмет на огромно внимание и грижи од страна на четата и на месните комитети. Се преземаа и мерки за да биде подготвено сè што е неопходно за очекуваното новороденче – пелени, облека и др. Двете дами шиеја и плетеа. Г-ѓа Џилка малку веруваше – по толку бранувања и физички напори – во среќен исход на настанот и очекувајќи го најлошото, го остави усното завештание пред мис Стон. Притоа, на 21 декември вечерта, во една винарска визба кај с. Србиново, г-ѓа Џилка, со помош на две жени, кои војводата ги повика од селото, среќно се породила и доби бебенце од женски пол – „живо и здраво“, како што уверуваше Сандански.

„Го земавме детето – продолжува Сандански – другарите ѝ честитаа, а јас, пак, ги почестив. Третиот ден повторно ќе патуваме. Џилка не може да јава, а требаше да одиме, зашто во селото беше дојден аскер. Во еден долг сандак, таа спружена си лежеше – го натоваривме на коњот, а од другата страна една бала и така, со потпирање од страните поминавме 6 – 7 часа пат и стигнавме во с. Влахи, каде се сместивме во една куќа. По пат, детето го носевме в раце – тоа си плачеше, а мис Стон јаваше на друг коњ“ („Спомени на Јане Сандански“, стр. 22).

Преговорите за откупот се водеа во Цариград и Софија. Улогата на посредници ја играа рускиот дипломатски претставник во Софија, Бахметев, и неговата

храброст и самооткажување, како народен учител беше омилен меѓу сите граѓани и селани. Имаше голем авторитет и беше создал широки врски особено меѓу селаните. Негова најкарактеристична црта беше таа дека е одличен пропагатор и организатор. Добро ги познаваше Велешко и Малешевско и насекаде беше создал револуционерни групи, селски и градски комитети. Во тој поглед, во прво време по создавањето на ВМРО – тој, според својата интензивна дејност, соперничеше со Гоце Делчев.

П. Бошнаков беше со нарушено здравје, зашто во него се беше вгнездил бацилот на туберкулозата. Тој претставуваше

сопруга, која лично ја познаваше мис Стон. Бахметев беше врска меѓу емисарот на американската амбасада во Цариград, Дикинсон, и претставниците на четата, Кр. Асенов и Хр. Чернопеев. Директни преговори околу откупот и предавањето на жените внатре имаше и самиот Сандански со д-р Хаус, истиот кого најпрвин имаше план да го грабне. Бараше сума од 25.000 лири. Но, акцијата беше спроведена со многубројни проблеми и ризици, а и доби на публицитет. Турците ја гонеа четата, притоа измачувајќи го локалното население. (Во врска со аферата мис Стон беа уапсени 43 Бугари од разни села во Разлошко и Неврокопско. Дваесетина души од нив беа подложени и на измачувања). Ја бараа и органите на бугарската власт покрај границата, ја прогонуваа и четите на врховистите, со кои борбата во тоа време се разгоруваше. Пред Цилка да се породи, четата беше нападната во с. Тросково од врховистичкиот војвода Дончо со 78 души. Престрелката траеше цели 10 часа и заврши со повлекувањето на четата, заедно со жените кон с. Лешко. Сето тоа ги принуди заробувачите да го намалат откупот на 14.000 лири. Договорено беше предавањето на сумата да се изврши внатре. Парите, златни лири, во сандачиња беа однесени во Банско од страна на д-р Хаус, придружуван од 250 души аскер. Требаше да се предвиди и прогонувањето на четата со парите, откако ќе бидат ослободени жените. Д-р Хаус, кој не им се доверуваше на војниците и сандачињата ги чуваше во својата соба, се согласи со барањето на четата – златото да го изнесе скришум, во своите џебови, и на нивно место да стави олово, а потоа да го однесе во посочена протестантска кука во Банско. Сè заврши – сумата беше добиена и беше изнесена од Банско, двете жени беа пуштени на слобода во Струмичко од страна на Чернопеев, а војската заедно со д-р Хаус продолжи со ескортирањето на сандачињата со ... олово дури до Сер. Таму, веќе, Американецот им откри сè на Турците.

Долгото траење на акцијата и блескавиот финиш се должат колку на вештината на заробувачите, толку и на совршенството на локалната организациона мрежа.

Дел од сумата беше поделена меѓу окрузите во внатрешноста, но поголемиот дел од „мис-стонките“ беше потрошена, како што и Ѓорче Петров признава – за борбата против врховистите. Заробувањето на мис Стон има и добри и лоши резултати. Кон добрите треба да го додадеме и тоа дека американската мисионерка се приврза кон идеалите на кои им служеа нејзините заробувачи и по ослободувањето во Америка се одржа конференција во полза на македонското ослободително движење („Ослободителните брови на Македонија“, од Хр. Сиљанов, стр. 87-89).

една интелектуална сила. Неговите заслуги за револуционерната организација во Велешко беа големи. Човек со тивок темперамент, со прониклив и сугестивен ум, тој достоино ја претставуваше македонската интелигенција, главно велешката. Една од големите заслуги на Бошнаков беше и таа што тој можеби меѓу првите ја прозоре големата опасност од засилениот врховизам и на средбите и разговорите остро ја осудуваше и ги негираше обидите на бугарската влада и на дворецот, преку свои агенти и емисари, главно офицери и фелдфебели, да ја преземат ВМРО, чии принципи на еден убедлив начин ги изнесуваше пред другари, пријатели, познати и, воопшто, пред целиот македонски народ каде минуваше. Уште во почетокот на борбата меѓу врховистите и централистите, во низата статии објавени во весникот „Изгрев“, што беше редактиран од Иван Кепов, во Ќустендил, ги разви и ги заштити принципите на Внатрешната револуционерна организација, чии цели и методи, како неколкугодишен ратник во Македонија, добро ги познаваше и проценуваше. Зашто, по сите заткулисни игри, што се разгоруваа во Бугарија и во еден дел од Македонија, тој претходно ги знаеше суштинските цели и намери на заинтересираните. П. Бошнаков јасно и категорично ги негираше врховистите, но истовремено со тоа ја критикуваше и тактиката на големите и малите раководни лица во Организацијата и негираше некои од методите и средствата во борбата со кои се служеа како Ѓорче Петров, Гоце Делчев, Димитар Стефанов и др. дејци во тоа време во Бугарија, така и дејноста на самиот ЦК на ВМРО, со седиште во Солун. Поради тоа, П. Бошнаков не прифаќаше никаква одговорна должност, беше обичен чиновник и се држеше на извесно растојание од самите централисти. „Гревот“ му беше што, од една страна, беше посамостоен, и од друга – здравјето не му дозволуваше да замине како нелегален во Македонија, а освен тоа беше премногу скроман и немаше никакви претензии. Сепак, околу него беа речиси сите емигранти – велешани и ако Трајче Христов беше центар околу кој се групираа граѓани занаетчии, трговци и особено селани, П. Бошнаков беше централната личност на велешката, а, исто така, и на дел од интелигенцијата во Скопскиот револуционерен округ.

Трајче Христов и П. Бошнаков беа две надополнувачки природи, двајца типични претставници на народните револуционерни маси и на интелигенцијата во Скопско. Тие ги создадоа повеќето знајни и незнајни борци и револуционери во Велес и околината. Трајче Христов, П. Бошнаков и Милан П. Јорданов се претставниците на сите борци и револуционери од првата револуционерна епоха, што

ги дадоа Велес и околината. Во нив имаше револуционерни заложби, што ќе се развиеја ако епохата во која живееја беше поинаква и условите во кои тие дејствуваа, дозволуваше да се пројават нивните неспорни способности – првиот како организатор, вториот како интелект, а третиот како конспиратор. Но, смртта предвреме ги откина од земниот живот²⁴.

77. Подготовките на Солунскиот заговор

Во април 1902 г., Орце П. Јорданов пристигна во Софија, откако во Женева се беше сретнал со Борис Сарафов и беше договорил, Борис Сарафов да купи и на соодветен начин да испрати 1.000 килограми динамит, неопходен за нашата идна акција во Солун и на други места, а истовремено од него земал и сума од 10.000 златни франци. Орце П. Јорданов се врати бодар и поради тоа што на средбите со некои тогашни руски револуционери во Женева и Париз, имал можност да размени мислења и тие го поттикнале, откако му кажале дека освен општата револуционерна борба во Македонија, неопходно е да се загрози и вложениот во разни претпријатија европски капитал, за чија сигурност западните капиталистички држави Англија, Франција, Италија и Австро-Унгарија стравуваат. И ако еден ден, наспроти нивните меѓусебни ривалства, се решат врз основа на постојните меѓународни договори да се вмешаат во внатрешните работи на Турција, тоа ќе го направат можеби поради нестабилната положба во Македонија, како најслаба точка во Отоманската империја. Се разбира, пред сè, за да ги заштитат своите интереси и својот капитал и да го поделат задничкиот плен во лицето на Отоманската Империја со своите богати и неексплоатирани провинции – Сирија, Мала Азија, Месопотамија, Триполи, Палестина и др.

78. Револуционерни четива

Орце П. Јорданов донесе со себе многу француски и руски брошури со социјалистичка и анархистичка содржина. За П. Манџуков и за мене имаше веќе „духовна“ храна – можевме да читаме

²⁴ Трајче Христов беше инцидентно убиен во Своге (1902 г.), Милан П. Јорданов падна убиен како конспиратор во Велес само за да не се предаде жив во рацете на една ноќна патрола, што наишла на него, а П. Бошнаков по неколкугодишно боледување почина во Скопје (1908 г.).

книги како „Умирачкото општество и анархијата“ од Ж. Грав, „Еден ден по револуцијата“ од Бакуњин, „Подземна Русија“ од Кравчински (Степњак), „Поприштето на нихилистот“ од истиот автор и уште некои против милитариозмот и империјализмот на Германија, Италија, Англија, Русија и др. Откако се „наголтавме“ револуционерна литература, литературата од револуционерната епоха на Бугарија, со исклучок на делата на Хр. Ботев, ни се гледаше како незадоволителна и бледа. Орце беше прочитал сосема малку и нè зачудуваше со својата рамнодушност кон тој вид литература. Орце П. Јорданов не беше многу начитан. Околу сите прашања и проблеми за кои честопати јас и П. Манџуков разговаравме пред него, тој не сакаше дури ни да слуша и честопати нè прекинуваше со зборовите: „Доста брборите, како некои папагали“. Орце беше постојано сериозен, суров, па дури и груб, но беше голем реалист. Го прекорувавме за „нестручност“ околу многу политички и социјални прашања, а тој честопати иронично, па понекогаш и налутено ни велеше: „Социјализмот и анархизмот се учења, што не е важно само да се изучат, туку треба да се разберат и да се усвојат. Вие тоа не сте способни да го направите, па дури и да имате на располагање време од неколку години, кога ние веќе нема да бидеме живи. Затоа учењата за социјализмот и анархизмот ние ќе треба да ги примениме на македонска почва“. Јас и П. Манџуков силно се спротивставивме и категорично го отфрливме тоа што го изнесе, но сите наши противења тој ги слушаше ладнокрво, па дури и со потсмев, и остануваше на своите сфаќања.

79. План и поделба на работата

Со пристигнувањето на Орце П. Јорданов беше излишно да разговараме за тоа што ќе правиме понатаму, каде ќе работиме итн. Орце уште претходно имаше сè нацртано, па нам не ни остануваше да направиме какви било корекции. По преживеаниот крах, заедничкиот неуспех и смртта на Славе Мерџанов и П. Соколов, ако во нашиот став имаше некаква разлика, тоа беше во следното – ако уште на самиот почеток на методите на борба гледавме само како на идеја, сега веќе сакавме да се претставиме како искусни во тој вид борба во македонското револуционерно движење. Се разбира, притоа без да ја негираме или оспоруваме и масовната борба или како што тогаш таа се манифестираше и нарекуваше – борба за општо вооружено

востание. Сепак, пред да се договориме конкретно кој каде ќе остане и за што ќе биде задолжен на почетокот – ние направивме една детална анализа, како за општата ситуација во Турција, така и околу борбите меѓу врховистите и централистите, што добиваа поголеми размери и во Бугарија и внатре во Македонија. Констатиравме дека како во минатото, така и во иднина, ние немаме и не можеме да имаме ништо заедничко со врховистите, кои во нивната борба за ослободувањето на Македонија се инспирираат од бугарската влада, која, пак, од своја страна остварува свои цели и не пропушта можност за државните или партиски интереси го искористи секое револуционерно движење во Македонија. Но, истовремено, не можеме да бидеме ни со централистите. Зашто тие, па и да се исправни во своите цели и методи на дејствување, сепак имаат работи, што ние не само што не ги одобруваме, туку сме и против, бидејќи органите на Внатрешната македонска револуционерна организација, како Централниот комитет, така и повеќето окружни или околински комитети, ги раковојат лица, кои, според нивните сфаќања и убедувања, па дури и според целите и методите на борба, малку се разликуваат од врховистите, ама сепак малку се различни и одвоени од нив. Дали нивните разлики со должат на убедувањата, дали на лични причини или, пак, се резултат на локалните услови или на општи и приватни интереси, нас тоа нема зошто да нè интересира, бидејќи околу методите и борбата ние речиси немавме ништо заедничко.

Ние сакавме да работиме и да дејствуваме само во два – три поголеми градови, сами сè ќе си подготвувавме, сами ќе се фатевме со тој нов вид борба, во кој ние во никој случај не сакавме да ги ангажираме народните маси, поединци или мали кружоци и групи.

Тие, пак, нека го превоспитуваат народот, нека го подготвуваат, вооружуваат и кренат на востание и тие нека ги анализираат и оценуваат евентуалните успеси или порази, а ние нема да се интересираме за тоа. Ако тие успеат да подготват, да организираат и вооружат поголеми народни маси, толку подобро за Македонија. Ако, пак, поради редица објективни причини и околности не успеат, туку се предизвика некое делумно или пошироко востание, за што толку упорно говорат, агитираат и работат врховистите, тогаш и едните и другите нека ја носат таа одговорност.

П. Манџуков наеднаш почна да му се потсмева на Орцета и да иронизира со него, мислејќи дека му нашол некоја слаба точка во кажаното, па заклучи: „Вина и одговорност и врховистите и централистите ќе имаат и ќе прифатат толку, колку што прифаќаат и

одговараат бугарските владејачки политички партии за сите грешки и грабежи, што ги прават во името на „мајката Бугарија“, во името на „милиот“ народ и „милата“ татковина“.

– Јас не говорам за одговорност пред законите и конституцијата, туку за вина и одговорност пред историјата, која никому не простува и секому му го дава заслуженото – одговори Орце.

По математиката, Орце П. Јорданов од сите науки најмногу ја сакаше историјата и спрема неа постојано се однесуваше со респект. П. Манџуков не заврши тука, па продолжи:

„Тоа што се нарекува историја е една врваница од настани, кои, исто така, со текот на времето се изопачуваат, па ја губат дури и својата смисла. Така било и со Преродбата, така било и со редица факти и личности за време на револуционерната епоха, така е и сега. Ако Христо Ботев, Васил Левски, Г. Бенковски и други беа живи и можеа да видат што се прави сега во името на „милиот“ народ и „милата“ татковина, ќе поцрвенеа од срам и доброволно пак ќе сакаа да си легнат во спокојот на своите гробови...“.

– Да, ти така мислиш, Петре! Доста со своите воопштувања, јас не сум Славе Мерџанов. Јас дебати не сакам и за твоите приказни пет пари не давам. Јас сакам работа, дела! Сè друго се само приказни.

– Орце не сакаше никогаш и никаде да теоретизира, а уште помалку да воопштува. Тој беше практичар и реалист.

Јас и П. Манџуков се најдовме во ситуација како да сме малолетници, кои треба само да слушаат. Тоа уште повеќе нè амбицираше и влеговме во отворен дијалог со Орце П. Јорданов. Го покренавме прашањето за печатената пропаганда, што ни се наметнуваше да ја започнеме, за да ја оспособиме нашата борба и уште претходно да придобиеме барем дел од општественото мнение или барем да го зголемиме бројот на оние, кои би сакале да се ангажираат во тој вид на терористичка борба, исклучиво на штета на вложениот европски капитал во разни општествени или финансиски институции во Македонија и Одринско. П. Манџуков се обиде по секоја цена да го убеди цврстиот и упорен Орце да се согласи барем да напишеме и издадеме две – три брошури во кои ќе ја објасниме и издвоиме нашата тактика на борба. Наместо да го убедиме, Орце како да стана уште поцврст и поупорен.

Во знак на поддршка на П. Манџуков, јас предложив барем да преведеме и отпечатиме една глава од книгата „Умирачкото општество и анархијата“ од Ж. Грев, насловена како „Зошто сме револуционери“. Орце уште повеќе се изнервира, се разгневи и подигрувајќи ни рече: „Како ние да докажавме дека сме или дека

можеме да бидеме револуционери, па сега уште и други ќе убедуваме! А, каква корист од тоа? Ако е во прашање да придобиеме луѓе и да го зголемиме нашиот кружок, имаме доволно. Зашто, нашата активност не добила пошироки размери, а, пак, за работата за која се подготвуваме, ние имаме доволно луѓе, со години проверувани наши другари од Велес, Солун, Пловдив, Перник и чекаат само да ги повикаме. Така што, мислам дека е излишно и нема никаква смисла“ – заврши Орце.

– Како тоа нема смисла – возврати П. Манџуков.

– Нема.

– Ама, ти нели велиш дека сè ќе оцени историјата. Добро, историјата се пишува од луѓе и затоа барем еден мал дел од општеството ќе треба да биде информирано. Инаку, ние ризикуваме да бидеме заборавени од сите, пренебрегнати или во најмала рака неразбрани – рече Манџуков.

Орце, пак, остануваше и инсистираше на своето, додека сè друго сметаше за излишно и бесцелно. Најпосле рековме дека откако ќе биде преведена споменатата глава, таа да се литографира за да може барем нашите другари, кои не се служат со рускиот и францускиот, да ја прочитаат. Орце и со тоа не се согласи.

– Ние ќе работиме и ќе се мачиме да го реализираме планираното, но сè ќе зависи од резултатот на нашата акција. Ако Македонците останати зад нас видат дека акцијата е добра, односно дека е успешна и дала резултати, тие самоиницијативно ќе нè следат и ќе преземат други слични акции. Ако, пак, најдат дека нашата акција е штетна и никој не нè следи, тогаш идниот непристрасен историчар со црни букви ќе ги одбележи нашите имиња и акцијата... На тие кои сега важат за комити и патриоти, имињата нека им ги напишат со златни букви, а нашите со црни... Делата се поубави и поубедливи од зборовите – заврши Орце П. Јорданов.

Тоа беше најголемата „концесија“, што Орце можеше да ја направи за да го убеди П. Манџуков. Овој, пак, полузадоволен најпосле успеа да прифати еден чисто анархистчки принцип „La propaganda par le fait“ и со тоа се стави точка на нашиот долг спор.

80. Привлекувањето на Д. Мечев

Потоа во општи црти ја испланиравме нашата заедничка активност. Заклучивме најпрвин да го повикаме Димитар Мечев од Перник. Орце го знаеше неговиот карактер и неговата недоверба,

неговиот скептицизам и затоа нагласи дека тој лично ќе замине за Перник за да го најде Мечев и да го убеди, зашто само така овој ќе може да ја напушти работата во рудникот.

Димитар Мечев ни беше познат од порано. Тој беше активен деец во Велес каде се одликувал со својата преданост, самоодрекување и несебичност кон делото. Димитар Мечев, по наредба на Велешкиот околински револуционерен комитет демонстративно беше извршил еден напад во градот Велес – со секира го ранил велешкиот трговец и првенец Ѓорче Војницалиев, поради што станал нелегален и долго време се движеше како четник во Скопско и Битолско. А, кога по подолг или покус престој во Македонија, како четник или како агитатор, се враќаше во Бугарија, за да не биде на товар на Организацијата – без да работи да биде издржуван од Претставништвото на ВМРО – Мечев одеше во Перник и работеше во рудникот како обичен работник за да се прехрани.

Орце П. Јорданов замине за Перник и по неколку дена се врати заедно со Димитар Мечев. Орце успеа да го убеди Дим. Мечев да ја напушти работата и да му се приклучи на нашиот кружок, но откако претходно еднаш за секогаш ќе го напушти ВМРО.

Димитар Мечев беше разочаран од многу лица и состојби во ВМРО. Но, со своето практично размислување, поради неговото долгогодишно искуство во Револуционерната организација, беше станал скептик и не лесно се доверуваше, а уште помалку им обрнуваше внимание на некои теории, зборови и ветувања. Фактички, Орце успеа да го убеди дека работата не е илузорна, туку реална и дека со средствата што ги имаме, од една страна, а, од друга, со другарите со кои располагаме, а Димитар Мечев ги познаваше – при постојните услови и околности, за пократко или за подолго време, ќе можеме да реализираме нешто.

81. Разделбата

Дим. Мечев и јас требаше да останеме привремено во Софија, П. Манџуков – да замине за Пловдив кај останатите другари, но притоа да се обиде да го придобие Коста Нунков, родум од градот Чирпан, кој беше приврзаник на терористичката борба, а Димитар Мечев да го привлече П. Бошнаков и тој да влезе во нашиот кружок. Ако постоеше некој, кој авторитетно ќе може да разговара и да го убеди П. Бошнаков, тоа беше Димитар Мечев и ниту еден друг од велешаните.

Орце П. Јорданов, пак, требаше да замине за Македонија – во Велес да се сретне со другарите – гемиции, кои се наоѓаа таму – Константин Кирков, Т. Богданов, Ил. Трчков и други и да оди во Солун кај Т. Органџиев и Вл. Пингов за повторно да започнат со активностите, откако одново ќе ја изнајмат берберницата или некој друг соседен дуќан од каде одново требаше да се копа тунел до Отоманската банка.

Орце замина за Солун, а П. Манџуков за Пловдив. По нив, и јас требаше да заминам за Ќустендил и таму да седам. Д. Мечев привремено остана во центарот и ја презеде касата. Тој требаше да замине за Одрин за да ги проучи условите и да изнајми соодветен простор од каде повторно требаше да се копа под земја за да се минира и разурне објектот на Австриската пошта во Одрин.

Работата на П. Манџуков беше да седи во Пловдив и со сотанатите другари таму, преку Родопите – Ах Челебиско – да преземат неколку акции, со цел да ја оштетат железничката линија Солун – Дедеагач, уривајќи некој мост или некој од тунелите на линијата.

Јас заминав за Ќустендил за да се обидам преку Осоговската Планина да префрлам извесно количество динамит, што веќе ни стоеше на располагање складиран во с. Рила, и да го однесам во Кочани од каде, пак, требаше да го преземат другарите од Велес и од таму да го препратат во Солун. Додека динамитот не стигне кај мене, дотогаш не смееше да се почне дури ни со копање на каналот. Искуството со Цариградската банка ни даде една поука – без подготвен динамит да не се арчат средства и труд, што можат да бидат беспредметни ако нема подготвено, за секој случај, експлозив.

Поради откривањето на тунелот во Цариград и поради тоа што Цариград беше престолнина и седиште на Султанот, и за да не биде во Европа целата акција протолкувана како чисто анархистичка – зашто беше нова од таков вид – ние се откажавме од какви било активности во Цариград. Напротив, во почетокот, до пристигнувањето на 1.000-та килограми динамит, се ограничивме да подготвиме нешто само во Одрин и во Солун. За во Битола и во Скопје остануваше да се одлучи во Солун, откако успешно ќе пристигне и ќе се преземе динамитот, што го очекувавме од Борис Сарафов од Белгија или од Франција.

Димитар Мечев беше нелегален во Турција и за Одрин замина под туѓо име. Таму престојуваше неколку месеци. Ја проучи ситуацијата и изнајми голем и соодветен простор, што се наоѓаше сосема блиску до објектот во кој беше сместена Австриската пошта.

За да го прикрие и оправда својот престој, Мечев започнал да се занимава со купопродажба на царевка, трици и брашно. Остануваше да се преземе динамитот и во едно од кошињата на изнајмениот стар, голем и речиси темен објект да се започне со копање, а потоа, за месец-два, да се ископа целиот тунел до темелите на поштата. Меѓутоа, динамитот, што за тоа време требаше да го испрати Б. Сарафов, не пристигна, наспроти сите уверувања од негова страна дека тој е купен во Белгија и дека преку Марсеј ќе биде испратен за Дедеагач како лек против филоксерата (растителна вошка, што ја напаѓа виновата лоза з.н.). Според видот, формата и бојата, „лекот“ бил ист со вистинскиот динамит, што по истиот пат требаше да се испрати во 17 буриња.

Откако неколку месеци престојуваше во Одрин, Д. Мечев, по наредба на Орце П. Јорданов, требаше со потребните парични средства да се врати во Софија, зашто не се знаеше кога ќе пристигне долгоочекуваниот динамит. Д. Мечев за сите трошоци околу својот престој, изнајмувањето на продавницата и др. беше потрошил околу 20 наполеони, а со останатите 30 се врати во Софија. Неговата штедливост му стана карактеристична особина, па затоа почнавме и да му се потсмеваме. Ни објаснуваше дека од продажбата на царевката, трици и малку брашно вадел некоја пара за да се издржува, а парите што ги потрошил, ги дал само за изнајмување на продавницата. Д. Мечев во почетокот на октомври беше веќе во Софија.

Пред моето заминување за Ќустендил, му се јавив на Гоце Делчев за да го информирам дека извесно време таму ќе престојувам. Делчев ми даде едно писмо со кое ме препорача кај пунктовиот началник во Ќустендил – Ефрем Чучков, и притоа ми рече: „Пликот како што е затворено, така да му го предадеш на Ефрем Чучков, зашто во придружното писмо му се соопштува новата шифра“. Му го однесов писмото на Ефрем Чучков и останав во Ќустендил. Освен со Ефрем Чучков, таму бев во постојан контакт со Марко Секулички, како и со еден дел од луѓето околу нив – редовни членови на Внатрешната организација – курири, четници, војводи, терористи (егзекутори) и др. Моја цел беше да воспоставам врски со мои познати во Кочани, за да го обезбедам испраќањето на одредено количество динамит и бомби, од кое дел го имавме собрано од тук – таму во Софија. Освен тоа, требаше да се снабдам и со уште бомби, што лесно можеа да се најдат во Ќустендил и околината, зашто во с. Саблар се наоѓаше работилница за бомби. Таа беше отворена пред неколку години на иницијатива на Претставништвото на ВМРО во Софија, а бомбите што таму се правеа при проверката се покажале како добри.

Откако се сместив во Ќустендил и поблиску се запознав со луѓето и локалните услови, повторно се вратив во Софија за да ги земам бомбите, што ги имавме на располагање. Заедно со Матеј Икономов – кого го познавав уште од Цариград, каде заедно со жена му Мања Икономова доаѓаа на посебни покани од Славе Мерџанов – со два куфера, во кои беа бомбите, со воз заминавме за Радомир. Тогаш министер за внатрешни работи беше Ал. Људцканов и согласно одлуката на тогашната влада на секаде покрај границата, особено во пограничните градови, полицијата беше засилена. По селата, пак, кои се наоѓаа покрај турско – бугарската граница, се движеа и разбојнички дружини (контрабанди) од 5 – 10 души, со специјална задача да не дозволуваат четници во групи или поединечно да ја минуваат границата. Така, би се избегнало предизвикување погранични инциденти и влошување на односите со Турција. Кога стигнавме на станицата во Радомир, специјални стражари и детективи ги надгледуваа сите патници, кои се симнуваа од возот. И од сите, веројатно, судејќи според надворешниот изглед, застапаа пред Матеј Икономов. Сакаа да видат што има во куферот, што тој го носеше. Во прв момент, стражарите мислеа дека внатре има патрони. Матеј Икономов го отвори куферот и кога стражарите внатре ги видоа бомбите, му рекоа дека е уапсен. А тој, пак, се обиде да се спротивстави, велејќи дека патува за Ќустендил и дека таму, пред окружниот управник, ќе каже за кого се бомбите. Пред станицата се насобра љубопитна публика, која гледаше како Матеј Икономов се расправа со стражарите. За тоа време, јас се испазарив со еден пајтонџија да ме однесе до Ќустендил. Бргу го ставив куферот во пајтонот и тргнавме. На километар – два од станицата има анови и таму застанавме. Пајтонџијата беше Македонец и сфати дека во куферот има нешто компромитирачко. Впрочем, јас и не го криев тоа. Му реков дека се бомбени гилзи и дека ќе треба да се вратам во градот за да видам што се случува со мојот уапсен другар, кај кого, исто така, беа фатени такви бомбени гилзи. Се договоривме тој да чека во анот, а јас отидов во градот. Преку еден познат учител во градот, Македонец, се запознав со секретарот на околинскиот началник Тодоров, прогресивен герилец, кој сепак го симпатизираше македонското дело. Известен и подготвен од учителот-Македонец, секретарот на околинскиот началник ме прими околу пет часот попладнето. Се претставив дека сум внук на уапсениот Матеј Икономов и дека се интересувам за него. Околинскиот началник ми рече дека веднаш по апсењето на актерот М. Икономов, уште од железничката станица било јавено во Софија дека во неговиот

куфер се фатени 16 бомбени гилзи, а од таму управата телеграфски наредила бомбите, заедно со лицето, да се испратат во Софија. Мојата намера да го орасположам околискиот началник да ги врати бомбите беше осуетена. А и тој самиот не можеше да стори ништо поради телеграмата, што ја имаше испратено до Софија со копија до окружниот управник во Ќустендил, иако јавно изрази желба некако да ми ги врати бомбите. Најпосле се договоривме како поубави, погодни и здрави да ми ги даде шестте железни бомби, додека останатите десет цинковни да ги испрати во Софија. На местото, пак, на шестте бомби да поставиме шест метални топки од некој железен кревет, што претхоно ќе ги поцрниме во оган. Така, пред управата во Софија пак ќе беа претставени 16 парчиња, но ќе можеше да се види дека тие бомбени гилзи не претставувале ништо посебно и дека лицето, кое ги носело, не било ниту специјалист ниту четник. Напротив, ќе се потврдеше дека тоа е актер, кое од љубов спрема македонската кауза сакало да му помогне на некој свој пријател Македонец, кој по сè изгледа не бил искусен. Брзо најдов шест метални топки и ги порцнев ставајќи ги во едно огниште, по што му ги дадов на секретарот на околискиот началник, кој во замена за нив, пак, ми ги даде шестте железни бомби. М. Икономов го испратија во Софија, а јас со останатите бомби наредниот ден заминав за Ќустендил. Откако добро ги сокрив, повторно останав во градот каде веќе мнозина ме познаваа.

81. Прибирање и криење на првиот динамит во Ќустендил

Поминаа неколку недели и јас требаше да го преземам и да го сокријам динамитот, што другарите уште пред една година го имаа добиено и му го предадоа на пограничниот офицер, потпоручникот Голманов. Овој, пак, откако го криел извесен период, му го предал на нашиот другар и истомисленик Ал. Миладинов од с. Рила.

Еден ден, на коњ, од Ќустендил директно заминав за с. Рила. Вечерта, околу 11 часот, влегов во селото и преноќив во куќата на Ал. Миладинов²⁵. Тој ми го даде динамитот во тежина од околу 75 – 80 килограми, го ставивме во дисагите и рано изутрината се

²⁵ Тој наш другар, интелегентен и способен младинец, по година – две почина од туберкулоза.

качив на коњот и се вратив назад во Ќустендил. Околу два часот попладнето стигнав до Кадин мост. Крај него пешадиска дружина од Ќустендилскиот гарнизон беше излезена на летна маренда. Уште пред да го минам камениот мост, забележав дека група млади офицери седеа на една тераса покрај реката Струма, пиеја вино и весело разговараа. Требаше да поминам токму пред нив, а од двете страни на мостот имаше по еден војник, стражар. За побезопасно да го минам мостот, се симнав од коњот. Го поведов за уздите и јас напред, а тој по мене. Уште од далеку поздравувајќи ги со симнување на шапката, поминав пред офицерите. Потоа повторно се качив на коњот и го продолжив патот по убавиот рамен друм на кој од двете страни имаше високи дрвја, главно тополи. Поминав три – четири километри и веќе бев обземен од мислата како со полните дисаги ќе влезам во Ќустендил. Зашто, пред самиот град, кај Цандар – капијата, каде што се пресекуваа Дупничкиот и Радомирскиот друм, имаше стражари, кои надгледуваа кој влегува во градот и ги пресретнуваа патниците што доаѓаат од Радомир. Ги претресуваа речиси сите, за да не се случи некои Македонци да пренесуваат оружје или други експлозивни средства, наменети за екипирање на четите, кои иако малубројни, сепак и од едната и од другата страна редовно ја преминуваа турската граница кон Руен, с. Бистрица, с. Еремија, с. Бараково и др. Во еден момент забележав дека на километар, километар и пол зад мене по друмот, речиси во галоп доаѓаат двајца млади офицери. Помислив дека ме забележале кога го минував мостот и во меѓувреме сфатиле дека мојот багаж не беше прегледан, па сега брзаат да ме стигнат, за да ме претресат и да видат што има во дисагите. Брзо се симнав од коњот, го поведов и свртев на лево од друмот. Малку се одалечив и застанав во сенката на една грмушка. Размислив и одлучив – ги симнав дисагите и ги ставив во грмушката за да не можат да се забележат, а коњот го одведов стотина метри назад. Потоа му ги симнав уздите и го пуштив да пасе, а јас седнав да се „одморам“ под дебелината сенка. По малку, офицерите стигнаа и иако бев подалеку, сепак ме видоа и ме поздравија и повторно во силен галоп го продолжија патот. Конечно се смирих и се убедив дека тие не брзале по мене, туку за нешто сосема друго. Станав, ги ставив уздите на коњот и се вратив назад кај грмушката. Ги земав дисагите и ги ставив на коњот, по што го јавнав и го продолжив патот по друмот. Офицерите беа веќе околу километар пред мене. Го збоднав коњот, па и јас забрзав. По малку ги стигнав и почнав да одам со нив. Почнавме да разговараме и тие уште во првиот момент, според говорот, ме познаа дека сум Македонец. Им реков

дека сум учител во едно Кустендилско село и дека одам по работа во училишната инспекција во Ќустендил. Наближивме веќе до градот и внимателно продолжував со разговарот, само за да можам заедно со нив да поминам пред стражарите кај Цандар – капијата. Пред да влезам во градот се симнав од коњот и како „познат и близок“ на офицерите, разговарајќи минавме пред стражарите, кои станаа од своите места и ги поздравија како повисоки старешини. Откако успешно ја поминав таа сомнителна пречка, се осмелив и ги запрашав зошто толку брзаат и одат во градот, кога веќе наближува ноќта. Ми одговорија дека немале друго решение, зашто имале обука, а вечерта, пак, некој нивни колега ќе правел веридба, па брзале да стигнат порано за да се подготват и да присуствуваат на забавата. Дури тогаш разбрав сè и весело се разделив од нив, по што отидов во станот на Иван Коларов, адвокат и мој роднина. Динамитот го ставив во еден куфер, што го чував во собата. Но, кога Иван Коларов го виде, како попретпазлив ми рече дека експлозивот не треба да се држи во спалната, зашто блиску до неа е кујната, па може сè да се случи. Динамитот го преместивме во помал објект во дворот, пригоден за чување плодови. Неколку недели бев гостин на семејството Коларови. Госпоѓа Ел. Коларова, иако сè уште невеста, за цело време беше посебно грижлива спрема мене. Таа ми го местеше креветот, ми даваше јадење и воопшто, толку беше внимателна, што дури чувствував и некаков срам. И не го правеше тоа само поради нашите роднински врски, туку повеќе од добрина и сочувство. Јас, пак, иако со завршено средно образование, водев многу нередовен живот. Не доаѓав на време на ручек и вечера, често одев на границата кон с. Сажденик и Руен, по што се враќав и со моите извалкани долни алишта легнував на чистиот и убав кревет. Понекогаш г-ѓа Коларова ќе забележеше некој инсект... од кој целата трепереше и преземаше мерки за да ги отстрани тие нахални гадинки. Понекогаш, било Иван Коларов било г-ѓа Елена, влегуваа со мене во подолги разговори во кои користеа некои случаи за да ми дадат одредени совети и да ми обрнат внимание дека уште треба да учам и др. Привидно се согласував со нив и ги одобрував нивните совети, меѓутоа тие забележуваа дека тоа не беше искрено, зашто јасно сфаќаа дека мојот ум се занимава со сосема други работи. Иван Коларов беше привремено на работа во обвинителството и неколку пати ме покани да присуствувам на еден – два процеса на Македонци – четници, кои беа обвинети според новиот закон. Неговите членови, за секој кој со оружје ја минува границата, со цел да го наруши мирот, поредокот и спокојството на некоја од

соседните држави на Бугарија, предвидуваа и затвор во зандана до три години. Иван Коларов со тоа сакаше да ме предупреди дека еден ден и јас ќе потпаднам под тие одредби и ќе бидам обвинет, па наместо да завршам некој курс на универзитетот, напразно ќе бидам измачуван во затвор. Тој ми нагласи дека за криење и пренесување на експлозивни средства, законот предвидува строги казни. На тоа му возвратив дека ако стравува, тогаш динамитот ќе го преместам на некое друго место.

– Напротив, јас сакам тука да седи, зашто на друго место, било од невнимание било случајно, може да се случи нешто непосакувано, што тебе лично ќе те чини живот, а можеби и некои други сосема невини луѓе. Најпосле, јас не сфаќам зошто ти е тој динамит и за што е наменет – продолжуваше да ми зборува Иван Коларов.

– Динамитот е за во Македонија – реков отворено.

– Тоа ми е добро познато, но за што ќе послужи – ме праша Коларов.

– За што ли? За полнење бомби, што понекогаш им се неопходни на четниците, а, исто така, се потребни и за уривање на мостови и тунели.

– Добро, Павел, но ти имаш друг позив, ти не си комита, а често и во нашите разговори се изјаснуваш против четничкиот институт. Велиш дека тој институт имал смисла толку колку што можел да придонесе за побрзо и полесно вооружување на населението во Македонија и тоа да научи да ракува со оружје, со пушка... Ама, со тој динамит?! – заврши Коларов.

Малку се збунив и почнав да изнесувам големи фрази од кои Иван Коларов не можеше ништо да заклучи и остануваше со впечатокот дека во македонските средини сè се одвива по некаква инерција.

Динамитот, што го чував, беше нобелов и според бојата наликуваше на убав црвен ајвар, само што беше во мали издолжени парчиња и обвиткан во бела пергаментна хартија. Тој вид динамит содржеше доста нитроглицерин и честопати, било кога се разместува, се проветрува или реди – имаше потреба да се фаќа со раце, а нитроглицеринот преку кожата на рацете се мешаше и проникнуваше во крвта на телото и со часови се чувствуваеше голема главоболка. Динамитот беше многу чувствителен и на влага и на студ. Постојано требаше да се чува на места со умерена температура. Како една единствена мерка на претпазливост го правев само тоа што гилзите со експлозивно сребро ги чував одвоено, на друго место, а, пак, од искуство сигурно знаев дека динамитот, иако гори

како смола, без каписла (гилзи со експлозивно сребро) во него, тој на ниту еден начин не можеше да експлодира.

82. Совети и упатства од Иван Коларов

Како неколкугодишен народен учител, кој отпосле ги завршил правните науки во Брисел, Иван Коларов беше многу начитан и, според убедувањето, социјалист. Како социјал – демократ, во принцип беше против револуционерниот начин на борба. Но, имајќи ги предвид деспотизмот и тиранијата на султанот, сепак не негираше дека условите во Турција налагаат од страна на ВМРО да се води револуционерна борба преку четнички или друг вид акции, па поради тоа беше и благонаклонет спрема мене.

Понекогаш со мене водеше разговори за социјализмот и за анархизмот и јасно и разбирливо ми појаснуваше сè, што гледаше дека од моја страна сè уште не го имам сфатено и разбрано. Од него научив за што се борат социјалдемократите и што, всушност, значи социјализмот. Меѓутоа, поради тоа што социјализмот, како доктрина, ги исклучуваше револуционерните методи на борба, јас слушав без некакво должно внимание и тој јасно гледаше дека сум уште далеку од тоа да се убедам. Иако, во принцип, признавав дека марксизмот е едно научно и социјално учење, сепак начинот на кој се применува во пракса од страна на социјалдемократите и методите на борба не ми беа прифатливи.

Пред Коларов не можев да ги образложам тактиката и методите на борба на анархизмот. Но, му реков дека условите во Македонија се сосема поинакви, дека поради апсолутизмот во управувањето сите легални патишта за борба се попречени и дека може да се дејствува само преку револуционерни акции. Меѓу другото, му реков дека на 1 мај (празник на трудот) можам спокојно и со чиста совест да празнувам, но дека преку останатите денови од годината треба си го терам своето и оти не можам да размислувам како социјалдемократ. Тој само ми се потсмеваше и со ништо не сакаше да ме предизвикува.

– Јас не можам да разберам како вие сакате преку четничкото движење да ја ослободите Македонија кога таа, според својата местоположба, природните богатства и независно од своето разнородно население, иако во мнозинство Бугари, била и ќе биде предмет на ривалства и надмудрувања не само меѓу големите сили,

туку и меѓу сите останати балкански држави. Еве, да дозволиме за момент дека султанот од желба или под принуда ќе се согласи да ѝ даде автономија на Македонија. А, Албанија? Патот за владеење со Албанија е повеќе по суво, отколку по море. А, пак, јасно е дека македонските Бугари уште десетина години сами не ќе можат да организираат такво востание преку кое ќе ја преземат целата политичка власт во свои раце. Според тоа, само една европска интервенција би можела горе – долу да ја подобри положбата на македонското население, но за таква интервенција, во актуелната општобалканска и општоевропска ситуација, веројатноста е сосема мала – заврши Коларов.

Ги слушав сите тие рамислувања на Коларов, кого извонредно многу го почитував и сакав, но пред него не смеев да се отворам само за да не стане збор за атентатите во Солун, за европските банки и железници и др. Воопшто, Иван Коларов не сакаше да навлегува во моите тајни – зошто талкам околу Кустендил и границата и што планирам да правам. Од една страна, сакаше само да ме предомисли за работи кои, според неговото убедување, беа утопија, а од друга, да ме просветли и да ме упати во марксизмот.

83. Меѓу Кустендил и границата

Во јули летото, една чета заминуваше за Македонија. Таа беше веќе екипирана и подготвена за на пат, па престојуваше во с. Слокошица, близу до Кустендил. Четниците заедно со оружјето, за да ги избегнат погледите на стражата, која правеше обиколки околу Радомир и Кустендил, тргнала пеш од Софија, преку Витоша, радомирските села, Кадин мост и останала да се одмори во с. Слокошица.

За нејзиниот престој знаев од Ефрем Чучков и Марко Секулички и посакав со еден курир да заминам кон границата и во с. Сажденик да ѝ се приклучам на четата. Планирав потоа со неа да отидам во с. Саса или с. Машино, Кочанско, од каде требаше да стапам во контакт со Кочани, за да договорам како и кога да ги испратам динамитот и бомбите, што веќе ги имав на располагање.

Придружуван од курир, пред зајдисонце тргнавме кон с. Богослов, единствено населено место меѓу Кустендил и Сажденик, и сакавме да го минеме уште пред да се стемни. Меѓутоа, една владина контрачета, која случајно во тоа време била во с. Богослов доаѓајќи од обиколка во Атковорија, нè забележа и еден стражар се доближи

до нас и нè уапси. Нè претресоа и како кај курирот, така и кај мене пронајдоа само по еден револвер од марката „лебел“. Уште истата вечер нè вратија назад и нè однесоа во околинската управа. Ноќта ја минав со стражарите, а наредниот ден, по ангажирањето и заземањето од страна на Ефрем Каранов и по наредба на окружниот управник, Соколов ме ослободија, но револверот ми го конфискуваа. И без тоа веќе ѝ бев познат на полицијата во Кустендил, но таа сè уште низ прсти им прогледуваше на луѓе како мене, зашто полицијата сакаше да го спречи заминувањето на четите, а не на поединци, кои ги сметаше за безопасни.

За време на неколкумесечниот престој во Кустендил поблиску се запознав со активностите на ВМРО, со дел од нејзиниот легален и нелегален апарат и дознав некои чисто внатрешни прашања, како и методите поврзани со нејзиното организирање и вооружувањето на населението внатре во Македонија. Освен тоа, горе – долу се запознав и со политичкиот живот во Бугарија и нејзиното административно, судско и политичко уредување. Дознав колку и какви политички партии има, во што се разликуваат, кои се нивните шефови и др.

84. Состанок во Софија

Кон крајот на август заминав за Софија каде веќе беше пристигнат Орце П. Јорданов. Таму беше и П. Манџуков, а од Одрин го повикавме и Димитар Мечев. Состанокот беше договорен за да можеме да се сретнеме, да се договориме и да одлучиме што воопшто треба да се прави во иднина поради доцнењето на динамитот од странство. Освен тоа, во Солун меѓу наши другари и некои членови на ЦК на ВМРО (главно Иван Гарванов) се појавија некои недоразбирања и кавги, што постепено се заострија. Ив. Гарванов неколку пати му напишал на Гоце Делчев дека наши другари во Солун (Орце П. Јорданов, Константин Кирков и Ил. Трчков) агитирале меѓу народот (во Солун, Кукуш и Велес) против ВМРО. За докажување на тие свои тврдења, на некои наши другари им припишувашаа оти на некој празник се потсмеваа со владејачката круна, дека кога летото Орце П. Јорданов бил во Кукуш јавно си поигрувал со луѓето на Организацијата и, воопшто, нè претставуваа како младинци „заразени од некои превратнички учења“, што нè сме ги разбирале. Со еден збор, ние сме биле луѓе без татковина. Поради сето тоа, некои наши другари од терористите на ЦК на ВМРО во Солун биле еднаш – двапати заплашувани со убиства. Таа

ситуација го разгневила Орце П. Јорданов и тој дошол во Софија, меѓу другото, лично да се објасни со Гоце Делчев, кому изрично му соопшти дека ние не се плашине од такви закани и дека сè што донеле „Светогорските браќа“ – така се нарекуваа членовите на ЦК во Солун – е клеветата. Зашто, ние немаме и не сакаме да имаме никаков контакт со масите, а што се однесува до некакви наши агитации, не може ниту збор да стане. Сето тоа беа измислици предизвикани од завист и одмазда. Гоце Делчев повеќе му веруваше на тоа што му го пишува Иван Гарванов, отколку нам, но сепак спрема нас се однесуваше внимателно и постојано беше љубезен. Спорот меѓу Орце П. Јорданов и Иван Гарванов не можеше да се надмине и на крајот на краиштата, ние категорично му кажавме на Гоце Делчев дека ако некој од нашите другари, било во Солун, Велес или на некое друго место биде убиен, ние нема да го бараме физичкиот убиец (терорист) кого лесно можеме да го пронајдеме, туку ќе се одмаздиме со убиство на некој од членовите на ЦК или на некој угледен член на Организацијата, било во Македонија било во Софија. Ако ние не можеме друго да направиме – му рече Орце на Гоце Делчев – ќе можеме еве со овие револвери, што и ние ги носиме како и сите останати работници во Организацијата, да се послужиме, без да водиме сметка за тоа дали нашата активност ќе заврши неуспешно или што ќе рече општественото мислење. Ние не сме толку ангажирани, па или ќе нè остават на мира или пред да ставиме точка на сè, ќе се одмаздиме како знаеме и умееме.

Гоце Делчев ни рече дека сè ќе се среди и дека тој сакал да му напише на ЦК. Така, со Гоце Делчев се разбравме, но и покрај сè Орце П. Јорданов не се смири, зашто на „Светогорските браќа“ не можеше да им прости.

Околу прашањето за побрзото испраќање на динамитот и бомбите, јас реков дека тешко ќе можат да се препратат преку Кочани, без ризик да не паднат во рацете на ВМРО, која може да ги искористи за свои лични потреби. Затоа не ни остануваше друго, освен да се обидеме по други канали. По долги размислувања, решивме динамитот и бомбите да ги испратиме во Цариград, а од таму Орце П. Јорданов, преку некое лице во Цариград, ќе може да ги однесе во Солун, без да има потреба да се минува царината. Остана да најдеме соодветно лице, кое ќе може да го пренесе динамитот до Цариград. Во своите напори стигнавме до Милан Саздов од Велес, 22-годишен младинец, келнер во вагон – ресторанот на редовниот воз Цариград – Белград, кој во тоа време сообраќаше два – три пати во текот на неделата. Милан Саздов се согласи, меѓутоа сакаше да му посочиме

лице на кое тој лично ќе му го предаде динамитот во Цариград и тоа не на станицата или во возот, туку во градот. Орце П. Јорданов се ангажираше дека на заминување ќе помине низ Цариград и ќе најде такво лице, а ние да се погрижime да го пренесеме динамитот и бомбите од Кустендил во Софија од каде во мали делови ќе му се предаваат на Милан Саздов кога тој со редовниот воз ќе се враќа од Белград на пат за Цариград.

П. Манџуков објасни дека сите обиди да се стигне до железничката линија Серес – Ксанти останале безуспешни, зашто било многу тешко да се најдат јатаци во селата покрај пругата, бидејќи повеќето од нив биле турски.

85. Престојот во Софија – спор и тепачка

Јас, П. Манџуков и Орце П. Јорданов живеевме во станот на нашиот пријател Матеј Икономов, што се наоѓаше кај третиот полициски участак. Кревети за нас немаше, но ние – бидејќи беше летно време – спиевме на подот, служејќи се со една постелнина и со по една перница. Тоа го правевме не толку од економски причини, колку да бидеме послободни и собрани на едно место и во една соба.

Една вечер тројцата отидовме во забавното вариете „Сливница“, што се наоѓаше на аголот на ул. „Пиротска“ и „Марија Лујза“, до благатајната на војската. Седнавме на една маса, што беше на крајот од салонот, и си порачавме нешто за пиење. На масата ни дојде една од шансонierките и ние стапивме во разговор со неа, забавувајќи се и смеејќи се. Тоа траеше околу еден час. Орце П. Јорданов како нервозен човек, не можеше повеќе да седи, нè напушти и си отиде во станот. Јас и П. Манџуков останавме да продолжиме со „забавата“. Шансонierката – една млада и умна жена – уште во почетокот разбра дека сме Македонци. Во текот на разговорот јас се претставив како студент, а Манџуков како трговец. Си кажувавме лесни шеги и дамата, откако заврши со својот пијалак, се сврте кон нас и полуиронично -полусериозно ни рече: „Со вашата љубезност ме задолжувате дури и од другата страна на границата“. Со тоа, таа алегорично сакаше да ни каже дека ние сме македонски емигранти, по што ја напушти нашата маса и замина во друг правец. По малку и ние излеговме и се упативме кон станот. Сосема случајно, по патот почнавме да разговараме за нашите работи и разговорот брзо стигна до препирање. Спорот започна со тоа дека цело лето кога

П. Манџуков беше во Пловдив, ништо не можел да заврши околу пругата Ксанти – Солун, а се потрошија пари. Манџуков од своја страна објаснуваше дека не било можно да се направи што било, зашто условите и околностите во кои работеле биле многу лоши. Јас малку избрзано и налутено му реков: „Ти ги злоупотреби тие пари“.

– Како – повторно зачудено ме запраша П. Манџуков.

– Да... ти едноставно ги злоупотреби...

Во тој момент П. Манџуков го крена својот бастун и со еден – два удара, што ми ги нанесе по главата и рамениците, го скрши на две прачиња.

Јас, пак, го кренав бастунот и го удрих по грбот и по рамото. Добро се избуткавме еден со друг, но сепак одевме на блиско растојание и се потсмевавме, внимавајќи некој од стражарите по улицата да не забележи дека се тепаме и потсмеваме. Во тоа време, многу Македонци беа интернирани во внатрешноста на земјата. Ние не се плашевме толку од стражарите или од евентуално апсење, колку од интернирање.

Двајцата налутени околу полноќ се прибравме во станот и бидејќи немаше посебни кревети, повторно легнавме на подот на две перници – за секого по една, се покривме со едно палто, се свртевме со грб и така сме заспале.

Изутрината, како и секогаш, Орце П. Јорданов беше станал рано. Измиен и облечен, тој беше седнат на столица покрај масата и читаше нешто. Ние и двајцата бевме будни, но уште лежевме, без дури и да се погледнеме еден со друг.

– Другпат нема да купувам тенок бастун. Тие лесно се кршеле – рече П. Манџуков, обраќајќи му се на Орцета и долго се смееше.

Орце сфати дека меѓу нас се случило нешто. Јас молчев сè уште лут и не изустив ниту збор.

Манџуков раскажуваше, Орце се смееше, а малку подоцна и јас се заразив од нивното смеење, па почнав да се смеам. Лутината ми помина. Станавме, се облековме и разговорот уште ни беше за тоа како сме се степале нокта и како се скршил бастунот на П. Манџуков...

Дента не сакав да излезам заедно со Манџуков, па тој сам излезе во градот, а јас и Орце останавме во станот.

– Зошто се степавте со Манџуков – ме запраша Орце.

– Бидејќи не заврши никаква работа во Пловдив и околу пругата Ксанти – Солун, во очи му реков дека тој ја злоупотребил сумата – му одговорив.

Орце П. Јорданов, откако добро го опиша Манџуков, рече дека вината била кај мене, зашто Манџуков не злоупотребил ништо од парите.

– Да, но каде се парите – одговорив јас.

– Ти можеш да му кажеш дека парите ги потрошил без да постигне некаков резултат, но да му кажеш дека ги злоупотребил – тоа е премногу. Зашто, трошење и злоупотреба не е исто – рече Орце и почна да се смее.

Јас сè уште не сакав да ја прифатам вината, па настојував да ја префрлам врз Манџуков.

Орце успеа да ме разубеди дека навистина јас сум виновен и нè смири со Манџуков.

Вечерта отидовме на кебапчиња во една градина-пивница. За секои донесени нови пет кебапчиња, Манџуков дофрлаше по некоја шега. Неговите досетки нè смееја до солзи. Па, и самиот Манџуков кога ќе нè погледнеше со своите „мачешки“ очи, без друго требаше да се смееме, зашто неговите гримаси не нè оставаа да бидеме сериозни. Некои од импровизираните досетки, напишани или вербално изнесени од Манџуков, беа цинични, но многу од нив беа опиени од лиризам. Тој ја воспеваше природата, цвеќињата, ветреот и др. Со тие кратки стихотворби П. Манџуков нè развеселуваше, со оглед дека во нив имаше тенденција да си поигрува со оние поети, кои пишуваат стихови, што произлегуваат од правилото „искуство само поради искуство“, а пак Манџуков, како убеден „анархист“, беше за принципот „искуство за животот“.

– За да се добијат неколку кебапчиња, заслужува да се напише или изрецитира некоја строфа, но да се пишуваат стихови за духовно и уметничко задоволство при вакви неволји на луѓето и општеството, не само што е бесцелно, туку е и смешно и глупаво – вознемирено говореше П. Манџуков.

86. Пренесувањето на динамитот од Софија преку Цариград во Солун

Орце П. Јорданов замина. Димитар Мечев требаше да оди да расчисти со изнајмениот дуќан и повторно да се врати во Софија. П. Манџуков замина за Пловдив, а јас за Ќустендил. Го земав динамитот и без никакви проблеми се вратив во Софија. По недела – две, дојде и

Димитар Мечев. Двајцата најдовме една мала соба на ул. „Св. Кирил и Методиј“, па кај нас дојде да живее и Давче Мисканов, родум од Велес, трговски работник кај „Бр. Урумови“.

Орце П. Јорданов во Цариград беше нашол веќе некое лице, кое требаше да го преземе динамитот и привремено да го чува. Тоа беше Ана Шепец, Унгарка по народност, а по професија пејачка во кабарето во локалот „Кристал“, во Пера. Преку Милан Саздов ние по двапати неделено испраќавме по пет килограми динамит. Како што реков, Милан Саздов беше келнер во вагон – ресторанот на редовниот воз за Белград. Секогаш кога еден од нас стоеше на перонот на станицата додека пристигнуваше возот од Белград, со себе носеше мало количество динамит, што беше внимателно поставен и нареден во еден мал, специјално од платно направен патронташ, кој го опашувавме околу појасот, па затоа моравме да облекуваме палто или мантил. Во возот се качувавме божем да испратиме некој познат. Кога возот застануваше на станицата во Софија, Милан обично беше зафатен или со работа во самиот ресторан или, пак, го служеше останатиот персонал при преземањето или предавањето на разни предмети или прехранбени производи, што беа неопходни за потребите на ресторанот. Затоа понекогаш моравме да вадиме и билет до првата станица во Казичани. Откако патниците ќе ги заземеа своите места, ходникот во вагонот се празнеше и ние успевавме да начекаме момент кога Милан Саздов – пак божем по работа – поминува низ него, за да му го предадеме пакетот, што набрзина го земаше. Потоа пакетот со динамит го носеше во самиот вагон – ресторан и го оставаше на скришно место, каде при минувањето на границата ниту бугарските, ниту турските царински власти не влегуваа, ниту, пак, го претресуваа. Тој слободно го носеше пакетот во Цариград и откако сите патници ќе се симнеа од возот, Милан – како келнер во вагон – ресторанот и со униформа, пред да се симне го земаше пакетот, го ставаше околу појас и добро стокмен, прибран и облечен во чисто, обично половина час по симнувањето на патниците, излегуваше од вагонот и заминуваше во градот, каде требаше да престојува едно цело деноноќие додека повторно, со истиот вагон се врати назад за Софија и Белград. На тој начин Милан го пренесуваше и го изнесуваше надвор од станицата динамитот, предавајќи ѝ го на делови на Ана Шепец, која, пак, го складираше во еден сандак, што божем ѝ служи за багаж.

Се покажа дека предавањето на динамитот на софиската станица, во ходникот на вагонот на пат за Казичани, беше ризично

за Милан Саздов. Зашто, било патниците, кои случајно ќе се најдеа во ходникот на вагонот, било некој друг келнер од вагон – ресторанот можеа да забележат дека тој прима пакети. За да не биде откриен динамитот, а Милан Саздов да биде доведен во опасност, измисливме друг начин за да му го предаваме динамитот на Милан, без тој или некој од нас да биде забележан или откриен од кого и да било – од некој патник, случаен детектив или од колегите на Милан во вагон – ресторанот. Тие меѓусебно се следеа или, подобро речено, се контролираа за да не може некој од нив да шверцува нешто преку турско – бугарската или српско – бугарската граница, а притоа добивката да не ја подели со останатите. Во тоалетот на еден од вагоните имаше мијалник под кој местото беше празно и заградено со дрвени вратички. Ние претходно, додека возот стоеше на станицата во Софија, внатре во долапот, под мијалникот, со мал сврдел отворавме дупче и поставуваме мала метална закачалка. Кога возот пристигнуваше, еден од нас се качуваше во вагонот божем да бара или да испрати некого и најпрво гледавме дали Милан е во вагон – ресторанот. Откако од далеку ќе го забележевме, влегувавме во тоалетот, брзо го вадевме претходно подготвениот патрондаш и го закачувавме на закачалката, потоа ја затворавме вратичката под лавабото и пак излегувавме на перонот. Возот тргнуваше и Милан имаше можност не само до Казичани, туку дури до Пловдив, па и понатаму да најде погоден момент за да го земе пакетот-патрондаш. Така ја префрливме целата пратка со динамит. За целата работа Милан не земаше никаква награда, туку само по некоја пара за да може за време на престојот во Цариград, кога требаше да оди кај Ана Шепец за да ѝ го предаде пакетот, да ја почести или да ѝ купи цвеќе или некаква дртуга дребулија, како што прилега за една дама, која беше симпатизер на нашето дело и ја ризикуваше сопствената глава.

Сметам дека е потребно да нагласам дека Милан Саздов беше многу енергичен и совесен младинец. Како велешанец, со големо задоволство и свест дека исполнува еден свечен долг спрема својата поробена татковина, прецизно ги исполуваше сите наши задачи, без да се интересира каква е намената на динамитот и што планираме да правиме во Цариград. Димитар Мечев како попесимистички расположен, понекогаш стравуваше главно поради тоа дека Милан Саздов беше многу млад и можеше да не се согласи со сè, па и да падне во рацете на турската полиција. Но, на негово изненадување, Милан Саздов се покажа како многу вешт, жилав и успешен конспиратор.

Да кажам нешто и за Ана Шепец. Пред да настапува во вариетето „Кристал“ во Цариград, таа беше собарка во хотелот „Батенберг“ во Софија. Тоа ѝ овозможи да се запознае со мнозина од македонските дејци, кои привремено живеела во хотелот или, пак, се хранела во ресторанот. Како резултат на нејзините контакти, средби и разговори со наши познати дејци, кои живеела или престојувала во хотелот, таа – иако Унгарка – со своето великодушно срце и благородна душа жестоко ги засака Македонците и македонската кауза. Уште кога ѝ предложивме да замине за Цариград и да ни биде на услуга, таа радосно ја прифати доверената мисија, без да се уплаши од последиците, што секојдневно можеа да ѝ се струполат врз глава. Ние, меѓутоа, не ѝ верувавме и мислевме дека Ана Шепец само за пари ќе работи за нас. Но, на наше задоволство, таа горда и смела Унгарка го отфрли тој наш предлог, изјавувајќи дека нема намера да ги извршува задачите за пари, туку ќе работи бесплатно, зашто знае дека ќе биде на услуга на едно свето дело и дека ги сака Македонците, кои умирале за слободата на својата татковина без да мислат на овоземните задоволства. Згора на тоа, знаела мнозина млади и убави момчиња, кои привремено живееле во хотелот „Батенберг“ и умреле за својата татковина.

Но, за да замине во Цариград таа побара да ѝ го откупиме багажот, што го имала заложено кај некој лихвар, за да може да обезбеди пари и да отпатува во Цариград каде сметала дека ќе биде посреќна и дека ќе може да најде подобра работа. Се разбира, со задоволство ја прифативме молбата и отидовме кај лихварот. Излезе дека нејзините торби се заложени за пет наполеони, ама требаше да дадеме уште еден наполеон за лихва и за чување на торбите. Веднаш ги изброивме шестте наполеони и ги земавме торбите. Кога ѝ соопштивме дека сите торби ѝ се кај нас, нè замоли да ѝ ги дадеме само златните работи – крстот и гривната – зашто, тие ѝ биле вредни спомени од свадбата, а останатите торби да ѝ ги чуваме, бидејќи немала потреба од нив. Крстот и гривната ѝ ги испративме, а постелнината ја задржавме и цело време ја користевме. Така, Ана Шепец замина за Цариград и почна да ни помага во нашите активности.

Откако го препративме динамитот, ги испративме и неопходните гилзи со експлозивно сребро и малку Бикфордов фитил, а Милан Саздов ѝ ги однесе и ѝ ги предаде на Ана Шепец, која се покажа како силно приврзана кон нашата кауза и без никаков страв и многу совесно ги чуваше нашите материјали.

87. Дуќанот – бакалница и прикривањето однадвор

Динамитот од Цариград, натоварен како „риба“ во две буриња, беше препратен во Солун и на тој начин нашите другари – гемиџии го имаа веќе на располагање, па можеа да се зафатат со позасилено копање на тунелот. Поранешниот дуќан, берберницата, беше изнајмен од други, а Орце од летото 1902 година беше изнајмил друг, веднаш до поранешната берберница. Го уредивме како бакалница, со посебни шкафови, два вида вазни и разновидна колонијална стока, каква што требаше да има таква продавница на соодветната улица: ориз, фиде, шеќер, добро наредени разни видови шишиња со коњак, кутии со сардели, сирење, пити кашкавал и др. Во подрумот на продавницата се копаше тунелот, ама се настојуваше да се избегне двојната работа и што е најважно, добро да се организира вадењето и исфрлањето на земјата, што во случајов беше најтешко да се прикрие. Другарите во Солун најпрвин беа ископале еден мал тунел додека го најдат стариот, што беше ископан уште во 1900 година. Штом го најдоа стариот тунел, земјата од новиот се ставаше во празнината на стариот. Кога почна поинтензивното копање, за цело време во визбата беше и динамитот, подготвен во секој момент да се запали или, пак, ако биде откриено нешто сомнително во продавницата, оние кои работеа во тунелот можеа да имаат доволно време динамитот брзо да го одвлечкаат до крајот на тунелот и таму да го запалат фитилот. Тоа беше единствениот и најсигурен начин динамитот случајно да не биде фатен, а тунелот да биде завршен, зашто во 1901 година со подземјето кај цариградската Отоманска банка се заврши некако прозаично. Навистина, акцијата немаше целосно успешно да заврши, но сепак, ако нешто биде откриено барем ќе имаше некаков, а не никаков резултат.

Продавницата-бакалница беше „сопственост“ на Марко Бошнаков, родум од Охрид, наш познат во Софија. Тој специјално беше испратен во Солун како „дуќанџија“ и лице непознато за нашите тамошни пријатели, со цел продавницата да не се претвори повторно во сврталиште на блиски, но несакани наши познати и пријатели, кои живеат во Солун. Таа наша желба не можеше целосно да се реализира, зашто сепак познати на Орце, на Владо Пингов, на Коста – велешани или солунски граѓани – Бугари кога – тогаш наминуваа во продавницата. Исто така, некои охридјани, кои живеат во Солун, како пријатели и познати на Марко Бошнаков понекогаш доаѓаа во дуќанот, но без да знаат што има и што се работи во подрумот и

под улицата. Тајната, впрочем, беше зачувана, наспроти приказните на некои славољубиви наши познати, кои секој на свој начин си имаа формирано своја претстава за другарите – гемиции, повеќето велешани и синови на видни граѓани во Велес, кои далеку од своите родители нарочно живеат во Солун за да лумпуваат и да водат пораспуштен живот, без да бидат контролирани од родителите или од нивни роднини. И полицијата, по сè изгледа, имаше иста претстава за сите другари -гемиции во Солун. Според кажувањата на некои од полицајците во Солун, како Панајот Ефени, бивш полицаец во Велес, полицијата на сите гледаше како на млади луѓе, кои под разни изговори пред своите родители живеат во Солун, само да се подалеку од нив, за да водат пораспуштен живот по кафеаните, пивниците или забавните локали. Се разбира, тоа беше најубавото и најбезопасно прикривање пред полицијата. Ние се радувавме на таквото нејзино размислување. А, таа пак беше задоволна ... речиси не се интересираше, а ние бевме уште позадоволни дека релативно спокојно и слободно „лумпувавме“, „пиевме“ и се „веселевме“.

88. Македонци комити – терористи во Солун

Во такви околности, ниту еден од другарите – гемиции немаше пуштено брада, ниту, пак, носеше некаков качкет или, воопшто, оставаше впечаток дека е страшен, зол комита или строг и суров терорист, какви што во тоа време имаше во некои градови, вклучувајќи го и Солун, седиштето на ЦК на ВМРО, кој за секој случај постојано поддржуваше неколку терористи, обично физички здрави младинци, кои по негова наредба можеа сè да извршат. Доволно беше да им се нареди и да им се сугерира. Некои од граѓаните имаа расправи со такви легални „комити“ – терористи, а меѓу нив бевме и ние. Само што работата со нас беше некако поделикатна и спрема нас не смееја да настапуваат брутално, зашто знаеја дека некои од нас им се добро познати речиси на сите членови на ЦК на ВМРО, а освен тоа од Ив. Гарванов и од А. Пиргов тие знеја дека и ние сме нешто како нив, само што сме „недисциплинирани“ момчиња и луѓи глави, кои тешко можат да се смират без да се предизвика некоја афера, што може да биде опасна и штетна за „делото“. Всушност, членовите на ЦК – особено Ив. Гарванов – стравуваше и повеќе гледаше на своето спокојство, иако крвнички нè мразеше и сакаше да нè избрка и уништи, но тоа не му се овозможуваше и

според веќе извршените подготовки изгледаше дека нема ни да му се овозможи. Орце П. Јорданов неколку пати јасно и категорично му беше соопштил дека ако има каков било обид за елиминирање на кој било од другарите – гемиџии во Солун или во Велес, тогаш тој лично со животот ќе одговара. Ив. Гарванов многу добро го познаваше Орцета П. Јорданов уште како ученик, а уште подобро одблизу го запозна откако имаше можност една – две години тој да престојува во Солун и да има директни средби и работа со Орцета, чија цврстина, решителност и храброст Иван Гарванов одлично ја познаваше, па за сè водеше сметка. Останатите членови на ЦК, иако беа наполно согласни со Ив. Гарванов, спрема нас постојано беа љубезни и за народни или организациони работи не стануваше дури ни збор. Терористите околу ЦК знаеја дека ние не стоиме добро со Гарванов, па тие, дали по наредба на ЦК или поради големата „храброст“, не само што беа мирни, туку станаа и толку тивки и љубезни, што кога ќе нè сретнеа преку ден или ноќе по улиците, покрај нас минуваа како припитомени гулаби.

И денес кога ги пишувам овие редови сè уште чувствувам омраза и се одвраќам од тие и такви слични „терористи“ – егзекутори, кои ги сметам за предвесници на сите оние Македонци, кои како во минатото, така и тогаш, а и подоцна беа користени само како физички слепи орудија од страна на „видни и авторитетни“ на времето македонски „дејци“ од сите фракции во движењето, обземени само од злоба и одмазда, неконтролирано убиваа свои сонародници од кои повеќето беа обвинувани за разни „престапи“ и расколништва само затоа што не сакаа да мислат и расудуваат со умот на другите, туку со својот сопствен ум.

Како во минатото, така и во тоа време, а уште повеќе подоцна кога македонското национал – ослободително движење се откажа од свесните, предани и блиски до масите лица – раководители и падна во рацете на неколку амбициозни, колку ограничени во своите револуционерни сфаќања, толку и фанатизирани раководни личности, кои неогранично ги протежираа само своите лични амбиции и страсти, ставајќи се во служба и на услуга на одговорни и неодговорни фактори на балканските држави и на нивните реакционерни влади (турска, српска, грчка или бугарска), кои ги целеа било своите државни или чисто партиски интереси и се служеа и се служат со Македонците, кои ги користат за да ги остварат своите династички, освојувачки или должнички интереси во однос на Македонија. А, како логична последица од тоа ривалство, меѓу сите балкански народи, па според тоа и народности во Македонија,

сè повеќе и повеќе се развиваше и антагонизмот, околност на која најмногу сметаа и сметаат разните влади на балканските држави за своите отворени намери и цели за освојувањето или поделбата на Македонија.

Тие неискусни и несвесни, но жестоки и подмолни Македонци придонесоа општественото мнение во Македонија, Бугарија и во Европа за Македонците воопшто да создадат сосема променливо мислење. Додека на самиот почеток на македонската револуционерна борба во Бугарија и на други места поимот Македонец беше синоним за простак и човек што не знае ништо (пекар, зарзаватчија, сидар или полуинтелигентен човек), подоцна, кога размерите во користењето на тие и слични такви елементи се зголемија и било во Македонија било покрај нејзините граници стотици Македонци беа невинно убиени и заклани – поимот за Македонецот стана синоним за убиец – главосек. Тоа е најцрната точка во сите грешки, што ги направија „дејците“ во македонското револуционерно движење и сите оние лица, кои со децении беа користени како слепи и несвесни орудија со кои некои од македонските дејци или други балкански фактори се користеа за свои егоистички или државни и династички цели. И без сомнение, сите нив идниот непристрасен историчар ќе ги вброи меѓу тираните, мракобесниците и целатите на македонскиот народ земен во неговата целина од разни народности – различни според племенското, јазичното и религиозно потекло. Но, паралелно со тоа, историчарот не ќе може да не забележи дека тие и такви слични елементи имало и има кај сите народи. А, кога ќе се исклучат таквите елементи, македонскиот народ во својата децениска борба за леб и слобода дал многубројни скапи жртви и покажал херојство беспримерно во историјата на балканските народи. Самоодрекувањето и храброста со кои илјадници Македонци умираа по сите катчиња на својата татковина Пирин, Пелистер, Осогово, Бабуна, Грамос и по сите поголеми и помали градови и села, ќе останат незаменлив паметник пред кој сите идни поколенија за вечни времиња ќе ги проколнуваат своите браќа – сонародници, кои им служеле и биле искористени од заинтересирани лица и фактори, поддржувачи на мракобесието во Македонија и соседните балкански држави. Истовремено, со почит и благонаклоност ќе се споменуваат и ќе се поучуваат од примерите на своите татковци, дедовци и прадедовци и од своите сонародници паднати во борба или починати по зандани, гори и полиња, единствено во името на еден и единствен општонационален идеал – слободата и независноста на Македонија.

Од тој аспект, доста жален, тажен и достоин за сожалување и презир е ситематскиот метод на прогони и убиства. Ако ја проследиме одблизу целата историја на Македонија и на македонскиот народ, ќе дојдеме до логичниот и со ништо несоборлив заклучок полн со трагика, дека од сите поробувачи, тирани и освојувачи на Македонија, најголема вина пред историјата носат и ќе носат, пред сè, оние Македонци, кои во разните етапи на македонското ослободително движење играле некоја поважна улога и биле со големо влијание меѓу народните маси или случајно се издигнале и биле авторитетни и влијателни личности, било во редовите на Революционерната организација, било воопшто во целото ослободително движење од самиот почеток до последниот ден. Историчарот можеби ќе им прости на сите други туѓи на македонската кауза лица, групи и организации, одговорни или неодговорни фактори, но на оние Македонци, кои било од неискуство било од корист или славољубие, свесно или несвесно биле во услуга на туѓи на македонската кауза лица и фактори, нема да им прости и сите идни поколенија за вечни времиња со болка и тага во срцето луто ќе ги проколнуваат. Тоа е единствената одговорност, единствената заслужена казна, што тие и таквите слични Македонци за сите времиња ќе ја носат пред историјата, која порано или подоцна секому му го дава заслуженото. А такви Македонци во сите епохи може секој кој горе – долу ја познава историјата на македонското национал – револуционерно ослободително движење да наброи и да посочи.

89. Прашањето со 1000-та килограми динамит

Неколку месеци пред извршувањето на Солунските атентати, Иван Гарванов му беше предложил на Орце П. Јорданов да ни даде пари и да почнеме да подготвуваме таква слична акција, на пример, во Скопје, Велес, Битола и др. Негова единствена цел беше да нè тргне од Солун – седиштето на ЦК. Ние го сфативме тоа и никако не се согласувавме да го напуштиме Солун. Напротив. Одлучивме да се концентрираме во тој град, зашто Гарванов успеа да нè „надитри“ и да нè изигра собирајќи ни 1.000 килограми динамит, што со месеци го чекавме од странство и од кој зависеа размерите на нашата акција. Без разлика дали таа ќе биде реализирана само во Солун или, пак, и во Велес, Битола и Скопје.

Динамитот во Белгија го купи Борис Сарафов и како што се беа договориле со Орце П. Јорданов, со помош на свои луѓе среди

тој во 17 буриња, како хемикалии (лек против филоксера), преку Марсеј да биде испратен во Турција – Дедеагач, зашто контролата на солунската царина беше голема. Динамитот беше веќе пристигнат и за награда од 100 лири, Орце ангажирал некој трговец, Грк, да ја подигне „стоката“ од дедеагачката царина и да ја испрати во Солун, каде ние требаше да ја подигнеме. Гркот првично зеде 50 лири, а останатите 50, како што беше договорено, требаше да ги добие при предавањето на стоката.

Трговецот Дим. Евангелидис му беше роднина, ми се чини, на бившиот директор на гимназијата Ат. Наумов, со кого Ив. Гарванов, како истомисленици и основачи на Македонските „револуционерни“ братства, беа познати и блиски. Пред да заmine за Дедеагач, Гркот-трговец сè му кажал на Ив. Гарванов. Овој, пак, пред него претставил дека „стоката“ е на Организацијата и дека Орце П. Јорданов и останатите младинци или „момчиња, како што во тоа време нè нарекуваше Гарванов пред своите блиски и познати, се луѓе на Комитетот, па според тоа и под негово лично раководство. И под тој провиден изговор го убедил трговецот -шверцер, откако ќе ја подигне „стоката“ од царината во Дедеагач, да му ја предаде на лице, кое ќе го одреди Гарванов и кое ќе му ги изброи останатите 50 турски лири. Трговецот заминал за Дедеагач. Но, наместо да му се обрати на Орцета за да тргне и тој, како што впрочем и биле договорени, него два – три дена никаде го немало. Изненаден од тоа, Орце заминал во Дедеагач, меѓутоа сите напори да се најде со познатиот трговец останале безуспешни. Прво помислил дека можеби динамитот случајно е откриен и конфискуван, а трговецот уапсен. Два дена по ред одел во царината и во околинската управа да не забележи некакви знаци дека навистина има конфискувана стока... Но, залудно! Немало никаков знак или трага ниту од конфискување на некаква недозволена стока, ниту од динамитот, а уште помалку од Гркот трговец.

Разочаран до очај, Орце се вратил во Солун. Во тоа време, неговите односи со Ив. Гарванов сè повеќе и повеќе се влошуваат. Орце дури не можел ниту да помисли дека Ив. Гарванов ќе отиде толку далеку...

Под притисок на случувањата со Гркот трговец, тој ни пиша во Софија. Притоа побара по секоја цена да се снабдиме со колку што може повеќе динамит и јас од Ќустендил преку Осоговските Планини да префрлам колку што може повеќе динамит, како и сите бомби со кои располагаме.

Истовремено, имал преписка и со Борис Сарафов и го замолил да му одговори дали динамитот е навистина испратен, преку која бродска агенција и др. Сарафов наредил да се провери и бродската агенција „Фресине“ од Марсеј, како и лицето кое ја експедирало стоката, па со писмо нè извести дека 17 буриња со хемиски производи биле испратени од Марсеј и на 17 февруари 1903 година „стоката“ била подигната од царината во Дедеагач. Сарафов писмото го испрати до нас во Софија и ние за содржината го информиравме Орцета П. Јорданов. Стана јасно дека динамитот навистина пристигнал, но трговецот – шверцер наместо нам, „стоката“ во Дедеагач намерно му ја предал на лице одредено до Ив. Гарванов, по што, без да го извести Орцета П. Јорданов, место во Солун, заминал за Атина. За сето ова Орце разбрал од трети лица²⁶.

Ние ја изгубивме играта, што ни ја скрои Ив. Гарванов, и со тоа требаше да се помириме. Но, како што наидувавме на проблеми околу набавката, пренесувањето и криењето на динамитот, така ни се зголемуваше и желбата по секоја цена да му се одмаздиме на Иван Гарванов, а Орце, пак, на крајот не можеше да трпи дури ни да се зборува за Ив. Гарванов.

Наспроти сето тоа, Ив. Гарванов во неговите писма не престануваше да се жали пред Гоце Делчев од нашите другари – гемиџии во Солун. Но, како ние, така и Гоце Делчев и Претставништвото на ВМРО во Бугарија, бевме веќе доволно ангажирани едни пред други, па враќање назад немаше и не можеше да има. А, и настаните, особено по таканареченото Горноџумајско востание, така се развиваа, што за дејците од Внатрешната револуционерна организација, особено за оние кои во тоа време беа во Бугарија, немаше време за долги мудрувања и расправи. Едноставно, сè беше насочено кон тоа – кој и како побрзо да влезе во Македонија и кој и како да си обезбеди реон за дејствување. Зашто, пролетта наближуваше, а никој точно не знаеше што ќе се случи, со оглед дека по несреќното Горноџумајско востание речиси сите зборуваа за едно, макар и предвременно, но според локалните услови наложено општо востание. Бидејќи мерките, што ги преземаше турската влада, редовно создаваа афери

²⁶ Гркот-трговец, Дим. Евангелидис, преку шпедитерот Жан Милиџанис успеал да ја подигне „стоката“ – 1.000 килограми динамит – што на царината во Дедеагач пристигнала како лек против филоксер. Според кажувањата на наши други блиски лица, Милиџанис бил уапсен во Дедеагач и испратен во Одрин, а пак Д. Евангелидис избегал во Атина. Според тоа, динамитот бил откриен и конфискуван, но не на царината, како што тврди Ив. Гарванов, туку во градот, откако веќе бил подигнат од царината!

и се разоткриваа чети, а населението речиси од сите страни зборуваше за оружје, пушки, патрони и подготвеност за востание, кое мнозинството раководители во револуционерните реони сепак го посакуваа, иако неговиот крај никој не можеше да го предвиди. Дури, уште кон крајот на октомври 1902 година, од тогашното Претставништво на ВМРО во Софија беше донесена протоколарна одлука за востание, само што датумот не беше определен, туку тоа му се оставаше на ЦК во договор со останатите три револуционерни окрузи.

90. Борбите меѓу централистите и врховистите во 1902 година

Годината 1902 беше од големо значење за македонските дејци, како во Македонија, така и во Бугарија. Таа година, борбите меѓу централистите и врховистите, од една страна, И, од друга – меѓу самите врховисти, односно крилата на Цончев – Михајловски и Борис Сарафов – Тома Давидов – Славчо Ковачев заедно со своите приврзаници, се заострија до непомирливост. Борбите започнаа уште пролетта и за сето време по цела Бугарија меѓу сите македонски средини се водеше засилена агитација, со цел конгресот што требаше да се одржи летото да го добијат луѓето – приврзаници на ВМРО. Агитациите се водеа од централистите со крилото на Борис Сарафов, кој не беше централист, ама не беше ниту отворен врховист како Иван Цончев, Ст. Михајловски, Ант. Бозуков, Саракинов и др. Голема енергија се потроши само во агитации и пропаганда во Бугарија. Голем дел од парите земени како откуп за мис Стон завршија за таа намена. Во Софија се издаваа два весника: „Реформи“ – орган на Врховниот комитет и „Право“ – орган на ВМРО. Во Ќустендил весникот „Изгрев“ (Ив. Кепов) ги штитеше тезите на централистите, а весникот „Струма“ – на врховистите. Општественото мнение во Бугарија се подели – едни беа со централистите, а други со врховистите. Дневните весници „Вечерна пошта“ (С.С. Шангов) и „Дневник“ (Т. Николов) пишуваа и ги штитеа ту едните ту другите. Поделбата меѓу македонските дејци на централисти и врховисти за пошироката јавност во Бугарија не беше разбирлива и за мнозина изгледаше како неразумна, беспредметна и парадоксална. Интересна беше една карикатура од Алекс. Божинов, поместена во весникот „Вечерна пошта“, на која имаше висока џамија на чие минаре стоеше Султанот Абдул Хамид,

со голем долг нос и обвиткан со голем појас, а во подножјето на дамијата Иван Цончев и Борис Сарафов, едниот со скршена нога, а другиот со скршена рака, бараат милост за Македонија, додека султанот надмено им одговара: „Ајде, ајде – двајца развиени на една врата не може...“.

Општиот легален македонски конгрес се состана и добија врховистите. Борис Сарафов со своите другари пропадна, зашто ќе биде претставен како човек кој нема „такт“, кој не е „доследен“ и кој ги арчи народните пари... Наместо борбата да се води за идеи, за тактика и за принципи, на крајот се пренесе на личен терен.

Саракинов, на пример, само за да го наруши авторитетот на Борис Сарафов и за да внесе забуна на конгресот, јавно го обвини Сарафов дека злоупотребил сума од 15 – 20 илјади лева, иако истиот тој Саракинов, како отворен врховист (цончевист) знаеше дека еден дел од парите беа потрошени за акциите, што се подготвуваа во Цариград и на други места, а ги финансираше Б. Сарафов. Само за да одговори на обвинувањата Сарафов јавно изјави дека имал несреќа приближно толкава сума да „изгуби“, додека бил со некоја „лесна жена“, зашто околу трошењето на тие пари јавно не смееше ништо да се каже. Но, пред соодветната финансиска комисија, Сарафов, поддржан и од други лица посветени на работата, даде свој отчет и објаснувања и комисијата најде дека Б. Сарафов беше целосно чист.

Но, желбата на Дворецот и на Военото министерство требаше да се исполни. Не само што централистите, тие „даскалчиња“ и „коцкари“, како што тогаш некои врховисти ги нарекуваа централистите, не требаше да го преземат раководството на Врховниот македонски комитет, туку и Борис Сарафов со неговите другари и приврзаници требаше по секоја цена да се отстранат како „нетактични“ и „запалени глави“, кои ја имаа изгубено довербата на Дворецот и на Военото министерство.

Тука не е место поопширно да се задржувам врз меѓусебните односи на тогашните македонски групи, туку само ќе подвлечам дека борбата меѓу врховистите, од една страна, и централистите (вклучувајќи го и Борис Сарафов со неговите приврзаници), од друга – се заостри и се ражести, а како резултат на тоа се формираа два врховни комитета – едниот на чело со Ст. Михајловски и Иван Цончев, а другиот со инж. Хр. Станишев. Колку повеќе борбата продолжуваше, толку повеќе се заоструваше и стануваше пожестока, а тоа се одразувааше внатре во Македонија, особено во Горноџумајско, Петричко и некои од другите погранични околии.

Формирани и екипирани чети било од Врховниот комитет било од Претседателството на ВМР Организација, покрај границата и внатре во Македонија се пресретнуваа, се прогонуваа, се судираа и се разоружуваа. Покрај тоа, страдаа други, честопати сосема невини луѓе, и тоа лица, кои живејќи и дејствуваа во Македонија или се движеа во пограничните месности или села и градови во Бугарија и Турција. Честопати, курири или доверливи лица на едната или на другата групација се прогонуваа било од едните било од другите, па дури некои беа и убивани, без да знаат зошто и што погрешиле и дека им се одредени такви тешки и жестоки казни.

Сето тоа деморализирачки се одразуваше врз сите Македонци, а посебно во бугарското општество, кое далеку од тие меѓусебни борби и самоистребувања, без да биде информирано за суштината на споровите, постепено почна да се лади спрема сите постојни македонски легални и нелегални организации. Многумина, пак, на македонските работи гледаа со презир, а притоа мнозина свесни, самостојни и чесни Македонци го напуштија движењето и не сакаа да земат учество во него, па ѝ се посветуваа на својата приватна работа, само за да го зачуваат своето достоинство, својата чест и да не им стануваат обични предмети на раководните личности од едниот или од другиот табор. Зашто, некои од водачите во преден план, пред сè, ги ставаа своите лични интереси и сфаќања, иако и едните и другите, повеќе или помалку, правеа големи и груби грешки во однос на револуционерното движење, бидејќи тактиката и методите на борбата и на едните и на другите беше иста – вооружување на населението и на четите и подготвување за општо востание.

Внатре, на чело на Централниот комитет веќе беше застанал Иван Гарванов. Во текот на летото за задгранични претставници беа назначени Димитар Стефанов, бивш директор на битолската гимназија, и Туше Делииванов, бивш главен учител во Кукуш. Врз основа на една директива, меѓу двете страни, формално, беше постигната нова спогодба²⁷. Но, и тоа се покажа дека е наложено од

²⁷ Директивата составена во духот на сфаќањата на Г. Делчев констатираше дека комитетот на Б. Сарафов „застранил од директните задачи на Организацијата во слободна Бугарија“, остро го осудуваше теророт како систем на борба и активноста на новоизбраниот комитет ја одредуваше во строго определени рамки – Задачата на Македоно-одринската организација во слободна Бугарија не е да го раководи и насочува револуционерното движење во Македонија и Одринско, што се развива во посебни специфични услови и не трпи никакви присилувања од надвор, туку само да му помага морално и материјално, истовремено изнесувајќи ги и толкувајќи ги неговите цели и стремежи, како пред бугарското, така и пред европското општество.

тактички причини, колку да се добие во време, додека кардиналното прашање околу востанието продолжуваше да ги дели. Без да се почитува формално склученото „примирје“, непријателските активности се обновија со уште поголема жестина и таму и тука. Атакувана веќе и дома, Внатрешната организација многу успешно ги бранеше своите позиции внатре и од своја страна мина во отворен настап против Врховниот комитет во Бугарија. Борбата тука се водеше меѓу самите друштва, од кои еден дел одби да го поддржува Врховниот комитет. На редовниот конгрес, што се свика во јули 1902 г., приврзаниците на Внатрешната организација и формално се отцепија, така што по конгресот започнаа да функционираат два комитета – стариот реизбран комитет на Ст. Михајловски и на Цончев, чии членови беа Стојчев, потполковникот Николов, А. Бозуков и Г. Белев, и новиот, чиј претседател беше инж. Станишев, потпретседател Т. Карајовов, а членови П. К. Јаворов, Јордан Стојанов Асенов и Георги Петров.

Уште пред формалниот расцеп, борбата меѓу двете организации тука се водеше вербално и преку печатот. Целиот македонски свет во Кнежевството се подели во едниот или во другиот табор. Каузата на внатрешните најде жестоки заштитници во лицето на мноштвото претставници на интелигенцијата со различна идејна определба. Мнозина видни социјалисти како Димо Х. Димов, Никола Харлаков, Вл. Димитров и други, партијата и својата доктрина ги ставија во заден план и целосно ѝ се предадоа на таа борба. Теоријата за еволуционизмот во револуционерниот процес и принципите на самостојност и сувереност на Внатрешната организација, како еманација на локалното борбено население, му се допаѓаа на социјалистичкиот менталитет. Преседанот од 1895 година, недовербата на интелигенцијата спрема тогашниот државен врв и потхранувањето на омразата спрема офицерската „каста“ ги притискаа тукашните екстремни идеолози спрема таборот на Внатрешната организација, иако внатрешните, оддалечени од тукашното влијание на одважните дејци, реално немаа ништо заедничко со социјалистичкото вјерују! Заедно со нив војуваа и несоцијалисти, водени од убедувањата во кои преовладуваше било загриженоста за нападнатото скапо дело, било длабокото убедување во исправноста на заштитираната кауза, било безрезервната доверба и симпатија спрема Г. Делчев и спрема внатрешните маченички корифеи на Организацијата – Д. Груев, Хр. Матов, Пере Тошев и др. Од најистакнатите меѓу нив, кои со перото и словото се беа ставиле во услуга на внатрешните, треба да ги спомнеме А. Страшимиров и

П. К. Јаворов, обајцата во цутот на својот поетски талент. Тие, заедно со социјалистот Димо Х. Димов, со темпераментниот публицист Ив. Кепов, уредник на весникот „Изгрев“ (Ќустендил) и со македонските журналисти Т. Карајовов и Ник. Наумов, првиот силен со својата дијалектика, а вториот со саркастичниот јазик, беа главните пера, што ја водеа идејната и печатарската полемика против врховизмот. Во почетокот на 1902 година, внатрешните имаа веќе и свој печатен орган, основан специјално за потребите на спорот – весникот „Дело“ кој, според зборовите на неговиот уредник П. К. Јаворов, „на читателите им понуди 30 статии за нарушената од страна на комитетот директива, а ниту три, барем за некаква разновидност, против Турција... „

Врховистичката теза беше од тие што тешко можат да се оправдаат пред мислечкиот свет. Нејзиното вистинско лице, воопшто, не беше за пример. Затоа печатот на комитетот, на чело со весникот „Реформи“, не навлегуваше многу во принципиелни спорови. Напаѓачката тактика, што веќе беше применета против Сарафов, ќе биде активирана и спрема Внатрешната организација. Иако таа не можеше да се идентификува со една или со неколку личности, нејзиниот морален лик се отсликуваше според реалните или минималните грешки на одделни нејзини членови или истомисленици. Големите адути на врховистичкиот табор беа авторитетот на Ст. Михајловски како писател и филозоф, солидната општествена положба на генерал Цончев и неговите другари како реномирани офицери, тесните врски со бугарската армија, потоа нивното повеќе претпоставено, отколку реално влијание врз дворецот и владејачките средини и најпосле, нивната лична неранливост како нови луѓе, кои допрва треба да се истакнуваат.

Разгорувањето на борбата од другата страна на границата, што стигна до вкрстување на братското оружје и до братоубиства, и тука предизвика улична и војна преку весниците до степен на исчезнување на меѓусебното почитување меѓу едните и другите борци. И едните и другите меѓусебно се прикажуваа за поцрни, отколку што беа. Во својот највулгарен вид – во оној вид што најсилно влијае врз необразованите и неискусни луѓе – меѓусебните пресметки ги прикажуваа врховистите како слепи спроведувачи на честољубивите, егоистични и династички потреби на кнезот Фердинанд, се разбира, на штета на македонскиот роб, и како „умилкувачи“ и „лакеи“ на бугарскиот Дворец, а внатрешните – како збир од „мафијаши“, „даскали“ и „коцкари“, кои и тука и таму го злоупотребуваат светото ослободително дело, без да размислуваат и без да се способни да кренат востание.

Но, развојот на настаните многу бргу ги повика и едните и другите на разум и на вистинска работа, а на површина излегоа и заблудите, грешките и „кадарноста“²⁸.

91. Обиди за помирување меѓу двата табора – врховисти и централисти

Во есента 1902 година, видни македонски дејци, емигранти, сите високообразовани и користејќи го својот голем авторитет, како во бугарското општество, така и меѓу македонските емигрантски средини – беа во блиски односи со лидерите и на централистите и на врховистите – формираа една комисија, што имаше за цел да посредува меѓу двата комитети за нивно помирување. На иницијатива на таа комисија, почнаа редица средби, советувања и преговори, што траеја неколку недели, меѓутоа на крајот излезе со коминике, во кое се велеше дека принципилени разлики нема, но и оти до помирување не може да дојде. Се разбира, тоа уште повеќе го разниша авторитетот и на двата табора, кои конечно се поделија и станаа целосно непријателски. Но, ниту едните ниту другите не попуштаа во ништо.

92. Горноџумајското востание

Во тоа време се случи и Г. Џумајското востание (6 – 16 октомври 1902 година), организирано и предизвикано од Врховниот комитет (генерал Џончев, Ал. Протогеров, С. Стојанов, Дончо војводата и др.). Востанието не траеше долго, но таму каде што се кренаа неколку села и каде што навлегоа чети, ситуацијата многу се влоши. Зашто, уште претходно информрана за сè, турската власт ги презеде сите мерки и уште во самиот почеток, како четите, така и востанатото, макар и малубројно население во Горноџумајско жестоко ги прогонувааше. Четите го оставаа населението на волјата на судбината и се ангажираа во судирите со турската војска и жандармерија. Судирите се водеа речиси исклучиво покрај границата, а локалното население – за да се спаси од прогони, убиства и бесчестие – почна

²⁸ Од „Ослободителната борба на Македонија“, од Хр. Силјанов, стр. 155 – 157.

да бега преку границата во Бугарија, каде општественото мислење уште повеќе се заинтересира и вознемири и како и печатот, така и сите релевантни фактори сакаа Г. Цумајското востание на секој можен начин да го искористат за да се предизвика вниманието, пред сè, на општественото мислење во Европа и да се заинтересираат компетентните странски претставници во Софија и во Цариград, првенствено на западно – европските големи сили. За време на востанието беа убиени 95 востаници, 130 Турци и 45 души од локалното население. Настрадаа 15 села, како и 340 мажи и 130 жени. До крајот на октомври, во Бугарија избегаа околу 3.000 души бегалци.

„Цумајската околија беше една од релативно најдобро уредените. Со исклучок на с. Лешко, кое му остана верно на Организацијата, како и на уште неколку колебливи села, околијата беше уште претходно освоена од Врховниот комитет. Покрај сето тоа, Организацијата вложи огромни напори населението да не биде вовлечено во востанието. Кон средината на септември таму беа обединетите чети на Хр. Чернопеев, Кр. Асенов, Славчо Ковачев и други, кои броеја 50 души, со задача да се спротивстават на четите на Саев и Лефтеров и да го запрат населението. По источниот брег на реката Струма, во истот дух дејствува и Сандански против упориштата на капетан Ј. Стојанов...

На 23 септември, во с. Железница пукна првата востаничка пушка. Неколкумина четници испратени од Саев убија тројца спахии. Пристигнатата војска започна престрелка со вооружените селани и го запали Железница. Истиот ден, со развиорено знаме пристигна четата на Саев, засилена со востанати селани и до вечерта се бори со војската. Додека Саев се бореше, Чернопеев со својата чета и присоединетите селани, од еден подалечен рид спокојно ја набљудуваше борбата на востанатиот роб!

И кај селата Србиново и Градово на 23 септември дојде до судири меѓу аскерот и востанатите селани, предводени од локалниот војвода Павле Давков. Во борбата влезе и востаничкиот одред на капетан Ј. Стојанов. Судирите во Цумајско станаа почести кон крајот на октомври. Од 19 октомври до 3 ноември се случија шест судири (кај с. Бистрица, на врвовите Чатал, Факир – тепе и месноста Ибраимец). Во судирите зема учество и генерал Цончев и беше ранет...

До судири дојде и во некои соседни околии – три во Мелничко, два во Петричко и по еден во Малешевско, Струмичко и Разловечко. Бројот на сите пресметки меѓу 23 септември и 1 ноември инесувааше 19.

Според статистичките податоци во „Мемоарите“, во судирите учествувале 2.580 борци и 13.960 турски војници. Загинале 95 востаници. Најдолги судири – по 10 до 12 часа – имало во Кресна, Езерец и Железница, а најкрвави кај Кресна и Србиново – Градево, каде загинале 43 востаници и 108 Турци²⁹.

Додека Врховниот комитет со својот апарат насекаде раструби дека во Македонија избувнало востание и бараше европска интервенција, вториот Врховен комитет на чело со Хр. Станишев преку својот апарат и печатот го омаловажуваше карактерот и размерите на востанието, а за да го „информира“ европското општествено мислење, преку разни телеграфски агенции, па и со една телеграма лично потпишана од него, соопштуваше дека во Македонија нема востание.

Востание има – велеа едните и ги посочуваа лицата, кои учествуваа во него, местата во кои имаше судири, како и жртвите од двете страни.

Востание нема – тврдеа нивните противници. Злобата и зависта беа големи. Не само што во своите спорови одделните приврзаници и истомисленици на двете групи доаѓаа до отворени противречности, туку и штабовите на двата врховни комитета јавно негираа конкретни факти и ја извртуваа суштината на случувањата и во Македонија и во Бугарија. Така, и едните и другите доаѓаа до сосема нелогични, апсурдни, па и смешни заклучоци, со цел меѓусебно да се компромитираат.

Според карактерот и неговите размери, Горноџумајското востание во ништо не се разликуваше од делумните македонски востанија во Кресненско (1878 г.), Малешевско (1876 г.), Охридско (1881 г.) и Пиринско (1895 г.) и има свое значење, а како последица на тоа за состојбата се заинтересира европската дипломатија, што се гледа од извештаите на претставниците на големите сили во Цариград и Софија, како и на соодветните странски конзули во Турција.

Востанието беше повод за раздвижување на дипломатските канцеларии, а заинтересираните големи држави почнаа поактивно да се занимаваат со македонското прашање.

Идниот непристрасен историчар ќе го оцени и ќе го каже својот збор за придобивките и штетите од Г. Џумајското востание.

²⁹ Од „Ослободителните борби на Македонија“ од Хр. Силјанов, стр. 178.

Историјата ќе каже дали тоа беше диктирано од објективните локални услови или, пак, беше вешто предизвикано како последица на поттикнувањето и четничките преминувања од Бугарија.

Но, карактеристично е што востанието се случи во пограничните околии со Бугарија и беше организирано од луѓето на Врховниот комитет, чие седиште беше во Софија.

Како резултат на востанието не само на дипломатите, новинарите и на општествениците во Бугарија и во странство, туку на сите им стана јасно дека причината за бранувањата, за бунтовите и за востанијата во Македонија не се толку локалните услови, колку поттикнувањето и активното вмешување на лица, групи, организации и на одговорни или неодговорни фактори во Бугарија. Поради тоа, истовремено со чекорите, што странските дипломати ги преземаа пред турската влада и пред Султанот, тие преземаа мерки за да се заузди и бугарската влада, под чие покровителство и закрила се случуваа сите тие настани во Македонија.

И навистина, пред и по Г. Цумајското востание, пограничните села и градови, па и цела Софија беа исполнети со четници, бегалци и војводи, кои се среќаваа со сите и отворено зборуваа за тоа што го направиле, виделе и слушнале. Тоа се случуваше, така да се рече, пред носот на самата бугарска влада, која иако се правеше наглува, сепак не можеше да се обвини дека ги предизвикува „безредијата“, востанијата и бунтовите во Македонија и дека го трпи Врховниот комитет, чие седиште беше во Софија, а свои клонови имаше во речиси сите градови во Бугарија. Од друга страна, пак, Врховниот комитет беше законски легално тело, што постоеше според силата на законите во земјата и како такво можеше да има за цел, само морално да им помага на македонските револуционери, кои се борат за една света национална кауза – за Македонија, која стенкаше под гнетот на феудална Турција и ја очекуваше својата слобода.

Врховниот комитет стори сè за да го популаризира Цумајското востание во Бугарија и во странство.

На 20 септември – три дена пред да пукне првата пушка во Железница – на плоштадот „Позитано“ беше свикан митинг на кој Ст. Михајловски ги повика бугарските граѓани да ги поддржат востаниците отаде Рила. „Сега не се гледа кој е во право, а кој е виновен! Робот востанал и треба да се поддржи“ – изјави тој.

И на тој повик, другиот Врховен комитет на инж. Станишев одговори со телеграма до друштвата, објавена во весникот „Вечерна пошта“: „Од оваа страна на Рила нема никакво востание“!

Следуваше соопштение бр. 113 со кое комитетот на Михајловски – Цончев ја разобличи пред друштвата другата страна. „Востание ќе има тогаш – се велеше во соопштението – кога тие ќе бидат негови главни актери и елементи. И бидејќи тоа никогаш нема да се случи, и не може да се случи, нивната милост извикува: „Ништо не е направено и ништо нема да биде направено“. „Во Костурско, Леринско и Воденско сите се кренати со оружје в рака. Тоа е голата вистина“!

Спорот околу тоа дали во Македонија има или нема востание го поттикна негодувањето на широките општествени слоеви во Бугарија. Обидот да се негира и омаловажи тоа што се случуваше на другата страна, ги стави во незгодна ситуација тукашните приврзаници на Внатрешната организација. На натамошните граѓански митинзи, што се одржуваа во Софија, Пловдив, Варна и други градови, покрај сочувството со борците и апелите упатени кон Европа и бугарската влада, се осудуваше не само „секој опозициски чин“, туку и „секоја неактивност“ од страна на видните македонско – одрински дејци „од која било група, сојуз или братство“.

Независно од „голата вистина“, односно самото востание, што не се слушаше подалеку поради громогласноста на врховно – комитетскиот печатен орган „Реформи“ и неговите црвени „Притурки“, отаде Рила се одигруваше една страшна трагедија, која не можеше да не ги разбранува овдешните Бугари. За тоа сведочеа првите вратени ранети или повредени четници и првите палежи во Џумајско и Разловечко, чие настрадано население овде побара спас од пожарите, одмаздата и бесчестијата. Органот на Демократската партија „Прпорец“ (5. X 1902) пишувахе: „Ако оние што кренале оружје против турската власт не требаше да го сторат тоа, или ако грешат оние што од тука ја негираат сериозноста на ситуацијата и не одобруваат такви активност, голораката маса во Македонија не е за ништо виновна за да ги плаќа грешките ниту на едните, ниту на другите“.

Како може револуционери да бидат пасивни, па дури и да се спротивставуваат, кога вака или онака на другата страна е објавено востание и кога борците се истоштуваат под притисокот на непријателските сили? Едноставно, така се поставуваше прашањето за сите добри бугарски патриоти, неинформирани или неутрални во македонските меѓусебни односи. Имено, таа патриотска струја го одбегнуваше Врховниот комитет на Михајловски. И имаше успех. Не само кругови од страна, туку и некои од друштвата на другиот

комитет се поколебаа. И комитетот претставуван од инж. Станишев виде дека е поаметно да го сопре својот печатен орган „Реформи“³⁰ – „за да не му пречи на ослободителното дело, како што некои го обвинува“. Уредуваниот од Ник. Наумов весник „Право“ не го следеше неговиот пример. Формиран како неофицијален орган на Внатрешната организација, тој весник продолжуваше со осудите на акцијата во Цумајско, како безумен удар против подготвуваното широко општонародно востание и се спротивставуваше на осудите и нападите, што од разни страни беа упатувани против него³¹.

Да не се омаловажува Цумајското востание пред светот и од ниту една бугарска средина да не се потсмева движењето за реформи во Македонија, што е во зародиш во странство – тоа беше потполно логично и патриотски од политичко и од општобугарско гледиште. Но, можеше ли Внатрешната организација да ги пушти своите сили во акција, што е преземена без нејзина согласност и без нејзина волја?

Веднаш вложувајќи сили да го угасне или барем до минимум да го ограничи пожарот, смислено подметнат и потпалин од надвор, не ѝ остануваше друго освен до крај да ја одигра противпожарната улога. Поради овдешното патриотско расположение и острите оценки, таа не можеше да им се спротивстави на своите дотогашни активности и сфаќања.

Врховистичкиот штаб се однесуваше потецнувачки спрема оценките на надворешниот свет за востаничкото движење, што ги имаше сите белези на подготвување од оваа страна, и спрема дипломатските непријатности, што таквото движење ги предизвика спрема бугарската влада. На сите надворешни набљудувачи им беше јасно дека востанието својата база ја има на територијата на Кнежевството: од тука заминуваа и тука по подолго време се враќаа востаничките одреди, предводени од офицери во бугарски воени униформи. Внатрешната организација не мечтаеше и не работеше за такво востание. Таа сметаше дека својот стимул и главните ресурси, револуцијата треба да ги има во внатрешноста и да ги носи сите суштински и непобитни елементи на нешто локално, автентично, природно и чисто. Тоа беше во нејзиниот дух и во нејзината идеологија

³⁰ По поделбата на Врховниот комитет излегуваа два весника со исто име „Реформи“.

³¹ „Само бугарско „Право“ и српскиот „Србин“ продолжуваат да ја негираат сериозноста на ситуацијата во Македонија или да го уверуваат светот дека движењето е веќе задушено“ – пишувааше во весникот „Прпорец“ од 25 октомври 1902 г.

и се наметнуваше од добро разбраните интереси на македонското ослободително дело и од општите интереси на нацијата. Зашто, само тоа би можело да ги направи неактуелни политичките и моралните позиции на бугарската влада пред европскиот свет и пред европското општествено мислење. Оттука, во очите на водачите од другата страна на границата, Цумајското востание беше еден делумно успешен атентат врз така разбраната идејна и тактичка база на Внатрешната организација. (Хр. Силјанов).

93. Грофот Ламсдорф во Софија

Како што се знае, во тоа време најзаинтересирани големи сили за Балканот беа Австро-Унгарија и Русија. Секоја дипломатска иницијатива, што се предлагаше од некоја друга европска голема сила, задолжително требаше да најде на одобрување, пред сè, кај Австро-Унгарија и Русија, т.е. кај нивните влади. Австро-унгарската и руската дипломатија во поглед на Балканот имаа свои меѓусебни спогодби, меѓутоа нивните интереси беа дијаметрално спротивни, па и ривалството им беше големо. Со оглед на тоа, и политиката што ја спроведуваа спрема Турција значително се разликуваше според целите и методите.

Во 1902 година власта во Бугарија беше во рацете на двете русофилски партии – Народната, на чело со Ив. Евст. Гешов, и Прогресивно-либералната, на чело со д-р Ст. Данев. Покрај официјалните дипломатски чекори, што од страна на австриската и руската дипломатија беа преземени пред тогашната бугарска влада, за поголемо влијание, на 13 декември 1902 година, во Софија пристигна рускиот министер за надворешни работи, грофот Ламсдорф. Како гостин на Бугарија, заедно со него беше дојден и познатиот поранешен руски дипломатски претставник во Цариград, грофот Игнатиев – еден од подготвувачите и главните виновници за руско-турската војна, што заврши со ослободувањето на Бугарија.

Специјално за грофот Игнатиев беше приреден величествен пречек од страна на целото население, вклучувајќи ги и македонските Бугари.

Грофот Игнатиев беше гостин на Бугарија и на бугарскиот народ, а грофот Ламсдорф на Цар Фердинанд.

На иницијатива на двата македонски комитети и сите легални македонски друштва и корпорации, наредниот ден беше организирана

голема манифестација на која имаше повеќе од 25.000 души само Македонци. Дотогаш Софија немаше видено таква сугестивна манифестација, што траеше до доцна вечерта, а огромна толпа од луѓе, која се движеше по улицата „Царот Ослободител“, сакаше да помине низ средината на кнежевскиот дворец, каде таа вечер беше организирана вечера во чест на грофот Ламсдорф.

Од булеварот „Царот Ослободител“ учесниците ги поминаа надворшните источни порти на дворецот и целиот двор беше преполн исклучиво со Македонци, кои, речиси сите, во рацете држеа факели, а голем број мажи и жени беа облечени во својата македонска национална носија.

Учесниците застапаа пред самата влезна врата на дворското здание и сите околни улици, плоштади и градскиот парк беа исполнети со љубопитни граѓани и граѓанки, учесници на манифестацијата, кои не можеа да најдат место во дворот на дворецот.

Уште претходно определени оратори – Македонци (Ат. Наумов и др.) токму под балконот на дворецот држеа кратки емотивни говори, во кои ја подвлекоа тешката и неподнослива положба на македонските Бугари и го искажаа своето задоволство, што претставникот на Н. В. Рускиот цар и великата ослободителка на Бугарија – Русија, покровителка на сите Словени, доаѓа специјално кај нас за да се запознае поблиску со создадената ситуација, како во Бугарија, така и во Македонија, и со свои очи да ги види болката и страдањата на македонскиот роб. Со еден збор, да ја стави раката на самата рана и да се убеди во исправноста на македонската ослободителна кауза. Се разбира, сите присутни долго ракоплескаа на убавите и емотивни говори и со часови громогласно извикуваа „ура, ура, ура“, „да живее Русија, да живее Н. В. Императорот Николај Втори, да живее грофот Ламсдорф“.

На балконот се појави грофот Ламсдорф и уште во истиот миг учесниците со овации го поздравиле, па тој беше принуден десетина-петнаесет минути да стои и да чека да стивне вревата меѓу многуилјадната публика. Како по специјална нарачка на самиот гроф Ламсдорф, тука во центарот на Софија, пред дворецот беа собрани сите Македонци, без разлика на професија, на идеологија и убедување.

По мало затишје, грофот Ламсдорф го искористи моментот и со громок глас се заблагодари на сите симпатии од страна на бугарскиот народ спрема Русија, изјавувајќи дека сè што видел и разбрал се должело на неговиот господар Н.В. Рускиот Император.

Кај мнозина беше голема зачуденоста кога грофот Ламсдорф кратко, јасно и недвосмислено изјави дека тој не дошол во Софија да прима, тука да дава совети и дека желба на Неговото императорско величество била – на Балканот да има мир и спокојство³².

Се разбира, учесниците автоматски повторно одговорија со долготрајни ракоплескања и со извици ура, ура, а грофот Ламсдорф го напушти балконот и се врати во дворските салони.

Потоа учесниците се разотидоа и секој по свое ги оценуваше, толкуваше и објаснуваше зборовите, тонот и позата на гроф Ламсдорф. Едни останаа со длабоко убедување дека говорот е резултат на големи симпатии, дека бил „тенка и длабока“ дипломатија, дека Русија повторно бдее над бугарското племе итн. Меѓутоа, мнозина од Македонците, оние кои имаа поголемо чувство и беа подалековиди, јасно сфатија дека што и да се случува во иднина во Македонија, најмалку царска Русија ќе застане на страната на Македонците, дека најмалку таа ќе одговори на нивните страдања и мачења и дека таа, иако се смета за најзаинтересирана за Балканот, последна ќе се јави со своја дипломатска поддршка, па дури и по Германија, која е ноторен пријател на Турција. Голем дел од Македонците ја гледаа вистината, грдата вистина, што мнозинството не можеше да ја сфати.

94. Грешки и разочарувања

Долгата и упорна борба меѓу врховистите и централистите за надмоќ во Бугарија и во извесен дел на Македонија беше веќе привршена. Наспроти сите предупредувања и судири, па дури и борби меѓу четите формирани и од едната и од другата страна, врховистите во Бугарија се стекнаа со надмоќ и ја добија битката, настојувајќи во одделни краишта на Македонија да добијат свои следбеници и да регрутираат истомисленици и партизани.

Г. Цумајското востание заврши и секој можеше да види и да се убеди какви добри и какви лоши резултати постигна тоа. По посетата на грофот Ламсдорф, мнозина се подзамислија и барем секој индивидуално донесе свои заклучоци и во согласност со тоа го избра и соодветното поведење во движењето.

³² Во тоа време Русија беше целосно зафатена со Крајниот Исток и се подготвуваше Руско-јапонската војна.

Во прв ред водачите на централистите ја признаа својата грешка. Тие на еден позитивен начин се убедија дека под притисокот на еден голем фактор – каков што беше бугарската држава со своите влади – апсолутно невозможно беше да се спречи или ограничи дејноста на Врховниот комитет, наспроти сите нивни правилни позиции, теории и тактика. Зашто, едноставно, тој беше, така да се каже, десна рака на Военото министерство и на Дворецот.

Откако речиси бесцелно и напразно се потроши толку енергија во агитации и пропаганда против Врховниот комитет и откако се потрошија големи суми од парите земени како откуп за мис Стон, македонските дејци централисти едвај тогаш разбраа дека сè ќе зависи од внатрешноста на Македонија. Односно, дека напредокот на македонското револуционерно движење зависеше од тоа колку воопшто внатре во Македонија населението е поорганизирано, подобро вооружено и подготвено за борба, толку центарот на настаните ќе биде во неа, а не во Бугарија. Иако доцна, централистите сепак се убедија дека тие наместо да дејствуваат во Македонија, каде се посилни и имаат многу приврзаници, изгубија речиси цела година во борба со врховистите, за да го придобијат бугарското општествено мнение и да ги грабнат уздите за управување со Врховниот комитет или, пак, целосно да го отстранат, што едноставно значеше – да ја соборат бугарската влада и да диктираат со Военото министерство и со Дворецот. По таа напорна борба, централистите го свртеа својот поглед исклучиво кон борбите во Македонија.

Врховистите, пак, во голема мера разочарани од своите „успеси“ во Бугарија и во дел од Македонија, заземаа набљудувачка позиција, меѓутоа без да отстапат од својот став, како во поглед на целите, така и во однос на методите на борба во Македонија. Со помош на бугарската армија, тие целеа на вооружена интервенција за ослободување и присоединување на Македонија.

Спротивно на тоа, централистите се бореа преку едно општо и распространето вооружено востание, ако не се успее да се освои целата политичка власт во рацете на локалното население, да предизвикаат интервенција на заинтересираните велики сили.

Меѓу вербалната борба и теориите на двете струи и самата реалност имаше голема разлика. Само неколкумина од двата табора имаа вистинска слика и претстава за борбите, додека останатите членови на ВМРО и нејзините приврзаници и истомисленици, од една страна, и приврзаниците и истомислениците на Врховниот комитет, од друга, не можеа да дадат точна слика и да имаат јасна

претстава за своите барања и претензии и се движеа како обична толпа по општата стихија.

Времето течеше и никој не знаеше какви изненадувања ќе донесе пролетта, што наближуваше, имајќи ги предвид општото расположение и вриежот меѓу македонската емиграција во Бугарија и населението во внатрешноста на Македонија, каде неколку години се водеше непрекината агитација и секаде, според локалните услови, различно се агитираше. На некои места се говореше дека ќе се вмешаат Бугарија, а по неа и Русија, дека великите сили ќе интервенираат согласно Берлинскиот договор и други меѓународни трактати, дека Турција ќе се распадне, зашто и Ерменците, и Арапите, и Албанците се многу незадоволни и дека ќе се кренат на востание и дека ако Македонија не може да се оддели во автономна политичка единица, тогаш најмалку што ќе се случи, ќе биде промена на режимот. Зашто, младотурците, иако малубројни и организирани во комитетот „Обединување и напредок“, се против султанот и на тој начин се претставуваше дека само тој со својата граѓанска, дворска и воена камарила е виновен за ужасната ситуација во Отоманската Империја и оти ако тие се тргнат, тогаш во Македонија и во другите области на империјата сè ќе се поправи.

95. Напорите за вооружување

Притоа положбата на целото население, без разлика на вера и народност, беше многу лоша во политички и економски поглед. Во особено тешка ситуација се наоѓаше селското население. Покрај тоа што беше без доволно земја, тоа страдаше и од локалните феудалци и од разни дерикожи – Албанци и Турци, кои државната власт не само што не ги смируваше, туку напротив, ги поттикнуваше против омразеното за ново бугарско население во Македонија и Одринско. Независно од тоа, останатото градско население – занаетчии, трговци и работници, беше, исто така, многу незадоволно од апсолутизмот во управувањето и редица други аномалии во државата.

Меѓу целото бугарско население веќе се беше создало и всадило едно длабоко убедување дека во Турција сè е лошо и дека треба да востане, да се бори и да се ослободи по примерот на останатите балкански народи – Бугари, Грци и Срби. Таа народна желба стана традиција, зашто се текот на времето се пренесуваше од град во град, од село во село, од колиба во колиба, од уста во уста. Целото

население, без разлика дури на пол и возраст, на убедувања или на класни разлики – мажи, жени, учители, трговци, свештеници, селани, работници и занаетчии – сите како еден гореа од желбата да востанат и да се борат, и беа подготвени да ги дадат сите скапи човечки и материјални жртви во името на еден заветен општонароден идеал – ослободувањето на Македонија.

Националното чувство на Бугарите во Македонија беше многу развиено и толку чисто, што со право од мнозина се сметаше дека во таа духовна сила на народот е изворот за секоја активност и прогрес во Македонија. Тоа беше едната страна на медалот, а, пак, другата – се поставуваше прашањето за организирањето и подготовката за вооружување на народните маси. Тоа прашање беше присутно во размислувањата на многумина, меѓутоа малкумина можеа да имаат јасна претстава за едно идно распространето востание. Тие немаа поим како ќе се крене и раководи востанието, а при евентуален неуспех, какви ќе бидат последиците не само за оние што ќе се борат, туку и за целото останато мирно население.

Во такво расположение среде масите, ако имаше нешто што ќе ги поттикне и охрабри, тоа беа многубројните чети. Мнозина мислеа дека ако останат живи при евентуален неуспех, кај нив ќе најдат поддршка и заштита, барем додека стигнат до границите на Бугарија.

И така, последната парола беше – преку четничкиот институт кон организација, подготовка и вооружување на локалното население во Македонија. Четите не само што придонесоа за побрзото вооружување на населението, зашто секоја новопристигната чета со себе носеше и товари со оружје и боеви резерви, туку истовремено се јавуваа и како инструктори за обучување и подготвување на локалното население, главно селското, кое веќе поседуваше берданки, мартинки, гра, маликери, маузерови и други видови пушки, но мнозинството не знаеше правилно да ракува со нив. Како инструктори, четниците го подготвуваа локалното население да ракува со разновидното оружје и со тоа оспособија кадар, кој активно ќе учествува во веќе подготвуваното востание, што се очекуваше во најскоро време.

96. ЦК на ВМРО и општиот развој на македонското револуционерно движење

Додека во летото 1902 година врховистите почнаа со формирање и испраќање на чети во Македонија, централистите од неопходност по истиот шаблон почнаа да екипираат и испраќаат чети во сите краишта на Македонија, од Осогово до Бистрица и од Рила до Охридското Езеро. Така, Македонија се преполни со чети, кои ги заземаа своите борбени реони и го подготвуваша локалното население.

Во такви околности, меѓутоа во општата ситуација беше дојдено до една значајна промена. Ако пред година-две, повеќето од поактивните македонски револуционери беа на своите места, сега од една или друга причина, од разни откриени афери и мотиви од личен или општ карактер, ги беа напуштиле своите реони и се прибраа во Бугарија. Од друга страна, мнозина од видните раководни луѓе на ВМРО беа или во Бугарија, или по затворите, или, пак, станаа нелегални. Бившиот состав на ЦК на ВМРО (Хр. Матов, П. Тошев, Ив. Х. Николов и д-р Хр. Татарчев) беше во затвор, меѓутоа со амнестија беа ослободени и пристигнаа во Софија.

Членовите на новиот ЦК немаа искуство и не беа толку активни. Тие немаа големи врски со населението, а освен тоа го немаа и неопходниот авторитет. Членовите на ЦК на ВМРО во Солун беа главно учители и трговци, па и едните и другите си ја гледаа, пред сè, својата лична работа и занаетите, а раководењето со Револуционерната организација за нив претставуваше нешто дополнително и имаше второстепено значење. А, пак, централизацијата беше толку голема, што и за најситните работи требаше да се бара одлука за одобрување или неодобрување од ЦК во Солун. Меѓутоа, размерите кои ги имаше добиено ВМРО со дејноста на својот организациски легален и нелегален апарат беа толку големи, што ЦК и да беше составен дури и од лица професионални револуционери, повторно не ќе можеше да одговори на созреаните потреби за агитација, пропаганда, подготовка, организирање и обучување, а камо ли, пак, и да раководи со револуционерните активности во цела Македонија.

Како последица на политичкото вегетирање и пасивност на членовите на ЦК на ВМРО, тој веќе ги беше изгубил нишките во раководењето и ВМРО, фактички, од организација со целосна централизација стана целосно децентрализирана организација, што меѓутоа беше далеку од оној демократски централизам, кој го

посакуваа и за кој се бореа мнозина знајни и незнајни македонски револуционери внатре во Организацијата и во одделните револуционерни окрузи.

Всушност, колку што членовите на ЦК на ВМРО во Солун беа неактивни, толку повеќе кај нив растеше желбата сè да држат во свои раце и таму да се одлучува за сите револуционерни реони. Така, нивното непознавање на локалните услови во одделни реони понекогаш стануваше причина, наместо да се направат некакви корекции, работите да се извртат до непоимливост, со што се нанесуваше штета на револуционерното движење. На многумина тоа можеби ќе им изгледа парадоксално, но тоа беше вистината. Честопати, поради сплет на разни околности, некои личности, без секаква дарба, заслуги или способности, стигнуваа до високи одговорни позиции во Организацијата. Наспроти својата босотија и пакосна улога, амбицирани да бидат на високи позиции и да располагаат со животите и со честа на останатите нивни потчинети во организационен поглед, едноставно се наметнуваа во името на организационата дисциплина, а со тоа го попречуваа и правилниот развој на Организацијата.

Типичен пример за такво несвесно наметнување на високи позиции беа и лицата, кои во тоа време влегуваа во составот на ЦК на ВМРО и кои околу себе имаа прибрано една камарила од случајни луѓе, водени од интерес да искористат некоја егзархиска служба или положба во општеството. Околноста што повидните македонски револуционери, било како бивши членови на ЦК на ВМРО или на окружните и околските револуционерни комитети, било како четници и војводи, беа привремено во Бугарија, уште повеќе го парализираше раководството на ЦК во Солун.

Поради таквите околности, самоиницијативно или групно по околии, сите почнаа да се подготвуваат и да ја засилуваат својата активност, за да може секој да придонесе во развојот на општата револуционерна положба во Македонија која, според сè, наликуваше на предреволуционерна – ако можам така да се изразам со јазикот на револуционерите.

Со тоа не сакам да кажам дека секој дејствуваше на своја рака и според свое видување. Не. Но, при сето тоа, некои реони фактички посебно се грижеа повеќе да го снабдат својот реон со оружје и резерви, отколку да водат сметка за оние реони, што требаше да бидат најдобро вооружени и во кои требаше да дејствуваат поголеми чети и др. Сепак, имаше еден раководен центар, но тој повеќе не беше ЦК, туку Задграничното претставништво со својот штаб

од бивши и актуелни раководители, војводи и четници, без да ги споменувам имињата на повидните војводи, раководители, пунктови началници, четници и курири, кои непрекинато одеа и се враќаа од Македонија.

97. Нашиот спор со ЦК на ВМРО и Ив. Гарванов

Како последица на сите тие недоразбирања и неспособноста на ЦК на ВМРО, ние го сметавме ЦК повеќе како една сопирачка за развојот на општото револуционерно движење и го споредувавме со чир, кој за да се отстрани мораше да се пресеке. Односно, ако од тактички причини беше невозможно да се заобиколат или отстранат членовите на ЦК, тогаш барем беше крајно неопходно да му се оневозможи да има свое седиште во Солун.

Знаејќи ги нашите размислувања за неговата (на ЦК) инертност и неспособност, ЦК на ВМРО, а особено Иван Гарванов, крвно нè презираа и најголема желба им беше по секоја цена да нè отстранат од Солун. И по цена да изумреме во некоја затвореничка ќелија, само и само да не бидеме во градот, каде тој сакаше да биде оставен на мира за да може да ги остварува своите цели како натрапнички водач на едно движење, на кое тој повеќе му беше противник, а сега беше станал негова раководна личност поради случајниот развој на настаните.

За сето време додека Ив. Гарванов нè клеветеше и инсинуирше против нас, било пред Гоце Делчев било пред други свои колеги, ние се одлучивме за молк и трпение, само за да не дадеме повод за некакви лични расправи и кавги. Ниту тој ниту, пак, ние се решававме да преземеме нешто на дело против него или тој против нас. Зашто, Ив. Гарванов ја знаеше нашата конечна одлука, а уште повеќе ставот на Орце П. Јорданов дека за ништо не сака да го види ниту затворскиот праг. Дури и да го повика полицијата, тој беше решен по секоја цена да си го одземе и животот, само за да не се најде затворска ќелија. А ние, пак, не сакавме да се решиме на каков било чекор за да не ја попречиме нашата акција, за која бевме целосно ангажирани и вложивме многу енергија, истрпевме толку проблеми и мачења, без да ги сметаμε потрошените средства.

Цврсто поднесувајќи ги сите горчини и шиканирања од Ив. Гарванов, се тешевме со мислата дека наспроти нашиот погрешен или исправен став околу тактиката на борбата, ние немавме ништо заедничко ниту со ЦК, а уште помалку со населението било во

Солун било во останатиот дел на Македонија. Затоа и не сакавме да влегуваме во конфликти било со ЦК било со Иван Гарванов. Во такви околности, и тој немаше апсолутно никакво право и основа да ни се наметнува, зашто ние не бевме членови на ВМРО, туку посебен и независен револуционерен кружок.

Ако имаше нешто заедничко меѓу нас и ЦК, тоа се должеше само на тоа што работевме во едно исто место – во Солун, па базирајќи се само на таа околност, ЦК можеше сè да ни оспорува и да ни создава пречки и непријатности. Меѓутоа, тој немаше легитимно право да го смета Солун исклучиво за своја база на делување и да бара од нас да го напуштиме. Уште повеќе ако се има предвид дека кај членовите на нашиот кружок сепак имаше по неколку капки жешка бугарска крв, што ние сакавме да ја пролееме во престолнината на Македонија – ако не за слободата на Македонија, која за нас беше сè уште далеку и тешко можеше да се постигне, тогаш барем и ние да го манифестираме нашето негодување и нашата огорченост против неправдите во Отоманската Империја и на еден демонстративен начин да изразиме протест против жестоката тиранија, која тогаш царуваше во Турција, а посебно на македонската земја. Со други зборови, никој не можеше да нè оттргне од нашата желба да умреме како Македонци на родната земја и во престолнината на Македонија, а не да бараме место во револуционерната организација или некакви должности и служби. Меѓутоа, со заграбувањето и присвојувањето на 1.000-та килограми динамит во Дедеагач, самиот ЦК преку Ив. Гарванов направи сè што е можно ние целосно да се ограничиме само на Солун. Зашто, поради немање доволно количество динамит³³, беше апсолутно невозможно да преземеме какви било акции на друго место – во Битола, Велес или во Скопје, како што планиравме, иако имавме подготвени лица од кружокот во Велес, Софија и Пловдив, кои со задоволство сакаа да учествуваат во нашата акција во Македонија.

98. Контактите и односите во кружокот

За првенците на ВМРО не беше веќе тајна дека ние сме посебен кружок, кој има намера да преземе некоја акција од покрупни размери. Некои знаеја дека сме во контакт со ВМРО, други (Солун,

³³ Ив. Гарванов не знаеше и не претпоставуваше дека ние по друг пат се бевме снабдиле со извесно количество динамит и бомби.

Велес) знаеја за нашите лоши односи со ЦК на ВМРО, а мнозина знаеја дека ние сме една група околу Б. Сарафов од кого добивме средства и кој нè „инспирирал“. ЦК и луѓето околу него во Солун нè сметаа за група или за кружок од младинци. Или, како што се изразуваше Ив. Гарванов, за „момченца“, опфатени од некои превратнички учења и теории (социјализам, анархизам), кои без да ги разбираат се мачат да ги применат на македонска почва или да имитираат некои туѓи национал-револуционерни движења, односно руското револуционерно движење. Поради сите тие убедувања, луѓето на ЦК на ВМРО нè третираа како млади авантуристи, кои немаат своја татковина, а, пак, некои други луѓе, кои беа далеку од Претставништвото на ВМРО – во Софија, Кустендил, Пловдив и др. градови во Бугарија, нè сметаа за младински кружок, што парадира со некаков неразбирлив анархизам, ги имитира руските револуционери и нема и не може да има ништо заедничко со реалноста и со објективните услови во Турција, особено во Македонија. Некои, пак, нè сметаа за младинци, кои живеат во Солун за да можат да се шетаат со млади момчиња, со кои имаат љубовни врски и нивните односи да бидат сокриени од најблиските, ама не и за момчиња што можат да вршат каква и да било конспиративна активност од револуционерно значење.

Навистина, во нашиот кружок ама не како членки, туку како истомисленици, ги имавме г-ца Спасена Бојкикева, братучетка на П. Манџуков, г-ца Надежда Начова, нејзина блиска пријателка, Екатерина Измирлиева од Кукуш, учителка во основното училиште во Солун, познаничка на Орце П. Јорданов. Преку тие млади момчиња ние понекогаш ја одржувавме нашата кореспонденција, а понекогаш криевме и некои материјали: бертолетова сол, бомбени гилзи, па дури и динамит и др. Тие беа млади Македонки, ентузијастички, кои покрај роднинските и пријателски врски со некои од нашите другари во Пловдив и Солун, беа блиски и со нас, нè услужуваа и беа за постојана врска меѓу сите другари распрснати во Пловдив, Солун, Велес, Одрин, Софија и на други места. Се разбира, мнозина тогашни дејци, повеќе од фанатизам, отколку од скромност, сметаа дека областа на работа на вистинскиот македонски деец – револуционер е противречно со дружењето со млади моми, кои со својата непорочност и чистота стоеја на прво место меѓу бугарската колонија, сметајќи дека револуционерот задолжително треба да се дружи со шансонирки...! Ние не само што не обрнувавме внимание на сите приказни, што по ќошињата се раскажуваа на сметка на тие моми, туку мнозина од нас се облекуваа многу добро, а тоа уште

повеќе иритираше некои, кои лично или по име нè познаваа. Зашто, според сфаќањата на тогашните дејци, раководители, војводи и четници – да пуштиш брада и да се облечеш во нечисти алишта – беше еден од условите да претставуваш револуционер и емигрант патриот. Средбите и прошетките со млади моми се сметаа за љубовни авантури, задолжително поврзани со идна женидба, а тоа за некои „патриоти“ беше јасен „доказ“ дека ние – штом се шетаме со млади девојчиња – немаме намера да се бориме и да умреме за слободата на Македонија.

П. Манџуков и Спасена Бојкикева беа внуци на Пловдивскиот митрополит Натанаил. Како ученичка, Спасена живееше во самата митрополија кај чичко си, дедо Натанаил. Ние одвреме-навреме одевме во Митрополијата, се разбира, без да се појавуваме пред дедо Натанаил, кој на својот внук П. Манџуков гледаше како на некој еретик, расколник и безбожник и како таков го сметаше за „изгубен“ човек. Собата во која живееше Спасена Бојкикева беше соседна со приемната просторија на Митрополијата. Еден ден, П. Манџуков, јас и Спасена бевме во нејзината соба, каде чувавме неколку бомбени гилзи, фитил, малку динамит и бертолетова сол. Токму тој ден и токму во тоа време, за да го искористи својот престој во Пловдив, кнезот Фердинанд бше дошол да го посети дедо Натанаил како духовен началник. Кнезот и митрополитот беа сами и долго време разговараа, а ние од љубопитство слушавме што и како зборува кнезот. За време на нивниот разговор, кнезот почна да му се жали на митрополитот Натанаил дека мнозина го мразеле, обвинувајќи го за автократство и заврши со зборовите: „Особено, пак, вашите Македонци толку ме замразиле, што сакаат да ме уништат“. Натанаил насмевнато го слушаше кнезот и почна да му зборува дека и да има такви елементи, тие не се опасни, туку се заблудени овци и др.

Тогаш, како и подоцна, мнозина го обвинуваа кнезот Фердинанд дека воспоставува и го зацврстува личниот режим, притоа искусно и лесно елиминирајќи ги политичките партии и македонските организации, кои отворено изјавуваа и тврдеа дека кнезот Фердинанд за свои лични, династички цели шпекулира со Македонија и само ги користи македонските дејци било внатре во Македонија било во Бугарија, каде преку свои емисари и органи, главно Министерството за надворешни работи и Военото министерство, го поддржа расцепот. И меѓу нас честопати се дискутираше за однесувањето на кнезот Фердинанд, а некои дури го лансираа и размислувањето за обид за атентат. Меѓутоа, според мислењето на некои блиски до нас

авторитетни научници, политичари и општественици, каков било обид или убиство, па дури и обична смрт на кнезот ќе значи и многу полоша ситуација. Зашто, престолонаследникот, кнезот Борис, како малолетен, не ќе може да ги исполнува државничките обврски, па тоа ќе му биде доверено на некакво регентство, во кое ќе влезат, пред сè, луѓе на владејачката коалиција – народњаци и прегросести – големи македономрзци, кои подолго време, до полнолетството на кнезот Борис, поради сплетот на околности ќе требаше да ја држат власт во свои раце и да ја следат и спроведуваат својата русофилска политика, што ние ја сметавме за штетна не само за целото бугарско племе во Бугарија, туку и за Македонија.

Реков дека на еден или на друг начин мнозина нè сметаа за луѓе, кои сакаат да се служат со чисто анархистички методи, со фрлање на бомби, со динамит и др. и тоа исклучиво врз претпријатија во кои е вложен западноевропски капитал – железници, кредитни и други трговски претпријатија. Но, мнозина спрема нашата група се однесуваа и со респект, меѓу кои и првите луѓе на тогашното Претставништво на ВМРО на чело со Гоце Делчев, со кого одвреме-навреме се среќававме и водевме разговори. Тој целосно го беше прифатил и го поддржуваше и одобруваше тој вид акции, зашто воопшто беше против едно избрзано општо востание, кое во тогашната општоевропска и општобалканска ситуација не само што немаше да даде некои позитивни резултати, туку, напротив, уште повеќе ќе ја дезорганизира ВМРО, без дури да се предизвика каква и да е интервенција од страна на Великите сили. Но истовремено, со својот јасен поглед врз состојбите, Гоце Делчев беше доволно предвидлив да сфати дека не треба ниту да се остане пасивен, т.е. да се работи само на организирањето и вооружувањето на населението, туку треба систематски да се преземаат редица акции, со кои, без да се објавува дури какво и да е востание, турската власт ќе се држи во неизвесност, ќе се истоштува и ќе ѝ се предизвикуваат материјални загуби. Сето тоа, пак, не можеше да не влијае како врз внатрешната, така и врз надворешната политика, која се наоѓаше под притисок на некои од големите држави и нивна заинтересираност за своите блиски и далечни интереси, воопшто во Турција и особено на Балканот. А, една од целите на борбата беше да се заплаши ангажираниот европски капитал во Македонија и Одринско, со преземање редица акции против железничките патни линии, мостови, кредитни и трговски институции. Тоа веќе не беше размислување и сфаќање само на Гоце Делчев, туку речиси на сите претставници и толкувачи на желбите и аспирациите на ВМРО, па весникот „Право“, кој

важеше за орган на ВМРО, во неколку броја пишуваше за таквиот вид акции³⁴.

Ѓорче Петров, исто така, целосно ја сфаќаше ситуацијата, но и тој како поодалечен од ЦК не можеше да реагира како што се очекуваше.

„Гоце Делчев остана на своето размислување против востанието, но не презеде чекори за да се спротивстави – тој постојано беше многу мек. Пере Тошев не одговори. Исто така, и Борис Сарафов се подготвуваше да заmine. Претпоставувавме дека ќе повлијаеме кога ќе се распрснеме таму по разни краишта. Ситуацијата беше многу сериозна и заострена. Ние препорачувавме да се промени тактиката на дејствување на четите и на терористичките елементи во градовите: од пасивно и чисто подготвително однесување да се премине кон една поголема активност и да се почне со активни дејства, што ќе бидат блиски до востание, за да се подготват и искалат повеќе активисти за вистинското востание. Дотогаш Организацијата им беше забранила на четите да извршуваат акции, што можат да ги изложат локалните организации на катастрофи.

Таквиот дух на активности доминираше и водеше кон инертност, на што само се надоврзуваше нерешителноста и пасивноста на легалните сили во градовите. Организацијата се беше ограничила само на внатрешна организациона дејност. Против Турците не се забележуваа речиси никакви потфати и иницијативи“³⁵.

„Градските активни елементи, на кои божем најмногу се сметаше за време на востанието, не беа проверени и калени во никаква борба против Турците. Зашто по градовите дејствуваа строго тајно: ни сенка од иницијатива, туку само максимална претпазливост. Воопшто, духот и тактиката беа ропски“.

„Тргнувајќи од тие причини и ако веќе ситуацијата во земјата толку се заострила, јас настојував повеќе да им ги одврземе рацете на четите и на градските раководители и да почнат со делумни акции, со што четниците и останатите ќе ги подготвуваме за пушка, за бестрашност и ќе стекнат искуство за напади и офанзива. Ако таквата тактика на четничка активност се развиеше, според мое убедување, целата земја ќе ја претставуваше како да е во перманентно востание, без тоа да биде и формално објавено. Така, можевме

³⁴ Види в. „Право“ од 1902 г., Софија.

³⁵ Види „Спомени“ на Ѓорче Петров, издание на Македонскиот научен институт „Материјали за историјата на Македонското ослободително движење“, книга VIII, Софија 1927 г.

неколку години да ја тормозиме земјата без да може Турција да каже дека има отворено востание. Ако на четите им беше дозволено да ги прогонуваат турските разбојнички чети и да ги казнуваат полициските, а на селаните да се справуваат со овчарите и разни други арнаутишта, кои ги напаѓаа по чифлиците, ние одеднаш ќе имавме толку афери, што ќе го предизвикавме вниманието на целото општествено мнение во Турција. А, ние се плашевме: „Никако да не дојде до некоја афера“. За мене таквата борба не беше помалку важна од едно прокламирано востание, зашто таа може долго време да трае. Со тие аргументи, имено, ги убедив другарите дека на тој начин по природен пат ќе се забрза востанието, дека ќе се дојде до големата борба, што ќе го означеше и крајот. Тој став јас постојано го поддржував, нагласувајќи дека востанието е лошо средство на Организацијата, но само додека тоа е идеал кон кој се стремиме. Бев убеден дека ако тоа стане „реалност“, веднаш по востанието ќе дојде до разочарување. И навистина тоа се случи...“.

„Широката маса беше сосема неподготвена да излезе гради в гради против Турците: не беше подготвена за судири од таков вид, за да може отворено да ги презема“.

„... Делчев на средбите со Иван Гарванов се беше разочарал и од солунските дејци. Тргна со силна желба да се види со Груев и да размени мислења со него. Тој бил со Даме 2-3 дена. Даме со тоа успеа само да му нанесе последен удар на разочарување, како што се беше исповедал подоцна во Серско пред Пере и Јаворов³⁶.

99. Снабдување со нов динамит и средства

Уште со паѓањето на 1.000-те килограми наш динамит во рацете на Иван Гарванов, сфативме дека што и да преземеме, размерите на нашата акција во Македонија ќе бидат ограничени. Но, и покрај сè, настојувавме да се снабдиме со доволно количество динамит, барем за во Солун.

Во 1902 година, според барањата на раководните лица во постојните македонски организации и групи, како на пример, Б. Сарафов, Ѓорче Петров, Гоце Делчев и други, од странство почна да се набавува „милинит“, спакуван во пакети од по еден килограм и завиткани во бела пергаментна хартија, а одозгора завиткани повторно со обична амбалажна црвена хартија. Милинитот се

³⁶ Повторно таму – Од Спомените на Ѓ. Петров, стр. 162 и 163.

добиваше во нови сандаци за петрол, чија тежина беше иста со тежината на две лимени кутии полни со петрол (газија), какви што обично се ставаа во еден сандак. Се гледаше дека тоа беше направено за да може „стоката“ полесно да помине преку соодветните царини, со амбалажа дека се испраќа божем петрол. Меѓутоа, сепак компетентните лица од Министерството за финансии, а преку нив и Министерството за внатрешни во Бугарија дознаа дека македонските дејци, преку други поставени лица (Н. Туфекчиев) набавуваа и пренесуваа со воз „милинит“, а според законот и воено-административните правилници и наредби, експлозивни материјали не смееја да се пренесуваат со вагони и возови, во кои има друга стока и најважно – патници. По тој повод, министерот за внатрешни работи Ал. Људсканов беше наредил строго да се внимава и да не се дозволува превезување на динамит со патнички возови. Меѓутоа, меѓу Цариброд и Софија, меѓу Лом, Русе и Софија, а посебно меѓу Софија и Радомир почна да се пренесува динамит како патнички багаж. Затоа, Ал. Људсканов јавно изјави дека „ако Б. Сарафов и Гоце Делчев се македонски дејци, јас сум министер – одговорно лице, и ако по возовите или некои населени места се случи некаква несреќа, јас ќе бидам одговорен, а не македонските дејци“. Сепак, со коли, со возови и под изговор дека е багаж или друга стока, милинит се превезуваше и разнесуваше кон пограничните места.

Ние решивме да набавиме едно поголемо количество (200-250 кг) милинит и преку Ќустендил – Руен, што може побргу да го префрлиме во Македонија. Го купивме милинитот, го спакувавме како што треба и на делови го пренесовме во Ќустендил од каде јас требаше да со погрижам за негово испраќање во Кочани. Паричните средства со кои располагаме постојано се намалуваа поради наметнатите трошоци во Солун, Пловдив, Софија и Ќустендил, а посебно по пренесувањето и криењето на милинитот, што чинеше двапати повеќе од неговата вредност. Според груби пресметки, едвај можевме да издржиме уште два-три месеци, а од тоа зависеше и моментот за реализирање на акцијата во Солун, без разлика до каде сме со нејзините подготовки.

Од друга страна, Борис Сарафов беше во странство. Според наши сознанија, токму во тоа време и тој не располагаше со доволно пари. Дури есента Б. Сарафов ни се обрати и од Д. Мечев побара 25 наполеони, што требаше телеграфски да ги испрати во Париз, во хотелот „Лувр“. Наспроти колебањето на Д. Мечев, откако подетално размисливме дојдовме до заклучок дека можеби Б. Са-

рафов привремено останал сосема без средства и од нас ја бара посочената сума, знаејќи дека ние уште истиот момент можеме да му ја испратиме. Б. Сарафов во своето писмо нè уверуваше дека откако ќе се врати во Софија, сумата ќе ни ја врати двојно.

Д. Мечев и јас тргнавме кон поштата и стигнавме до влезната врата, но Мечев – под еден или друг изговор – на два-три пати се врати назад повторно „да размисли“, зашто сметаше дека парите ако еднаш излезат од неговиот кемер (тој таму ги криеше парите на кружокот), немаше да бидат вратени и ќе требаше да се сметаат за потрошени или, со други зборови кажано, загубени за нас. По долго колебање, тој се реши и влеговме во телеграфско-поштенската станица, ја предадовме сумата и земавме расписка, по што го напуштивме шалтерот. Мечев цел час ја држеше расписката и гледаше во неа, офкајќи по „изгубените“ пари, што во тоа време ние беа неопходни за активностите на кружокот.

Соочени со недостиг од парични средства му се обравивме на Гоце Делчев, соопштувајќи му дека можеби многу бргу ќе останеме без пари.

По неколку дена Делчев ни соопшти дека Претставништвото на ВМРО ќе може да ни помогне со една поголема сума, а ние да не брзаме со акцијата што ја подготвувавме. Преку Туше Делииванов и Димитар Стефанов добивме 250 турски лири, но пред Задграничното претставништво преземавме обврска дека со акцијата ќе почекаме најмногу осум месеци, бидејќи ВМРО сакала преку Солун да внесе поголемо количество пушки од Грција, што биле неопходни за некои револуционерни реони. Тоа се знаеше и од Централниот комитет и од нашите другари во Солун. Тие 250 турски лири му ги дадовме на Д. Мечев. Како што реков и погоре, тој со својата разумност беше најсоодветното лице за благајник.

100. Со Димитар Мечев во Софија

Со својата штедливост, Димитар Мечев стана пословичен меѓу нас. Кога ќе забележеше дека некој од нас троши повеќе од вообичено, било за храна, за престојувалиштето, за облека или за нешто друго, тој со часови не можеше да се смири и се јадосуваше, што бездруго му се одразуваше врз и онака истрошените од долги страдања и измачувања нерви. Тој самиот (Мечев) живееше многу скромно и ги штедеше народните пари. Тоа не го правеше намерно,

туку зашто така беше навикнат да прави уште од детството. Уште в зори секое утро излегуваше од собата и обично одеше во една ерменска кафеана во близина на џамијата, нарачуваше кафе и по час-два седеше таму. Потоа одеше да заврши некои секојдневни тековни обврски и навраќаше во една мала гостилница, каде за јадење не трошеше повеќе од 40-50 стотинки, и повторно се враќаше дома за да продолжи со работата. Си легнуваше многу рано, зашто стануваше во пет часот наутро. Излегуваше рано за да се напие чај или кафе, зашто без тоа не можеше да се смири и да го почне денот. Не дозволуваше во собата да си правиме кафе или чај, зашто во неа постојано имаше динамит или други леснозапаливи материјали, а не оставаше ни да се пуши. Инаку, заради економичност, тој би си ставил шпиртник и самиот би си правел чај или кафе.

Во тој поглед, беше премногу строг и педантен, но тоа се должеше на неговиот карактер – постојано да се приспособува и на најлошото, што би можело да се случи во даден момент. Беше голем песимист, честопати намуртен и никогаш не се веселеше, па дури кај него и ретко можеше да се забележе насмевка.

Навидум, Мечев изгледаше многу суров човек, меѓутоа имаше чувствителна душа. Страдаше од неволјите на своите другари и постојано беше подготвен да го оддели и последниот залак од уста за да го даде на друг. Органски не поднесуваше алкохол и пред себе не можеше да трпи пијан човек. Не сакаше несериозни луѓе, а особено оние кои со својата избрзаност и лекомисленост сакаа да се претстават како големи дејци. Од друга страна, го почитуваше секој сериозен човек и спрема него се однесуваше со голем респект. Никако не можеше да поднесе лекомисленици, па дури не можеше да го трпи ни нивното присуство. Честопати, не можејќи да издржи нечија лекомисленост, стануваше и без ниту збор да каже го напушташе друштвото. Иако беше со прогимназиско образование, поради својата внимателност и моќта за забележување во контактите со пообразованите, Мечев доминираше со својот светоглед и имаше вистински критериуми за расудување и оценување. Тој имаше свои лични, индивидуални сфаќања за сите прашања, што ги наметнуваше животот. Беше одличен математичар. Имаше силна меморија и на памет и многу брзо правеше такви аритметички операции, што сите ги зачудуваше. За сметањето не му требаше ниту молив, ниту хартија.

Не само што беше добар математичар, туку имаше и исклучително здрав резон, иако немаше соодветна подготовка. Од дете

останал сирак и уште од најмала возраст бил принуден сам да се грижи за себе³⁷.

Според начинот на живеење, Мечев беше вистински спартанец. Постојано беше осамен, а според погледот и изгледот воопшто, личеше на мрачен скептик, кој едвај ли не беше подготвен да го негира и самиот живот и како да располагаше со сили да се бори со целиот свет.

Како негов другар и во постојани контакти, имав можност поблиску да го запознаам. Во текот на годината, Мечев може два-трипати да се види во добро расположение, кога сосема тивко и монотонно почнуваше да потпевнува една народна песна: „Многу сум мале, многу страдал и за тебе, мале, многу сум размислувал“ итн., песна што тој ја пееше многу меланхолично. Секогаш кога ќе запееше, јас до солзи се трогнував. Со својата песна тој повеќе се обвинуваше себе си, отколку некој друг, зашто во неа не мислеше на мајка си, туку на својата родина – Македонија – единствената негова миленичка за која живееше и страдаше и на која сакаше, преку својата саможртва, подостојно да ѝ ја изрази својата љубов.

Како што реков и погоре, Мечев, јас и Д. Мисканов живеевме во една мала соба. Мечев си легнуваше рано, јас останував да читам весници или списанија, а Мисканов се враќаше доцна од работа во продавницата, во која работеше. Кога Мисканов влегуваше во собата, Мечев постојано беше легнат, но Мисканов велеше „добровечер“. Мечев, иако буден, не одговараше и се правеше дека е заспан, но ние знаевме дека тој лесно спие и дека во моментот е буден. Како јас, така и Мисканов се мачевме да го предизвикаме, честопати со банални приказни, само за да се вклучи во разговорот со нас, но попусто. Зашто, Мечев не можеше да трпи баналности. Понекогаш не можејќи да истрпи несериозни работи, тој нè замолуваше да престанеме и во негово присуство да не се мајтапиме, изразувајќи ја својата „збунетост“ од нашата „лекомисленост“. На тоа Мисканов му возвраќаше: „Ние не сме аскети како тебе – роб само на својата идеја, зашто јас цел ден сум работел на нозе во продавницата и сега имам потреба од малку разговор и шеги“. Мисканов тоа го правеше со единствена цел, да може да го вовлече Мечев во разговор, зашто многу го сакаше и едноставно имаше желба пред да си легне, да размени по некој збор со него. Но, напразно. Тоа многу го измачуваше

³⁷ Велешани ми раскажуваа дека мајката на Мечев, иако необразувана жена, со својот карактер, разум и волја била бележита жена.

Мисканов, кој во својата милост спрема Мечев стигнуваше дотаму, што постојано го нервираше. Така поминуваа деновите, а Мечев немаше никакво трпение и постојано живееше скриено и нервозно, во исчекување на моментот кога ќе можеше да го исполни својот долг спрема татковината.

101. Ќустендил – граница – Кочани

Откако се уверивме дека 1.000-та килограми динамит за нас се конечно изгубени, јас заминав за Ќустендил, каде добро ги познавав локалните услови, како и мнозина од луѓето, кои ѝ беа на располагање на ВМРО. Од Ќустендил отидов во Сажденик, селото во кое беше складиран динамитот, што го купивме. Селото Сажденик и месноста „Веселиновите колиби“ се во подножјето на врвот Руен. Таму во разни места, во приспособени колиби распрснати по околината, имаше неколку складишта со оружје: пушки, патрони, бомби, динамит – наменети за внатрешноста на Македонија. И јас го најдов местото, каде динамитот требаше да се чува сè додека не воспоставиме врска со Кочани и не се договори начинот и времето кога, како и преку кого ќе се испрати во Кочани, а од таму преку Велес за Солун, за да може нашата група да располага со него и да го употреби за своите цели.

Во 1902/1903 година Тодор Александров беше назначен за учител во Кочани, а истовремено и за раководител на околинскиот револуционерен комитет. Јас уште за време на мојот привремен престој во родното Кратово стапив во поблиски односи со Т. Александрови честопати, порази поводите, отворено и недвосмислено се произнесов против некои постојни појави, како воопшто во ВМРО, така и во работата на ЦК на ВМРО. Така што за мене најлесно беше да стапам во отворени и лични контакти со Тодор Александров и преку него, како раководител во кочанско, фактички да го организирам пренесувањето на динамитот. Од с. Сажденик неколку пати ја поминав границата со некои чети, што заминуваа за внатрешноста на Македонија: штипската, кратовската и кочанската. Границата прво ја поминав со четата на Андон Ќосето, која одеше за гевгелиско. Четата престојуваше неколку дена во маалото Сарафци на с. Саса, зашто според тврдењата на селските раководни тела, по патот по кој таа требеше да помине, на две-три места имало натрупано војска и жандармерија. Во тоа време се запознав и многу се зближив

со куририте, а посебно со Геро, кого го испратив со едно мало писмо напишано со посебна шифра (не со таа на Организацијата), давајќи му го на мало парче хартија и клучот за неа. Тоа го сторив за да не мора повторно да се враќа назад за да му го дадам клучот. Штом Геро го зема писмото и посебното хартииче, тој веднаш сфати дека тоа е клучот со кој може да се прочита писмото. Веднаш внимателно го сокри книжулето со клучот за да не може да се пронајде и при детален претрес, а писмото го зеде в раце за да го однесе во Кочани и да му го предаде лично на Т. Александров. Кога Геро го сокри клучот на шифрата, тој негов гест ме зачуди. Почнав да му се восхитувам не неговата снаодливост и претпазливост, а тој спокојно ми одговори дека долгогодишната работа и искуството го научиле на такви, навидум, ситни работи да обрнува поголемо внимание, зашто честопати од небрежност доаѓало до лоши последици. Бидејќи при влегувањето и излегувањето од градот, мажите, жените и децата биле строго претресувани заедно со багажот или со товарот на добитокот, што го носеле за продавање – сено и дрва – или, пак, го купиле – жито, пченка, сол, ориз и др.

Така, стапив во врска со Тодор Александров. До враќањето на Геро од „пазарувањето“, останав во с. Саса. Немаше потреба да го убедувам Т. Александров дека мојот престој во с. Саса и покрај границата е поврзано со акцијата, што ја подготвувавме, и немаше потреба да го убедувам дека за префрлувањето на динамитот не треба да знаат неговите колеги или, пак, членовите на ЦК. Т. Александров уште порано знаеше за нашите односи со ВМРО. По враќањето на Геро сè беше средено. Динамитот требаше да се испрати за Кочани на делови од по 20-30 килограми, сокриен во сено, а од таму Тодор Органциев требаше во вреќи со ориз да го препрати во Велес. Од с. Саса во Кочани можеше да се внесува само сено, а од Кочани освен ориз, друго ништо не можеше да се изнесе, без да го привлече вниманието на некои пољубопитни луѓе. Од Солун беше договорено Тодор Органциев да замине за Велес, а од таму за Кочани, се разбира, откако ќе добиеше писмо од Тодор Александров дека еден дел од целото количество е веќе пристигнат во Кочани и дека се наоѓа под негова заштита. Бидејќи веќе беше излишно да се задржувам во с. Саса, се вратив назад во Сажденик, каде беше сокриен динамитот. Таму се задржав повеќе од 25-30 дена. За тоа време на делови го испратив динамитот преку границата и Геро го складираше во с. Саса. Откако во Кочани беше испратена првата пратка, сакав лично од Т. Александров да дознаам дали тој го добил динамитот, а

уште повеќе дали е предаден неоштетен, односно да не бил случајно намокрен или искршен на парчиња. Со курирот Геро се договоривме првиот ден по четвртокот – пазарен ден во Кочани, откако ќе се врати во родното село Саса, уште вечерта да ја помине границата и утредента, во петок, да дојде кај мене на договорено место во шумата (на бугарска територија) до самата гранична линија, каде имаше една овчарска колиба. Јас повеќето време во таа колиба заедно со една група млади момчиња и моми (овчари и козари), кои десетина дена беа во гората со 1.000-1.500 глави овци и кози, бидејќи токму во тоа време и на бугарска и на турска територија по селата требаше да поминат пребројувачи на ситен добиток (бегликчи). Некои од селаните во селата Саса и Сажденик (повеќето во роднински или во пријателски врски) ги групираа своите овци, кози, јагниња и јариња, доверувајќи им ги на неколкумина овчари и овчарки, кои чекаа момент ако пребројувачите се појават во Сажденик – на бугарска територија – да ги префрлат стадата, божем пасејќи ги, во селото Саса и обратно.

Заедничкиот интерес на жителите на двете села ги принудил меѓусебно да си помагаат и да си пружаат засолништа, наспроти пограничните караули и стражи. Нивната заедничка солидарност во одговорноста при ризици ги тераше да не обрнуваат големо внимание на пограничната линија, на стражите итн. Лично тие не се криеја од пограничните стражи, туку од пребројувачите, бегликчи, само за да го намалат својот данок, зашто и без тоа двете села имаа малку обработлива земја и населението со голем труд едвај успеаше да се прехрани во текот на годината. Саса и Сажденик како погранични села, едното на бугарска, а другото на турска територија, и онака имаа многу незгоди и проблеми, а, пак, со преминувањето на четите дополнително ризикуваа да настрадаат. Тие ја имаа само таа предност, што барем еден дел од ситниот добиток можеа да го сокријат на тој начин и да водат каква-таква економија.

102. Овчарска дружина

Во шумата кај с. Сажденик престојувал околу 15 дена. Преку ден излегувал од колибата и шетал низ гората, посетувајќи некои од овчарите и овчарките со кои веќе добро се познавал, па тие сите кон мене се однесуваа со доверба, зашто знаеја дека сум некој „комита“, кого ништо друго не го интересира, освен да пречекува и да испраќа

некои од куририте, кои доаѓаа од турското с. Саса. За сето време се хранев со овчарите, па дури и спиев кај нив во колибата. Преку ноќ сите овци, кози и јагниња се прибираа на едно место, на една полјана оградена со трње и гранки од дрвја. Неколкупати ноќно време слушнавме врева во оградата, каде беа овците и козите. Според нивните гласови и раздвиженоста, овчарите и овчарките уште истиот миг знаеја дека некој волк, кој бесшумно си приближил до стадото, грабнува некоја овца или коза и дека со пленот брзо ќе избега низ шумските грмушки. За да се намали опасноста од таквата напаст, во колибата речиси цела ноќ гореше оган, што го одржуваа овчарите и овчарките. Тие со ред дежураа и одвреме-навреме ставаа или ги подредуваа дрвата во огнот. Но, и тоа не помогна. Се договоривме по двајца од овчарите со пушки да стојат околу колибата и штом забележат некој волк да се доближува до стадото, да пукнат колку да го избркаат.

Секоја вечер откако ќе се приберевме во колибата и заедно ќе вечеравме, почнуваа игри. Игри со прстен или со разни трикови, песни, а честопати излегувавме и надвор од колибата, не толку за да вдишеме свеж воздух, колку да се изнаиграме. Овчарите и овчарките многу се радуваа кога и јас се фаќав на орото, зашто слатко ми се смееја, бидејќи не знаев да играм. Со смеа и веселба поминувавме добар дел од ноќта, а потоа се прибиравме да спиеме во заедничката колиба. Повеќето од овчарите и овчарките беа во роднински врски. Но, сепак, не отсутуваше и... љубов! Кој со која овчарка ќе игра, кој каде ќе седи, кој до која ќе спие – сетоа тоа како по некое непишано, па ако сакате и по правило беше точно определено. А, ако некој овчар или овчарка си земеше малку слобода, макар и строго во рамките на нивните односи и разбирања, сите без исклучок заземаа страна, негодуваа и го изразуваа своето незадоволство. Настанот со денови се коментираше.

Меѓу овчарките имаше една млада, 15-16 годишна мома, по име Рајна. Таа имаше многу правилни црти, бело, бистро и мазно заоблено лице, црвени како божур усни, а црни како јаглен очи, веѓи и коса. Кај сите предизвикуваше посебно внимание и, така да се каже, беше цел на овчарската дружина. Сите се загледуваа во неа, било за време на орото било кога се починуваше во колибата или додека се играше или разговаше.

Животот и односите меѓу овчарите и овчарките беа толку идилични, што јас уште долго време потоа не можев да сретнам таква идила. Меѓу нив доминираа едноставноста во односите, наивноста во

зборувањето и меѓусебното обраќање, во услугите ... Сето тоа беше толку скромно, толку природно, толку идилично, што ми остави исклучително голем впечаток.

Животот и во луксузните салони и на обичните балови и собири, како и во таа овчарска задруга среде шумата е еден и ист, само што неговиот надворешен изглед има свои форми и значење. Чувството на луѓето за убавото, за нежност и за префинетост на секое место и во секое време различно се изразува, само што тука, во колибата, и во таа осамена гора сè се случуваше на несекојдневен начин – совршено природен и идиличен. Овчарката ја воспева силата и цврстината на мажот, а овчарот – гиздавоста, уредноста, грижливоста и пргавоста на жената.

За сето време се мачев во приказните, во песните и разговорите да наликувам на овчарите, но со моите навики, без да сакам, сепак, се истакнував пред нив, па неколкупати станав предмет на озборување и благи укори. На пример, јас во среда и во петок не постев и кога овчарите и овчарките ќе ме видеа дека во тие денови јадам сирење и пијам млеко, се чудеа и не ме сметаа за христијанин и Бугарин. И покрај многубројните аргументи, што им ги наведов, сепак со ништо не успеав да ги убедам дека не е грев ако се јаде сирење, месо или млеко во среда и во петок. За некои прашања од секојдневниот живот тие имаа такви сфаќања, што апсолутно со ништо не можеа да се сменат. Патријархалниот идиличен живот има и свои негативни страни. Колку што е мил, привлечен и лесен, толку повеќе тој е обременет со низа предрасуди, кои како во животот така и во работата на луѓето, даваа неблагоприятни резултати. Најжално е што сите тие млади овчари и овчарки беа неписмени. Во селото Сажденик немаше никакво училиште, а повеќето од нив во текот на својот живот едвај два-трипати беа виделе црква. Едно од овчарчињата, за разлика од останатите, не знаеше и немаше претстава дури ни што е црква, зашто од своето раѓање, па дотогаш, значи цели 15-16 години не било на пазар во Ќустендил, каде можело да види црква.

103. Курирот Геро од с. Саса

Во гората крај селата Сажденик и Саса нојките поминуваа побрзо отколку деновите. Секој ден очекував да добијам известување за испратениот динамит во Кочани. Речиси при секое испраќање или

добивање на некоја пратка, ми се соопштуваше за испораката, па бев спокоен. Еднаш во определеното време Геро не дојде да ме информира. Се тешев со помислата дека можеби бил зафатен или уморен и го чекав наредниот ден. Тој и тогаш не дојде. Тоа ме вознемири и утредента пред зајдисонце се упатив кон с. Саса. Ја поминав граничната линија и почнав да се симнувам по една полјана. Селото беше далеку околу два-три километри. Една група воловарчиња тераа стадо говеда кон селото за да се приберат пред да се стемни. Уште од далеку им дадов знак и едно од нив трчајќи дојде до мене. Откако го прашав како се вика и чиј син е, го прашав и тоа дали протугерот Геро е во селото. Воловарчето ми рече дека го виделе изутрината кога минувале со говедата покрај неговата кука. Се уверив дека Геро е во селото и уште повеќе се изнервирав, што тој од небрежност не дојде кај мене. На воловарчето му порачав да оди кај него и да му соопшти дека ќе го чекам горе, на падината кај граничната линија, и задолжително да дојде за да се видиме. Воловарчето повторно трчајќи се отиде и се изгуби во темнината. Јас, пак, седнав на полјаната и со нетрпение го чекав Герота за да се објасниме. Чекав час, два, три, но Геро не дојде. Секакви мисли ми минаа низ глава и со ништо не можев да си објаснам зошто Геро не доаѓа. Решив да го чекам до полноќ. Ама, речиси на самиот врв Руен во текот на јануари е толку студено, што едвај можеше да се седи на отворено. Околу полноќ почна да дува студен ветер, па не можеше ни да се стои, ни да се седне. Беше многу темно. Месечината сè уште не беше се појавила. Чекав барем таа да се појави за да можам полесно да се движам низ гората. Јасно ми беше дека до изутрината не можеше таму да се седи. Ако, пак, останев, ќе требаше да измрзнам од студ. Решив да се вратам назад. Тргнав кон граничната линија и благодарение на месечината и на снегот ја поминав, меѓутоа веднаш навлегов во шумата и низ неа едвај се движев. Одвреме-навреме ги слушав гласовите на лисиците, чие ехо од спротивните сртови наликуваше на кучешко лаење. Лисиците го потврдуваа своето присуство, ама волците не го правеа тоа и по едно време се исплашив да не ме нападнат. За да се охрабрам, го ивадив револверот и го држев со едната рака, а со другата се потпирав на еден стап и лека-полека се симнував удоу. Пред очи како постојано да ми излегуваа волци. Си велев, ако е еден, ќе испукам куршум или два и без да го убијам, барем ќе го избркам, ама што ќе правам ако е глутница? И така исплашен и треперејќи сè повеќе и повеќе се симнував надолу без да одржувам некој правец и едвај час-два пред

зори стигнав до реката. За тоа време имаше толку магла, што не можев да ја видам колибата во која ноќевав толку време. Но, откако ја најдов планинската рекичка, можев да се ориентирам и стигнав до неа. Кога речиси замрзнат влегов во колибата, покрај огнот седеа еден овчар и една овчарка и тивко разговараа, а сите други спиеја. Овчарчето веднаш ми го отстапи местото, донесе дрва и го разгоре огнот. Ме прашаа од каде доаѓам. Им одговорив дека идам од гората. Обајцата ме погледнаа и повторно почнаа весело да се смеат.

По малку се разбудија сите овчари и овчарки, брзо си ги собраа торбите и излегоа од колибата, потерувајќи ги стадата. Максимално исцрпен, неосетно заспа. И додека сонував не бев спокоен. Му се лутев на Герота заради неговата неодговорност и неисполнителност. Се разбудив дури попладнето, аме не излегував од колибата. Низ вратата го забележав Герота и се правев дека не го гледам. Тој влезе внатре, ме поздрави со добар ден и со сериозен тон почна да ме прашува – зошто претходната вечер сум бил на граничната линија и како сум се вратил назад низ гората.

– Штом ти не дојде на време кај мене, требаше јас да дојдам кај тебе, Геро.

– Добро! Но, како се реши да патуваш низ гората ноќно време, и тоа во јануари? Тоа е многу опасно, особено од волци – рече Геро.

– И јас не знам како сум се вратил. Тука стигнав едвај в зори.

– Јас, пак, додека се симнував низ гората гледав по грмушките да не најдам некое закачено палто или некоја друга облека. Уште ми е чудно како си тргнал низ шумата по вакво лошо време и тоа без пушка!

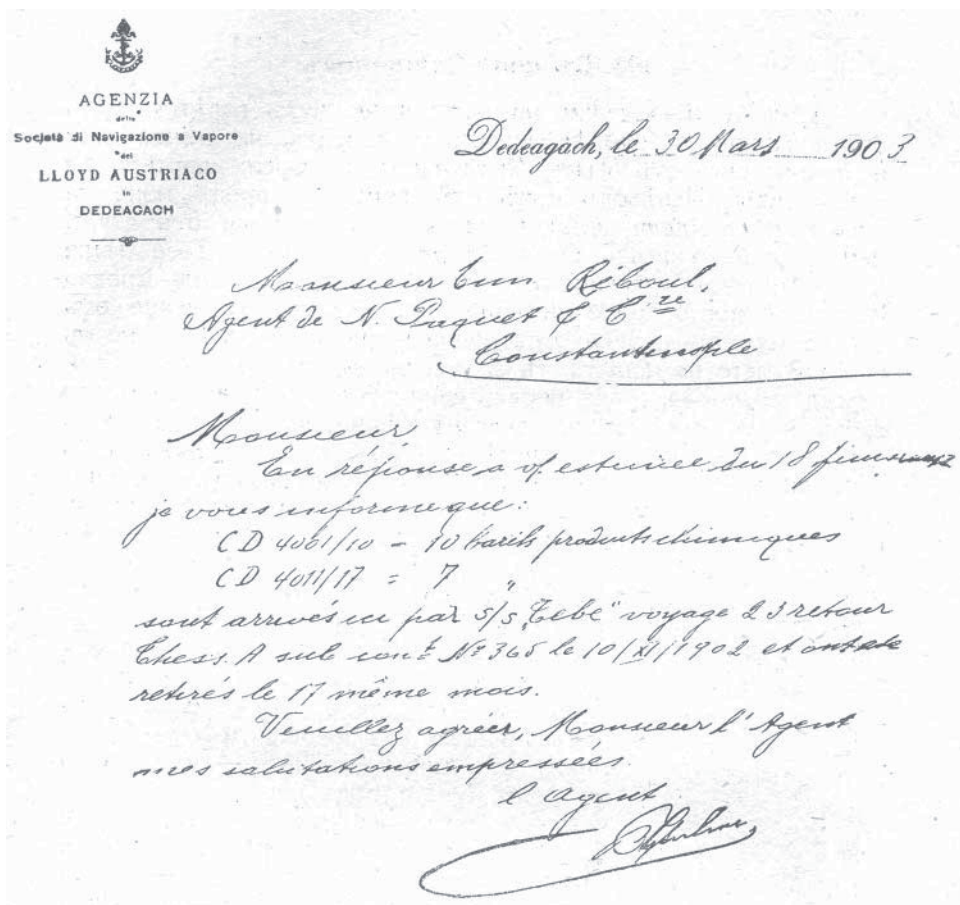
– Но ти, Геро, зошто не дојде прексиноќа?

– Не можев да дојдам, зашто кога се вратив од пазарот, во селото најдов група стражари, кои како протугер во селото, ме задржаа за да им најдам сместување, да им обезбедам јадење и др. Дури рано утринава со отидоа, заминаа за Винаца, па можев да дојдам наваму.

Дури тогаш разбрав зошто Геро не дошол кај мене и веќе наместо него, се обвинував себе си, зашто бев толку нестрплив и се изложив на опасност среде гората да бидам раскинат од волци.

Геро ми донесе добри вести – динамитот се пренесува и се складира во Кочани. Се успокоив и ако еден ден претходно со гнев и жестина го споменував името на Геро, сега не знаев како да му се заблагодарам на услугата. Уште истиот ден Геро си тргна назад, а јас повторно останав во колибата – за да чекам. Овчарчињата и овчарките требаше да си заминат со стадата, зашто бегликчиите

„веќе си заминале“. Сите беа радосни и весели, зашто си одеа дома – кај родителите, браќата и сестрите. Заедно со нив требаше и јас да си заминам, зашто сам не можев повеќе да останам во таа осамена овчарска колиба. Се решив и отидов да живеам во една куќа во самото село Сажденик.

Факсимил од писмото со кое бродската компанија „Paquet“ соопштува дека 1.000-ите килограми динамит, во 17 буриња како хемиски производ (graine antifloquerique), на 17 II. 1903 г. биле подигнати од царината во Дедеагач

104. Во село Сажденик

Едно утро, токму на осамнување, слушнав голема врева од луѓе во движење. За момент помислив дека пристигнала некоја чета од Кустендил и бара сместување за да го мине денот. Излегов надвор од куќата и пред мене се нацрта група млади четници, кои премрзнати од студ бараа огниште за да се стоплат. Тоа беше третото одделение од штипската чета, командувана од Славчо Ковачев, кое во Сажденик пристигнало доѓајќи од турска територија. Заедно со двајца курири од с. Мишино во текот на ноќта сакале да преминат на бугарска територија, меѓутоа поради снежна виулица го погрешиле патот, талкале цел вечер и измрзнале. Од силниот студ лицата и рацете им беа отечени. Тоа одделение, според наредбите на Славчо Ковачев, беше определено да внесува од порано подготвени и складирани пушки, патрони и динамит во с. Сажденик, наменети за штипско. Бидејќи во тоа време, јануари месец, беше апсолутно невозможно преку граничната линија кај Руен да поминат коњи или друг товарен добиток, самите четници со по две до пет пушки на рамо го пренесуваа оружјето и го складираа во една куќа во с. Мишино од каде друго одделение од штипската чета – натоварено на коњи и на маски и под заштита на самата чета – го пренесуваше преку Кочанско Поле дури до падините Плачковица. Тој ризичен и демонстративен начин за пренесување на оружје Славчо Ковачев го беше прифатил поради тоа што времето течеше, а, пак, штипската околија, како што и самиот проверил, била апсолутно без доволно оружје и муниција.

Кон. Л. Арсов

Во третото одделение на штипската чета беше и Коце Л. Арсов, мој соученик од солунската гимназија, кој лично познаваше повеќемина од моите другари гемиџии. Коце Арсов – внук на Тодор Лазаров – беше родум од Штип и свесен и совесен револуционер³⁸. Штом го видов во таква состојба, максимално се вознемирав. Беше син на многу имотни родители. Уште од дете беше чуван многу грижливо и внимателно и само што ја заврши гимназијата, тој со револуционерен жар се втурна во суровиот четнички живот, без да е навикнат да се движи

³⁸ Коце Арсов во почетокот на пролетта 1903 г. беше убиен во една престрелка со турската војска во с. Карбинци, Штипско.

по такви стрмни и непроодни шуми и планини. Но, сè поднесуваше со голем стоицизам. Од силниот студ, четниците беа толку измрзнати, што со часови не можеа да се соземат и да ги стоплат зглобовите по рацете и нозете. Но, и покрај сè, Коце Арсов со својот подвиг ми внесе во душата голема ведрина и оптимизам за претстојната борба. Цела ноќ и наредниот ден со него си спомнувавме за нашиот убав, ученички живот во солунската гимназија. Од средбата со Коце Арсов како да добив повеќе сила, храброст и самодоверба, како и некоја поголема упорност и цврстина за претстојното префрлување на динамитот преку границата за да можам да здивнам и да кажам дека барем успешно сум ја извршил доверената задача.

105. Во с. Мишино – Кочанско

Наредната вечер четата требаше да се врати назад. Со одобрение на војводата Слвчо Ковачев и јас заминав со неа за да го почувствувам четничкиот живот и со што ќе можам да им помогнам четниците, особено на својот омилен другар и соученик Коце Арсов. Откако секој од четниците се нагрби со две, три, па некој и со пет пушки – кој колку можеше според сопствените сили да носи – како и извесно количество патрони, тргнавме на пат. Утредента околу пладне стигнавме во с. Мишино. Се сместивме во една напуштена куќа во едно од селските маала. Таму го поминавме и денот и ноќта. Но, утредента пак околу пладне стражарот забележал дека кон селото доаѓа стража. Помисливме дека четата е предадена и Слвчо Ковачев нареди сите да се подготват за борба. Додека четниците се облекуваа и се распоредуваа, стражарите во колона приближуваа до куќата пред која имаше дебел снег. Стражарите одеа еден зад друг, и тоа по истите стапки, направени од првиот во колоната. Пред да стигнат до куќата ги пресретна еден селанец, кого стражарите почнаа да го потпрашуваат. Селанецот смилено и ладнокрвно им одговараше, покажувајќи им со раката на трагите од стапалки на другата страна. Одеднаш стражарите наместо да влезат во куќата, тргнаа во друг правец и се оддалечија. Ние сите бевме подготвени за пукање, но само гледавме и се зачудивме зошто стражарите го сменија правецот. По малку, во куќата кај нас дојде селанецот и ни кажа дека стражарите го прашале чии се стапките во снегот, да не се комитски. Тој, пак, им рекол дека не се комитски, туку дека пред неколку часа некоја друга група стражари, кои дошле од

Кочани, минале низ селото и се упатиле кон с. Саса. Со таа своја досетливост и ладнокрвност, селанецот ги измамил стражарите. Тие помислиле дека трагите во снегот се навистина од нивните другари, со кои заедно тргнале од Кочани, но се поделиле во два различни правца. Сметајќи дека се разминале, и тие се упатиле кон с. Саса со надеж дека таму ќе се сретнат со другата група и ќе се видат, по што повторно од две различни насоки ќе се вратат назад во Кочани. Се разбира, исполнувајќи ја притоа службената задача да проверат дали низ пограничните села минуваат чети. Всушност, на секои три-четири дена од Бугарија за Турција и обратно поминуваа чети. Но, маалата во кои тие престојувала беа така организирани, што мажите, жените и децата знаеја кога во селото има некоја чета и сите ги чуваа како свои очи во главата. Курири, домаќини, воловари, козари или овчари – сите со посебни гестови си даваа знаци еден на друг и четите, иако и самите си поставуваа свои стражи, по ден-два престојувала во истото село, без да бидат откриени од противникот. Во планинските места на Македонија населението е многу побудно од тоа во рамнинските села. Планинецот е итар и снаодлив, што се виде и од тој навидум наивен настан што, од една страна, ги спаси животите сигурно на неколкумина четници, па и на самите стражари, а, од друга – и целото село од една афера...

Со префрленото оружје и муниција преку границата, следната вечер четата замина кон Кочанско Поле – штипско, а јас со еден курир се вратив повторно назад во с. Саса, кај Герота. Таму добив известување од Кочани дека поголемиот дел од динамитот е веќе пристигнат и дека откако ќе стигне и остатокот, целото количество во оризови вреќи ќе биде испратено во Велес, каде се чекаше пристигнувањето на Тодор Органчиев, кој требаше да го организира и префрлувањето во Солун. Во истото писмо Тодор Александров ме информираше дека тој, како претставник на Кочанскиот околински револуционерен комитет, заедно со Григор Манасиев, учител и поранешен раководител во Кратово, сакаат да се видат со мене и со Стоил Антов, за да размениме размислувања околу настаните, што се подготвуваа за претстојното лето. Го повикав Стоил Антов од Кустендил и заедно со него, повторно преку селата Сажденик и Саса, отидовме во с. Оризари (Кочанско), каде требаше да дојдат Т. Александров и Григор Манасиев.

106. Средба во с. Оризари, Кочанско

Еден неделен ден во с. Оризари пристигнаа Т. Александров и Григор Манасиев. Четворицата детално дискутиравме за сите прашања, што ги засегаа Кочанско и Кратовско. Кога им соопштивме дека востанито е речиси веќе претходно договорено, дека многу чети заминуваат по сите реони и дека пролетта ќе донесе изненадувања, тие отанаа насмеани. Т. Александров ни кажа дека, според некоја приближна проценка, за Кочанско се неопходни околу 4.000 пушки. Григор Манасиев го рече истото за Кратовско. Не остануваше друго, туку да се организираат и екипираат две посебни поголеми чети, кои ќе се зафатат исклучиво со подготвувањето на населението во Кратовско и Кочанско.

Стоил Антов, како пораншендолгогодишенраководител во Кратовско, се одлучи да влезе во кратовската чета, а Гр. Манасиев му соопшти дека уште по првичните раздвигувања и тој ќе стане нелегален и ќе ѝ се приклучи на четата. Остануваше Т. Александров, во договор со кочанското раководно тело, да решат конечно за формирањето и екипирањето на кочанската чета. Токму кога привршувавме

Тодор Александров

со разговорот – тоа беше во црквата во с. Оризари – дојде селанец, кој на двајцата учители-раководители им соопшти дека во селото влегла војска на чело со полковник. Ние помисливме дека сме откриени и набрзина се збогувавме. Тодор Александров и Григор Манасиев, како легални, излегоа од црквата и отидоа во куќата на селскиот учител Григоров, кој ни беше близок пријател уште од скопското педагошко училиште. Александров и Манасиев својот престој во селото ќе го објаснеа како доаѓање на гости кај учителот Григоров, каде ќе го поминат денот. Ние двајцата останавме во црквата и речиси бевме убедени дека ќе бидеме откриени. Ја затворивме влезната врата однатре и сметавме дека ако нè откријат, барем два-три часа ќе се спротивставиме додека нè убијат. Низ еден прозорец на црквата гледавме што прават офицерите. Очекувајќи

да ја обиколат црквата, забележавме дека полковникот и останатите офицери застааа пред една куќа и седнаа на чардакот. По малку, сите војници влегоа во неколку куќи. Ни стана јасно дека потерата не била организирана за нас, туку за некоја сосема друга цел. Ама тоа го сфативме дури приквечерта, кога дојде клисарот и ни даде едно писменце од локалниот учител-раководител. Со него нè известуваше дека полковникот – началник на кочанскиот гарнизон – дошол во селото за да ги смести војниците, кои требало подолго време да останат во с. Оризари, како централно место од кое можело да се надгледува движењето на четите во Кочанско и Виничко. Малку се потсмиривме, но уште истата вечер требаше да излеземе од црквата и да го напуштиме селото. Час-два по заоѓањето на сонцето, јас и Ст. Антоф под полната месечина и ведрото небо, по ’ртот близу селото се упативме кон границата. Долго зад нас селските кучиња лаеја, а војниците најверојатно сметаа дека кучешкиот лаеж се должи на полната месечина или, пак, на влегувањето на војската во селото. В зори стигнавме во с. Саса, каде ја најдовме пристигнатата чета на Борис Сарафов. Четата беше добро екипирана, а самиот Борис Сарафов гиздаво облечен. Беше многу расположен и весел. Тука, во с. Саса, во маалото „Сарафци“, за последен пат го видов Борис Сарафов. Тој со својата чета истиот ден (28. I 1923), пред стемнување, замина во правец на Малешевско, во с. Владимирово, каде кај месноста Касапли на 12. II дојде и до првиот судир.

107. Снабдувањето со пасош

Заедно со Ст. Антоф уште два-три дена останавме во с. Сажденик, по што се вративме во Кустендил. Антоф почна со формирањето и екипирањето на кратовската чета, а јас се зафатив со вадење на редовен пасош. Не бев запишан во некоја општина. Како емигрант немав никакви документи, па, според тоа, пасош можев да земам само под туѓо име. За таа цел, му се обравив на мојот сограѓанин и пријател Георги Маносов, тогаш учител во с. Четирце. Му кажав дека ми е неопходен редовен пасош, но бидејќи не сум запишан во ниту еден општински список, а сè уште ја немам регулирано ниту воената обврска, тоа никако не ќе можам да го сторам на мое име. Георги Маносов ми рече дека ќе ми помогне, ама грижата за вадењето на пасошот ја отаваше на мене. Тој од општинската управа извади уверение дека ја исполнил својата воена обврска и навел дека тоа

му е потребно за да извади пасош. Го земав уверението и се вратив во Ќустендил. Преку мои познати се спријателив со секретарот на околинската управа, со цел да го подготвам да не ми прави проблеми при вадењето на пасошот. Поднесов барање за да ми се издаде пасош и го приложив уверението. Околинскиот началник го подготви решението за издавање на пасошот, по што се јавив кај секретарот. Овој, уште претходно запознаен, го подготви пасошот, запишувајќи ги на определеното место моите карактеристични белези. Во такви околности, пасошот беше полуфалсификуван. Го земав пасошот и од тој ден требаше да запознаам дека повеќе не сум Павел П. Шатев, туку Георги Маносов. Заминав за Софија, а по кратко време, во февруари 1903 година, добив известување од Солун дека динамитот е веќе пренесен во Велес и дека од таму, во лимени кутии, што божем содржат маково масло (шарлаган), другарите требаше да го препратат во Солун.

Сместен во специјални лимени кутии, преку експедиторот на станицата Илија Малинкин, динамитот беше испратен за Солун. Но, поради веќе долгото изминато време, како и заради околноста што динамитот беше во мало количество, одлучивме работата да се ограничи само во Солун. Немаше потреба да се ангажираат и да се изложуваат на опасност сите другари-гемиџии во Пловдив и во Велес. Јас и Д. Мечев требаше да заминеме за Солун, зашто речиси сè беше подготвено, а веќе немаше и што да правиме во Софија и во Ќустендил.

108. На пат за Солун преку Одрин

Јас требаше да заминам порано, а по мене и Димитар Мечев. На 15 февруари 1903 година тргнав за Пловдив, каде се задржав еден ден, зашто требаше да добијам виза од турскиот конзулат.

На 18 февруари ја поминав границата кај Љубимец (Хебибчево) и вечерта веќе бев во Кара Агач. Од Одрин требаше да се качам на друг воз, па на станицата останав пет-шест часа. За побрзо да ми мине времето, седнав во еден локал, каде имаше оркестар и доста публика. Седнав на една маса, си порачав кафе и запалив цигара. Во тој момент музикантите почнаа да свират една, во тоа време многу популарна турска песна и целата публика како да се соживеа со неа. Музикантите пееја:

„Чаре булан олмади бу јараја,
Пек јазик олди бени бу чареја...
Гелди куршум алди беним фесими,
Пек јазик олди... Нури беј“ итн.

Во таа песна се воспеваше трагичната смрт на Нури-беј, т.е. истиот беј, кој беше фатен, а потоа и убиен за време на судирот во кој П. Соколов беше убиен, а Сл. Мерџанов ранет, фатен и обесен во Одрин. Така што, песната ме потсети на моите најскапоцени другари Мерџанов и Соколов. Слушајќи ја, се пренесов во блиското минато и си споменах за Сл. Мерџанов и за П. Соколов, па ме обземаа мрачни мисли за минатото, за сегашноста и за неизвесната иднина.

Расположението во салата сè повеќе и повеќе се зголемуваше, а музикантите гледајќи дека публиката е задоволна од песната, што беше толку популарна во Одринско, едноставно си ги распаруваа градите и грлата од пеење.

Имав многу драги спомени од Мерџанов и Соколов и низ мислите со експресна брзина ми минаа редица настани од нашиот живот во Цариград, кога го копаваме тунелот до Отоманската банка. И речиси занесен, без да ја слушам повеќе песната, си размислував: Е!... Каде сте сега Мерџанов и Соколов? Вие почивате, откако херојски починавте за слободата на татковината, но бидете спокојни, ние останатите сè уште живи ваши другари го продолжуваме вашето свето дело. За момент се израдував, што заедно со своите другари, веќе одам да ја исполниме нашата мечта – да ја кренеме во воздух Отоманската банка – иако тоа е само 1/10 од сето она за кое Славе Мерџанов по цели денови и месеци фантазираше. Во тој момент, градите ми се задушија од тивок и упорен плач за своите скапоцени другари. А, музикантите продолжуваа:

„Аман полиц скма беним колуми
бен билирим... хапсенен јолуни...“.

Како токму за мене да ја пееја таа строфа. И навистина, јас патував, но...веќе го знаев „патот кон затворот“!...

Времето за тргнување на возот приближуваше. Отидов на станицата и застанав со останатите патници, кои чекаа ред да поминат пред двајца чиновници од кои едниот беше полицаец, а другиот воен. Тие внимателно ги прегледуваа патничките документи на сите патници и ги забележуваа имињата, годината и местото на раѓање. Дојде и мојот ред. Му го подадов пасошот на полицаецот, тој го прегледа и ме запиша во регистарот, а потоа му го предаде

на воениот чиновник до него, кој забележа нешто и ми го врати пасошот. Цело време смирено чекав пред нив и внимателно гледав дали ќе се посомневаат во нешто. Си го земав пасошот и отидов на шалтерот за да извадам билет. Во тој момент воениот чиновник ме повика и речиси треперејќи од страв, се доближив до него и очекував уште истиот момент да ме уапси, мислејќи дека разбрале оти сум со туѓ пасош... Во такви моменти, очите на стравот се големи...

Поглед на Одрин

Меѓутоа, наместо да ме праша нешто и да ме уапси, како што си мислев, офицерот повторно ми го прегледа пасошот, забележа уште нешто во една од графите и повторно ми го врати. Се смилив и брзо се упатив кон перонот на станицата, по што се качив во возот. По 10-15 минути возот тргна и постепено се засилуваше, а Одрин со околината се губеа во темнината. Застанат на прозорецот во купето ја гледав околината на Одрин и за последен пат се простив од Славе Мерџанов и П. Соколов. Изутрината пристигнав во Дедеагач, каде се качив на друг воз и вечерта пристигнав во Солун. Се сместив во хотелот „Салоник-Вил“, што се наоѓаше покрај самата станица, а негов сопственик беше некој Италијанец. Другарите уште претходно ми го посочија. Утредента ја оставив шапката и го ставив фесот, што го носев со себе во куферот, и излегов низ градот. Преку ден се видов со скоро сите другари, кои ми соопштија дека речиси сè е подготвено и завршено. Освен тоа, детално ме информираа за сè што е направено, а јас, пак, од своја страна им поднесов извештај за работата, што ја завршив.

109. Минирањето на Отоманската банка

Уште првите денови откако пристигнав, целиот динамит – и стариот и новиот – го симнавме во тунелот и го поставивме под самите темели на банката. Тој беше добро спакуван во единаесет лимени кутии за газија. Под прав агол, од едната страна ставивме пет, а од другата шест кутии. Две од нив ги поврзавме со два одделни долги бикфордови фитили, што низ тунелот одеа до визбата и на нивните краеве поставивме по околу 200-250 грама нобелов динамит во валчеста, како крушка, форма. Потоа, краевите на фитилите, подготвени за потпалување, со шајка ги закачивме на сидот. Така, минирањето на банката беше загарантирано.

За поголема сигурност, преку ден и преку ноќ редовно во визбата стоеше по еден од нас. Ако нешто случајно биде откриено, задача на „стражарот“ беше уште пред да почне претресот на дуќанот, со цигара или со чкорче од кибрит да го запали нобеловиот динамит. Тој гореше како смола и за пет-шест минути 100% ќе ги запалеше и двата фитила, а со тоа и целиот експлозив, што беше поставен под самите темели на Отоманската банка.

Иако илегалец, јас отворено се движев низ Солун. Честопати среќавав мои познати со кои разговарав. Не кажував дека веќе се викам Георги, туку разговарав како Павел, бидејќи така ме знаеја сите мои познати. Се сместив во еден стан во близина на бугарската црква „Св. Кирил и Методиј“.

Ние го очекувавме пристигнувањето на Димитар Мечев, кој требаше да оди преку Ниш, Скопје и Велес, зашто под туѓо име не можеше да ја помине одринската станица, каде мнозина го познаваа со друго име. И неговото патување преку Скопје и Велес беше ризично, но сепак беше побезопасно, отколку да минува преку одринската станица.

110. Пристигнувањето на Димитар Мечев

Ние ја знаевме штедливоста и скромноста на Д. Мечев, кој во чувањето на парите на нашата група одеше дотаму, што едноставно беше станал скржавец. Затоа му напишавме да си купи нови алишта за да се облече попростојно и задолжително да патува со втората класа. Од преголема претпазливост, Димитар Мечев за една недела на два-трипати земал посилна доза англиска сол, за намерно да го

иритира стомакот и да го смени тенот на лицето. Но, нови алишта не купил, зашто „брзо требало да се умира“, туку од бит-пазар земал едно сино, зимско палто. Ставил крагна и вратоврска, го облекол синото палто и ставил сини очила, и така преправен купил билет за втората класа, по што тргнал за Солун. Ние уште претходно знаевме кога ќе тргне и со нетрпение го очекувавме. Стравувајќи да не биде препознаен меѓу Скопје, Велес и Солун, четворица од групата го чекавме на солунската станица. Ако Д. Мечев биде откриен или уапсен при излегувањето од станицата, решивме двајца од нас – Вл. Пингов и Илија Трчков – да фрлат по една бомба, чии експлозии ќе предизвикаат паника на плоштадот каде имаше народ и пајтони, а за тоа време Мечев, со помош на другите двајца, да се оттргне од рацете на полицајците, а доколку тоа биде невозможно, тогаш да се убијат барем полицајците. Орце П. Јорданов за поголема сигурност остана на стража во дуќанот, а јас и Константин Кирков заедно со Вл. Пингов и Ил. Трчков отидовме „да се бориме на станицата“. Вл. Пингов и Ил. Трчков требаше да чекаат пред надворешната врата на станицата и поединечно да ги надледуваат патниците, кои излегуваа низ вратата. А, јас и К. Кирков застанавме на улицата, што од плоштадот доаѓа пред станицата и речиси километар продолжува покрај рекичката. Наша задача беше штом ги слушнеме експлозиите на бомбите, што требаше да ги фрлат Илија Трчков и Вл. Пингов, и ние да фрлиме една. Така, луѓето, пајтоните и др. што стоеја на плоштадот пред станицата, не ќе можеа да бегаат по единствената улица, која оди кон градот. Еден час пред да пристигне возот, ние веќе бевме на станицата и чекавме. Возот пристигна, но патниците сè уште не беа почнале да излегуваат. Не можевме да си објасниме зошто 10-15 минути по пристигнувањето на возот, патниците не се појавуваа.

111. Еден „погоден момент“

Со истиот воз ги пренесувале посмртните останки на рускиот конзул Григориј Степанович Шчербин, кој беше убиен во Митровица (28. III 1903 г.). На станицата имаше многу полицајци, зашто целиот дипломатски кор беше излезен да го пречека и спроведе убиениот руски конзул. Неговото тело беше поставено во специјален ковчег, по кој одеа одеа сите конзули и повисоки чиновници, а пред него – еден грчки владика со седум-осум свештеници. Поворката од

плоштадот пред станицата помина по улицата, што одеше кон градот, а ние двајцата, јас и Константин Кирков, со по две бомби во џебовите на горните палта стоевме покрај истата улица и гледавме.

– Ако Д. Мечев е уапсен, скапо ќе платат. Еј, види, сите конзули, кои ние ги бараме, собрани се на едно место и поминуваат пред нас. Да фрлиме само по една од тие, што ги носиме, и можеби половината ќе паднат! Ваква можност нема повторно да ни се пружи – ми рече Константин Кирков.

И навистина, таа погребна поворка за нас беше големо искушение. Церемонијата заврши и пајтоните почнаа еден по друг да поминуваат, а ние стоевме покрај улицата и божем од љубопитност ги гледавме минувачите. Рацете постојано ни беа во џебовите на палтата и во секој момент очекувавме да слушнеме експлозија... за да почнеме и ние...

Одеднаш, во еден пајтон поминаа Илија Трчков, Владо Пингов и Д. Мечев. Се погледнавме меѓусебе и од далеку се поздравивме. Така, во Солун пристигна долгоочекуваниот наш другар Д. Мечев. Откако помина пајтонот, јас и Кирков се упативме кон градот и цело време ја коментиравме погребната поворка, што пред малку мина пред нас. Разговорот ни беше полу на шега, полу сериозен. К. Кирков неколку пати повтори дека тоа што Мечев не беше уапсен, нè чини повеќе отколку што потоа нè чинеше неговото „слободно“ влегување во Солун. Зашто, банката е „пресигурна“, а ние четворицата со по една-две бомби можевме многу полесно „да ги освоиме“ европските дипломати и турската власт, отколку со сите останати бомби, што веќе ги имавме на наше располагање и беа подготвени за фрлање.

– Ваква можност нема никогаш повеќе да ни се пружи – со горчина во душата зборуваше К. Кирков.

Кога го запрашавме Д. Мечев како поминал за време на патувањето, тој ни раскажа дека за малку ќе бил откриен.

– Преведувачот во скопската вилаетска управа Исмаил Ефенди, родум од Велес, со кого долги години се познавам, патуваше од Скопје за Велес и случајно влезе во истото купе во кое бев и јас. Штом го видов, целиот затреперив. За време на патувањето од Скопје до Велес ја држев раката на една од бузите и се преправав дека ме боли заб³⁹. Ја стискав раката само да не ме забележи и да не почне да разговара со мене. Зашто, по гласот ќе ме препознаеше. Кога се симна во Велес едвај можев да се смирам – заврши Мечев.

³⁹ Во тоа време купеата на вагоните беа одделни. Секое купе имаше врата за излегување надвор и во другите купеа на вагонот не можеше да се оди.

Исмаил Ефенди дури и не претпоставувал дека терористот Д. Мечев ќе се реши да патува така „слободно“ со возовите на Падишахот и да помине низ родниот Велес. Додека го гледал, сигурно не можел ниту да помисли дека може да има луѓе, кои си ја ризикуваат и сопствената глава.

112. Распределбата на динамитот и подготвувањето на бомбите

И така се собравме сите. Сè што требаше да се направи, беше завршено. Само што и покрај сите наши напори и трошоци, не можевме да се снабдиме со доволно количество динамит, за да ја реализираме акцијата во оние рзмери во кои и ја планиравме. Големото количество од 1.000 килограми динамит пропадна, а целото количество милинит со кое сега располагавме – и стар и нов – беше околу 300 килограми. Од нив, околу 250 килограми беа поставени под банката, а од останатото количество јас земав 11-12 килограми, наменети за палењето и бомбардирањето на бродот. Со останатите, околу 20-25 килограми подготвивме 70-80 бомби, зашто оние 10-12 железни, по потекло од „фабриката“ во с. Саблар и собрани од таму-ваму, реално не беа доволни. За таа цел ангажиравме двајца железарци, кукушани, кои ни беа добро познати и доверливи лица. Тие за неколку дена исекоа неколку килограми подебели обични челични прачки, со кои подготвувавме бомби. Четвртина килограм или само 125 грама милинит, завиткан во шест до осум специјално направени челични прачки, што, исто така, беа добро завиткани и стегнати со железна или бакарна жица – ете, тоа претставуваше поголем дел од нашите бомби, со кои требаше да се служиме. Тие, така направени бомби не можеа да предизвикаат разурнувања, меѓутоа беа соодветни за да експлодираат и да кренат паника. Зашто, лесно се палеа со кусите бикфордови фитилчиња, на чиј крај имаше нобелов динамит колку орев, а при експлозијата челичните прачки се распрснуваа на многу ситни парчиња, што како куршуми летаа на сите страни. Во такви околности не остануваше друго, освен да се подготви план за реализирање на акцијата само во Солун. Другарите во Велес, Пловдив и на други места немаше потреба да се ангажираат, бидејќи беше излишно и што е најважно – недостасуваше динамит.

Другарите во Пловдив уште претходно знаеја дека поради недостиг на динамит, тие нема да учествуваат во акцијата. Меѓутоа,

другарите-гемиции во Велес, до последен момент сметаа дека ќе можеме да одвоиме дел од динамитот, за да можат и тие – на нивна иницијатива – да сторат нешто во Скопје и во Велес. Но, попусто се надеваа – ние не можевме да им дадеме повеќе од пет-шест килограми, зашто динамитот не ни стигнуваше дури ни за нашата акција во Солун.

113. Изговор за криење од полицијата

Освен главната пречка – недостигот на динамит во доволни количини – ние имавме уште некои други проблеми од локален карактер. Нашите односи со Ив. Гарванов беа заострени и едвај се трпевме. Покрај тоа, еден од шефовите на тајната полиција – Панајот Ефенди, како долгогодишен полициски чиновник во Велес, ги познаваше речиси сите другари велешани. Честите средби по улиците и престојот на Орце П. Јорданов, Константин Кирков, Владо Пингов и другите, му го привлекуваа вниманието и тој по секоја цена сакаше да дознае зошто тие се во Солун. За да го доведат во заблуда, наши луѓе му велеа на Панајот Ефенди дека сите гемиции, како синови на имотни велешани трговци, нарочно се дојдени во Солун. Далеку од погледите на своите родители, тие ќе можат да водат послободен живот и добро да се забавуваат по солунските кафеани, бидејќи тие богаташки синови – јорган-чоџуклар, не се интересираат ниту за наука ниту за трговија и ако одвреме-навреме посетуваат некои канцеларии или дуќани, тоа е само за да најдат некои познати за да се забавуваат и полесно да им мине денот. Дали Панајот Ефенди беше заблуден, тоа не знам, но тој божем гледаше малку полабаво, иако неговото будно око внимателно набљудуваше. Сепак, голема беше веројатноста некои од велешаните да бидат повикани и задржани во полицијата. Орце П. Јорданов, Константин Кирков, Владо Пингов и Д. Мечев беа решени ни случајно да не го минат прагот на полицискиот участак или на затворот и беа подготвени, во случај на апсење, да се самоубијат, само и само да не паднат во рацете на полицијата.

114. Ризик од сомнеж или разоткривање

Воопшто, работата беше толку сложена, што во секој момент можеше да се случи нешто непредвидено, што ќе ја попречи, ако не целата акција, тогаш барем еден дел од неа и на тој начин таа не

ќе можеше да се реализира според превидениот план. А ние, пак, по толку напори, ризици и трошоци, одеднаш можеше да се најдеме во ситуација да не можеме да завршиме нешто целосно. Честопати Орце П. Јорданов повторуваше: „Ако не успееме, од срам ќе треба да се удавиме“. Таа неизвесност пред блиската иднина толку нè вознемируваше, што повеќето од другарите станаа нервозни да не можат да се поднесуваат.

115. Една случајност

Згора на сето тоа, некои европски весници, како „Le Temps“, „Die Zeit“ и други, пишуваа дека Македонската револуционерна организација имала намера да напаѓа разни европски трговски институции во некои поголеми градови во Македонија. Таа информација, разгласена според податоци од Софија, ја збунува и самата турска власт и недела-две пред реализирањето на акцијата, објектите на „Отоманската банка“, „Банк де Салоник“, Австриската пошта и други, се чуваа со специјални стражари. Веста на странскиот печат нè исплаши и нас. Но, според сè, власта претпоставуваше дека таквите институции ќе бидат нападнати со јуриш од надвор. Поради тоа, објектите се чуваа со вооружени стражари, кои со пушки на рамо кружеа околу нив и постојано стоеја пред влезните врати на банките. Гледајќи како клетите стражари шетаат покрај сидовите на Отоманската банка, се смеевме на нивната наивност, зашто стоеја на местото каде долу, под земјата, беше поставен динамитот! Турската полиција во поголемите градови беше доста претпазлива, но се гледаше дека никому не му паѓа на ум дека банката може да биде минирана, туку повеќето сметаа дека таа ќе биде нападната. Затоа и поставените стражари беа подготвени да се судрат со напаѓачите и да ја заштитат банката, не дозволувајќи им да влезат во неа.

116. Друга случајност

Истовремено со сето тоа, којзнае зошто, на истата улица пред Отоманската банка поправаа еден од градските канали. Веројатноста да биде откриен нашиот тунел под улицата беше мала. Ние бевме под заедничкиот канал, но никој не можеше да ни гарантира дека при неговото копање нема да биде оштетен и нашиот тунел. Со тоа

немаше да се осуети експлодирањето на банката – тоа, како што реков погоре, беше 100% гарантирано – но, гледано во целина, бездруго ќе го попречеше реализирањето на акцијата.

Перипетиите, што ги преживува револуционерот, особно во градовите, се многубројни и честопати уште повеќе се зголемуваат или усложнуваат како резултат на гласини или случајности. Наспроти сите ризици, случајности и проблеми, само трпнието и доследноста, а најмногу конечната одлука во секој момент да се прости од својот живот можат да го поттикнат и да го охрабрат револуционерот успешно да го заврши веќе започнатото дело. Од сите нас, тоа правило најдобро го беше сфатил и разбрал Орце П. Јорданов. Според темпераментот, тој беше револуционер во вистинска смисла на зборот – цврст, упорен и одлучен. Меѓутоа, кога станува збор за случајност, никој не може да реагира. И токму земајќи ја предвид можноста од таква случајност, зашто веќе отворено стоеше претпоставката дека со тешки маки и страдања изграденото наше дело може да пропадне поради сосема случаен повод, а со тоа да биде осуетен и подготвениот атентат, Орце П. Јорданов презеде ефикасни мерки.

117. Осигурувањето на Орце П. Јорданов

Од пред неколку месеци тој си го беше осигурал животот во осигурителното друштво „Њу Јорк“ за 10.000 златни лева, сума еднаква на она што Орце П. Јорданов ја беше земал од Борис Сарафов. Целта на осигурувањето беше во случај претходно да биде фатен или убиен, без да биде извршена акцијата, сумата од осигурувањето да му биде исплатена на Борис Сарафов. Меѓутоа, името на Сарафов, како познато во цела Европа, не можеше да се стави во полисата. Претпазливоста беше голема, па затоа полисата од осигурувањето требаше да биде исплатена на името на Симеон Радев, како близок другар на Борис Сарафов, но без негово знаење и согласност. Една недела пред извршувањето на акцијата, Орце П. Јорданов со картичка ги известил Симеон Радев и Димитриј Љапов – Гурин дека е осигуран на 10.000 златни лева и ги замолуваше, откако ќе ги земат парите од осигурителното друштво да му бидат предадени на Борис Сарафов. Тоа е вистината за фамозното осигурување, што некои зли јазици, повеќе од лични или од политички причини, на јавни места и преку печатот долго време го озборуваа и го злоупотребуваа, како против Б. Сарафов, така и против Симеон Радев.

Борис Сарафов

Но, предсè, во знак на секавање на самоодважниот револуционер-терорист и мој близок другар по убедување, Орце П. Јорданов, должен сум да ја изнесам вистината дека тој за осигурувањето никогаш не му кажа ниту на Борис Сарафов, а уште помалку, пак, на С. Радев дека со осигурителната полиса го одредил за лице кое треба да ја добие осигурителната премија. Не само Орце П. Јорданов, туку и повеќето од гемициите се чувствуваа морално задолжени кон Борис Сарафов, со оглед на помошта што ни ја пружаше во материјална смисла уште од започнувањето на нашата акција во Цариград и во Солун. Ова од една, а, од друга страна, и поради големата доверба, што некои од нас, а посебно Орце П. Јорданов, ја имаа и користеа пред и во името на Сарафов. Но, нашето почитување на Б. Сарафов најмногу се должеше на гестот, што тој го направи на конгресот на Врховниот комитет, кога му побараа отчет, а тој не можеше да го стори тоа, заради дадената сума на „гемициите“. За да не пропадне акцијата, зашто ако ја кажеше вистината за неа ќе дознаеше и турската влада, Борис Сарафов го понижи своето достоинство и авторитет и изјави: „Таа сума ми беше украдена од една лесна жена, со која имав интимни врски“. Во нашите очи Борис отскокнуваше над сите други водачи, кои не можеа да прават гестови

какви што правеше Сарафов, а си ги припишуваа себе си. Борис ја поседуваше таа скапоцена дарба – да се компромитира себе си, па дури и да биде истеран од македонското движење, но со тој свој гест да ги прикрие активностите на групата гемиции.

За таа постапка и за поттикнувањето на започнатото дело на гемициите, Сарафов беше благословуван од нас. Затоа и нашиот најсакан другар и раководител, во знак на благодарност и признание спрема Сарафова и за да му ја врати дадената сума за испратените 1.000 килограми динамит (украдени од Гарванов), го беше осигурал својот живот. Зашто, цврсто веруваше дека штом Симеон Радев ќе го добие износот од осигурувањето, тој ќе биде предаден во рацете на Борис Сарафов, кој со таа сума ќе може да ја продолжи својата револуционерна дејност и да ги поттикнува револуционерите терористи. Орце П. Јорданов беше решил да се осигура и имаше поставено свој полномошник, кој не го знаеше тоа сè додека, како што веќе реков погоре, не го извести со поштенска картичка. Сè друго се лаги и измислици. По смртта на Орце П. Јорданов, значи никој не можеше да ја земе осигурителната премија, освен Сарафов, кому Љапов и Радев требаше да му ја предадат.

118. Пристапување кон реализација

Во такви околности групата гемиции требаше да пристапи кон реализација на толку долго подготвуваната акција. Орце П. Јорданов и Константин Кирков најдобро ги познаваа локалните прилики и тие подготвија план по кој требаше да се дејствува. Планот ѝ беше предложен на групата за заедничко одобрување и тој беше прифатен без никакви измени. Од практична гледна точка, планот беше многу добар и не можеше да стане ниту збор за какви било промени. Но, уште при неговото разгледување се поставија две дилеми. Едната беше дали да се убие валијата (губернаторот) Хасан Фехми паша и втората дали треба да се убие и Иван Гарванов.

За убиството на валијата никој немаше ништо против, но требаше да се одреди кога да се изврши убиството – дали пред реализацијата на акцијата, дали за време на акцијата или, пак, по неа.

Се донесе одлука Хасан Фехми паша да биде убиен неколку дена подоцна, по акцијата, зашто ако врз него се посегнеше пред неа, убиството можеби ќе ја попречеше, бидејќи некој од нашите

другари можеше да биде фатен или убиен. За време на самата акција не можеше да се посегне врз валијата, зашто сите требаше да бидеме ангажирани. Поради тоа, имено, групата одлучи еден од другарите, Цветко Трајков, родум од Ресен, добро да се сокрие и по завршувањето на акцијата, четири-пет дена подоцна, со револвер или со една-две бомби да се доближи до валијата кога тој излегува од куќата и тргнува кон Вилаетската управа или, пак, кога ја напушта, и да го убие валијата, а потоа и самиот да се застрела.

Некои од другарите предложија да биде убиен и Иван Гарванов, за да му се одмаздиме за украдените 1.000 килограми наш динамит, со што тој нам, на гемициите, едноставно, ни ги пресече рацете. Зашто, со тоа стана невозможно реализирањето на целиот план за бројни атентати во поголемите градови. Меѓутоа, некои се спротивставија, сметајќи дека тоа би било бесцелно. Бидејќи, откако ќе го извршиме атентатот, за нас стануваше бесзначајно дали Гарванов ќе живее или ќе умре.

Нам ни беше сосема јасно дека по реализацијата на претстојната акција, седиштето на Централниот комитет на ВМРО веднаш ќе биде преместено, зашто невозможно ќе беше да остане во Солун. Тоа, пак, ќе се одразеше и врз идниот состав на ЦК. Ние со сигурност претпоставуваме дека каде и да биде преместено седиштето, во ЦК ќе влезат поактивни и идеолошко определени луѓе и ако не сите, тогаш барем два-тројца професионални револуционери. А, не во него да влегуваат чиновници и трговци. Така што, со заедничката одлука на групата, предлогот да се посегне врз Иван Гарванов се отфрли. Дотолку повеќе што во време кога се наоѓаме пред предизвик сите до еден да загинеме, не требаше да се одмаздуваме.

119. Средбата на Д. Мечев со Даме Груев

Во тоа време Даме Груев беше во Солун. Димитар Мечев уште од порано добро се познаваше со него и по секоја цена сакаше да се видат. До средбата дојде 10-12 дена пред извршувањето на акцијата, во хотелот „Вардар“, каде Даме Груев привремено живееше. Мечев сакаше да го информира и предупреди Дамета Груев. Тој отворено му кажал дека во Солун наскоро ќе биде извршен атентат и оти тој е еден од заговорниците. Даме Груев, без да каже што и да е, изразил желба, доколку е можно, акцијата да се одложи и да биде реализирана во текот на есента, по востанието, како последен индиректен удар

Даме Груев

врз некои од големите сили ако тие не интервенираат во Турција. Д. Мечев му го рекол и следното: „Јас, Даме, неколку години бев и легален работник и четник во Македонија. Многу добро знам какво е вооружувањето на населението во Битолско и во Скопско и не верувам во успех на планираното востание. За мене и за моите другари, нема никакво значење дали ќе има или ќе нема општо востание и би било подобро да не се крева. Зашто не само што востанатото бугарско население не ќе може да ја земе политичката власт, туку во сегашната општоевропска ситуација нема никакви шанси за каква и да било интервенција од страна на големите сили. И како што имав можност да му кажам на Гоцета, ти кажувам и тебе – токму затоа ние сме решени по секоја цена да ја реализираме нашата планирана акција. Со неа и со други такви акции, што би можеле да се извршат по градовите или по железничките линии во Македонија (како кај Ангиста)⁴⁰, турската власт постојано би се држела на штрек, постепено би се исцрпувала и би ѝ се предизвикувале излишни материјални и човечки загуби. А, ќе се види и дали западноевропските сили се подготвени и би можеле да

⁴⁰ На 14 март 1903 г. по иницијатива на Гоце Делчев со милинит беше разурнат железничкиот мост кај станицата Ангиста, на линијата Дедеагач – Солун.

преземат иницијатива за вмешување или за некаква интервенција. Истовремено со сето ова, населението ќе се кали во поборбен дух, без масовно да се изложува на опасност“.

Даме Груев ништо не возвратил, туку само повторил дека, според негово мислење, подобро би било акцијата да биде извршена, но по востанието.

Така, Дим. Мечев и Даме Груев се поделиле. Неколку дена по тој разговор, Даме Груев го напушти Солун и замина за Битола.

120. Зошто е донесена одлука да се оштети некој француски трговски брод

Групата одлучи да се запали и оштети некој европски трговски брод, какви што преку ден пристигнуваа во Солунското пристаниште. Притоа, германските бродови беа исклучени, зашто Германија во однос на Турција спроведуваше една политика, која не само што не целеше на некое распарчување на Турција, туку напротив, по секоја цена и на секој можен начин сакаше да ја закрепне и консолидира турската империја, пружајќи ѝ дипломатска и воена поддршка. Се разбира, во замена за големи концесии – изградба и експлоатација на железнички патни линии (Багдатската), воени набавки итн.

Англија, пак, од своја страна, следеше една линија која, иако не беше пријателска, сепак во никој случај не беше и непријателска. Особено од аспект на поголемите и подалечни империјалистички стремежи и цели не толку во европска, колку во азиска Турција. А, покрај тоа, нејзиното внимание во тоа време беше насочено кон Далечниот Исток.

Англискиот државник, сер Едвард Греј, во своите мемоари вели: „Различните напори за подобрување на турската управа во Македонија беа бескрајно заморувачки, максимално непријатни и бескорисно измачувачки. Ние земавме активно учество во нив, меѓутоа за мотивите не бевме заинтересирани!? Ако ги имавме предвид само политичките интереси, ние ќе оставевме прашањето самостојно да се развива. Како што веќе објаснив, нашата активност со протестите против турското лошо управување го намалуваше нашето влијание, па според тоа, таа беше и спротивна на нашите трговски интереси во Турција. Меѓутоа, хуманите чувства во Англија и постојната симпатија спрема христијанските населенија во Турција беа толку силни, што англиските политички и материјални интереси останаа во сенка“.

„Сите симпатии на англиските секретари за надворешни работи беа наклонети кон тоа чувство и нивната активност се вдахновуваше од тој момент, иако секој принципиелен редовен службеник на Министерството за надворешни работи би можел да падне во очај, што не може да постигне успех во тој правец. Македонските реформи можеа да бидат разгледани само заедно со другите сили. Меѓутоа, ниту една од нив не беше незаинтересирана и ниту една од нив не веруваше дека Англија може да биде незаинтересирана. Секоја од европските сили имаше некој свој политички мотив, а сите измислија некаков политички мотив, што тие ни го припишуваа нам.

Престижот и влијанието на Балканот беа кардиналните прашања на руската и на австриската политика. Ниту една од нив не сакаше да ја ризикува својата позиција од филантропски причини: едната ја набљудуваше другата и нивните дипломатски активности околу македонското прашање беа обременети со меѓусебна недоверба и со страв дека една од нив може да стекне надмоќност на сметка на другата. И двете на нашата активност гледаа како на поголемо или неразумно навлегување во една сфера, во која тие имаа директни политички интереси, а ние не(?).

Германија мислеше само на своето политичко влијание и на трговското проширување во Турција. Таа не сакаше од филантропски причини да ги ризикува тие свои цели и се потруди македонското прашање да го третира на начин на кој тоа што ние или другите сили би го изгубиле со постојаните интервенции пред султанот во Цариград, за неа и за германските позиции таму да претставува добивка.

Франција, која штотуку се беше извлекла од метежот во Мароко и се спасуваше од други, сакаше да избегне секакви компликации на други места. И таа, исто така, имаше свои трговски интереси во Турција и не беше ниту наклонета ниту, пак, сакаше да преземе некаков крстоносен поход против турскиот султан. Некаде во средината беше самиот султан Абдул Хамид, добро запознат со сите елементи на ситуацијата и навреден од проблемите, што му се создаваат, но убеден дека со некоја комбинација, такт и упорност од негова страна, сигурно ќе се дојде до резултат. Во такви услови, прашањето за македонските реформи беше нешто како жив песок – силите, што загазуваа, пропаѓаа до коленици и се мачеа да се извлечат една преку друга...⁴¹.

⁴¹ Од Мемоарите на лорд Едвард Греј, бивш министер за надворешни работи на Англија.

Русија беше една од „заинтересираните“ сили на Балканот, меѓутоа поради проблемите на Далечниот Исток, таа беше против секаква интервенција во Македонија. Грофот Ламсдорф во Виена и во Софија јасно и категорично ја најави и ја подвлече таа желба на тогашната царска влада.

Австрија исто беше призната од големите сили како една од најзаинтересираните за Балканот, но таа пројавуваше чисто анексионистички стремежи кон европска Турција – Македонија и Албанија со Новопазарскиот санџак. Австрискиот министер за надворешни работи, грофот Колноки, на Ив. Ев. Гешев и на митрополитот Климент јасно и категорично им рече: „Никогаш не размислувајте за Македонија. Ако вие некогаш отидете таму, Македонија ќе биде гробницата на вашата независност“. Австро-Унгарија беше против секако востание во Македонија.

Според својата внатрешна и надворешна положба, Италија не можеше да има апсолутно никаква иницијатива, освен во поглед на Турција да ги следи своите сојузници – Германија и Австро-Унгарија.

Франција, во согласност со договорите за капитулација, имаше големи привилегии и материјални поволности во Турција. Постојаните несогласувања и делумни бунтови ѝ пречеа во рационалното остварување на сите материјални интереси, преку кои најсилно и најефикасно политички се зацврстуваше во цела Турција. Поради тоа, таа беше наклонета кон воведување реформи во Турција. Но, тие реформи требаше само да спречат едно поголемо востание, а не конечно да се ослободат национално, политички и економски угнетените народи – Ерменци, Арапи, Македонци и др. Максимумот, што можеше да се побара од Франција, беше да се воведат административни, финансиски и, главно, судски реформи. Од сите држави, Франција можеше да биде најподготвена да помогне, а освен тоа, во неа беше посилено и прогресивното општествено мислење, што беше резултат на духот и темпераментот на францускиот народ.

Од распрашувањата што ги правевме, во последен момент разбравме дека бродот „Гвадалкивир“ на компанијата „Messageries Maritimes“, треба да пристигне на 15/29 април и наредниот ден, на 16/29 април 1903 година, да отпатува за Цариград – Одеса. Тоа требаше да биде почеток и прв ден во исполнувањето на подготвениот план. Јас бев определен да го бомбардирам и да го оштетам бродот „Гвадалкивир“, но под услов тоа да се случи или во Солунското

пристаниште или, во краен случај, на Босфор, меѓутоа ни случајно на отворено море, за да не настрадаат патниците во него како невини и сосема случајни жртви.

Од Мемоарите на Тахсин паша, главен секретар на Султан Абдул Хамид

Надворешната политика на султан Абдул Хамид се состоеше во тоа Русија во никој случај да не влегува во конфликт по кое ѝ да е прашање со Англија, да се потпира врз Германија, но да има предвид дека Австро-Унгарија веќе беше фрлила поглед врз Македонија, и во рамките на можностите да одржува добри односи со сите останати држави заинтересирани за Балканот, а истовремено да шири и да ги поддржува разногласијата меѓу Бугарите, Србите и Грците.

Султанот Хамид честопати потсетуваше на злоделата, што Русија периодично ѝ ги причинувала на Турција, и повторуваше дека таа држава е најсериозниот турски непријател. Истовремено, тој беше убеден дека од Англија не може да се очекува никаква помош при евентуален конфликт со Русија. Во момент кога Русија ни беше претставила еден сосема неприфатлив предлог, што беше отфрлен, Русија почна да концентрира војски кон нашите граници. Лордот Салсбури, британски делегат на една од конференциите, што тогаш се одржуваа, изјави дека Англија во никој случај не ќе може да ѝ помогне на Турција.

Султан Хамид не ѝ се доверуваше на Англија, иако таа нè уверуваше дека е наша пријателка, но тоа не ѝ пречеше да работи на одземање на сите права, што ние ги имавме врз Египет, и да ни создава инциденти од кај Црвеното Море...

Од друга страна, се знаеше дека Италија сакаше сè повеќе и повеќе да го засили своето влијание во Триполис, што имаше намера да ја заземе. Италија побара отворање на едно училиште и на банка за олеснување на нејзината трговија. Во моментот кога се размислуваше да се отфрлат тие барања, во Рим се правеа подготовки за испраќање на еден експедициски корпус во Триполис...

Политиката што се спроведуваше на Балканот беше постојано да се засилува колку што може повеќе ривалството, разногласието и непријателството меѓу балканските народи, и да се покренуваат прашања за кои во никој случај не ќе можат да бидат постигнати каква било согласност или спогодба. Во тој поглед, султан Абдул Хамид се служеше со црногорскиот кнез Никола, кој за време на

неговиот престој во Цариград беше примен со големи почести. Притоа, султанот му подари една раскошна вила, што се наоѓаше во Бојаци Ќој на Босфорот. Кога кнезот се соочуваше со финансиски потешкотии, султанот му помагаше. Тој на двапати му беше испратил по 20.000 златни лири. Црна Гора имаше еден дипломат по име Бакиќ, кој уживаше голема доверба кај својот господар и многу придонесе за добрите односи меѓу двете држави. Политиката, што се спроведуваше во однос на Црна Гора, го засилуваше ривалството меѓу неа и Србија. Интимно, кнезот Никола размислуваше да ја обедини Црна Гора со Србија. За тој проект, кнезот Никола му се довери на султанот и овој, за да не го остави без надеж, го одобри со цел, да не се лиши од услугите на кнезот Никола.

Што се однесува до Бугарите, тие постојано се возбудуваа и сакаа да го свртат вниманието на сите спрема македонското прашање, со цел да се предизвика интервенција на големите сили и да се подготви терен за создавање на една голема Бугарија.

Тие предизвикаа едно востание во Солун како почеток на востанијата, што беа решиле да ги организираат во многу околии во земјата. Солун беше најважниот град во Европска Турција и таму имаше конзули на речиси сите држави со нивни поданици. Бугарите сметаа дека нивното востаничко движење ќе им предизвика многу штети и загуби на странците, околност што требаше да најде на одсиг во Западна Европа и да ги отвори вратите за политички преговори, кои требаше да завршат со решавање на македонското прашање во нивна полза. За среќа, солунскиот заговор не доби посериозни размери. Губернаторот Хасан Фехми паша, кој беше многу тактичен, паметен и активен патриот, успеа да го локализира солунскиот заговор. Наспроти својата напредната возраст, тој манифестираше младешка енергија за да спречи секакви престапи...

Балканот беше целна точка на Султанот. Тој сметаше дека при евентуална промена на статус кво, една англиска интервенција ќе предизвика многу деликатно, тешко и речиси неразрешливо усложнување на Балканот. Искрите за пожар на Балканот неминовно ќе стигнеа до престолнината, па дури и до дворецот. Во еден период, Бугарите беа наклонети кон Англија, а тоа го исплаши султанот, кој мислеше дека секое вмешување на Велика Британија во балканските работи ќе биде штетно за Турција. Тој често повторуваше дека настаните во Источна Румелија не се должат толку на поттикнувањето на Русија, колку на Англија. Султанот многу добро знаеше колку беше амбициозен кнезот Фердинанд и затоа кон него се однесуваше крајно внимателно. Кнезот Фердинанд

настојувајќи да ја реализира својата цел – остварување на надежите, што ги потхрануваше спрема Македонија – и беше најактивниот орган на Балканот, никогаш не пропушташе можност да покаже колку му е симпатичен на султанот. Во поздравните телеграми, што ги испраќаше во одредени денови во текот на годината, кнезот се потпишуваше: „Вашиот слуга, маршал Фердинанд“.

Мајката на принцот, која сакаше својот син да го види со царска круна, водеше една силна агитација и ги фаворизираше австриските интереси. Сето тоа одлично се знаеше во дворецот и поради тоа, спрема бугарските управници (диригенти) се обрнуваше посебно внимание.

Од друга страна, не се занемаруваше и опасноста, во случај на војна на Балканот, да не бидеме подготвени за секаков можен развој на настаните. Токму затоа, воената комисија, која заседаваше во дворецот под претседателство на воениот министер и во која влегуваа маршалите Етхем паша, Јумер паша, Ружди паша и Шакир паша, како и корпусниот генерал Шакир паша, се занимаваше со подготовки и пресметки колку војска и за колку време во даден момент ќе требаше да се испрати на границата. Постојано се обмислуваа мерките, што требаше да се преземат уште при првите судири на границата, додека да пристигне друга војска од Мала Азија.

Бугарските бунтовници се раздвижуваа и го нарушуваа редот и спокојството речиси во сите пунктови во Румелија (Македонија и Одринско). Положбата во Румелија и во Албанија предизвика незадоволство и поплаки на европските држави на чело со Австро-Унгарија. Тие се жалеа главно на неорганизираноста на жандармеријата и на полицијата, како и на околноста што чиновниците не беа добро и редовно плаќани. Тоа, впрочем, беше и вистина.

Емисарот на Германија, баронот Маршал, на една средба со султанот го покренa тоа прашање и се изјасни дека ако се обезбеди добро и редовно плаќање на чиновниците, ситуацијата ќе може да се спаси. Околу тоа прашање започна една голема и брза преписка меѓу Дворецот и Високата порта, меѓутоа великиот везир Саид-паша велеше дека работи и дека презема мерки, но сè остана без резултат, а тој беше само сменет со Ферид-паша...

121. Планот за реализација

Освен бродот „Гвадалкивир“, требаше да се бомбардира и објектот на Отоманска банка, под кој веќе имаше подготвен за потпалување експлозив. Истовремено со експлозивот под банката, требаше уште на едно место да се предизвика пожар. Одлучено беше да биде запален „Бошњак ан“. Потоа, требаше да се урне големиот резервоар кај фабриката за светлечки гас. Знакот за започнување на сите акции требаше да биде разурнувањето на водоводните и гасоводни цевки, што поминуваа под малиот мост, кој се наоѓаше во близина на серската станица, врз малата река која на 20-25 метри се влеваше во морето. Уривањето на гасоводните цевки се налагаше поради создавање на поголема забуна и паника, а истовремено со тоа да се даде знак за започнување на акциите. Уривањето на водоводните цевки, пак, се налагаше за да не можат да се угаснат двата пожара во Отоманската банка и во „Бошњак ан“. Така, целиот град ќе останеше без вода за пиење и одеднаш ќе потонеше во темнина⁴². Откако сето тоа ќе завршеше, секој атентатор, според околностите, требаше по улиците и по главните локали да фрли по неколку бомби. Притоа, секој самиот требаше да го одбере местото и начинот како ќе умре – во борба со жандармеријата, полицијата или со војската.

122. Во очекување на бродот „Гвадалкивир“

Целанеделасоголемонетрпениегоочекувавмепристигнувањето на францускиот брод „Гвадалкивир“. Последните денови за нас беа денови за вистински одмор. Релативно спокојни, поголемиот дел од времето го поминувавме во прошетки низ градот и новата четврт „Пиргит“. Честопати вечерно време се прибиравме многу доцна. Еден ден се расприкажавме со К. Кирков и останавме до доцна во ноќта. Кирков сакаше да остане кај мене на спиење за да го продолжиме разговорот. Се прибравме и легнавме на единствениот кревет. Уште на самиот почеток, без да сакаме, поденавме разговор околу една тема за која не еднаш сме се искажале и како што тој го знесе мојот став, така и јас го знев неговиот. Но, и покрај тоа,

⁴² Тогаш во Солун немаше осветлување на електрична енергија.

повторно разговаравме на таа тема и веднаш почнавме со препирки. Додека тој, во принцип, инсистираше на тоа дека без друго треба да се загинае, јас бев на став дека тоа треба да се случи само во краен случај – кога апсолутно нема никакви шанси некој од нас да се спаси, тогаш да се претпочита загинувањето или смртта. Кирков не само што не се согласуваше, туку почна да иронизира со мене, на што, нормално, и јас возвратив. Излишно беше да го продолжиме спорот. Ја угаснавме ламбата, замолчавме малку и сме заспале. Изутрината се разбудивме малку подоцна од вообичаеното време и повторно со муабети, смеење и иронија го продолживме разговорот. Околу 10 часот тргнавме на прошетка кон „Пиргит“ и по целиот пат разговаравме и се шегувавме. Одевме по крајбрежната улица по која врвеше и трамвајската линија. Времето беше убаво, сонцето печеше и речиси сè беше почнато да се зеленее, а морето беше мирно и површината му светеше како огледало од кое се одразуваа пролетните сончеви зраци. Во тој момент, погледнувајќи кон морето К. Кирков ми рече: „Павле, ова море може да те изеде. Ете таму некаде ти ќе умреш“.

– Да можеби, но тоа ќе биде од немајкаде, зашто јас не ќе можам од бродот да скокнам од брегот. Природно, таква смрт е добредојдена. Но, ти Коста, поради твојата „теорија“ за смртта, којзнае каде и како некој алабак – така викавме турски војник анадолец – ќе те прободат со бајонетот на пушката и ќе паднеш како некое... Нашите тела се нешто како труповите на животните и нема разлика каде и како ќе бидеме убиени и фрлени... Најпосле, и ние имаме мајки, татковци, браќа и сестри, кои длабоко и горко ќе нè оплакуваат.

– Така ли!? – со иронија ми одговори К. Кирков.

Сакав по секоја цена и за последен пат да го предизвикам К. Кирков и така да го расположам да го прифати мојот став. Но, попусто! Кирков не оставаше повеќе околу тоа прашање да се каже ни збор, зашто беше решен со извршувањето на атентатот и да умре.

– Ти, Коста, од фанатизам спрема својот револуционерен став, не им испрати ни фотографија на своите домашни, па сестра ти Анисија ти беше напишала едно долго и трогателно писмо... Признај, Коста, дека не си во право и дека твоите противења и аргументи, како за неиспраќањето на фотографијата, така за твојата „теорија“ дека треба по секоја цена да се умре при извршувањето на атентатите, ако не се сосема погрешни, тогаш барем се неуверливи.

Коста ме изгледа со некој посебен поглед. Никогаш не го имав видено во таква состојба. Во тој момент, тој беше необично убав,

само што очите му ја издаваа неговата тага. Долго ме гледаше со мил и пријателски поглед како да ме анализираше. Ни збор не излезе од неговата уста... Можеби во тој момент со мислите беше пренесен во својот убав роден Велес и си замислуваше дека се наоѓа кај своите родители, браќа и сестри, кои толку многу го сакаа и бараа милост од него за да им испрати барем една фотографија, па на неа да се радуваат и да ја облеваат со солзи. Велам, можеби моето потсетување на неговата сестра Анисија за момент го изменија и тој пред скорешната смрт, во мислите беше со своите домашни и се збогуваше со нив, зашто во моментот зрачеше од радост, што бликаше во неговите убави очи. Како да не слушаше што му зборувам, како тоа да не се однесуваше на него, па на прагот на смртта како да не сакаше да покаже, макар за момент, дека потклекнул со духот. Лесна насмевка брзо му заигра на лицето и весело ми се обрати:

– Павле, погледни од спротива!

Се свртев и видов неколку ученички, кои излегуваа од Италијанското женско училиште, кое го посетуваа исклучиво малди девојчина на возраст од 16 до 18 години, ќерки на повидни и побогати семејства во Солун. Сите беа убави и дотерани, а некои од нив беа Турчинки. Застанаа на самата врата и почнаа да се вртат.

– Што мислиш, кажи – ме праша Кирков.

– Прекрасни! Многу убави и чудесни девојчиња во цутот на својата младост – одговорив.

– Е, кажи како сега да се умира!? Погледни, погледни... Која од која поубава и подотерана... иронично прокоментира Кирков и ме погледна директно в очи.

Обајцата почнавме да се смееме и да се шегуваме и бевме задоволни што за време на прошетката можевме да ги покажеме нашите симпатии спрема тие млади девојчиња – Бугарки, Турчинки, Еврејки, Италијанки и др.

123. На пат за „Гвадалкивир“

Со неколку часа задоцнување, точно во определениот ден брдот „Гвадалкивир“ пристигна во пристаништето и застапа далеку од брегот. Наредниот ден, рано изутрината, само со еден куфер излегов од својата соба и со пајтон се упатив кон пристаништето. Во куферот имаше неколку ризи, гаќи и чорапи, а меѓу нив и два тома од „Клетници“ на Виктор Иго, издание на библиотеката Национал. Околу 11-12 килограми динамит, поделени на мали рамни четвртасти

парчиња и завиткани во асе за чаршафи, беа поставени во двете внатрешни страни и одозгора прикриени со двата внатрешни капака на куферот. А, во средината, пак – од едната и од другата страна на куферот – беа наредени алиштата, книгите и др. Тоа беше мојата „гардероба“. Во едно од кошињата беше сокриен крајот на фитилот, што беше поврзан со еден од пакетите со динамит, а на крајот на фитилот имаше околу 10-30 грама нобелов динамит во форма на лешник (топченца), завиткани во хартија. Тоа беше направено ако при прегледот на царината некој повнимателен стражар се посомневаше во содржината на куферот и сакаше подетално сè да види. Јас требаше само за миг да ја ставам цигарата до малото незабележливо топченце во кошот на куферот и за помалку од минута ќе дојдеше до експлозија, бидејќи фитилот беше добро маскиран и долг само два-три сантиметри.

Минувајќи со пајтонот покрај кејот, сите другари – со исклучок на Орце П. Јорданов, кој нарочно дента остана да „стражари“ во тунелот под Отоманската банка – стоеја пред една кафеана, за да видат како бродот ќе потоне или изгоре, а потоа да се напијат по чашка-две ракија за „Бог да ги прости“. На разделбата секој кажа по нешто и нормално, сите си посакавме успех. И јас требаше да кажам некој збор, та доста вознемирен на своите другари, кои мислев дека ги гледам за последен пат, им реков: „По малку, над морето ќе се развие црно-црвеното знаме на смртта, а вие „гемициите“ ќе започнете и ќе водите борба. За резултатот и за последиците нема што да размислувате. Историјата нека оценува“.

Остануваше да поминам низ уште една проверка – царинската контрола. Отидов на пристаништето и прво требаше да му го покажам пасошот на еден полицаец, кој, според утврдениот ред, во еден регистер ги впиша моето име, презимето, бројот и датумот на издавање на пасошот и повторно ми го врати. Со шапката љубезно му се заблагодарив. Потоа, поминав преку еден мал објект – царинската служба – каде еден од царинските чиновници требаше да ми го прегледа куферот. Брзо го отворив, го ставив на подот, ги раширив алиштата и му реков: „Повелете“, притоа не испуштајќи ја цигарата од рака. Цариникот погледна некои работи од левата страна, поткрена некои и од десната и со тоа заврши целиот преглед. Внимателно пак ги наредив алиштата, го заклучив куферот и го кренав со рака, без да му го дадам на некој од амалите, кои се нудеа за да дојдат до некој грош. Растојанието од царината до самиот брег на морето, каде беа кајчињата, беше околу 20-25 чекори. Тоа мало

растојание го искористив не за да заштедам некој грош, туку некој од амалите да не се посомнева во тежината на куферот. Уште на брегот еден од кајчарите ми го зема куферот и го стави во кајчето, а истовремено и јас веќе бев во кајчето. Го замолив кајчарот веднаш да тргне, без да чека некој друг муштерија, зашто му објаснив дека времето поминало и бродот само што не тргнал. Се разбира, се согласив да му ја платам целата такса. За десетина минути веќе бевме пред самите скали на бродот „Гвадалкивир“ и пред да го напуштам кајчето еден полицаец, кој седеше во специјално кајче кај скалите, повторно ми го побара пасошот. Откако провери дека е целосно исправен и заверен од пристанишната полиција, ми го врати и јас се качив на бродот. Во тој момент бродот засвири и почнаа да ја креваат котвата.

124. На бродот „Гвадалкивир“

Патував со билет од втората класа. Ми покажаа една кабина со броевите пет и седум. Влегов внатре, го оставив куферот, ја заклучив вратата одвнатре и почнав да загледувам. Забележав дека дното на кабината е над морското рамниште. Според тоа, и да го запалев фитилот, динамитот ќе ја оштетеше само страната на бродот. Тоа ме збуди. Добро размислив и донесов одлука: го извадив од куферот сокриениот динамит, спакуван во посебни пакети, направив еден заеднички пакет и го завиткав во убава ленена крпа. Потоа излегов од кабината и почнав да се движам по салонот на втората класа. Динамитот беше подготвен и можев да го запалам кога ќе решам. Поголемиот дел од патниците беа на палубата, зашто токму во тој момент бродот почна бавно да се движи. Во салонот имаше една долгнавеста маса врз која беа ставени весници и списанија. Седнав покрај неа и земав еден од весниците божем ќе читам нешто. Иако го држев весникот в раце и божем читав, од возбуда и збунетост ништо не гледав пред себе. Бродот тргна и по малку ќе излезеше од пристаништето. Кабината ми беше над морското ниво и сè уште не можев да се ориентирам и да одлучам на кое точно место ќе треба да го запалам експлозивот, па ако бродот не може да потоне, тогаш барем да се запали и да се оштети. Во тој момент околу масата, близу до мене, седна една млада дама. Потоа еден продавач на бадеми и на фстаци нè понуди да купиме. Јас не сакав, но дамата зема една рака и ги плати. Истовремено дамата, Французинка, отвори разговор со

мене и ми рече: „Чудно, бадемите и фстаците во Марсеј се поевтини од тука“.

Јас се насмеав на што и таа ми возврати со насмевка.

– Така е, госпоѓице, некои работи во Марсеј се поскапи, а тука се поевтини и обратно – ѝ одговорив малку збунето.

Французинката забележа дека сум збунет, а по изговорот разбра дека не сум Французин и почна заинтересирано да разговара со мене, поправајќи си ја де косата де блузата. Јас ѝ одговарав само со да или не. Сигурно бараше некој партнер со кого ќе може да разговара и патувањето по морето да ѝ биде попријатно и позабавно. А, можеби и случајно седна крај мене, гледајќи младо и добро облечено момче, кое горе-долу зборува француски јазик.

Тоа нејзино натрапено друштво ме изнервира. Во себе негодував против неа и си велев: „Ете ја жената... ѓавол, кој и во последните мигови доаѓа да ме искушува и заведува...“.

Не можејќи повеќе да го издржам друштвото на Французинката, изнервирано станав и се упатив кон еден од ходниците. Потоа прошетав и низ останатите ходници и забележав дека насекаде бевме над морското рамниште. Значи, не остануваше друго, освен динамитот да експлодира на такво место, каде ќе може барем да се запали и да изгоре, ако веќе не можеше да потоне. Експлозивот требаше да се постави повеќе кон средината на бродот и колку што може поблиску до машините. Ми остануваше да одлучам дали отворено да го запалам фитилот или, пак тоа да го сторам скришум, тајно, без да ме забележи некој. Кон крајот на кабините, определени за персоналот од втората класа, во едно ќоше најдов место, каде можеше да се постави пакетот и уште во истиот миг со цигара да го потпалам малото топче динамит, кој за минута-две сигурно ќе го запалеше и ќе го изгореше фитилот, по што ќе експлодираше целиот експлозив. Но, токму во тој момент во ходникот се шеташе еден од прислужниците на бродот. Се уплашив од него. Претпоставував дека ако го забележи моето заминување, веднаш потоа ќе може да го види чадот од фитилот, што ќе може брзо да го издрпа, а со тоа и да го осуети атентатот подготвуван со толку труд, маки и жртви. Застанав пред една железна преграда и божем од љубопитство гледав како долу, под подот на вториот кат, се движат машините, како цилиндрите и неколку тркала се движеа со голема брзина... и како сè се движеше по ходниците на бродот, што наликуваше на вистински мравјалник...

125. Потпалување на експлозивот

Бродот приближуваше до малиот „Кара-Бурун“ и веќе требаше да се решам, зашто по малку тој ќе излезеше од пристаништето. Во последен момент размислив и одлучив – кога прислужникот, кој шета по ходникот, ќе стигне на спротивниот крај, јас ќе го потпалам експлозивот со цигара и покрај скалите ќе се извечам кон другиот ходник. Прислужникот дури и да забележи нешто, додека стигне до другиот крај на ходникот и додека го забележи чадот, експлозивот ќе експлодира, па и тој и јас можеби ќе бидеме мртви.

Штом прислужникот стигна до крајот на ходникот, со запалената цигара јас веднаш го потпалив фитилот. Одеднаш се слушна силна експлозија, што ме притисна до сидот. Го почувствував пеколниот тресок и додека се соземам, во машинското одделение се појави густ чад. Еден дел од експлозивот ја дупна страната на бродот, искорнувајќи едно големо, колку обичен прозорец парче железо, а другиот дел го запали машинското одделение.

Патниците ги фати паника. Сите што беа на палубата и во салонот на втората класа почнаа да трчаат нагоре-надолу и меѓусебно да се прашуваат: „Што се случува“? Сите патници беа побледени, а косата им беше крената од страв. Стравот беше неизмерно голем. Во тој момент бродот почна силно и долго да свири со својата сирена. Тоа беше знак со кој бродот соопштуваше дека е во опасност и бараше помош. Персоналот од втората класа почна да трча, а ние, патниците, стоевме како вкочанети. Ни рекоа да се качиме на палубата. Меѓутоа, пламените јазици ги беа опфатиле самите скали, што беа најблиску до машинското одделение, каде го поставив динамитот. Со помош на персоналот, бевме извадени преку стаклените отвори на салонот на втората класа и веќе бевме на палубата. Од таму забележав како морнарите ги вадат само поштенските торби, пакетите и багажот на патниците. Видов и дека еден морнар го носи мојот куфер. Сфатив дека по наредба на капетанот, морнарите се мачеа да ги спасат само патниците, нивниот багаж и поштата. Сето останато – стока, добиток и друго – остана на бродот. Откако излеговме на палубата, од двете страни на бродот спуштија два чамци за спасување, во кои влезе еден дел од патниците. Уште кога нашиот чамец стигна до површината на водата, од брегот на пристаништето стигнаа два воени чамца и офицер и со нивна помош можевме да излеземе од чамецот за спасување и да влеземе во чамецот на војниците. Така,

спасувачкиот чамец можеше уште два-три пати да се крене и да се спушти со останатите патници.

126. „Гвадалкивир“ во пламен

Откако со својата сирена бродот даде знак за тревога, за помалку од еден час од кејот пристигнаа неколку чамци, а по нив и уште многу други. Сите патници, прислужници и морнари, кои се симнаа од бродот, едни по скалите, а други со чамците за спасување, се качија на пристигнатите чамци и гледаа како бродот гори. Високи пламени јазици, измешани со чад, се издигаа над бродот, а почнаа да паѓаат и некои од јарболите. Неколкумина морнари, работници и прислужници беа останати во пониските катови и немаа можност да излезат од бродот. Целото внимание на капетаните беше насочено кон тоа како да им помогнат и ним.

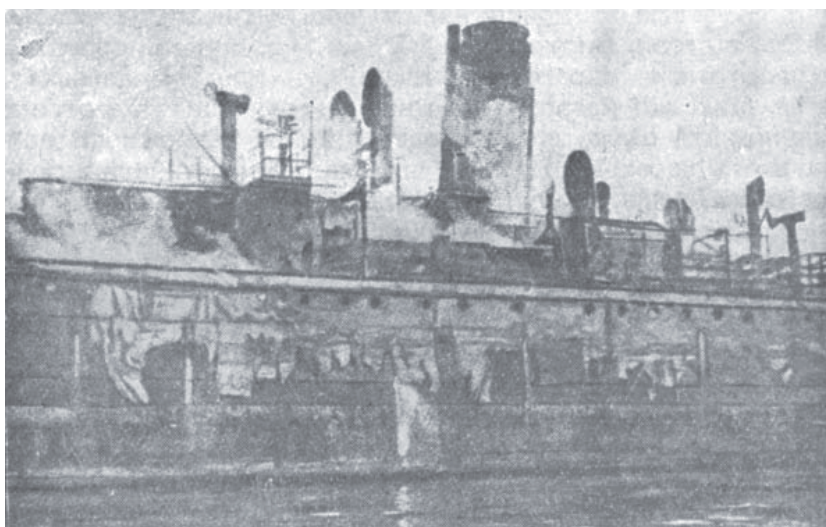
Од силниот пожар, бродот сè повеќе и повеќе се вжештуваше, а останатите во него работници, изолирани еден од друг, низ малите тркалезни прозорчиња очајно бараа помош, извикувајќи: „Готови сме, готови сме“! Заедно со еден католички монах и една жена бевме на чамец во кој имаше и еден полициски комесар. Во тој момент пристигна чамец со бело знаме на кое имаше две црни букви „М. М.“. Чамецот беше на бродската компанија и во него стоеше еден Французин, кој исто се префрли во нашиот чамец кој беше поголем, за да може полесно да се движи и да разговара со лица од персоналот на бродот и со патниците. Тој беше секретар на францускиот конзулат. На висок тон разговараше со два-тројца морнари, а потоа и со капетанот на бродот.

Наскоро пристигна и еден моторен чамец, кој зад себе влечеше друг, поголем чамец, полн со слатка вода. Со пумпа почнаа да прскаат вода врз страната на бродот и тоа само на местото, што беше оштетено од експлозивот. Речиси половина час го прскаа местото за да го оладат, а потоа да може низ пукнатината да влезе некој морнар за да им помогне на колегите останати во долните катови на бродот. Во тоа време во пристаништето влезе и белгискиот брод „Пенелоп“, кој застана блиску до запалениот и зафатен со пламени јазици „Гвадалкивир“. Двајца морнари од „Гвадалкивир“ со чамец се качија на „Пенелоп“ и земаа две големи секири. Едниот од нив со секирата требаше да искрши две прегради од штици низ кои единствено можеше да помине и да се спаси еден работник-морнар, чиј живот беше во голема опасност – тој ризикуваше жив да изгоре.

Јас за сето време гледав како гори бродот и како мнозина од патниците и морнарите живо го коментираа неговото палење. Мнозинството патници сметаа дека пожарот настанал како последица на тоа што случајно биле оштетени и прснале парните котли.

За момент му се обратив на секретарот на францускиот конзулат и наивно го запрашав: „Зошто не прскаат вода врз бродот, што гори од сите страни“?

– Нема никакви средства за спасување, бродот целиот ќе изгоре, но ние се мачиме да ги спасиме луѓето“ – отсечно ми одговори тој.

„Гвадалкивир“ во ѓламен

Внатре, во душата се радував дека целиот брод ќе изгоре и дека ќе нема ниту една човечка жртва, зашто со својата акција никогаш не сме се стремеле да даваме човечки жртви, дотолку повеќе што се знае дека патниците во бродот се невини во поглед на нашата – македонска кауза.

Додека разговаравме со секретарот на францускиот конзулат, морнарот кој ризикуваше жив да изгоре, стигна до местото каде динамитот откина доста голем дел од коритото на бродот и се фрли во водата. Беше добар пливач и речиси гол, со пливање, се доближи до едно кајче и откако кајчарот му помогна се качи во него, по што веднаш го завиткаа со волнена пелерина. Така што, се спаси и последната можна жртва.

Бродот „Гвадалкивир“ гори, а од реморкерот „Суец“, со една џумѝа, се лади расцепот отворен како последица на експлозијата и од каде единствено можеа да се спасат морнариите останати во машинското отделение

Пламените јазици сè повеќе и повеќе се зголемуваа и огромни огнени топци се издигаа високо над јарболите на бродот, а ни љубопитно гледавме. По малку, пристигна и францускиот конзул, г. Стег, и уште од далеку го запраша секретарот: „Што се случува“?!

– Ете, бродот гори – одговори тој.

– На што се должи пожарот? Точно ли е дека бил оштетен некој од парните котли – запраша конзулот.

– Сигурно не, г-дине Стег. Ако пожарот беше предизвикан од оштетување на парниот котел, целиот бродот ќе требаше да експлодира најмалку пред час-два, а како што видовме – истовремено со експлозија се појавија и пламени јазици. Најпосле, погледнете, од што е направена таа дупка на бродот?! Бездруго, тоа е последица на некаков експлозив – одговори секретарот.

Возбуден и со нервозни гестови, конзулот, г-динот Л. Стег, си ги поправаше мустаците и по половина час замина кон брегот од каде постојано пристигнуваа кајчиња со љубопитни луѓе и сите, уште додека се приближуваа, ја коментираа експлозијата на бродот „Гвадалкивир“. Повеќето од нив беа Евреи, кои ги пресметуваа материјалните загуби и го проценуваа бродот и стоката, што тој ја носеше и др. Повеќето велеа и постојано повторуваа: „Парниот котел пукнал“. Дури и полицискиот претставник, кој беше на нашиот чамец, почна да нè уверува, па и да докажува дека пожарот уследил откако „пукнал“ парниот котел.

Во себе се потсмевав на наивноста не толку на патниците, кои ме опкружуваа, колку на полицискиот претставник. Но, истовремено си велев: „Луѓето веруваат и тврдат дека пожарот настанал како последица на пукањето на парниот котел, меѓутоа најзаинтересираните – интелегентните Французи – сфатија дека пожарот не е последица на пукањето на котелот, туку се должи на сосема друга околност. Зборовите: „Donc c’est un explosif“ ме вознемирија и себеси си велев: „Французинот не се лаже лесно“.

Времето минуваше и повеќето од јарболите веќе паднаа, а пламенот и димот сè повеќе и повеќе се засилуваа. Повеќето од чамците почнаа да се враќаат, па и ние патниците тргнавме кон брегот. Требаше да одам во претставништвото на „Messageries Maritimes“, што се наоѓаше на самиот кеј и беше преполно со љубопитни Французи, Евреи и др., кои од балконот и од прозорците – мажи и жени – со бинокли гледаа како гори бродот.

Целиот персонал беше веќе престанал да работи и шалтерите беа затворени. Откако ни ги запишаа имињата, ни рекоа утредента, рано изутрината, повторно да се јавиме во агенцијата за да си го земеме багажот.

Долж крајбрежната улица имаше толку многу луѓе, што едвај можеше да се оди, а уште помалку да се забележи некој познат. Кафеаните исто беа преполни. Луѓето по улицата се движеа во големи групи, па и трамвајот едвај можеше да функционира. Како

и обично, вечерта градот се осветли, но и целото пристаниште сè уште беше осветлено од пламените јазици на бродот, што гореше. Понекогаш, обичното љубопитство повеќе и полесно тера дел од луѓето несвесно да демонстрираат, без оглед на нивните цели или идеи. Тоа се случуваше и вечерта со љубопитната публика во Солун.

Морнариите од „Гвадалкивир“ – во првиот ред се оние кои беа осџанале во машинското одделение

„Големите настани, што се случија на 28, 29 и на 30 април во Солун, се многу обеспокојувачки, ако се знае дека тие се еден смислен и добро подготвен чин на луѓе, кои се решени и подготвени да се соочат со сите предизвици.

Тие настани се дело на „Македонската внатрешна револуционерна организација“, која има за задача да извојува слобода на Македонија...

Планот на Македонската внатрешна организација е многу јасен. Таа сака „да го придобие општественото мислење во цивилизираниот свет и да ги принуди западноевропските држави да се решат на една интервенција“. Таа смета дека тоа ќе го постигне ако власта на Султанот ја доведе до очај и со тоа ја натера да почне со крвави репресии, што ќе го збунат општественото мислење во Европа. Настаните во Солун се, веројатно, само почеток и можеби наскоро ќе се повторат во други градови, па дури и во самата престолнина Цариград. Првиот чекор беше атентатот врз францускиот брод „Гвадалкивир“ на компанијата „Месажери Мариотим“.

Во вторникот, на 28, изутрината околу 10,30 часот, бродот „Гвадалкивир“, командуван од капетанот Комб, го напушташе

солунското пристаниште на пат за Цариград и Одеса. Приближно еден час по тргнувањето, во машинското одделение на бродот дојде до силна експлозија, што предизвика силен пожар.

Од брегот, што не е многу далеку од местото каде се случи експлозијата, се забележа како бродот почна да дава знаци за тревога и полака почна да се враќа назад кон брегот, а истовремено стотици чамци се упатија кон бродот, како и еден мал реморкер „Суец“. Тој прв му помогна на бродот, што гореше и откако целосно беше зафатен од пламените јазици, беше принуден да застане. Многу бргу некои од патниците и од екипажот на бродот „Гвадалкивир“ беа спасени. Меѓутоа, петмина морнари од машинското одделение – механичари и ложачи – зафатени со чистење и подмачкување на разни делови на машините на бродот, не успеаја да го напуштат одделението. Одвреме-навреме се гледаа како ги подаваат главите за да вдишат свеж воздух низ некои од прозорчињата на нивниот, веќе затвор – мали тркалезни прозорчиња низ кои во никој случај не можеа да се провлечат и да избегаат. Ситуацијата им беше ужасна, пеколна. Реморкерот „Суец“ застана и со една пожарникарска пумпа почна со вода да го лади тој дел од бродот во кој се наоѓаа несреќните морнари. Низ малите тркалезни прозорчиња одвреме-навреме им се даваше вода за пиење. Нивното измачување траеше повеќе од три часа, кога веќе се олади една доста голем расцеп направен од експлозијата, низ кој сите морнари можеа да излезат и да се спасат. Веднаш беа однесени во болница и, за среќа, тие не настрадаа, туку чувствуваа само сосема мали болки.

„Гвадалкивир“ по пожарот

Бродот „Гвадалкивир“ продолжи да гори и целиот изгоре, зашто пожарот не можеше да го угаснат ни силните противпожарни пумпи.

Уште наредниот ден се разбра дека бомбата, поставена во самиот брод, била потпалена од еден патник Бугарин, по име Георги Маносов, млад човек на 20 години, кој бил уапсен и го признал делото.

Наредниот ден, вечерта, се случија уште потрагични настани. (Од сп. „L. Illustration“ од 16 мај 1903 г.).

127. Во хотелот „Партенон“

Со двајца патници отидовме да бараме хотел. По препорака на едниот од нив, отидовме во хотелот „Партенон“, што се наоѓа блиску до пристаништето. Ангажиравме по еден кревет и отидовме по собите. Вечерта, соблекувајќи ги горните алишта, ни самиот не знаев зошто, ја брцнав раката во внатрешниот џеб на палтото и најдов едно мало парче од пет-шест сантиметри случајно останат фитил. Се зачудив. Не можев да се сетам дали фитилот ми останал во џебот уште од собата во која бев сместен или, пак, сум го исекол како вишок кога го пакував пакетот со експлозивот.

Од случувањата во текот на денот и од премореност, брзо заспав. Сакав рано да станам за да отидам во станот на Константин Кирков и да стапиме во контакт. Изутрината отидов во канцеларијата на хотелот и сакав да ја платам таксата за ноќевањето. Службеникот љубезно ме замоли да причекам малку, зашто директорот на хотелот сè уште бил в кревет.

– Наместо на директорот, вам ќе ви платам – му одговорив.

– Сè едно, но пасошот ви е во касата, а клучот е кај директорот – ми соопшти службеникот.

Настојував директорот што побргу да се појави. Тој дојде и сакав да платам, меѓутоа тој замислено ми рече дека ноќта поминал некој полицаец и наредил никој од патниците додека не се јави во полицијата да не го напушта хотелот. Јас енергично настојував да ми се даде пасошот, под изговор дека ќе го пропуштам возот, што тргнува рано изутрината.

– Ако е за појавување пред полицијата, јас ќе се појавам на станицата, тоа е сеедно – повторив на повисок тон.

– Добро, да размислам – одговори директорот.

По долго колебање, директорот на хотелот се согласи да ми го даде пасошот и откако си ја платив таксата, задоволен повторно се вратив во собата и почнав да размислувам што воопшто да преземам.

Да останам во хотелот, си велев, ќе треба да чекам да помине полициската контрола, а пак од името или само од пасошот ќе се разбереше дека сум еден од патниците на „Гвадалкивир“. Помислував дури и на најлошото – да бидам задржан, откако ќе ме прашаат зошто не сум отишол да си го земам куферот од бродската агенција. Ако, пак, дента ме уапсат, преку некој од детективите сигурно ќе разберат нешто повеќе и заради претпазливост ќе уапсат и некои од останатите другари К. Кирков, Илија Трчков, Владо Пингов и др. Ете зошто решив уште истиот ден да заминам со воз, божем патувам за Врање, иако турската виза во пасошот ми беше за Варна. Ако за време на патувањето со возот, каде обично во тоа време се вршеа проверки на патниците, полицискиот чиновник забележи некоја неправилност во пасошот, ќе речев дека сум барал виза за Врање, но поради некоја грешка во пасошот несвесно било запишано Варна. На турски јазик зборовите Варна и Врање се пишуваат со едни исти букви, само што буквата елиф=а се одбележува со една права цртичка, што стрчи горе над останатите букви и во првиот случај стои милимитар по на десно, а во вториот – по на лево. Така планираниот одговор, се разбира, уште во самиот почеток требаше да биде само обичен изговор. Јас по секоја цена сакав дента – среда – да го избегнам моето апсење, зашто реализирањето на целата акција требаше да се случи таа вечер. Си мислев – да заминам со возот, па дури и ако ме фатат по патот, најрано ќе ме вратеа со другиот воз, што доаѓа од Скопје, а тој во Солун пристигнува околу 10 часот вечерта, кога сè околу кревањето во воздух на Отоманската банка ќе биде завршено.

Почнав да го спроведувам планот. Од хотелот со пајтон се упатив кон станицата за Скопје. Во тоа време на влезната врата постојано стоеше специјален стражар и освен патниците, во малиот салон на станицата не пушташе никој друг. Таму, пред самиот шалтер на кој се вадеа билетите, се вршеше и запишувањето на патниците. Пристигнувајќи со пајтонот пред вратата на станицата, убаво облечен и со шапка на главата, стражарот ме сметаше за некој патник Европеец. Брзо влегов во салонот, притоа поздравувајќи го стражарот со шапката. Но, наместо да застамам во редицата со патници, кои еден по еден бавно минуваа пред полициските чиновници,

а потоа вадеа билети за патување, јас прво свратив во бифето. Седнав на една од масите и чекав да засвони третиот свонец, па од бифето да влезам директно во возот, без да се шетам по перонот на станицата, каде имаше двајца полицајци за одржување на редот и честопати ревносно прашуваа кој е патник, а кој не е, барајќи да им се покажат патничките билети. Последниот свонец засвони и во последен момент се качив во едно купе од втората класа. Возот тргна, а јас не само што на станицата не бев запишан во регистарот, туку немав ниту билет. По патот помина кондуктерот и, нормално, ми побара билет. Му реков дека немам извадено билет, зашто немав време и ќе го испуштем возот, та затоа сум се качил без него.

– Добро, но ќе платиш глоба – рече кондуктерот.

– Ќе платам – му одговорив.

На следната станица кондуктерот ми извади билет и освен определената такса, дополнително ја платив и глобата како што следуваше.

128. На пат за Скопје

Остануваше да ја чекам полициската контрола. Но, веќе бев поспокоен, зашто што ѝ да ми се случеше, во Солун ќе бев најрано по 10 часот вечерта. Продолжив со патувањето. Возот пристигна на станицата Ѓуменџе, ја помина и Гевгелија, а полициската контрола сè уште не беше појавена. Но, меѓу Криволак и Велес дојде полицаец, кој на еден бел лист поделен на графи ги забележуваше името, презимето, пасошите на патниците, како и тескерата и нуфузите (документи за патување низ турската империја). Во тоа време со нуфуз се патуваше само во границите на секој вилает (губернаторство), во кој живееше патникот, додека со тескерата се патуваше во сите вилаети, а со пасоши – надвор од Турција, во странство. Полицаецот не забележа ништо неуредно во мојот пасош. Дали ја сфати „грешката“ во зборовите Варна – Вранја не можев да сфатам. Веројатно, зборот Варна тој го сметаше за Вранја, бидејќи и возот одеше во правец на тој град. По патот можев да се симнам во Велес, меѓутоа како странски поданик сметав дека ќе ѝ дадам повод на полицијата да обрне поголемо внимание каде одам и со кого се среќавам, а со тоа ќе ги изложам на опасност другарите во Велес. Се разбира, во тие околности не можеше да стане ниту збор за тоа од лицата во месниот комитет да барам соработка и помош, за да

ми се обезбеди пат, или како што во тоа време се велеше „канал“ кон границата со Бугарија. Задлабочен во таквите размислувања, го продолжив патувањето кон Скопје

129. Моето апсење на станицата во Скопје

Веднаш штом пристигнавме на скопската станица, полицаецот од возот заедно со полицискиот комесар на станицата дојдоа во купето и ме замолија да се симнам. Ме однесоа во полицискиот участак и таму останав околу половина час. Чекаа да пристигне возот од Зибевче.

Додека седев во малата полициска просторија, што се наоѓаше на перонот на скопската станица, надвор покрај ниската дрвена ограда стоеше скопјанецот Коце Кралев, кого го познавав уште од скопското училиште. Коце Кралев забележа дека сум уапсен и од кај оградата секавично ме набљудуваше, па со две-три мимики сакаше да ми се обрати, мислејќи дека не можам да го препознаам или дека не можам да се сетам кој е. За сето време бев седнат на стол и на Коцета Кралев со ништо не му покажував да сфати дека го препознав. Тоа уште повеќе го збунуваше. Таквото мое однесување го тераше уште поагресивно да ми даде знак дека се интересира за мене и дека сака по секоја цена, со што ѝ да било да ми помогне. Забележувајќи ја таквата негова желба, со вртење на главата му дадов на знаење дека треба да ме остави и да си замине. Но, и покрај сè, Коце стоеше и набљудуваше. Откако пристигна другиот воз, ме однесоа повторно во едно второкласно купе.

Камениот мост на реката Вардар во Скопје со Калејо

– Зошто ме качувате во овој воз – го запрашав полицискиот чиновник.

– Во согласност со телеграфската наредба на вилаетската управа во Солун треба да ве вратиме во Солун – спокојно и без никаква возбуда ми одговори полицаецот.

– Зошто?

– Сигурно валијата сака лично да ве праша нешто – одговори полицаецот и ја заклучи вратата на купето.

Јас разбрав сè, но пред полицаецот, кој уште ништо не знаеше, сè уште сакав да изгледам како патник, кој од административни причини случајно се враќа назад во Солун.

130. Назад кон Солун

Во купето бевме само тројца – еден Евреин, полицаецот и јас. За време на патувањето, кога полицаецот за момент излезе надвор од купето, Евреинот со големо сожалување и блискост ме праша: „Евреин ли си“? Му одговорив дека сум Бугарин. Мојот одговор го стресе. Тој брзо го сврте погледот кон прозорецот и речиси по целиот пат не изрази желба да започне некаков разговор со мене. Веднаш го разбрав „стравот јудејски“ на мојот сопатник и за време на патувањето не сакав со ништо да го обременувам. Доцна во ноќта стигнавме на гевгелиската станица. На перонот пред станицата имаше малку луѓе. Од нив, две-три групи беа турски офицери, кои тивко и сериозно разговараа нешто. Од нивното однесување сфатив дека акцијата во Солун е почната и дека војниците во Гевгелија знаат што се случува таму. По извесно време, возот пристигна на станицата Топчин, претпоследната станица од каде по кратко тргна за Солун. Времето беше многу убаво и од прозорците на возот не се гледаше осветлувањето на градот Солун, иако другпат уште од станицата Топчин тоа се забележуваше. Веќе наближувавме до станицата во Солун, меѓутоа сè беше темно и мрачно. Нашиот сопатник Евреин постојано го прашуваше полицаецот: „Зошто не се забележува осветлувањето на Солун“? Јас се држев сосема индиферентно, а и полицаецот не одговараше на прашањата на Евреинот-трговец, кој гореше од љубопитност. Возот застана на станицата Солун. На перонот имаше само четири-пет фенери за осветлување и тоа

беше целото осветление на огромната станица. Покрај станицата и на перонот имаше само војници, офицери и полицајци. Целиот град беше потонат во темнина, меѓутоа уште од станицата се гледаа пламените јазици над Отоманската банка и тие на „Гвадалкивир“, кои високо се издигаа и ја осветлуваа околината. Тоа уште повеќе ги плашеше патниците, кои одеа во неизвесност, зашто на станицата никој не им соопштуваше што се случува во градот и какви беа тие пожари.

Одвреме-навреме слушаа силни експлозии една по друга, а истовремено со нив и долги престрелки. Истрели се слушаа и во градот и спрема паркот „Беш чинар“ и околу станицата. Борбата меѓу заговорниците од една страна, и војската и жандармеријата од друга – се разгоруваше.

Патниците се симнаа од возот и во групи, придружувани од воени патроли, заедно со по еден полицаец, се упатуваа кон градот.

Експлозиите од бомби и престрелките, со мали паузи, продолжија до доцна по полноќ.

„По стапувањето на ноќта, светлечкиот гас ненадејно беше сопрен и целиот град потона во темнина. Неколку минути подоцна, со мали прекини, почнаа да се слушаат силни и последователни експлозии во француското маало и од страната на карјбрежната улица. Во градот дојде до паника и општ страв.

Одделни лица или групи од по два-тројца смело се движеа по главните улици и тук-таму фрлаа бомби врз некои објекти, што претходно биле одредени. Местата каде се случуваа експлозиите беа институции, што обично се посетуваат од странци-Европејци, како на пример, пивницата Pschor, хотелите „Колумбо“ и „Англетер“, летната градина „Алхамбра“, некои кафеани, потоа некои германски институции и Отоманската банка, која, според заговорниците, беше претставничка на европскиот финансиски капитал спрема кој беа насочени сите акции. Главна цел беше објектот на Отоманската банка. Таа најмногу настрада.

Директорот на банката во последен момент бил предупреден, заедно со семејството да го напушти објектот. По неколку истрели од пушки и од револвери, се случи и експлозијата под Отоманската банка, која целата изгоре.

Во текот на целата ноќ продолжија жестоките и крвави сцени. Македонците ги фрлаа своите бомби како што се фрлаат букети за време на празникот на цвеќињата. Експлозиите на динамитот беа толку гласни, како да се слушаа топовски грмежи. Сите заговорници

беа убиени, со исклучок на неколкумина, кои беа фатени од власта.

Тревогата беше речиси прекината, кога на 30 април, четврток, среде бел ден, околу 1,30 часот, се слушнаа експлозии на бомби, проследени со долготрајни истрели од пушки. Војската беше опсадила една кука во која беа еден од револуционерите по име Јордан (Орце), заедно со еден свој другар. За да не биде фатен, револуционерот-хемичар самиот се застрела.⁴³

Според уверувањата на мнозина, планот на револуционерите бил да ископаат тунел, што почнува од една бакалница, минувал под градскиот канал и стигнувал до Отоманската банка и банката Митилн, каде требало да биде поставено поголемо количество динамит. Така, тие сакале да ги разурнат сите објекти, што се наоѓале во околината. Меѓутоа, поради некаква поправка на градскиот канал или некои други околности, заговорниците се откажале од планот и решиле да ја разурнат само Отоманската банка⁴⁴.

Час-два пред појавувањето на зората, со неколкумина други уапсени бевме испратени кон градот, се разбира, повторно со воена патрола придружувана од полициски комесар. Одевме по една од главните улици и кога стигнавме до „Тапхането“ (арсеналот), од лево и од десно воени патроли – подготвени за пукање – извикуваа „кој е таму“, а полицискиот комесар одговараше „воена патрола“ (аскер-девриеси). Така, по споредните улици едвај можевме да се движиме. Стигнавме пред хотелот „Салоник“. Забележав дека телеграфските жици, што минуваа по таа улица, се искоинати и паднати на земи, а понатаму, пак, на аголот меѓу главната и споредната улица, која врти и оди покрај главниот влез на „Топхането“, една група војници заедно со полицајци со лимени канти фрлаа вода по улицата и ја чистеа крвта, што се забележуваше по калдрмата. Тука, токму на тој агол, беше станот на Димитар Мечев и Илија Трчков. Ми стана јасно дека ноќта од горниот кат тие двајцата тука фрлале бомби и се бореле со војската.

Во придружба на воената патрола, го продолживме патот по главната улица „Тахта кале“ и по малку свртевме лево кон управниот дом – Вилаетската управа.

⁴³ Според некои лица и самиот сопственик на куќата, Орце П. Јорданов во тој момент бил со Вл. Пингов. Откако ги фрлиле сите бомби со кои располагале, тие двајцата клекнале на коленици и истовремено се застрелале со револверите, ставајќи ги нивните цевки в уста.

⁴⁴ Види сп. „L'illustratiot“ од 16 мај 1903 г., бр. 3142.

На излезот од секоја од споредните улици или на секои 20-25 чекори застанувавме и повторно тргнувавме по секоја проверка од воените патрули. Уште беше темно кога влеговме во дворот на Вилаетската управа, што целосно беше опколена со вооружени војници, и до утрото нè оставија да седиме во една од собите на полицијата на најдолниот кат на објектот.

131. Во Солунскиот привремен затвор

Почна да се зазорува. Уште не беше целосно разденето, кога во групи почнаа да пристигнуваат уапсени Бугари. Секоја група беше придружувана од полицајци и војници. Сите уапсени ги внесуваа во истата просторија во која бевме и ние, иако бевме уапсени уште претходниот ден и како такви нè држеа малку понастрана. Двајца полицајци ги запишуваа само имињата и местото на раѓање на уапсените и ги носеа во дворот во средината на управниот дом. Тие излегуваа двајца по двајца. За тоа време стражарите-војници, кои стоеја надвор, со кундаците на пушките и со стапови безмилосно удираа каде ќе стигнат по уапсените Бугари. Сите плачеа и со трогателни повици бараа помош и заштита. Сврското тепање на несреќните Бугари продолжи сè додека сите уапсени не се собраа во внатрешниот двор на огромното здание. Како што пристигнуваа групите, така војниците, стражарите и полицајците сè повеќе се излошуваа и жестеа. Гледав како војници или стражари, кога ќе ги слушнеа викотниците и повиците за помош, уште посилно и пожестоко се нафрлаа и во нив се гледаше човекот-свер... жеден за човечка крв.

Некои од полицајците ги запишуваа имињата на уапсените, а други двајца стоеја до нив и им поставуваа прашања за да го олеснат запишувањето. Дојде ред на еден 40-45-годишен Бугарин, кој не знаеше турски. Го прашаа како се вика и што е по народност, а тој гласно и слободно рече: „Динов – Бугарин“. Полицаецот, божем изненаден од завршетокот „ов“, збесна и одеднаш му удри силна шлаканица, истурајќи притоа и редица пцости, повторувајќу „Сарафов, а, Сарафов“. Бугаринот падна на земјата, а полицискиот сулејман почна да го клоца по градите и по стомакот. Од ударите, Динов ја загуби свеста, очите му се затворија, а лицето му пожелте – така, од жестокиот ќотек Динов почина. Убиството на невиниот Бугарин се случи во присуство на повеќе од 25 души уапсени Бугари. Запишувањето на податоците за момент запре. По малку,

во придружба на неколку офицери пристигна началникот на жандармеријата во вилаетот Хајредин Пустина, Албанец. Уште при влегувањето во просторијата тој запраша: „Каде е тој што починал од сончев удар“? Беше јасно дека тој бил известен за убиството и дојде, така да се каже, подготвен. Му го покажаа телото на убиениот и Хајредин Пустина нареди да се однесе на аутопсија во една градска болница.

„Паднал од сончев удар!“ И тоа кога на хоризонтот едвај се беа појавија сончевите зраци! Така сака да се извлечат и да се искупат за самоволието, жестокоста и убиството од страна на полицискиот фанатик, кој толку се разгневи и налути, што со неколку удари го уби тој добар човек само затоа што гласно и јасно си го кажа своето име со бугарски завршеток „ов“ и имаше доблест да се нарече Бугарин.

Како уапсени од претходниот ден, заедно со уште пет-шест души седевме на една дрвена клупа и гледавме сè што се случува во затворот. Стотици Бугари беа претепани и мнозина беа повредени во главите или по лицата од кои течеше крв, а згора уште се случи и убиството на Динов.

Никогаш не сум ни претпоставувал дека судбината ќе ме доведе во ситуација да бидам сведок на таква трагедија. Бев еден од непосредните виновници за извршените атентати и со сопствени очи требаше да гледам како го тепаат работниот бугарски народ. Ме обзеде тага, гнев и жестина, но со ништо не можев да помогнам, па морав чашата со горчина да ја испијам до дно. И ако се осврнувам на тој факт, единствено сакам да го посочам како типичен пример од кој може да се види дека кога станува збор за една општонационална кауза, во решавачките моменти не страдаат толку виновниците, колку што страдаат невините. Обично, кога ќе се случи некој настан, судир или обична афера, често се потенцираат имињата на случајно истакнатите лица, кои на еден или на друг начин стануваат познати како борци и херои на времето. Обичните смртници, пак, со своите дела се жртвуваат и умираат без да им се знае дури ни името, а уште помалку начинот на кој се држеле и се жртвувале пред олтарот на слободата на татковината. Тие незнајни лица, имено, се творците на националните правдини и слободи, на кои поколенијата подоцна ќе им се радуваат и од нив ќе извлекуваат поуки и поттик за реализирање на своите општонационални и општочовечки идеали. Според тоа, делата на тие незнајни дејци и трудбеници ја исполнуваат историјата, која, за жал, честопати се занимава со површности и со случајни лица, а скромните и незнајни борци од одредено место и време ги остава во заборав.

Во Македонија на секоја чука, во секоја осојница, покрај секоја полјана или поток, во секој участак или затвор се тепани и жестоко измачувани и го дале својот живот илјадници доблесни и храбри борци – херои, кои дури ни не се знаат, а реално се вистински народни борци, светци на епохата во која живееле, дејствувале и умреле. Пред споменот на тие незнајни борци секој треба да се поклонува, а истовремено со благослов треба да се споменуваат и тие, и нивните страдања и дела, ако сакаме да им одадеме признание како на борци и херои во минатото.

По неколку часа, придружуван од еден полицаец, бев одведен лично пред валијата Хасан Фехми паша. Уште при влегувањето тој испитувачки ме изгледа од глава до пети и ме праша како се викам. Ми го побара и пасошот. Му го покажав.

– Ти нели беше патник на бродот „Гвадалкивир“ – ме праша валијата.

– Да – одговорив јас.

Валијата ме изгледа и повеќе ништо не ме потпраша, давајќи му наредба на полицаецот да ме одведе.

Полицаецот ме однесе директно во затворот, каде ме оставија во една исклучително темна просторија на најдолниот кат во задниот дел на вилаетската управа. Таму ги поминав денот и ноќта.

132. Првата ноќ во затворот

Ноќта спиев релативно добро, зашто немав спиеено 36 часа и бев исклучително уморен. Ја навалив главата брзо заспав. Изутрината рано се разбудив, но не сакав да станам и покриен со палтото размислував за минатото и за тоа што допрва претстои.

Пред зори, еден младинец, Бугарин од Дојран, уапсен пред неколку дена за обично престапничко дело, со сладок мелодичен глас пееше една многу тажна турска песна. Пееше толку тажно и мелодично, што сите го слушаа со посебно внимание. Утринската тишина во огромниот објект и ехото од гласот на момчето оставаа посебно волшебство, какво што на такво место – привремениот затвор – ретко може да се сретне. Честопати присуството на еден добар пејач придонесува барем за момент, измачуваните и жестоко тепани затвореници да доживеат неколку убави минути и да се пренесат во некој друг живот за каков што мечтаеле. Во такви мигови, музиката претставува средство, кое ако не може да донесе задоволство, тогаш барем носи олеснување од моралните и физички

болки. Слушајќи го мелодичниот глас на тој Бугарин и текстот на неговата песна, се вознемирих и си помислив – ете, тоа е најмалку што ме очекува во иднина, се разбира, ако останам жив. Содржината на песната велеше дека некое момче пее и тажи за својата сакана, која била „најубава од убавите моми“ и како тој, како затвореник, не ќе може да ја земе, зашто од долгиот затвор месата му изгниле од лежење, а очите му истекле гледајќи низ решетките на прозорецот итн. итн.

Чиниш, како тој песната да ја пееше лично за мене, за да ми ја претскаже мојата иднина... мојот затворенички живот.

Колку и да ми беше пријатна мелодијата, јас повеќе се мачев да ги слушнам зборовите и да се внесам во содржината на песната. Момчето ја испеа целата песна и мнозина од затворениците во просторијата, па дури и некои од стражарите го пофалија за убавиот глас и убавата песна.

А пред мене, во мојата имагинација, се отсликуваше долг затворенички живот, физично истоштување, длабока тага... и сè уште останував со утехата дека во животот немав љубено, а што се однесува до затворот, немав никаква надеж, туку бев убеден дека најмалата казна ќе биде смртта..! Човек и во најкритичните моменти не останува без утеха и надеж. Јас бев еден од тие, кои имаа потреба од утеха и кои се хранат со надеж.

Преку ден ме извадија од затвореничката просторија. Ми ставија железа на рацете и ме оставија да стојам исправен, а стражарот кој ме чуваше одвреме-навреме ми дозволуваше да седнам на еден дрвен сандак, што се наоѓаше близу до вратите на двете, една спроти друга, затворенички простории. Мене ми беше јасно дека ме изолираа и ме оставаа сам. И бидејќи немаше слободна ќелија, ме држеа окован во железа и ме чуваа со посебен стражар, но не обиечен стражар или полицаец, туку војник, кој стоеше со бајонет на пушката. Тој ден во Солун и во целиот вилает беше прогласена воена состојба со најстроги мерки.

133. Бркотница

Околу пладне истиот ден, се забележа општа раздвиженост на стражарите, војниците, а посебно меѓу полицајците. Од тоа се заклучи дека во градот има голема бркотница. Но, на што се должеше тоа, не можеше да се разбере. Се дозна по час-два. Во градот повторно

се фрлале бомби, повторно се појавиле комити, чаршијата била затворена, населението панично бегало за да се сокрие по домовите, а валијата дента излегол од својата канцеларија пред вообиченото време. Јас ги наслушнував разговорите на стражарите, на војниците и на полицајците, кои случајно минуваа во тој дел од ходникот на објектот. Целиот ден возбуденоста на војниците, полицајците и стражарите беше голема. Тоа беше последното дејствување на заговорниците.

Се слушнаа и топовски истрели. Некои од полицајците соопштија дека пристигнале и странски, европски, бродови. Љубопитството ми се зголемуваше и сакав да разберам дали од бродовите се симнале војници во градот или не. Голема раздвиженост, општа тревога и посебен страв владееше меѓу војниците, полицајците и стражарите.

134. Реализација

Бродот „Гвадалкивир“ беше запален во вторник, на 15/28 април 1903 година. Истиот ден, пред ноќта, Димитар Мечев, Илија Трчков и Милан Арсов, со претходно подготвен експлозив, се доближиле до железничката линија Солун – Дедеагач и на една кривина меѓу големата станица, што беше надвор од градот, и малата станица во самиот град, поставиле два-три килограми милинит токму во момент кога се појавил воз. Тркалата на локомотивата минале врз малите црни и сосема незабележливи петарди, кои го запалиле динамитот и од експлозијата локомотивата била оштетена, но без да излета од шините. Се искршиле само стаклата на повеќето од прозорците. Од патниците никој не настрадал. Без да бидат забележани, атентаторите избегале во една од споредните улици и повторно се вратиле во градот. Тогаш веќе на сите им станало јасно дека во градот Солун има комити и атентатори, зашто експлозијата на бродот „Гвадалкивир“ и оштетувањето на железничката линија со динамит, сите ги сметаа за комбинирана атентаторска акција.

Наредниот ден, среда – 16/29 април, мина мирно. Полицијата засилено ги бараа сокриените комити, но не успеа во тоа.

Во текот на ноќта, откако секој од атентаторите го заземал претходно договореното место, Константин Кирков поставил неколку килограми милинит меѓу гасоводните и водоводните цевки, што поминуваа под малиот мост на рекичката, што се влеваше во морето. Од експлозијата беа оштетени гасоводните и водоводните

цевки и во еден момент целиот град потонал во мрак и останал без вода. Тоа беше знак за започнување на борбата. Во тој момент, Димитар Мечев и Илија Трчков биле покрај ниските сидови околу дворот на фабриката за светлечки гас, со единствена цел да се префрлат во дворот на фабриката и со претходно подготвен експлозив да го кренат во воздух резервоарот за светлечки гас.

*Фасадаа на Ошоманската банка по експлозијата и пожарот
(пред мермерните скали е касата, што може да се забележи)*

Меѓутоа, внимателниот гавазин (пазач) на фабриката го спречил тоа. Со револверски истрели успеал да ги избрка двајцата, кои искористувајќи ја темнината се изгубиле во соседната градина од каде се вратиле во заедничкиот стан во близина на хотелот „Салоник“, што се наоѓа на самиот агол каде од главната улица „Тахта кале“ се одвојува една тесна, кривулеста улица и поминува покрај сидовите на Топхането (арсеналот).

Откако од внатрешната страна добро ја затвориле железната врата на куќата, Димитар Мечев и Илија Трчков од собата и од балконот на нивниот стан почнале да фрлаат бомби. Според кажувањата на луѓе, кои живееле во нивна близина, во текот на ноќта тие фрлиле повеќе од 60 бомби и неколку часа се бореле со војската и со жандармеријата, по што биле убиени. Обајцата – Мечев и Трчков – од собата и од балконот, фрлале бомби една по друга, а по секоја експлозија, војниците групно, под команда, стрелале во куќата за да ги убијат. Со војската и жандармеријата тука командувал Хусни ефенди, Арапин бинбаша – црнец по потекло. Во почетокот биле убиени и ранети неколкумина војници и стражари, но потоа, по фрлањето на секоја бомба, додека изгоре малиот фитил, Арапинот-бинбаша викал: „Легни, легни“ и сите војници полегнувале со градите на земја и повторно по наредба на истиот бинбаша станувале за да пукаат во прозорците и во балконот.

Привремено полициско биро во дворот на Оџоманската банка

Таа ноќ во дуќанот „стражар“ бил Орце П. Јорданов. Откако забележал дека ламбите угаснале, го запалил долгиот фитил во дуќанот, излегол надвор и се одалечил. По неколку минути, експлозивот експлодирал и го разрушил објектот на Отоманската банка, по што избувнал и пожар. Токму во моментот на експлозијата, по улицата во пајтон минувал германскиот инженер Хекел и кај Отоманската банка, како последица од експлозијата бил убиен од расфрланите камења. Целата стража, која го чувала објектот, уште при првата експлозија се разбегала кон соседните улици. Директорот на банката, кој до скоро живееше на најгорниот кат, за да избегне секако изненадување една недела претходно го напуштил објектот и живееше во посебен приватен стан.

Милан Арсов бил определен да фрли бомба во летната градина – театарот „Алхамбра“, а Георги Богданов – во кафеаната „Ниона“ на плоштадот до самиот кеј⁴⁵. Веднаш по гаснењето на ламбите за осветлување на гас, народот брзо се раздвижил и со страв се разбегал, а во тој момент Милан Арсов и Георги Богданов со цигариги потпалиле „пакетите“ завиткани во убава хартија, што ги носеле в раце. Фитилите на експлозивот, како на Милан Арсов, така и на Георги Боданов, биле долги, со единствена цел, да нема човечки жртви.

Владимир Пингов се обидел со малку бертолетова сол и едно шише со фосфорна течност да предизвика пожар во „Бошњак ан“. Тој уште со гаснењето на ламбите ја запалил течноста и бертолетовата сол, излегол надвор на улицата, што минува покрај анот и хотел „Вардар“, и се упатил кон станот на Димитар Мечев и Илија Трчков. Но, кога минувал токму пред влезните врати на Топхането, старешината на стражата сакал да го сопре и да го уапси само заради претпазливост, а тој се спротивставил и бил застрелан.

Константин Кирков и Орце П. Јорданов – користејќи ја темнината и општата паника во градот, а особено на главната улица – пред хотелот „Египет“ и театарот „Еден“ фрлиле неколку бомби, со цел уште повеќе да ја зголемат паниката. Близу до хотелот „Египет“ беше Отоманската банка и голем дел од народот, обземен од паничен страв, трчал по главната улица надолу кон хотелот „Салоник“ и кога забележал дека и таму се фрлаат бомби и дека има пукање, се враќал назад кон крстосницата кај хотелот „Египет“ и театарот „Еден“.

⁴⁵ По Хуриетот, тој плоштад беше наречен „Плоштад на слободата“.

На 16/29 април 1903 година, во текот на ноќта, се убиени Димитар Мечев, Илија Трчков и Владо Пингов.

Орце П. Јорданов, Константин Кирков, Милан Арсов, Георги Богданов, Марко Бошњаков и Цветко Трајков успеале да се вратат во своите престојувалишта.

На 17/30 април – четврток – рано изутрината Коста Кирков, убаво облечен, излегол од своето престојувалиште и се упатил кон улицата „Сабри паша“, каде што се наоѓаше објектот на

Ѓорѓи Боѓданов

Милан Арсов

Марко Ив. Бошњаков

телеграфската станица. Дента, како пред вратите на општествените и финансиски институции, така и пред поштенското здание имало стражари. Константин Кирков се обидел да влезе во поштата, божем да испрати телеграма, но старешината на патрулата побарал да го претресат, согласно наредбите на власта. Во тој момент К. Кирков се истргнал и се обидел да ја запали бомбата, меѓутоа стражарот го прободел со бајонетот на пушката.

Околу пладне истиот ден, Орце П. Јорданов од престојувалиштето (двокатна кука со балкон, во која живееше едно италијанско семејство Антонио Пепе) во близина на Отоманската банка, што се наоѓаше зад католичката црква, два-три часа одвреме – навреме фрлал бомби од внатрешноста на куќата, при што бил убиен од страна на војниците.

Кога телото на Орце П. Јорданов било извадено од куќата и послано на средината на улицата, неколкумина разјарени војници сакале да го бодат со бајонетите, но Хусни ефенди – Арапаин-бинбаша – кој, исто така, се наоѓал на местото на настанот, ги спречил и покажувајќи кон телото на убиениот атентатор се свртел кон војниците и им рекол: „Ете така се гине за татковината. Убиениот нека ви служи за пример како треба да се жртвувате и да умираат за татковината“!

До 17 април на различни места биле убиени 42 припадници на војската и на жандармеријата, а од атентаторите само Орце П. Јорданов и Константин Кирков.

Хасан Фехми паша

Во текот на денот, неколку групи турско население, разгневени од лутина и од фанатизам, се обиделе да вршат насилства врз бугарското население во Солун, кое, се разбира, немаше ништо заедничко со атентатите. Но, кога валијата Хасан Фехми паша разбрал за тоа, тој самиот одел по улиците и лично ги убедувајќи разгневените фанатизирани групи да не прават никакви престапи, ветувајќи им дека власта ќе се справи со сè. Присуството на европски воени бродови во пристаништето и

енергичната интервенција на валијата ги спречија насилствата, чии последици во тој момент најдобро ги сфатил Хасан Фехми паша.

Губернаторот, валијата Хасан Фехми паша се истакна и ги заслужува сите пофалби. Тој изутрината, веднаш по експлозиите, се појави на многу места за да го успокои народот, уверувајќи го дека војската и административната власт ќе можат да го сочуваат редот и мирот во градот. Притоа, строго им забрануваше на уличните толпи да се вмешуваат во ингеренциите на власта. Општо земено, војската и офицерите добро се држеа, со исклучок на полициските органи, кои се покажаа лишени од секаква тактичност, знаење и предвидливост (L'illustration од 27 јуни 1903 г.).

Истиот ден околу пет-шест часот, кога валијата се вратил во станот, што се наоѓал во маалото „Пиргит“, претходно определениот заговорник Цветко Трајков се обидел да се приближи до пајтонот на валијата, меѓутоа бил забележан од стражарите и подгонет. Откако се оддалечил, извадил бомба, ја запалил и легнал врз неа. Бомбата експлодирала и Цветко херојски ја пронашол смртта. Таа саможртва на Цветко ги занемела и валијата и војниците.

По неколку дена, Георги Богданов, Милан Арсов, Марко Ив. Бошнаков, како и сите останати соучесници и соработници на заговорниците беа уапсени и предадени пред специјален воен суд (дивани харб). Сите атентатори и други лица убиени за време на солунските атентати се погребани на бугарските гробишта во заедничка гробница (само Константин Кирков е погребан во посебен гроб), во горниот лев агол на гробиштата, во близина на малата црквичка-параклис „Св. Апостол Павле“.

135. Тунелот

Тунелот, што беше откриен по експлозијата, беше долг 13 метри. Тој беше доста широк и висок, за да можеше човек слободно да се подместува додека се работеше во него. Проветрувањето го правевме со обично дувало. Тунелот започнуваше од продавницата (бакалница), минуваше под градскиот канал и стигнуваше до самите темели на банката. Тој не се движеше по права, туку по една речиси непрекршена линија. Јас го видов планот на тунелот, што го нацрта еден инженер, на кој беше означен секој негов дел и разните разграноци. Тунелот беше многу добро изработен, како кирацијата во бакалницата да бил некој офицер-пионер на бугарската армија!?

При раскопувањето на тунелот се покажа дека имало и друг помал тунел, што одел во правец на хотелот „Колумбо“, т.е. многу

по на лево од дуќанот-бакалница. Еден дел од тој, втор тунел беше речиси исполнет со земја, што се вадела од главниот тунел.

Речиси на самиот почеток на помалиот тунел беа пронајдени две доста големи шишиња полни со милинит. Никој не може да објасни зошто тие биле поставени, без да експлодираат во моментот на експлозијата. Специјалната комисија, што ги истражува, уште не го изнела своето мислење... (L'illustration бр. 3148 од 27 јуни 1903 г.)

Тунелот под улицата и сидовите на Ошоманската банка. Од десно, урнатините на банката, а од лево дуќанот-бакалница

136. Воената состојба и првите репресалии

Во целата земја беше прогласена воена состојба и непрекинато – речиси секој ден – големи воени единици со бродови пристигнуваа од кај Смирна – Мала Азија и се упатуваа кон внатрешноста на Македонија – Скопје, Битола, Серес... Зашто, власта уште во почетокот сметаше дека започнува општо востание.

Поради тоа, истовремено со масовните апсења во Солун, како првична репресија беа уапсени многу првенци и видни личности во внатрешноста на Македонија. Трговијата и сите патни комуникации

беа пренасочени. Во период од една седмица кон Солун и внатрешноста на Македонија се движеа само воени единици.

137. Првиот распит пред воениот суд

Првите пет-шест дена никој не ме испрашуваше. Бев преместен во посебна, доста голема соба во која имаше само една дрвена клупа. Вратата на собата беше деноноќно отворена, а на самиот влез стоеше војник. Понекогаш, обично ноќно време, до вратата доаѓаа по двајца или по тројца офицери, од кои некои ми се потсмеваа, а други, пак, само испитувачки ме гледаа и си заминуваа. Стражарот имаше наредба никого да не пушта во собата, а уште помалку да се разговара со мене.

На 23 април (6 мај нов календар), на Ѓурѓовден, ме однесоа кај кајмакамот Сери-беј, а тој со едно писмо ме предаде на еден помлад офицер. Јас и офицерот, придружувани од двајца вооружени војници, се симнавме по скалите на вториот кат и наместо во мојата соба, влеговме во дворот на вилаетската управа, каде чекаше еден пајтон. Наместо по улицата „Сабри паша“, пајтонот тргна по улицата „Митхат паша“. Офицерот стоеше до мене, а војниците – едниот спроти нас, а другиот кај пајтонџијата. Уште на почетокот на улицата му се обротив на офицерот и го замолив да седи малку понастрана и да не се доближува до мене. Офицерот зачудено ми рече:

– Зошто? Па, јас те заштитувам... јас те чувам.

– Да, но јас веќе неколку дена сум уапсени и полн сум со нечистотии и разни инсекти, што ќе почнат и Вас да Ве лазат, зашто Вие сте со чисти алишта – му возвратив.

Офицерот се тргна малку настрана и гледајќи како водач сметка за него, сфати дека не сум лош човек и се вознемири. По малку, ми се обрати со сериозен тон и ми рече:

– Слушај, не плаши се. Ако си невин, Бог ќе те спаси, а и ако си виновен пак не плаши се, зашто законот ќе те заштити...

Молчев и не можев да кажам ниту дека сум виновен, ниту дека сум невин. Но, сепак, тие благородни пориви на турскиот офицер ме утешија, па дури и ме поттикнаа. Тој можеби се трогна од моето внимание спрема него, а можеби беше добродушен и благороден човек, што не е реткост меѓу Турците. Но, за мене, неговата благородност претставуваше чаша со свежа студена вода, што ми се

дава во моменти на исклучително голема жед. И навистина, чудна е понекогаш душата на Турчинот, дури и кога тој е облечен во власт!

Од улицата „Митхат паша“ пајтонот сврте кон главната улица „Хамидие“. Во моментот кога стигнавме до Беас куле, пресретнавме една погребна поворка. Еден виш офицер од европската морнарица беше починал и телото му го носеа спрема крајбрежната улица. Покрај самата поворка пајтонот запре, јас ја симнав шапката, а луѓето што одеа по ковчегот, повеќето европски и турски офицери и војници морнари, почнаа да ме загледуваат. Тие сфатија дека сум еден од заговорниците и долго ме гледаа. Човечка љубопитност! Поворката замина, а пајтонот застана пред командата на дивизијата, што се наоѓаше спроти плоштадот кај Беас куле. Офицерот напред, јас по него, а зад нас војниците. Сите влеговме во објектот, а офицерот ме остави во една мала соба. Нормално, на пет-шест чекори од мене застанаа двајцата војници-стражари. Во собата останав час-два, а потоа офицерот ме внесе во еден голем салон.

Заробувањето на еден од заговорниците

Од лево седеа неколкумина турски офицери, од спротива еден генерал – Едип паша, началник на III армиски корпус – а од десно седеа двајца цивили без шапки – францускиот конзул Л. Стег и директорот на бродската агенција „Месажери Миритим“. Ми покажаа на еден стол во средината на просторијата и ми рекоа да седнам. Седнав. Тоа беше составот на веќе подготвениот вонреден воен суд.

– Како се викаш и од каде си – ме запраша претседателот на судот.

– Се викам Георги Маносов и родум сум од Кустендил.

– Знаеш ли нешто за настаните во градот? Дали си бил патник во еден брод, кој пред една седмица изгоре – ме праша претседателот на судот, кој беше типичен обичен Турчин.

– Да. Знам дека еден брод изгоре и гледам дека Вие ме обвинувате дека јас сум го запалил тој брод. Но, бидејќи настанот се случил под француско знаме, односно на француска територија, па според тоа и францускиот суд е компетентен и може да ме суди и само таму ќе кажам што знам⁴⁶.

Претседателот на судот силно се разгневи, но се воздржуваше поради присуството на францускиот конзул и исполнет со злоба само рече: „Добро, добро, ќе видиме. Тоа е последна работа“.

Потоа го донесоа мојот куфер, врз кој имаше четири-пет восочни печати.

– Твој ли е овој куфер – ме праша претседателот.

– Да.

Го отпечатија куферот и откако го отворија, ми рекоа да станам и да видам дали нешто недостасува.

– Ништо не ми недостасува – реков јас, без да станам од столот и да го прегледам куферот⁴⁷.

– Ама како? Стани и прегледај го, па потоа одговори – извика нервозно претседателот.

Станав, се исправив и на врат, на нос ги прегледав алиштата. Повторив дека ништо не ми недостасува и пак седнав на столот.

Двајца од присутните офицери ми ги прегледаа алиштата, меѓу кои најдоа еден фес и неколку брошури на француски јазик. Францускиот конзул побара да види какви се книгите. Му ги подадоа и тој виде дека тоа беа трите тома од романот на Виктор Иго – „Клетници“, издание на Библиотеката Национал. Л. Стег отвори еден од томовите и почна да чита. Откако прочита нешто, поднасмеан му ја предаде книгата на претседателот. Овој не знаеше да чита француски и побара да му се преведе содржината обележана

⁴⁶ Јас сакав да бидам суден од француски суд, но бидејќи бродот изгорел во турски територијални води, па според тоа на турска територија, решиле да ме суди турски суд, а соодветното обесштетување во висина од 120.000 турски лири (2.000.000 златни франци) да го плати турската влада.

⁴⁷ Мојот куфер бил задржан во агенцијата и дури сега ѝ се предаваше на турската власт.

со молив. Еден од офицерите брзо му го преведе обележаниот дел. Тоа беше дел во кој В. Иго говори воопшто за гилотината. Кога сум ја читал книгата, се виде, ми се допадна тој пасус и сум го обележал. Тоа му го привлече вниманието на францускиот конзул и тој му го посочи пасусот на претседателот на судот, а овој, откако сфати за што станува збор, пакосно се насмеа и на турски рече: „Тој уште од порано се подготвувал“. Потоа ме извадија од салонот и ме однесоа во малата соседна соба, а по две-три минути си излегоа и двајцата Французи. Претресот заврши, а мене ме вратија назад во Сарајот – Вилаетската управа.

Мостот под кој со динамит биа опшестени цевки за вода и гас

Тоа беше првиот распит. Во период од две недели, речиси секој ден и на ист начин ме изведуваа пред воениот суд и повторно ме враќаа во Сарајот. За сето време тврдев дека живеам во Ќустендил, дека се викам Георги Маносов и дека не знаам турски, туку само бугарски и француски. Распитот се вршеше со помош на преведувачот Тефигов, Турчин, кој го завршил военото училиште во Софија. Иследник беше Џемал-беј, еден исклучително интелигентен офицер – мајор. Претседател беше Еди паша, потпретседател Шемси паша – началник на морнарицата во Солун.

Наспроти моите тврдења, судот сакаше со факти и со сведоци да докаже дека јас сум го запалил бродот „Гвадалкивир“ и многу

се изненади од тоа што негирав дека сум Павел П. Шатов, родум од Кратово, и дека официјално пред судот тврдев оти сум Георги Маносов од Кустендил.

Судиите забележаа дека со тоа негирање јас целам на нешто, но не можеа да си објаснат и да се убедат зошто инсистирам на своето. Не можев и не сакав да им објаснам, тргнувајќи од едно убедување, што всушност можеби и немаше апсолутно никакво значење. Но, тогаш ја идеализирав Бугарија и сметах дека ако признаам оти сум турски поданик и дека се викам Павел Шатов, со тоа ќе потврдам дека пасошот ми е лажен. А тоа, пак, си мислев, ќе биде повод за вовлекување на Бугарија во некој дипломатски конфликт, зашто никој немаше да поверува дека со пасошот успеав да се снабдам само со помош на еден писар. Од распитот сфатив дека судиите беа убедени оти јас, како и останатите мои другари, како млади луѓе едвај ли не сме испратени од некое министерство од Бугарија, за да ја извршиме акцијата според определен план, подготвен во Софија! На секој можен начин негирав дека сум Павел П. Шатов. Судиите продолжуваа да ме убедуваат изнесувајќи документи и докази, но јас упорно тврдев дека сум Георги Маносов и дека никогаш не сум го познавал лицето Павел Шатов. За да го потврди мојот идентитет, судот прво повикаа мои бивши учители од Солунската гимназија. Иван Гарванов изјави дека ме познава и дека четири години ми бил учител. При соочувањето, лично на Гарванов му реков дека тој, веројатно, се лаже. Како Иван Гарванов, така и сите судии со задоволство се потсмеваа на моите тврдења, а јас, пак, само повторував: „Човек на човека наликува...“. По Иван Гарванов, го повикаа Г. Раев, кој исто рече дека ми бил учител по математика. Како тој, така и Иван Гарванов не можеа и не требаше да кажат ништо друго, ниту да негираат дека ме познаваат, зашто со тоа бездруго ќе дадеа повод за нивно следење. Јас, пак, упорно негирав. При соочувањето со Г. Раев, тој рече: „Освен според лицето и ликот, го познавам и според гласот!“ Но, јас и тоа со голема смиреност го негирав и се држев индиферентно. Го повикаа и учителот по турски јазик Етем ефенди. И тој потврди дека ме познава.

– Знае ли тој турски – запраша претседателот.

Добродушниот и чувствителен Етем ефенди, повеќе за да ми помогне, се сврте кон претседателот и му рече: „Добро се сеќавам дека по турски јазик беше многу слаб ученик („Пек заиф-иди, паша хазретлери“).

Најпосле, за да се докаже со документ дека навистина сум Павел Шатов, а не Георги Маносов, донесоа листа на која пред три години,

на матурскиот испит по француски јазик ја бев пишувајќи својата тема. Јас го негирав и својот потпис.

– Добро! Земи го моливот и пишувај – рече Џемал-беј.

Го земав моливот и се подготвив да пишувам, а тој ми диктираше: „On dit que la mort n'est pas un mal”⁴⁸.

Го напишав издиктираното и од долу, без да ми каже Џемал-беј, напишав Democrite. Не дека тоа беа зборови на Democrite, туку сакав на тој интелегентен и ревносен офицер сакав да му кажам дека тоа ми е познато, односно дека не ме плаши. Џемал-беј го зема листот и почна да го споредува ракописот од матурскиот испит со напишаното од диктираната мисла и ми рече: „Ете, по буквата „а“ и по буквата „s“ јасно се гледа дека ракописот е ист“. Јас повторно одрекував. Претседателот на судот налутено ми се обрати и посочувајќи еден лист, ми рече: „Еве, ова е твоја фотографија и долу под напишаниот текст се гледаат потписите на сите членови на околинскиот совет, кои потврдуваат дека тие не си Георги, туку си Павел и дека си син на Поце Ив. Шанев⁴⁹. Користејќи го тој момент, јас изјавив дека на бугарски нема име Шане. Пашата пакосно се насмеа.

„Најпосле, кога ќе те предадеме на полицијата ќе видиш како ќе признаеш“ – заканувачки и грубо ми се обрати претседателот Едип паша.

Јас се преправав дека не разбирам турски и продолжував да молчам. Едип паша се сврте кон судиите и им кажа: „Нема ли да биде подобро ако се телеграфира во Кратово да се доведат неговите родители – татко му и мајка му – па тогаш да видиме“!? На тој предлог на Едип паша тивко се спротивстави командантот на морнарицата Шемси паша и рече: „Господине претседател, од писмото и од извештајот на кратовскиот кајмакам со сведоци се потврдува дека тој не е Георги, туку Павел, но во извештајот се вели дека татко му бил доста чесен и семеен човек и излишно и бесцелно е да се повикуваат. Зашто, и да дојдат, не гледате ли дека тој сè одрекува. Тој и сонцето го негира, па ќе ги негира и нив и така сè ќе заврши. За нас судиите е важно дали е тоа лицето, кое извршило престапничка активност, а дали тој се викал Георги или Павел, нема никакво значење“.

Мене ми се допадна таа аргументација на потпретседателот и во првиот момент откако тој заврши, кога почнаа одново да ме

⁴⁸ „Велат дека смртта не е несреќа“.

⁴⁹ Двете точки врз турската буква „т“ беа толку мали, што изгледаа како една и претседателот наместо да прочита „Шатев“, читаше „Шанев“.

убедуваат да признаам, јас повторно сè одрекував и изјавив: „Ако вчера сум се викал Павел, денеска се викам Ѓорѓи и никој не може да ми забрани утре да не се викам Мехмед“.

– Така, така... За тебе е сеедно, но за нас не е – одговори иследникот Џемал-беј.

Распитот околу тоа „кардинално“ прашање заврши и преминаа на друго.

– Зошто го запали францускиот брод, кога истиот ден имало и друг, италијански брод, што бил многу поубав и поголем – ме запраша претседателот.

– Зашто горе-долу го знам францускиот јазик и полесно ми беше да патувам со француски брод.

– Друго нешто?

– Ништо повеќе немам што да кажам.

Прашањата ми се поставуваа едно по друго и одговарав на секое. Судиите сфатија дека одговарам на нивните прашања само за да се исполнат формалностите околу судската процедура.

– Припаѓаш ли на некое современо социјално учење – најпосле ме праша Тефиков.

Се преправав дека не го разбирам. Тефиков повторно бавно и отворено ми објасни, прашувајќи ме дали се вбројувам во некоја организација и каква е таа – национална или социјална. Ја сфатив тенденцијата, што Тефиков сакаше да ја протури и изјавив: „Не припаѓам на никаква национална или социјална организација, туку сум само Македонец“.

Судот сакаше да признаам дека сум анархист, зашто веднаш по атентатот, по сугестија на бугарскиот трговски конзул А. Шопов, низ градот се разгласи дека атентаторите не биле „народни дејци“, туку социјалисти и анархисти. И навистина, јас не знам кој повеќе тагуваше заради извршените атентати – дали Хасан фехми паша или А. Шопов. Овој, како бугарски дипломатски претставник, пред своите колеги беше ставен во тесно и едвај ли не целосно разобличен дека македонските Бугари дејствуваат не толку против турските, колку против европските интереси. А. Шопов, по сите револуционерни акции внатре во Македонија, поддржал еден друг став, што под притисокот на сè што се случи во Солун веќе тешко можеше да се одржи. Оттука, можеби му произлегуваше и големата злоба и на секој можен начин сакаше да претстави дека тоа дело не е на народни, и национални дејци, туку на егзалтирани млади луѓе, навистина Македонци-Бугари, но анархисти според убедувањето.

Турски полицајци вршаат претрес во еден буџарски дуќан

138. Судската истрага

Сè што изјавувавме ние осудените се забележуваше во посебни протоколи, во кои од десно беа прашањата, а од лево одговорите на обвинетите и на сведоците. На секој лист се потпишувавме поединечно и тоа беа доказите врз основа на кои воениот суд требаше да одлучува и да се произнесе за пресудата. Ние бевме судени од вонреден воен суд во едноставна и куса процедура. Распитот траеше околу 25 дена, секој одделно се испрашуваше, а околу некои прашања имаше и соочувања и се собираа докази. Последните ден-два сите атентатори од Сарајот (Вилаетската управа) бевме преместени во посебно направени нови, мали, многу влажни и темни ќелии, зад надворешната сидана ограда на Беас куле. Вратите на ќелиите, во кои имаше само по еден од нас, беа наредени една по друга и деноноќно беа затворени, а пред секоја стоеше стражар – војник. Освен една рогозина и една стомна за вода, внатре немаше ништо друго. Секој ден редовно ни даваа по еден килограм леб. Никаква друга храна не ни даваа и невозможно беше да се набави од лични средства. Наредните недела-две, ниту еднаш не нè извадија на распит пред судот. За тоа време, воениот суд ги испрашувал другите лица осомничени и соучесници во заговорот и уапсени во Солун и Велес.

Во судската истрага се утврди дека динамитот бил донесен од Велес. Една специјална комисија на чело со Џемал-беј заминала за Велес и за неколку дена испитала сè, а како резултат на тоа во Солун беа донесени 15-20 души Бугари од градот Велес и обвинети како соучесници во заговорот. Меѓу нив беа Ѓошо Поп Јорданов – таткото на Орцета, Петар П. Јорданов (негов брат), Иван, Илија и Гого П. Јорданови – синови на Петар П. Јорданов, Илија Малинков – посредник-шпедитер и Алексо Минов, кај кого пронашле неколку пакети со динамит, поради што тој се фрлил од едни скали за да се самоубие, но останал жив. Потоа, Лазо Органциев, Борис Кртов и уште неколкумина граѓани од Велес, како и Хр. и Јор. Зулфови (браќа) од Кукуш. Тодор Органциев претходно успеал да се сокрие и преку Скопје заминал за Бугарија. Поради исчезнувањето на Тодор Органциев, власта не можела да дознае од каде бил испратен динамитот во Велес. За испраќањето на динамитот од Кочани во Велес знаеја само Тодор Органциев и Тодор Александров. Александров, пак, како резултат на една сосема друга афера, три-четири седмици претходно беше уапсен и се наоѓаше во скопскиот окружен затвор „Куршумли ан“, а Тодор Органциев избега од рацете на полицијата.

139. Во затворот Беас куле

Од продолженото седење на едно исто место и од големата влага во ќелијата, како и од деноноќната темнина, физичката iscrпеност и од психичката напрегнатост бев ослабнат. Дури не можев да го изедам ни целиот затворенички леб. Еден-два дена по ред го повраќав лебот, што ми го даваа.

Панорама на Солун со Беас куле, посебен политички затвор за Бугариите

Стражарот ме праша зошто не земам леб.

– Не ми се јаде – му одговорив.

– Да не си болен?

– Не.

– А, зошто откажуваш да го земеш лебот – инсистираше стражарот.

– Имам леб и доволен ми е за денеска.

Стражарот Реџеп не ми поверувал и му пренел на началникот, па по час-два дојде еден потполковник со две цивилни лица од кои едното беше лекар. Ја отворија вратата, ме повикаа и ме прашаа дали сум болен.

– Не сум – одговорив.

– А зошто не јадеш?

– Зашто не ми се јаде.

Лекарот ми го провери пулсот, ме фати за челото и по малку сите си заминаа.

Тоа што не го земав лебот се протолкува како штрајк со глад и дојдоа да проверат каква ми е здравствената состојба. Турските воени и граѓански службеници – во такви случаи речиси сите се многу чувствителни и подготвени да помогнат. Според нивните сфаќања да се одбие лебот беше силен протест, што е еднаков на обид за самоубиство.

Во период не подолг од две недели, ние бевме во темните и исклучително влажни ќелии и единственото раздвижување ни беше да се исправиме на нозе и да застанеме покрај вратата и низ малиот отвор да го гледаме стражарот од спротива, кој стоеше во малиот ходник на половина метар до вратата.

Едно утро, пред соседната до мене ќелија, во која беше Георги Богданов, се крена врева. Георги викаше од болки, а стражарот налутено мавташе со пушката. Се крена тревога. Дојдоа други стражари и началникот, ја отворија вратата на ќелијата и речиси полумртот, облеан во крв, го извадија Богданов од внатре и го оставија во ходникот. Стражарот со бајонетот на пушката го ранил Богданов во градите. Пристигна еден офицер и почна да се распрашува што се случило. Војникот му рече дека затвореникот ја извадил раката надвор од малиот отвор и дека се обидел да ја отвори вратата за да избега! Сите се зачудија на таквата постапка на Георги, зашто вратата е заклучена. Но, војникот остануваше на своето тврдење. По малку сè беше разјаснето. Георги Богданов, како последица на осаменоста во ќелијата, од многу размислување, вознемиреност и измачување

изгубил рамнотежа и несвесно ја извадил едната рака низ отворот и го дофатил клучот на вратата. Забележувајќи го тоа, војникот веднаш ја кренал пушката и со врвот на бајонетот низ отворот го ранил затвореникот во градите за да го тргне од вратата, без да знае на што се должи таквото мавтање со рацете. Пристигна градски лекар и го прегледа Георги Богданов. Лекарскиот помошник му ја преврза раната. Богданова го преместија во една соседна просторија, каде одвреме-навреме викаше и самиот себеси си даваше одговори. Така, Георги Богданов можеше да стане жртва, но сосема случајно беше лесно ранет.

140. Во ќелијата

Од долгото спиење или од влагата во ќелијата, штом ќе заспивев веднаш почнував да сонувам, а честопати и да фантазирам. Во сон гледав разни луѓе и работи, кои никогаш во животот не сум ги видел, па дури и не сум размислувал за нив. Сето тоа го припишував на долгото спиење, истоштеноста, ослабувањето и, главно, на големата влага. Оставен во исклучително темна просторија и изолирана, не ми остануваше друго освен да спијам. По малку сон, се будев и повторно главата ми паѓаше и пак заспивав. Зашто, немаше каде да ја трошам физичката енергија ниту, пак, во таква ситуација можеше и воопшто да се размислува. Од друга страна, и влагата бездруго имаше влијание, па постојано бев во некаква сонлива состојба на замореност. Самицата е најлошата казна, што „културниот“ човек ја измислил. Грубите и жестоки казни, што во далечното минато им се изрекувале на осудените, како палење жив, набодување на остри колци, убиство со стрела, нож или друго оружје, па дури и бесилката како казна, бледнеат пред модерната казна – самицата. „Културниот“ човек пронашол многу научни и технички изуми, што му го олеснуваат животот или работата на човека, но истовремено со тоа ја пронашол и најжестоката казна – строгиот осаменички темничен затвор.

141. Сновидение

Едно утро се разбудив и под свежите впечатоци на сонуваниот сон, почнав да си го репродуцирам и толкувам. А, го сонував следното: Еден по друг слушнав неколку истрели од пушка и видов како нагоре

се издига црн дим. Во тој момент, среде едни гробишта, видов една од одамна позната жена како плаче врз еден гроб – ги оплакуваше своите два сина, кои божем скоро биле починати. Неколку минути на секој можен начин се обидував да го протолкувам сонот. Му давав те едно толкување те друго и сепак си велев – сон како сон – во таа темна и влажна ќелија такви сновиденија се вообичаена појава. Во животот се бев соочил со стотици различни сновиденија, но повеќето имале обично значење, ама неколку и се исполнија и многупати длабоко сум се навраќал на нив за да извлечам некои заклучоци или да си објаснам некој иден настан или случување.

Обично се вели дека „соништата... немаат никакво значење или нешто заедничко со судбината на човекот. Па затоа ним не треба да им се дава никакво значење, ниту, пак, да им се верува“. Тоа не е точно. Како што во древните времиња Египќаните, Феникијците и други народи се занимавале со толкување на соните и во најново време редица писатели, професори и психолози се занимаваат со соните.

Уште Шекспир му давал големо значење на сонот, што се илустрира со зборовите на Хамлет: „Да се биде или не“. Тоа е прашањето. Ами сонот...⁵⁰.

„Во сонот е вистината. Наспроти сетое затскривање зад славата и триумфот или зад понижувањето, ние го препознаваме нашето сопствено јас“⁵¹.

„Во сонот душата не спие, нејзината функција останува активна“⁵².

Луѓе од науката се занимаваат со сонот. Сонот ги содржат главно желбите и тежненијата на тој, кој сонува. Тие желби или тежненија можат да бидат свесни ли несвесни. Сонот сигурно не е самозалажување или некои некоординирани впечатоци, туку извира од нашето духовно богатство. Сонот има многу заедничко со судбината на тој, кој го сонува, и нему со компетентно толкување треба да му се даде верба и значење (д-р Р. Цалмонов).

Во историјата сонот заземал посебно место и човештвото постојано се занимавало со проблемот на сонот. Во минатото, луѓето постојано биле склони кон тоа, со помош на сонот да ја претскажуваат иднината. Така, уште во времето на Арапите,

⁵⁰ G. H. Fichte.

⁵¹ Scholz.

⁵² Delbeuf.

на Евреите, на Персијците и Вавилонците среќаваме луѓе, кои се занимавале со толкување на соништата. Познат е примерот со Крез од времето на неговите борби со Кир, потоа освојувањето на Тир од страна на Александар Македонски, случаи биле претскажани со помош на сонови. Исто така, и одговорите на Делфиските оракули, што тие во полусонлива состојба им ги давале на оние кои се појавувале во храмот на Делфи, честопати имале големо значење за древните Грци. Римјаните и Елините сè правеле, откако претходно ќе се распрашале или кај паганските свештеници во Делфи или, пак, ќе ги објаснеле сопствените сонови. Се тврди дека Август наредил да почне битката кај Филипи благодарение на сонот на својот лекар, а, исто така, и дека Константин Велики, кој сонувал орел со крст, под тој симбол ги победил своите противници.

Има маса легенди, преданија и анегдоти, што ни сведочат за значењето и важноста на соништата, а, исто така, и за влијанието, што сонот може да го има во уметничкиот и творечки живот. Така, на пример, големиот италијански музичар Тартини тврди дека неговата „Ѓаволска соната“ му била отсвирена од самиот ѓавол. Зараостра, Рафаел или Моцарт за многу од своите дела биле вдахновени од своите соништа.

Артемидор, кој живееле во II век по Христа, започнал прв да се занимава со симболичното толкување на соновите. За да може човек да го сфати значењето на еден сон, според Артемидор, треба да се стави во положбата на оној кој сонува и да се помачи да протолкува за какви размислувања може да се однесува тој сон. Исто така, го подвлекувале значењето и толкувањето на соништата. Современо решение за прашањето за соништата и нивното значење ни дава германскиот филозоф Шчернер, кој припаѓал на идеалистичката школа. Но, прв кој научно се обидува да го објасни феноменот на сонувањето, па дури во тој поглед да создаде и некаква школа е професор Сигмунд Фројд.

За да можеме да ги објасниме соновите и да ја разбереме нивната симболичност треба, пред сè, да не се заборави дека во поранешните времиња симболиката била користена многу повеќе, отколку денес, и дека таа симболика не била исклучиво право на поетите.

Уште Аристотел велел: „Во будна состојба секој човек се движи во еден заеднички свет со останатите луѓе, додека на сон, секој човек си има свој сопствен свет. Болните сонуваат за здравје, вљубените за љубов, оние кои мечтаат за среќа – сонуваат богатство и власт“. Нашите сонови се, пред сè, одраз на нашите желби и оттука може да се заклучи дека сонот во сите случаи кога нашата желба е

толку голема, што ја обзема сета наша свест, ги создава оние форми и ситуации, кои се јавуваат како израз на исполнување на нашите желби.

Освен тоа, има и друг вид сонови, што можат да се наречат телепатски. Во прв ред, такви сонови се јавуваат во ситуации на страв, што човека го фаќа во свесна состојба и целосно го привлекува неговото внимание. Ако човек преживее таков сон, тој се чувствува критички неспособен да оцени дали тој настан се случил во будна состојба или на сон. И во тој случај може да се каже дека човек на сон ги исполнува сите оние желби, што му се појавуваат на јаве.

Објаснување за тоа дава Хегел во својата мисла: „Еден сон не може да ни биде основа за да го претскажеме тоа што ќе се случи со одреден човек, но благодарение на таков сон ние можеме да знаеме што ќе направи тој“.

Независно од овие категории, има и такви соништа кои постојано се тесно поврзани со некој посилен ефект. На сон човек одново преживува некој непријатен или радосен настан, што го доживеал последните денови.

Во секој случај, врз создавањето на една соодветна теорија, како за астралното тело на човека, така и врз соништата, научниците ќе треба уште многу да работат и да прават многу експерименти додека создадат нешто точно⁵³.

„Човекот е еден жив радиоприемник, вели францускиот професор Лаковски. Во човечкото тело се собираат, течат и зрачат електрични зраци и бранови и нашиот организам истовремено претставува и емисиона и приемна станица.“

Оваа необична и интересна теорија на парискиот научник не е само духовита досетка, туку заклучок заснован врз долгогодишни внимателни научни истражувања и безброј опити направени во лабораториите во период од дваесет години.

Професорот Лаковски во една статија за електрицитетот во човечкото тело вели дека сите досегашни таинствени духовни и телесни процеси кај човекот, какви што се телепатијата, сугестијата и други, нè доведуваат до убедувањето дека нашето тело, всушност, претставува радиоприемник, што постојано зрачи електрични бранови и врз основа токму на тие зрачења ќе можеме да ги разрешиме сите тајни околу човечкиот телесен и духовен живот.

⁵³ Од в. „Утро“.

„Но, од што произлегува тоа таинствено зрачење на електрични бранови во нашето тело и од каква природа се тие? Според моите последни истражувања, несомнено може да се докаже дека малата жива клетка е изворот на целиот електрицитет во човечкото тело. Нашето тело е изградено од билиони клетки. Составните влакненца на клетките наликуваат на една мрежа од жици и го имаат истото својство како и радиоприемникот – можат да примаат и да пренесуваат електрични бранови.

Сите досегашни проучувања докажале дека малата клетка од живото човечко тело е навистина најчудната и најсовршена машина на светот. Клетката е толку совршено изградена и толку сложена, што и до денес, па дури и при највнимателно микроскопско разгледување, таа не можела да биде проучена. За научниците таа и денес во себе крие многу тајни. Јас во клетката успеав да ги откријам сите составни делови на еден радиоприемник – кондензатор, жици, индукционен калем, резонатор итн. Се разбира, сето тоа е во многу мала форма. Уште повеќе, секоја човечка клетка има своја самостојна должина на своите бранови.

Целиот човечки живот може да се објасни како едно постојано струење и зрачење во тие минијатурни апарати во телото (клетките).

Од клетките зрачат бранови со различна должина и со разни дејства, се вкрстуваат и ја создаваат основата на својот живот. Според тоа, сите пројави на нашиот живот се, всушност, само електрични процеси, а нашето тело е најчудниот електричен акумулатор. И кога таа електрична рамнотежа ќе се наруши, тогаш доаѓаме до болестите... Чудната намена на радиобрановите од човечкото тело е тешко целосно да се објасни. Но, дека електрицитетот во човечкото тело игра важна улога врз здравиот и врз болниот организам – тоа денес е вон секакво сомневање.

Таинствените и чудни материи, што се создаваат од жлездите со внатрешна секреција – хормоните – играат првостепена улога во човечкиот организам, определувајќи ги и насочувајќи ги не само физичките, туку и психичките процеси...“.

Германскиот лекар Слосов успеал да открие многу оригинален метод за одредување на присуството и количеството на хормоните... според сништата.

Како што е познато, сништата играат голема улога за одредување на психичката состојба на даден субјект. Според учењето на Фројд, во сон, кога нашата свест на некој начин се исклучува, се

пројавува нашето потсвесно „јас“ и, како што се изразуваат психо-аналитичарите, на површина излегуваат сите наши задушени и „изместени“ желби, впечатоци, расположенија и стремежи. Слично на рендгенските зраци, кои даваат претстава за тоа што се случува во физичкиот организам, соништата ги расветлуваат процесите, што се одвиваат во психичкиот организам. Сега се толкува дека соништата можат да фрлат светлина и врз физичката состојба на нашето тело. Ќе потсетам на секому познатата појава – на соништата на гладен и на сит стомак, кои ја покажуваат врската меѓу одредена физиолошка состојба на организмот и соништата. Доктор Слосов тврди дека таа врска, всушност, е многу подлабока, зашто соништата зависат од тие материи, што се создаваат од жлездите со внатрешна секреција.

За да ја докаже исправноста на својот став, Слосов направил редица опити. Пред да ги остави да спијат, тој на своите пациенти им вбригзувал хормони од мозочниот израсток, па тие доживувале чудни соништа во кои гледале драги, убави и пријатни луѓе, интересен пејзаж или, пак, слушале прекрасна музика и вообразувале дека се наоѓаат во рајот. Обратно, хормоните од надбубрежната жлезда предизвикувале ужасни соништа со смртни опасности, со прогонувања, со појави на чудовишта, падови и смрт. Најпосле, човекот со буди со силно чукање на срцето и целиот облиен со студена пот.

Со два збора, физичката и психичката состојба на човечкиот организам се необично тесно испреплетени.⁵⁴ Наспроти негирањето на материјалистите, душата на човекот, целата таа неистражена, но сепак постојна област, со текот на времето ќе стане достапна и прифатлива за медицината...

142. Читање на пресудата пред судот

Беше поминато еден час откако се разбудив и се обидував да го протолкувам својот сон, кога зад сидот од страната на улицата, слушав како еден по друг поминуваат многу пајтони и коли. Такви звуци слушав секоја вечер, но овојпат беа многу поголеми, подолги и почести. Беше саботен ден. Не знаев дали сè уште е рано или, пак, е пладне.

⁵⁴ Весник „Мир“, бр. 10156 и 10142 од 25.V и 5.IV 1934 г.

Легнат на грб врз рогозината, ту станував ту легнував и ги затворах очите во темнината. Одеднаш дојде стражарот и ја отвори вратата, а јас станав и се исправив на нозе. Еден офицер, кој стоеше пред вратата ми рече да излезам. Брзо ги облекох палтото и обувките, си ја земав шапката и излегов. Од внатрешната страна пред железната влезна врата на Беас куле, стоеја неколкумина полициски претставници и 10-15 војници со пушки. Од ќелиите бевме изнесени еден по еден, меѓутоа стражарот не ни ги стави оковите, како што обично тоа го правеше, туку почна да нè претресува. Ни ги зема часовниците, парите, џебните марамчиња, ремените... Тоа ми го привлече вниманието, ама со ништо не можев да си ја објаснам постапката на стражарот Реџеп, кој не беше лош човек. Наредени еден зад друг, излеговме низ главните железни врати на крепоста Беас куле. Одеднаш од двете страни, и од лево и од десно, нè опкружија војници од 17. Стрелачки полк, со бајонети на пушките. Прво одеше офицер, по него јас, потоа Марко Ив. Бошнаков и најпосле Милан Арсов. Георги Богданов сè уште беше болен и не дојде со нас. До секој од нас стоеше полицаец и нè држеше за рака. Отспротива, во соседната градина покрај една кафеана имаше голема навалица – мажи, жени, деца и сите нè гледаа, а некои и се смееја.

Првата помисла, што ми мина низ умот, ми беше дека ќе нè егзекутираат со бесење и тоа јавно. Затоа, си велев, се собрала толку голема и љубопитна публика. Се движевме бавно по средината на улицата. Претпоставува дека бесилките најверојатно се наоѓаат на малиот плоштад пред Беас куле, т.е. меѓу главната крајбрежна улица, морето и крепоста, што сè уште не се гледаше. По минута-две поминавме пред малиот плоштад, но освен пајтонот на валијата, не забележав ништо друго – плоштадот беше празен и немаше никакви бесилки.

До тој момент бев убеден дека нè водат кон бесилките и очекував во секој миг да ги видам од далеку. Во тој краток временски интервал преживеав психички стрес на осуден на смрт, кој оди кон бесилката. Се потсетив на мојот драгоцен другар Славе Мерџанов, кој со гест на безнадежност си го стави јажето околу својот врат. И навистина, човек во таков момент станува сосема рамнодушен и се чувствува како животно, што го носат во кланица. Оди како некаков автомат. Меѓутоа, и покрај сето тоа, не можам да кажам како ќе реагирав ако ми ставија јаже околу вратот. Можеби затоа што сè уште го немав осетено чувството на страв и трепетот на прагот на смртта, зашто додека се стигне до бесилката човек некако и може да ги смири

нервите, но во последен миг може да се најде во сосема поинаква ситуација и да го загуби умот и гласот. Малкумина се тие кои како Славе Мерџанов можеле гордо да си го стават јажето околу врат.

Но, наместо да нè носат на бесилка, нè однесоа во воениот суд и во истата сала каде нè судеа. Ходникот на судот беше преполн со народ: офицери, војници и цивили. Влеговме во судската сала во која – освен судиите – имаше повеќе од 200 души цивилни лица. Нè ставија пред една долга зелена маса, а зад нас застапаа полицајци. На средината, на крајот од салата, на три посебни канабиња, беа седнати самите судии. Претседателот беше седнат сам на едно канабе, а останатите членови на судот, по тројца, на двете други од лево и од десно поставени канабиња. Останатиот дел од салата беше исполнет со цивилни лица: директори на финансиски и трговски куќи, виши чиновници, офицери и др. Лево од нас, пак беа новинарите.

Штом застапавме пред зелената маса, сите ги насочија погледите кон нас. Некои пакосно ни се потсмеваа, а журналистите фаќаа белешки. Седницата почна со читање на еден лекарски извештај во кој се велеше дека обвинетиот Георги Богданов заболел и дека е на лекување во една градска болница. Потоа, еден офицер прочита еден доста долг акт, во кој накратко се опишуваа атентатите од 28, 29 и 30 април 1903 година во Солун, ги прочита имињата на убиените, кои беа обвинети, како и имињата на останатите живи заговорници.

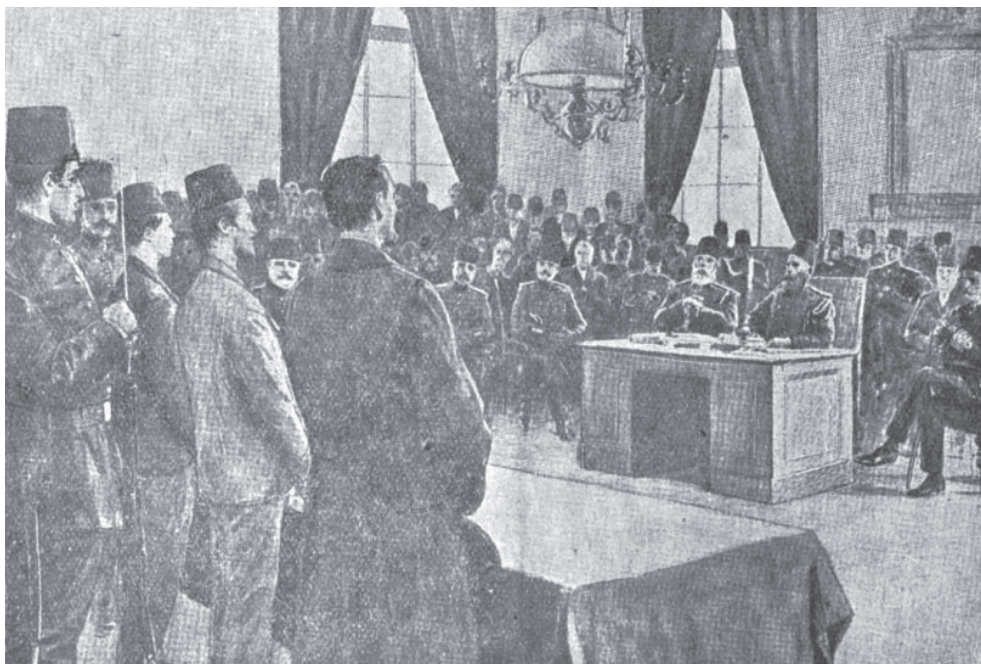
143. Пресудата за заговорниците

Воениот суд за сето време заседаваше зад затворени врати, освен на 6 јуни кога беше објавена пресудата.

На крајот од салата, една широка просторија со шест прозорци на првиот кат во објектот на дивизијата, офицерите-генерали седнати на канабиња. Малку пред нив губернаторот (валијата) и началникот на третата армија, исто седнати на канабиња. Претседателот на судот е покрај едно биро, од кое на лево и на десно седнати на столици се седумтемина судии и преведувачот, жандармерискиот мајор Хусеин ефенди. Тројцата обвинети се исправени покрај една маса, поставена спроти бирото на претседателот на судот. Првиот е парадниот и гологлав П. Поцев Шатев, 20-годишен, еден од заговорниците, кој го запали бродот „Гвадалкивир“. Десно од него, со фес, е вториот, Марко Бошнаков, „сопственик“ на дуќанот-бакалница, а по него Милан Арсов, едно младо момче на 18 години, ученик во Солунската

бугарска гимназија. Четвртиот од обвинетите заговорници Георги Богданов, на 24 години, отсутствуваше поради тоа што бил болен и оставен на лекување (Од сп. „L’illustration“ од 27. V 1903 г.).

По читањето на актот, претседателот Едип паша го зема законот и ги прочита членовите 54, 56 и 58 од Отоманскиот кривичен законик, според кој, изјави пашата – Павел П. Шатев, под псевдоним Ѓорѓи Маносов, Марко Иван Бошнаков, Милан Арсов и Георги Богданов се осудуваат на смрт (идам).

Читањето на пресудата – тројцата заговорници пред специјалниот воен суд

При искажувањето на зборот *смрт*, мнозина од публиката испитувачки не изгледаа. Во тој момент, сите обвинети остававме впечаток на совршено спокојни луѓе, иако, всушност, не беше така. Уште повеќе, како одговор на циничното смеење на некои од присутните цивили (повеќето Европејци), јас нарочно ги раздвижив усните, оставајќи впечаток дека се смеам. Тоа го предизвика вниманието на мнозина и почнаа да се раздвижуваат. Едни станаа исправени на нозе, а други почнаа меѓусебни разговори. Публиката ја коментираше рамнодушната со која тројцата обвинети ја ислушавме пресудата. Некои од љубопитната публика сметаа дека сме чудни луѓе, а други, веројатно, претпоставуваа дека ќе се вознемириме и

ќе се расплачеме, барајќи милост за смртната пресуда, што за нас претставуваше повеќе спас, отколку казна. Зашто, самицата е толку жестока казна, пред која и смртната претставува спас.

Власта намерно овозможи таа сцена да биде јавна и во присуство на одбрана публика – повеќето Европејци и локални претставници на банкарски и трговски институции – пред која ќе се прочита пресудата, што брзо ќе се разгласи, а притоа ќе бидат видени и осудените.

Дали со тоа судот сакаше да ја манифестира својата компетентност и непристрасност или, пак, сакаше да ги смири странските европски капиталисти, тогаш не можев да разберам, па еве дури и сега.

Публиката почна да си оди, а нас нè извадија и на ист начин нè вратија назад во Беас куле, во ќелиите. Штом влеговме во затворот, стражарот Реџеп остана зачуден, а не помалку зачудени беа и останатите вработени во затворот. Од подготовките, што почнале уште рано изутрината, и гледајќи како се собираат видни претставници на власта, публиката и мешаницата по соседните на Беас куле улици, сите помислиле дека егзекуцијата ќе биде извршена дента. А, Реџеп, пак, наумил да ги собере барем часовниците, малкуте пари со кои располагавме, па дури и џебните марамчиња – сметајќи дека тие веќе нема да ни требаат, зашто сме на самиот праг на бесилката. Самозалажувањето е постојан сопатник на луѓето, но понекогаш таа толку ги разобличува, што тие едноставно се срамот од своите постапки. Тоа се случи и со Бошњакот – Реџеп. Ситен, според растот, и мал во службата, тој се покажа мал и во размислувањето, зашто повеќе фантазираше, отколку што размислуваше.

143. Во централниот затвор Еди куле

Тој ден, уште пред ручек бевме веќе зад оградата на Еди куле. Директорот на затворот, службениците, неколку стражари и др. беа во предниот двор и со големо љубопитство нè изгледаа. Ни ги извадија железата од рацете, внимателно нè претресоа како новопристигнато затвореници и низ неколку огради нè внесоа во заедничкиот двор.

За затворениците, во крепоста имаше четири двокатни и еден еднокатен објект. Нè поделија еден од друг и нè ставија во посебни простории во кои имаше по 100-120 души криминалци и политички затвореници – Турци, Бугари, Евреи и др. Уште во првиот момент

Солунскиот затвор

затворениците рамнодушно нè пречекаа. Затворениците Турци нè одбегнуваа, а Бугарите максимално се трудеа да ни помогнат.

Мене ме сместија во четвртата просторија (кауш). Уште при влегувањето, шефот на затворениците (кауш-асијата) Хамид чауш ме повика да седнам покрај него, ми порача кафе и ме праша како се викам, од каде сум, на колку години сум осуден итн. итн... Прашања со кои обично се запознаваат затворениците.

Малку потоа дојдоа двајца Бугари, Христо Курфалиев и Мицо Зотов од Кара-Су. Тие и двајцата беа осудени на 15 години затвор. Откако заврши разговорот со „шефот“, им се придружив на двајцата Бугари. Веќе имав соговорници! Тоа толку ме израдува, што заборавив дека подлежам на смртна казна.

Повеќето од половината затвореници беа Бугари, од кои 1/10 беа криминалци, а останатите беа политички затвореници. Разбрав дека во останатите простории (кауши) има затвореници Бугари, мои познати. Но, бидејќи заедничкиот двор беше поделен на пет посебни делови преградени со сидови, преку ден сите познати се гледавме само од далеку, без да можеме да се сретнеме и да разговараме. Средбите беа можни само со дозвола, но нам првите денови не ни дозволуваа да се видиме со кого сакаме во затворот.

Зборовите „атентатори“ и „бомбаши“ сè уште ги плашеа прислужниците во централниот затвор, па и самата смртна казна предизвикуваше респект како кај помалодушните службеници, така и кај самите затвореници.

Но, во секој случај, тука во затворот се чувствувавме многу подобро. Самувањето во ислучително темните ќелии, во кои не влегуваше никаков сончев зрак, толку ни се одрази врз нервниот систем, што во одредени моменти бевме вон себе, со апатија гледавме на сè околу нас и сакавме што поскоро да завршат со нас. Меѓутоа, штом влеговме тука, нашиот светоглед се измени, зашто гледавме живот, па макар и затворенички. Можевме да разговараме со многу од затворените Бугари, кои ни ја објаснуваа ситуацијата во околиите не само од Солунскиот, туку и од останатите вилаети на Македонија. Главите ни се разбистрија и почнавме веќе да размислуваме како луѓе, но сепак го очекувавме исполнувањето на смртната казна.

Така го минувавме затвореничкиот живот во Еди-куле. Иако затворен меѓу сидови и железни огради, сепак живот исполнет со радост и тага, живот што го поднесувавме со олеснување поради добриот пречек од страна на затворениците Бугари, кои на нас не гледаа од љубопитство и со сочувство, туку нè третираа како луѓе кои, исто како нив, се борат против турската тиранија. Тие, се разбира, ни го внесуваа радосниот копнеж за слобода и доброто на македонскиот народ, за што и самите се бореа. Тука, меѓу нашите браќа, се чувствувавме бодри и задоволнии, како да не ни претстои извршувањето на смртната казна.

144. Извештај на италијанскиот генерален конзул во Солун до италијанскиот министер за надворешни работи

Солун, 30. 4. 1903 г.

добиено во Рим на 7. 5. 1903 г.

Господине министер,

Како дополнување на мојата телеграма од вчеравечер, чест ми е да му потврдам на Вашето превосходство дека седиштето на Императорската ороманска банка, едно од најголемите и најубави зданија во градот, што се наоѓаше во центарот на четвртот „Франко“, е кренато во воздух.

Точно во 8 ч. една исклучително силна експлозија, проследена со други помали, го потресе градот и ги изгаси сите ламби на гас, потопувајќи ги во мрак и темнина сите четврти. Во моменти на луд терор, населението бегаше без да знае каде, сметајќи дека Бугарите

го кренале во воздух и гасоводот. Заедно со вицеkonzулот, со пајтон веднаш се упативме во „Франко“, каде се наоѓаат најважните италијански институции и каде живее посиромашниот дел од колонијата, за да помогнам во границите на можностите и со нашето присуство да ја охрабрам колонијата. Истовремено издадов наредба за строга заштита на конзулатот од страна конзулската одбрана. Приближувајќи се по патот, се гледаше како над четвртта „Франко“ се издигаат огромни пламени јазици, па помислив дека гори Алатини Банката и веднаш се упатив кон местото. Железната врата беше затворена и со вооружени гавази беше добро чувана одвантре. Наредив да внимаваат и на непознати лица да не им отвораат. Тука дознав дека пламените јазици доаѓаат од Отоманската банка, која гореше и се наоѓа во близина. По патот се слушаа револверски истрели и експлозии од бомби. Ужасната глетка на целосно разурнување за само неколку минути, како и разгорените пламени јазици покажуваа дека горењето го засилуваат изобилни горечки материјали.

Мракот во градот, општиот ужас и убеденоста дека настаните се дело на Бугарите, налагаше побрзо да се оди кај валијата, за да бидат преземени неопходните мерки. Пред да заминам во четвртта „Франко“, ги посетив сите колеги, кои се наоѓаат во близина, и повторно се вратив кај нив, па заедно со англискиот, австро-унгарскиот и францускиот конзул отидовме кај Валијата. Тој беше разочаран, но целосно не увери во мерките, што ги преземал. Од моја страна му објаснив дека не еднаш сум му обрнувал внимание дека силите за одбрана, особено во последно време, се крајно недоволни, а при денешните настани, со малубројната војска што му е на располагање, би било апсолутно невозможно да се зачуваат интересите во кои италијанската колонија значајно учествува. За среќа, додека траеше дискусијата, валијата го известил дека од Сирија пристигнал еден брод со две пешадиски единици. И тоа беше вистинско провидение, зашто телеграфските врски со внатрешноста беа прекинати од Бугарите.

Валијата рече дека веднаш ќе ја ослободи војската и дека ќе ја распредели за одбрана на градот.

Да ја повторам историјата на настаните, случени во таа ноќ за паметење. Точно во 8 ч. за да не го фрлат населението во ужас и за да им дадат знак на заговорниците, Бугарите со динамит го оштетија гасоводот. Гасоводот минува под блискиот до станицата мост на линијата Солун – Цариград. Наредниот ден ги видов разурнувањата. Дел од мостот беше разурнат, гасоводната цевка со дијаметар од

60 см беше откината во должина од 70 см. По дадениот сигнал, во мракот беа фрлани бомби – врз дел од кефеаната „Алхамбра“, на Молос, при што беше убиено едно лице, а друго тешко рането, потоа пред пивницата „Ноно“, на плоштадот Олимпија врз поштата, врз кафеана-вариете (на еден Италијанец), врз турската пошта, каде беше убиен еден војник и еден стражар, пред хотелот „Колумбо“ (исто на Италијанец) и на многу други места низ градот. Истовремено со тоа, пред железната врата на Отоманската банка запрел еден пајтон од кој се симнале неколку лица, кои биле следени од други, и симулирајќи дека меѓусебно се караат, го убиле Стражарот и двајца други чувари. На истрелите одговорице 12 војници, кои успеале да убијат неколкумина од заговорниците, но останатите, користејќи ја општата збунетост, успеале да се провлечат во банката и да фрлаат бомби во сите правци. Се слушнаа три експлозии. При втората, голем дел од објектот се урна и еден од сидовите падна врз соседниот објект на хотелот „Колумбо“, притоа покривајќи го под урнатините германскиот клуб, наречен „Кегел-клуб“. Лесно ранет останал г. Фор, управник во германскиот конзулат, а убиен беше г. Ото Фрумпер, додека тешко и лесно ранети беа г. Фифипс и г. Јени. Освен тоа, под урнатините остана мртво и уште едно непознато лице. Наши загуби: Артуро Фабијани, првиот шивач трговец во градот, почина наредниот ден, неговите син и ќерка беа затрупани од сидот на банката бегајќи од својот дуќан, Антонио Мацолини исто затрупан од урнатините, Лоренцо Капути, ранет во стомакот од куршум, е во болница на умирање. Многу од заговорниците останаа затрупани под урнатините, внатре во банката, други беа убиени, а трети уапсени. Додека гореше банката, една група Бугари атакуваше на влезот на артилериските касарни. Жестока борба се водеше меѓу војниците и тие безумници, кои продолжуваа да фрлаат бомби. Имало убиени од двете страни, но најпосле напаѓачите биле одбиени и се извлекле близу до германското училиште, спроти кое, вгездени во една кука, започнале да фрлаат дожд од бомби. Куката беше опколена од војската, која ги уби внатре собраните Бугари, меѓу кои и еден бугарски офицер, некој си Илија. Во текот на ноќта борбата со востаниците продолжи кон Вардар-капу. Изутрината се слушаа само поединечни експлозии од бомби.

Уште рано изутрината стотици Бугари беа уапсени, а оние кои биле фатени со оружје и пружале отпор биле убиени. Околу 6 часот вечерта на бугарските гробишта биле однесени 39 убиени и непознат број други на други гробишта, но не помалку од стотина. Без да биде објавена, на сила е воена состојба. Мислам дека е потребно да се

спречат и забранат незаконските смртни пресуди, што наликуваат на лов на Бугари, како што претходно се случуваше со Ерменците. Должен сум да известам дека Валијата уверува дека издал најстроги наредби да не се убиваат оние, кои не се спротивставуваат со оружје.

Во овие траорни околности, вицеkonzулот г. Мајони машки се држи. Кога јас се упатив кон Валијата, како што реков, тој се врати на местото на несреќата, пружајќи им помош и водејќи грижа за ранетите. Самиот отишол да го доведе од дома хирургот, г. Фабијани, кој живее во четврт што била под оган на бунтовниците, а војската требало во секој момент да употреби оружје.

Бидејќи по еден часот, движењето ноќно време е забрането, изутрината отидов да ги посетам местата каде пред неколку часа се водеа борби, за да ги успокојам тие несреќници, кои оправдано беа обземени од ужас поради масовните апсења и убиства на Бугарите, кои пружале вооружен отпор. Ви нивна чест треба да кажам дека нашите сонародници, наспроти опасностите, спокојно и храбро се држеа, верувајќи ѝ на владата на својата татковина.

Без никакво сомневање, испраќањето на воени бродови ќе се одрази смирувачки врз колонијата и ќе биде една безбедносна мерка, но таа нема да има долготрајни ефекти ако и Турците не преземат соодветни навремени мерки. Условите во внатрешноста на Македонија им создаваат максимални проблеми на локалните власти за да обезбедат ред и мир во ненормални времиња. А, настаните можат да наложат итно испраќање војски во внатрешноста, без да можат тие да стигнат веднаш или на време, како што, за жал, се случи сега, со тешки последици врз интересите на странците.

Подготвен сум околу целиот случај да дадам и дополнителни докази⁵⁵.

Ди Ревел

145. Јордан П. Јорданов (Орцето) – (1881 – 1903)

Основното образование Орце го стекнал во родниот Велес, а гимназиското го продолжил во Солунската гимназија и уште пред

⁵⁵ Јасно се гледа дека италијанскиот конзул, наспроти функцијата на официјално лице, уште првиот ден не можел точно да разбере некои факти, на пример, дека банката не била нападната и разурната од надвор, дека Илија Трчков, повеќе заради гласините, е сметан за офицер и др.

да го заврши, започнал со општествена и револуционерна дејност. Тој и Константин Кирков се основачи и душата на кружокот „Гемиџии“, кој уште на самиот почеток по задача беше повеќе за самообразование во чисто нихилистички дух. Руските револуционери се првите учители од кои се зима пример и кои во секој поглед се обидуваат да ги копираат. На повеќето од „гемиџиите“ им беше јасно дека во создадената ситуација и во постојните услови во Турција е невозможна секаква социјална борба. Зашто, таа претпочита, пред сè, политичка слобода. Според тоа, турската тиранија е и треба да биде главниот објект во борбата. Но, турската власт, со многуте свои родови војска, беше неранлива. Затоа „гемиџиите“ сметаа дека е поцелисходно и поумесно, борбата да се насочи и против вложениот во Турција европски капитал, што ја крмеше и поддржуваше тиранијата на султаните.

Еднаш тргнати по тој пат, „гемиџиите“ почнуваат да бараат средства и патишта за реализирање и применување во пракса на своите сфаќања и идеали во револуционерната борба.

Орцето беше првиот предаден до фанатизам на своите идеи. Надарен со силна волја и бистар ум, тој се насочува кон една единствена цел, па наместо да биде поколебан од секојдневните тешкотии и проблеми, тој уште повеќе се поттикнува и се подготвува за борба.

Орцето беше многу темпераментен младинец, практичен и реалист. Во кружокот и надвор од него, имаа голема почит и доверба спрема Орцето. Отворен смел и силен во своите стремежи, саркастичен и зајадлив спрема слабостите кај луѓето, тој секогoу принудуваше да биде внимателен во односите со него. Неговиот карактер беше тајна. Ликот и карактерот на Орцето ќе останат непознати за идните поколенија. На никаков начин не можеше да се согласи да се фотографира, зашто тој не сакаше по неговата смрт да остане каков било портрет или спомен од него. Така, неговиот карактер ќе остане неотсликан во вистинска смисла на зборот, зашто од многуте средби меѓу другарите и меѓу роднините на Орце, сепак не може да се опише тој посебен карактер.

Какоученик, Орце П. Јорданов беше многу совесен и трудољубив. Со високиот раст, со сувото мургаво лице, со правилниот нос и малата уста, тој на прв поглед изгледаше како едно колку смилено, толку и кротко и скромно момче.

Уште од училишните клупи тој се предаваше на долги размислувања и мисловни набљудувања. Телесно слаб, уште од рана

возраст беше нервозен и палав. Ако не работеше нешто, на едно место не можеше да седи повеќе од пет-десет минути. Тој беше длабоко повлечен во себе и не сакаше многу да комуницира. Средината со која општеше, разговараше, критикуваше или се шегуваше, беа неколкумина роднини и сограѓани. Орце беше силен ученик по математика и историја. На сите други предмети гледаше како на излишни научни дисциплини, па за нив не се интересираше. Не сакаше и не можеше да пее, но музиката го привлекуваше.

Обично многу скромно облечен, меѓу познатите се движеше како некоја силуета. Седнат некаде, со наведнат врат и со стиснати раце меѓу колената, долго и гневно размислувајќи, тој си даваше отчет за животот и носеше свои лични заклучоци. Иако јуноша, уште како ученик имаше предиспозиции за вистински водач. Возбуден од однесувањето и апатијата на еден од нашите учители, по сосема неважен повод и по иницијатива на Орце – без дури и реално да ни се посвети – речиси сите ученици од шестиот клас кренавме бунт. Орце П. Јорданов беше иницијаторот и водачот. Како последица на тој бунт, сите ученици ја почувствуваа вистинската училишна дисциплина, со сите нејзини формалности и училишни правилници, лошо толкувани и лошо применувани. Сите ученици се најдоа надвор од гимназијата. Борбата против недугавоста и педантноста на еден од учителите-предавачи се изрази во борба против системот и општиот поредок во Солунската гимназија, како образовна и воспитна институција.

Училишната управа се послужи со минимални мерки за такви случаи и речиси сите ученици-демонстранти капитулираа. Разочарувањето на Орце беше големо кога виде дека некои од учениците со послаби карактери за време на бунтот се предадоа и ги изневерија останатите другари. Тој толку се разочара од однесувањето на сите ученици од класот, што демонстративно ја напушти гимназијата, не сакајќи да ги гледа соучениците, кои со својот лесен карактер брзо се предадоа и се изменија. Тој наводум ништожен повод стана причина со уште незавршен шести клас, Орце да ја напушти гимназијата и со својот жар и ентузијазам за борба се фрли во животот полн со сиромаштија и опасности.

Училишниот живот и предавањата на некои дисциплини во гимназијата му се гледаа безначајни за животот. Орце како инстинктивно да знаеше дека тој нема долго да живее и дека нема зошто да го дисциплинира својот ум со разни научни дисциплини, што не му се потребни.

Уште со напуштањето на гимназијата тој се впушти во бурниот виор на македонското ослободително движење. Единственото кормило му беше неговиот остар и прониклив ум, кој со ентузијазам и ревносно во детали ги сфаќаше пресвртите на судбината. Негова карактеристична црта беше дека е многу повлечен во себе. Тој можеше со месеци да се дружи и да се шегува со најблиските, без тие да знаат не само што прави, туку дури и што размислува и што има намера да направи.

Во какви и да било спорови тој постојано се наметнуваше, истерувајќи го своето мислење и становиште. Добро ја познаваше историјата и знаеше многу епизоди од Француската револуција, па со чудни примери и аналогии ги поткрепуваше своите наводи по дадени прашања. Зборовите му беа извонредно убедливи. Тој говореше јасно и едноставно, што се должеше на неговите здрави и многу логични заклучоци. Како вистински заговорник, тој знаеше да се прилагоди на времето и на местото – на практичниот живот. Неговиот убедлив говор се поткрепуваше целосно со искрениот израз на неговото лице. Ретко зборувааше, но кога ќе почнеше да говори, противниците му стануваа негови пријатели и истомисленици. Беше исклучително убедлив и влијаеше врз своите соговорници.

Орце не беше приврзаник на компромиси. Кога ќе видеше дека некои стекнале авторитет и сакаат да ги истераат своите сосема неосновани тези, тој реагираше и без никакво стеснување им ги истакнуваше нивните неосновани заклучоци. Беше роден за водач и поседувааше еластичен заповеден дух, но беше многу строг и кон најмалите слободи или грешки од страна на другарите, иако направени несвесно или сосема случајно.

Поседувааше силен ум и здраво расудување и логика, па честопати кога влегуваше во некаков спор со неинформирани лица, по лицето му се забележуваше подигрувачка насмевка. Особено ги презираше луѓето, кои се сметаа за авторитети и се служеа со помпезни пози или гестикулации.

Во сите спорови тој гледаше од практичната страна на прашањето и една од најкарактеристичните црти му беше таа што лесно и брзо ги препознаваше луѓето, кои ги проценуваше дали се погодни за работа. За тоа му беа потребни само едно или две, макар и краткотрајно видувања.

Неговиот темперамент не можеше да трпи никакво его – лично, семејно или политичко. Наспроти сите проблеми и житејски предрасуди, тој живееше со својот слободен дух и умре без да се

потчини на каква и да било дисциплина. За време на несреќите во животот тој беше цврст како камен, а штом ќе ги надминеше стануваше љубезен и шеговит.

Ги сакаше блиските, другарите и народот. Но, често се поигруваше со мнозина, кои во тоа време искрено или привидно го оплакуваа народот-маченик, без да сакаат да го жртвуваат својот живот за тој народ. Орце по природа беше голем индивидуалист во своите сфаќања на животот и на револуционерните борби. Социјализмот го сметаше за религија. Методите и тактиката на анархизмот ги прифаќаше, но сепак во нивната примена си остануваше со своите лични сфаќања. Беше национален деец во интернационална смисла на зборот.

Орце П. Јорданов беше посебен човек. И покрај сериозните настојувања – како негов другар и соработник – да дадам една правилна оценка за тој драг човек, револуционер и борец, којзнае дали ќе можам да дадам барем краток опис на неговата личност.

Тој ја мразеше славата, зашто се бореше и искрено сакаше да му служи на својот поробен народ, за кој Орце и самиот се жртвуваше.

146. Константин Ив. Кирков (1882 – 1903)

Тој имаше среден раст, бело, прозрачно заоблено лице и црни очи и коса. Природно убаво момче. Колку надворешноста и физиономијата да го правеа тивок, спокоен и весел човек – неговата душа и темперамент беа негација на сè во животот. Иако премногу млад, тој беше доста развиен и со необичен светоглед. Бога, семејниот живот и општествениот и социјалниот статус ги презираше во душата. Според убедувањето, беше анархист, подготвен со најголем ентузијазам да стане и да се бори против сè во животот – предрасудите, законите, општествениот поредок, па дури ако е можно, сам да се бори и против природните стихии.

Под неговиот физички лик, кој имаше една женствена убавина, беше вplotена една колку мажествена, толку и страшна според замислата идеја – идејата за уривање.

Постојано задоволен од себе си, учтив и внимателен кон сите, особено кон своите другари, тој во кружокот на „гемициите“ беше најсимпатичниот и најсаканиот, главно поради неговиот голем идеализам, скромноста и добрината. Обично молчалив, ретко земаше збор во дискусиите. Но, било во дебати било во разговори,

тој говореше кратко и одговараше со куси заклучоци, што веднаш излегуваа од него без многу мотивираност, ама остануваа во умот на сите како вистински заковани шајки. Не знаеше што е очај. Во неволја или во радост, беше ист – ладнокрвен, спокоен, постојано весел и шеговит, со една пријатна насмевка, добродушна шеговитост и саркастичен хумор.

Константи́ин Ив. Кирков (1882 – 1903)

Самопожртвуван до бескрај, одлучен и смел, тој на смртта гледаше како на некаква среќа во животот и постојано и насекаде ја посакуваше. Во какви услови и околности таа да се појавеше, доволно е само да биде сигурна и да дојде побрзо. Беше одлучен противник на полумерките. При секоја иницијатива, било за снабдување со средства за групата било за исполнување на некоја акција, кога ќе забележеше полумерки, тој не се нервираше, ниту, пак, ропташе, туку само со смеа и со хумор ги пречекуваше – толку беше снисходлив и великодушен кон грешките и недостатоците на своите другари.

Како човек и заговорник, тој беше пример и си останува како таков.

Кога сакаше да отслика некој близок или далечен, кога сакаше лично да насмее некого или некоја група, без разлика на ситуацијата, тој се служеше со збиени зборови и со тенок хумор. Па дури и самиот предмет на критика да беше пред него, без разлика дали станува збор за лице или за група, ќе се трогнеше од неговите зборови и „сожалување“. Многу добро забележуваше сè и имаше одлична меморија. Им се потсмеваше и на свештеничкиот, и на трговскиот, и на еснафскиот сталеж, не дека ги мразеше, туку само затоа што му се гледаа осредни и не многу талентирани.

Беше начитано момче. Во основа, го познаваше социјал-револуционерното движење и со голема компетентност теоретски објаснуваше некои негови недостатоци. Во однос на социјал-револуционерните движења, тој велеше дека нема зошто да бидеме многу учени и теоретичари, за да можеме да се произнесеме околу нив. Зашто, како што луѓето имаат инстинкт за самоодржување и чувства: сетиво за мирис, слух, вид и усет, така исто имаат и социјално чувство, што по интуиција ги тера да знаат по кој пат да тргнат. Дали таквото чувство им е вдахновено од природата или се должи на некое специфично социјално чувство, тоа нема разлика. Но, сепак, ако е можно, луѓето се стремат да го одберат вистинскиот пат и по него да се движат.

Константин Кирков беше голем индивидуалист.

Се раководеше од една максима, што за него беше како догма: тој сфаќаше и разбираше дека револуционерниот долг можеше и треба да се исполнува само ако се применува како професија.

Против секоја неправда, смело реагираше и жестоко се бореше на свој начин и на своја иницијатива.

И тој, како и Орце П. Јорданов, се плашеше од фотографија и од фотографирање бегаше „како ѓавол од темјан“, како што вели една народна поговорка. Не сакаше по неговата смрт да остане ни спомен на него, зашто сметаше дека како индивидуалист, тој се бори и ќе умре и со својата револуционерна дејност не сака да ги оптоварува ниту блиските ниту луѓето.

Умре на своето место. Обземен од младешкиот ентузијазам и со полна свест дека умира за една општонародна кауза, сам и по своја желба отиде смело пред смртта и таа го грабна со своите ковчести раце.

Откако прецизно ја изврши добиената задача, третиот ден од атентатот, на 30 април 1903 година, пред ручек, во обид да ја разурне и телеграфско-поштенската станица во Солун, беше убиен од стражар.

„Делата се подобри од зборовите...“.

147. Димитар Мечев (1870 – 1903)

Со висок раст, суво лице, мали очи, со остар и правилен нос и со црни кадрави, тук-таму веќе побелени коси и мали црни мустаќи. Постојано скромно облечен, според надворешноста личеше на обичен работник. Само неговото чело и воопшто черепот го издаваа дека е човек со големи умствени способности и со морални квалитети.

Уште од детството останал сирак. Едвај го завршил основното образование и како дете требало да се грижи не само за својата, туку и за егзистенцијата на мајка си. Израснат во маки и неволји, уште со создавањето на револуционерната организација во Велес ѝ пристапува како обичен член и за кусо време станува еден од главните војни, иако во почетокот бил карактеризиран како терорист.

Задолжен да казни еден од велешките чорбации, со студено оружје (секира) посегнал врз неговиот живот, но не успеал да го убие. Поради тоа, станува нелегален, четник, и повеќе од една година талка по Пелистер, Бабуна и Плачковица, по што како емигрант заминува за Бугарија, каде за да си обезбеди егзистенција и притоа да не биде на товар на Организацијата, работи како обичен работник во рудникот во Перник.

Во почетокот на 1902 година, кога Орце П. Јорданов се врати од Женева, прва задача му беше да го придобие и да го привлече Мечето за активен член во групата на „гемициите“. По долги убедувања Димитар Мечев се согласи да се ангажира за работа, зашто одамна беше разочаран од многу работи внатре во Револуционерната организација, што тој ја познаваше подобро од своите лични согледувања и доживувања.

Димитар Мечев многу добро ја познаваше подготвеноста и вооружувањето на многу револуционерни околии во Македонија – во Скопскиот и во Битолскиот округ и не си правеше илузии дека со едно востание можеше да се преземе политичката власт и дека со интервенција од страна на европските големи сили ќе се постигне ослободувањето на Македонија.

Димитар Мечев беше постојано подготвен да се саможртвува пред благото на својата поробена татковина, зафаќајќи се со извршување на некоја терористичка акција, каква што планираше и подготвуваше кружокот „гемиции“, па целосно ја прифати тезата на Орце П. Јорданов.

Во почетокот, Мечев беше оставен во Софија како претставник на „гемициите“, а по малку замина за Одрин, каде се планираше да се минира објектот во кој беше сместен Австриската пошта. Меѓутоа, поради редица причини и околности, што не зависеа ниту од кружокот ниту од самиот Д. Мечев, таа акција се откажа и Мечев се врати во Софија, каде со голема трудољубивост се зафати со исполнување на редица работи во врска со подготовката на Солунскиот заговор.

Еден месец пред исполнувањето на акцијата, тој беше веќе во Солун (во почетокот на март 1903 година), бидејќи сè беше подготвено. Тунелот до Отоманската банка беше ископан, експлозивот беше донесен и тој беше ангажиран да ја нападне железничката линија, да го оштети возот што доаѓаше од Цариград и да го крене во воздух резервоарот за светлечки гас што, пак, требаше да го оштети објектот на скопската и на битолската станица. Поради непредвидени околности и некоја случајност, со Илија Трчков не можеа успешно да ја извршат првата задача, но уште истата ноќ од својата соба неколку часа со бомби се бореа со војската и жандармеријата, командувани од прочуениот во тоа време Хусни ефенди – Арапин-бинбаша).

Димитар Мечев по природа беше молчалив и спрема луѓето беше скпетичен, дури до песимизам. Беше многу недоверлив, проверуваше сè и во сè се сомневаше. Без детално проучување ништо не прифаќаше, поради што честопати го иронизиравме со зборовите: „Диме не стапнува лесно на трула штица“.

Димитар Мечев сакаше да се среќава и да разговара само со посериозни луѓе, па макар и целосно неписмени. Кон интелегенцијата воопшто, тој гледаше со многу голема недоверба и кога се наоѓаше во средина со интелегентни луѓе постојано беше воздржан и концентриран на себе.

Тој секого ислушуваше, во главата меморираше сè и истовремено донесуваше свои заклучоци. Со малку зборови го искажуваше своето одобрување или неодобрување. Беше многу жесток кон луѓе, кои сакаа да се служат со туѓа фразеологија, постојано да прават споредби со туѓи автори и да ја поддржуваат „својата“ теза.

Димитар Мечев беше дете на народот. Живееше со неговите маки и неволји и издржа многу страдања, но ја зачува бодрината во својот дух. Знаеше дека професијата на секој револуционер и борец

не е розова, дека тој треба непрекинато да страда, да преживува маки и неволји, ризици и опасности и дека спокојство може да најде само по смртта.

Мечето живееше и умре како вистински револуционер. На револуцијата ѝ ја даде својата моќ, своето чисто и непорочно срце и својата кристална душа.

148. Илија Трчков (1884 – 1903)

Младо 18-годишно момче, со правилни црти и стројно градено тело. Тој беше еден од ревносните членови на кружокот „гемиџии“.

Беше извонредно скромна и благородна личност. Од неговата физиономија бликаа симпатии.

Илија Трчков

Тој беше исполнет со верба во започнатото дело и со голема преданост, брзо и без колебање ја извршуваше зададената револуционерна задача. За да се прикрие, понекогаш работеше како чевлар, занет што којзнае кога и по кој повод го имаше горе-долу научено.

Од сите членови на кружокот „гемиџии“, тој беше најмолчаливиот. Кога присуствуваше на некои спорови или на меѓусебни пререкувања, какви што честопати се случуваа во кружокот, дури и за најситни поводи, тој никогаш не заземаше страна, туку внимателно

следеше сè за да го види епилогот. Бидејќи сите такви спорови и пререкувања меѓу „гемиџиите“ постојано завршуваа со помирување, уште повеќе ако се има предвид дека речиси сите беа младинци, кои едвај застанале на нозе, таквите спорови се надминуваа. Зашто, во нив недостасуваа материјални стремежи, туку доминираа само чисто идеалистичките тежненија, што требаше да бидат разјаснети.

Илија Трчков беше пример на близок и мил другар, подготвен во секој момент да се жртвува за блиските и за своите другари.

Тој падна убиен заедно со Димитар Мечев во судирот со Хусни ефенди (Арапин-бинбаша) во станот на Димитар Мечев.

149. Владимир Пингов (1863 – 1903)

Низок, со мургаво лице, темпераментен и полн со оптимизам. Тој имаше голема умешност да ја расположи и развесели компанијата, а нејзините членови да ги настрои и да ги натера да заборават на маките и неволјите. Тоа му беше една од најголемите желби.

При исполнувањето на дадените обврски стануваше тивок и молчалив, но подготвен секогаш и секаде да се зафати со најризичната работа, само и само да ја заврши зададената задача од кружокот на „гемициите“.

Во целиот тригодишен период на подготвување и исполнување на солунските атентати, на Пингов му се задаваа такви задачи, што во секој момент тој можеше да биде изложен на ризик и на опасност. Но, и покрај сè, за тие три години не го изгуби веселиот карактер, ниту, пак, покажа вознемиреност и нервоза.

Тој беше голем фаталист. Сметаше дека колку и да било опасна задача да му се даде или, пак, му претстоеше да ја изврши, таа била предодредена од судбината и ја завршуваше без какво било противење и со најголем восхит. Сметаше дека со тоа врши дело корисно за народот.

И како ученик и како заговорник, повеќето од времето го минуваше во осаменост. Не беше мечтател, туку реалист и постојано имаше поза на човек, кој нешто мисли и крои.

За време на солунските атентати, тој беше задолжен со фосфорна вода и со бертолетова сол да крене во воздух еден соседен објект на Отоманската банка. Задачата ја извршил и во моментот кога Димитар Мечев и Илија Трчков го започнале судирот пред нивниот стан, тој само со еден револвер се упатил кон нив за да им помогне. Но, во моментот кога се обидел да помине пред влезната врата на „Топхането“, стражарот го сопрел на што се спротивставил и бил застрелан. Пингов падна убиен на 500-600 чекори од местото каде паднаа убиени Мечев и Трчков.

150. Истомисленици, соработници и јатаци

Конспирација е апстрактен поим. Кога се спроведува во животот, т.е. кога се применува, таа има конкретни форми и не е незамислива без истомисленици, соработници и јатаци.

Во Солунскиот заговор активно учество земаа 10-12 души, но покрај нив, од самиот почеток, до последниот момент имаше двојно,

па и тројно повеќе соработници и јатаци. Патем споменав некои од нив, но тие не се сите, а за сето време, за време на сите преживевани перипетии, услугите и делата на нашите соработници и јатаци беа корисни и вредни за успехот на подготвуваната акција.

Мнозина сметаат дека во секоја конспиративна работа, соработниците и јатаците повеќе можат да предизвикаат штета, отколку полза и да водат грижа колку е можно бројот на соработниците и на јатаците да се сведе на минимум. Како правило можеби тоа е точно, меѓутоа во пракса не е така. Секоја конспиративна акција претполага истомисленици, соработници и јатаци и колку тие се побројни и подобро избрани, толку и успехот на акцијата е погарантиран. Доволно е соработниците, како и јатаците да се вдановени од сознанието дека ѝ служат на една возвишена цел. Без истомисленици, соработници и јатаци, секоја конспиративна дејност е незамислива. Затоа претходен услов за успех на секоја конспиративна дејност е да се пронајдат, изберат и придобијат истомисленици, соработници и јатаци, кои целосно и свесно ќе ја споделуваат идејата на која ѝ се служи и притоа да ја одобруваат целта и методите на борба. Ако еднаш тоа се обезбеди, тие можат да бидат и побројни или помалубројни, во зависност од размерите на проектираната акција.

За да се даде целосна претстава за соработниците, јатаците и истомислениците во Солунскиот заговор, би требало да напишам неколку книги, зашто беа многу и од различна социјална положба, а различни беа и според духот и темпераментот. Тие од различни причини и околности не земаа активно учество, меѓутоа пружија голема помош и со дела придонесоа, секој во рамки на своите можности, за успехот на заговорот.

Тука, макар и бегло, ќе споменам некои од нив, обидувајќи се да ги претставам такви какви што беа како луѓе, кои живеела и се движела во конкретни услови на тогашната епоха.

Во 1900 година, Цариград беше вистинско гнездо на секаква шпионажа во Турција. Илјадници детективи и полицајци им беа на располагање на полицијата и на дворецот на Султан Абдул Хамид, кој преку тајната воена и граѓанска шпионска мрежа разбираше и знаеше сè што се случуваше и во најдалечните предели на империјата. Каде што се кажало, кој со што се пројавил – офицер, чиновник или обичен граѓанин – „Илдизот“ за сè се информираше и тешко на оној, кој макар и невин ќе станеше предмет на следење или ќе му паднеше во канците на некој шпион или полицаец. Особено во Цариград, каде будноста беше исклучително голема, а полициските

мерки крајно сурови, па меѓу населението како вистински легенди се ширеа разни гласини за исчезнати лица без каква било трага. Сите што ги раскажуваа или ги слушаа таквите гласини, едноставно трепереа од страв и нив случајно да не ги снајде некоја несреќа, што може да стигне којзнае од која непозната страна.

Во такви услови, Славе Мерџанов успеа да најде лице, кое под постојан ризик ќе се ангажира со издавање под наем на една просторија (дуќан) од каде требаше да се копа подземниот тунел до објектот во кој се наоѓаше централната дирекција на Отоманската банка и администрацијата на монополот за тутун во Турција.

Тоа лице беше Нанчо Стојанов, син на трговец-печатар, родум од Ресен, кој живееше во Цариград. Нанчо Стојанов беше на 30 години, оженет, висок, со руси коси и мустаќи и со долгнавесто лице. Според карактерот, тој беше толку исправен во својата работа и често кога од него се бараше некоја услуга, тој со денови не можеше спокојно да заспие додека не ја исполни услугата, без да создава опасности и ризици.

Во прво време го сметавме за плашлив. Но, не беше таков, туку како повозрасен и нов во конспиративната дејност, згора и оженет и Бугарин, кој живее во Цариград среде туѓи според верата и народноста луѓе, тој беше прекалено претпазлив.

Пред постојаниот ризик да биде откриен во секој момент, Нанчо Стојанов не се дружеше, ниту, пак, се среќаваше со нас на јавни места, освен околу работата. Тој по цели денови беше на работа во печатницата или, пак, дома и живееше тивок семеен живот. На нас гледаше како на луѓе, кои во секој момент можат да висат на бесилка. Но, всушност, беше обратно – ние носевме ризик кога бевме на работа внатре во дуќанот, а Нанчо носеше најголем ризик како наш закрилник и јатак.

Во есента 1900 година ние бевме уапсени, но без полицијата точно да знае што правиме. Првите денови стравот ни беше голем, зашто претпоставувавме дека Нанчо ќе се исплаши или дека самиот сè ќе признае или, пак, дека ќе избега. Но, сите се излажавме. Нанчо уште по првиот распит се извлече од рацете на полицијата, претставувајќи и се невин како гулаб, и цело време продолжи да ги чува дуќанот и тајната. Така беше сè до крајот на 1901 година, кога дуќанот беше откриен, а Нанчо и неговиот татко Калчо Стојанов беа уапсени, осудени на вечен затвор и заточени во крепоста на градот Синоп, каде и обајцата починаа по долги измачувања, а семејствата им беа изложени на смрт од глад, бидејќи останаа без никаква помош.

Милан Саздов, родум од Велес, беше еден од нашите истомисленици и јатаци. Милан беше 18-годишен младинец, кој работеше како келнер во вагон-ресторанот на возот, што двапати неделно патуваше меѓу Белград и Цариград.

Димитар Мечев го придоби Милан Саздов за нашата кауза и го ангажираше да ни помага во пренесувањето на динамитот од Софија до Цариград. Милан Саздов со задоволство прифати и откако сè беше подготвено, тој почна со пренесувањето на динамитот во помали делови.

Милан Саздов беше младинец со среден раст, добро телесно граден и постојано вешт и пргав. Кога го пречекувавме возот на софиската станица, тој многу снаодливо го преземаше динамитот, истовремено оставајќи впечаток дека тој е најревносниот келнер во вагон-ресторанот само за да го избегне вниманието било од страна на својот шеф било од страна на останатите негови колеги.

Облечен во специјална униформа, беше пристоеен и педантен, и како стрела се движеше низ патничките вагони, обиколувајќи ги бифето, салонот и ходникот на вагоните од втора класа, каде наоѓаше начини да се доближи до некој од нас, да се ракува или да размени по некој збор за да се договориме како да го земе пакетот кога пак ќе помине и дали ќе треба да го чекаме или не. Зашто контролата на турско-бугарската граница периодично се засилуваше и ризикот Милан да биде откриен како „шверцер“ беше многу голем.

Милан многу лесно го преземаше, го криеше и пренесуваше во Цариград динамитот, што му го дававме, а го сместуваше во станот на *Ана Шейец*. Димитар Мечев, како постојано песимистички расположен човек, стравуваше да не настрада момчето и секогаш кога му предававме пакет со динамит, тој со часови зборуваше за Милана. Демек, иако работел со ентузијазам, како неискусен младинец можел лесно да биде откриен и да настрада, а истовремено да биде фатен и динамитот, што ние го чувавме повеќе и од очите. Но, за наша радост, Мечев се излажа во своите стравувања. Милан Саздов во текот на целата зима со ентузијазам ја исполнуваше дадената конспиративна задача и постојано со посебна радост за исполнет долг и внатрешно духовно задоволство се среќаваше со нас, и со погледот како да сакаше да ни каже: „Ако со друго не можам да ѝ помогнам на својата татковина, барем со ова можам...“. Така, Милан Саздов го исполни својот долг кон татковината, без да размислува за последиците ако биде фатен. Тој свесно стана наш соучесник, подготвен да се соочи со последиците од тоа соучесништво и по секоја цена сакаше да го исполни својот долг кон татковината.

Еден од нашите први истомисленици и соработници од самиот почеток, па до последниот момент беше и *Гоце Чанев*, родум од Кукуш. Тој беше човек на околу 40 години, оженет и со неколку малолетни деца, по занает беше дрводелец, чибукчија. Неговиот дуќан се наоѓаше на една од главните улици во Солун – „Тахта Калја“. Според големината, дуќанот на Гоце беше околу еден метар широк и околу два метра долг. Во него, освен едно тркало со рамка и неколку дренови снопови и други прачки, немаше никаков друг инвентар. Навидум, дуќанот беше мал и толку празен, што секое, па и најзабележливо око не можеше да забележи ништо, ниту, пак, можеше да се посомнева во нешто.

Гоце Чанев

Гоце Чанев, свиткан на половина и со свисната глава над своето мало тезге, непрекинато стружеше мали куси прачки од кои подготвуваше убави и евтини чибуци. Беше занаетчија, кој со деноноќен труд и со пот на челото си вадеше парче леб. Неговиот дуќан и домот, за цело време беа сврталишта на некои од заговорниците. Иако сиромашен работник, Гоце постојано и во секој поглед целосно им беше на располагање на Орце П. Јорданов и на Константин Кирков. Ако стануваше збор за доверување на некоја тајна, Гоце ја знаеше, ако се работеше за криење на материјали, тој лесно и внимателно ги сокриваше.

Како бивш работник во револуционерната организација во Кукуш, нему му биле задавани многу задачи. Преселен во Солун, за да може да се прехрани со семејството, тој имаше можност да се среќава со многу револуционерни дејци од внатрешноста, со кои разговараше и се информираше за многу работи. Гоце немаше образование и не можеше слободно да разговара заради природна маана во говорот, но природно беше надарен со здраво расудување, прониклив ум и цврста волја, поради што беше омилен кај сите.

Добра другар, сочувствителен и секогаш подготвен да помогне, тој на секој начин се грижеше да му биде од помош секому, кој ќе му се обратеше. Според сфаќањата, беше левичар во вистинска смисла

на зборот. Горделивоста и надменоста кај луѓето го предизвикуваа и кога сакаше да исмее некое повидно лице од локалниот револуционерен комитет или кога говореше за некои јавно осудени појави во револуционерната организација, Гоце се служеше со еден редок хумор и сарказам, што ги поразуваше тие околу него и без да сака ги принудуваше внимателно да го слушаат и да го почитуваат и уважуваат. Како паметен, искусен и чувствителен човек, тој често ни даваше добри совети, а истовремено нè информираше и за некои полицајци и детективи, кои ги познаваше поради големите врски, што ги имаше во градот.

Гоце Чанев од рани в зори до доцна во ноќта работеше над своето мало тезге, но ако се посомневаше во нешто или во некаква опасност, со часови отсутствуваше од дуќанот, скитајќи нагоре-надоле за да сретне некого од кружокот и да го предупреди. Штом ќе поминеше опасноста, тој веднаш седнуваше над тезгето и почнуваше напорно да работи. По разголените гради и високото чело му течеше пот во изобилство, зашто требаше да ги прехрани своите малолетни деца. Вечерно време, пред да се прибере кај семејството, честопати по час-два остануваше кај некој од заговорниците било на кафе или на чашка ракија и тоа му беше единствената разонода во животот. Со својот силен ум и способност да помни физиономии беше, така да се каже, постојан чувар на заговорот. Орце П. Јорданов и Коста Кирков многу го сакаа Гоцета и честопати без никаква потреба, со часови седеа кај него како обични посетители.

Од долгото и непрекинато пријателство со Гоце, речиси сите како да станавме членови на неговото семејство.

За време на сите перипетии што ги поминавме, па дури и по извршувањето на заговорот, Гоце Чанев остана чист и долго потоа го продолжи пријателството со останатите живи заговорници. Гоце постојано се интересираше и ги информираше сите домашни на загинатите заговорници, однесувајќи се спрема нив како кон блиски свои роднини.

Двајцата металци

Така именувам две млади момчиња – металци, родум од Кукуш, штотуку дојдени на работа во Солун. Обајцата беа препорачани од Гоце Чанев.

Едниот се викаше Мицо Ковачев, а другиот Илија Ениџелијата.

И двајцата сè уште јуноши, едвај зачекорени во животот, се беа здружиле и со својот заеднички труд се издржуваа. Тие ни помогнаа во подготвувањето на еден дел од бомбите. Скромни и трудољубиви, тивки и постојано насмевнати, со радост и со задоволство изработија една каса од дебели челични прачки, што ги исекоа и ги оспособија да служат како железна обвивка на малите парчиња од четвртина килограм милинит, што ги приспособивме за рачни бомби.

Откако ги изработија споменатите прачки, тие металци внимателно го собраа динамитот и добро и здраво спакуван, завиткан со дебел метален тел, како готови бомби ни ги донесоа за употребување.

Кога доаѓаа кај нас, беа сериозни и внимателни како да свештеноначалствуваат. Двајцата кукушани, иако нови конспиратори, имаа потенцијали да станат добри борци. Сосема случајно, по атентатите и тие беа осомничени и уште првите денови, едноставно како Бугари-кукушани беа интернирани во родниот Кукуш, бидејќи власта со ништо не ги обвини.

Тие со голема скромност и преданост ѝ служеа на една национална кауза и само како такви ги споменувам за пример на македонската младина.

Еден од останатите наши другари соработници и јатаци беше Јордан Самарџиев, син на заслужниот за националната кауза во Македонија, К. Самарџиев. Во цутот на својта младост, откако го завршил универзитетскиот курс по романска и француска литература во Нанси, Јордан година-две беше учител во Солунската бугарска гимназија и член на револуционерната организација. Неколку дена по атентатите, тој беше фатен и крвнички измачуван. Иако страдањата и болките му беа големи, како син на родољубива фамилија и на ропска Македонија, тој сè поднесе со стоицизам.

Мицо Ковачев

Во Велес

Вонредниот воен суд своите иследувања ги прошири и во Велес. Самиот иследник Цемал-беј, со една група офицери замина во Велес и неколку дена најдетално и доста умешно ги изврши своите иследувања. Се докажа дека динамитот низ Велес минал за Солун, но судската и полициската истрага не можеа да утврдат кој и како го донел во Велес.

Алекси Минов

Во Велес беа уапсени мнозина од граѓаните за кои постоеше сомневање било дека се родители или роднини на заговорниците било дека се лица кои имаат контакти со Солун. Од уапсените најмногу беше измачуван Алекси Минов. За да стави крај на својот живот, тој се фрли од скалите на управниот дом. Првиот ден беше во бесознание, но иако тешко повреден во главата, остана жив и беше осуден. Така беше осуетена и подготвуваната акција во Велес – да се нападне железничката линија или управниот дом.

150. Во централниот затвор

Кон крајот на јуни 1903 година сите затвореници Бугари, од кои повеќето беа првенци од разни градови на Солунскиот вилает, беа ослободени и испратени по нивните родни места. Сите тие беа уапсени на крајот на април само поради претпазливост. Но, затворот не се празнеше – едни излегуваа, а други, осомничени или веќе осудени, доаѓаа. И со право некои од постарите затвореници велеа дека затворот Еди-куле од пред некое време веќе не е затвор, туку манастир – место за среќавање и разговори на многу Бугари од Солунскиот вилает. За кратко време, затворот доби бугарски колорит, зашто затворениците Турци, Албанци и Евреи, според бројноста се изгубија среде големото мнозинство Бугари.

Велес – градови на македонските индивидуалисти – солунски заговорници

Три недели по нас, во централниот затвор пристигнаа и сите останати лица од Солун и Велес, кои беа веќе осудени од воениот суд, но не како директни учесници, туку како лица, кои биле во контакт или им помагале на заговорниците. Тие беа: Ѓошо П. Јорданов (таткото на Орце) осуден на три години, Петар П. Јорданов (брат на Ѓошо) осуден на три години, Иван П. Јорданов (син на Петар П. Јорданов) – три години, Илија П. Јорданов (сина на Петар П. Јорданов) – 10 години, Илија Малинкин, комисионер – три години, свештеникот Лазо Органџиев – пет години, Јордан и Христо Зулфови (браќа) едниот на три, а другиот на пет години, а, исто така, и неколку души жители на Солун, Велес и Кукуш.

Христо Зулфов

151. Иван Гарванов во централниот затвор

По првата, пристигна и втората група на чело со Иван Гарванов, Јосиф Кондов, А. Пиргов и други обивенти како членовина локалниот комитет или како членовои на ВМРО. Иван Гарванов го ставија во петтата просторија, која заедно со таа во која бев јас – шестата просторија – имаа заеднички двор. По цел ден сите затвореници се шетаваме низ дворот на објектот, а само преку ноќта вратите се затвораа. Имав можност во период од два месеца да бидам заедно со Гарванов и да разговараме околу многу прашања и недоразбирања од минатото. Уште во првите денови со Гарванов влеговме во препирки. Кај него забележав една непријатност, но како негов бивш ученик кон него се однесував со почит. Оставаше впечаток дека е незадоволен, меѓу тоа сепак се среќававме и разговаравме.

Уште на првите средби Иван Гарванов ме укори дека ние со атентатите сме избрзале.

Иван Гарванов

– Сè се случи како што следуваше и како што претпоставувавме. Ако има нешто да жалам, тоа е што не можевме да ги искористиме илјадата килограми динамит, што преку Гркот-шпедитер паднаа во ваши раце – реков јас.

– Јас ништо не знам за таа работа и со ништо не сум придонел за исчезнувањето на каков и да било динамит – одговори Гарванов.

– Дали во април и во октомври, тоа за нас беше сеедно. Ние не сметавме на планираното востание и за нас немаше разлика дали ќе има или ќе нема да има востание.

– Жалам што наместо на Балканот, ќе умрам во затвор – многупати велеше Гарванов.

– За револуционерот нема разлика каде ќе умре – на Балканот, во затвор или на бесилка – со насмевка му одговорив.

– Вие сте уште млади и не водите сметка што правите – налутено одговори Гарванов.

– Ако вие, г-дин Гарванов, сакате да умрете на Балканот, Македонија ќе види уште многу востанија. Ова е уште првото.

Гарванов замолкна.

– Кој сака да умре на Балканот, тој ќе најде начин како да го исполни својот копнеж.

– Јас сум жртва и сум предаден – збунето раскажуваше Гарванов.

– Од кого сте предаден?

Во разговорот Гарванов спомена за Милан Арсов.

Сакаше да алудира дека мојот другар Милан Арсов, ученик од IV клас (во тоа време заедно со нас во затворот), како послаб го предал него и останатите членови на Централниот комитет.

Возбуден од таквото размислување на Гарванов, преминав во енергична заштита на Милан Арсов, велејќи му на Иван Гарванов дека тоа не е вистина и со факти, што мене ми беа познати, му укажав на неговата грешка.

Околу нас се беа собрале една група бугарски селани, кои внимателно го слушаа нашиот спор и меѓусебните убедувања и негирања. На крајот, Гарванов се сврте кон нив и покажувајќи на мене им рече: „Не го слушајте, тој не е „народен човек“, тој е анархист“!

– Не точно. Според вас, г-дине Гарванов, „народниот човек“ е нешто како црковните пејачи или селски протогери – смеејќи се дофрлив јас.

Иван Гарванов се разгневи уште повеќе и си отиде во својата просторија.

Тоа беше првиот наш спор. Повеќе од две недели не разменивме ни збор меѓу себе и се избегнувавме.

Деновите поминуваа, затворот сè повеќе и повеќе се полнеше со затвореници – Бугари и тоа исклучиво политички – од кои некои судени и осудени, а други неосудени. Во затворот постојано пристигнуваа свештеници, учители, трговци, селани и работници од сите градови и села и го полнеа затворот.

Сè што се случуваше во Солунскиот вилает ние разбиравме релативно поточно и побрзо од пристигнатите очевидци – обични членови во револуционерната организација, а за сè што се случуваше надвор од границите на Солунскиот вилает дознававме од весниците – локалниот турски весник „Аср“ (Век) и од „Журнал де Салоник“. Меѓутоа, тие весници, поради строгата цензура, малку пишуваа за настаните, што се случуваа во внатрешноста на Македонија. Токму затоа, преку еден затвореник, Евреин по име Лезе, успеав да договорам за пари, прво за пет златни гроша за број, а потоа за 2,5 гроша, да добиваме некои од француските весници „Ле Матен“ и „Тан“ од кои доста добро разбравме каде што се случило. Иван Гарванов дозна дека тајно добивам француски весници и ме побара преку еден затвореник – Бугарин. Лично му однесов два броја, најавувајќи му дека редовно ќе му носам весници за читање. Тоа даде повод повторно да се гледаме со него. До дирекцијата на затворот стигнало дека учителите – Бугари добиваат весници и поради тоа контролата на влезната врата на затворот се заостри и во период од неколку дена стана апсолутно невозможно да се внесе каков било весник. Но, ние требаше да добиваме весници на каков било начин, зашто и онака животот ни беше тежок. Јас барав начини и средства да можам да внесувам весници. Бидејќи Евреинот, Лезе, беше страстен комарџија и речиси секоја вечер играше комар со зарови, а пак не располагаеше со пари, се помачив преку него да добивам весници. Ако не успееше да најде пари за да игра комар, тој не можеше да засpie. Му ветив на Лезе да му ги плаќам весниците по поголема цена, зашто Иван Гарванов и јас сакавме по секоја цена да дознаеме што се случува во Македонија. Лезе во тоа време бараше начин како да пренесе некој весник за да земе малку пари и вечерта да игра комар.

Весниците од градот ги купуваше еден од слугите во затвореничкиот киоск. Од секој кауш по еден затвореник излегуваше со кошница по еднаш-двапати дневно во предниот двор на затворот за набавки на затворениците. Лезе беше еден од прислужниците за набавки на затворениците. Слугата од киоскот му го даваше

весникот на Лезе, а тој го внесуваше во просторијата каде што бевме јас и Гарванов. Еден од стражарите, Љутви, се посомнева во Лезе и навистина се мачеше да го фати со некој весник за да го казнат. Меѓутоа, Лезе беше исклучително вешт и итар Евреин, а истовремено и комичар. Ту со молби ту со гримаси се обидувахе да го орасположи стражарот за да биде попопустлив спрема него и да не го претресува детално, а за да не се губи време, ако може и кошницата да не му ја проверува. Но, стражарот по неговите молби стануваше уште построг и поревносен во службата, а тоа уште повеќе го тераше Лезе да настојува да ги внесува весниците. Еднаш Лезе играл комар и ги изгубил сите пари и во момент на силна страст кон комарот, тој ги свлекол своите панталони и ги продал за да продолжи да игра комар, но повторно ги изгубил парите. Изутрината Лезе останал по бели гаќи и не можеше да излезе по набавки. Дојде кај мене и ме замоли да му дадам 20 гроша за да си ги откупи панталоните. Јас, пак, му реков: „Донеси весник и ќе ти дадам пари, ама аванс на тебе, како на комарџија пари не давам“. Во таква ситуација Лезе ми рече: „Денес или најдоцна утре ќе внесам весник, па ако сакаат нека ме претепаат“. Му дадов 20 гроша и тој си ги откупи панталоните. Потоа излезе со кошницата за набавки и наспроти строгата контрола, одеднаш донесе три броја – едниот го ставил во крпата со која си ја завиткал главата, другиот меѓу оковите на нозете, а третиот го држел в рака и носејќи ја кошницата за преглед вешто го сокрил, па на стражарот ни на ум не му паднало да види што има во раката, со која го држел дното на кошницата. Кога ги донесе весниците Лезе долго време со задоволство го хулеше омразениот стражар Љутви. Преку Лезе повторно започнавме кога секојдневно, кога преку еден ден да добиваме по еден број од француските весници и разбиравме каде што се случува, било во Солун било во Македонија.

Но, споровите со Иван Гарванов не сопираа. Додека јас неколку недели на секој можен начин го убедував дека ниту Милан Арсов, ниту Георги Богданов за време на истрагата и пред воениот суд не кажаа ништо компромитирачко, Иван Гарванов остануваше на своето тврдење дека тој е жртва и дека настрадал поради предавство итн. Уште повеќе, тој намерно ја ширеше таа гласина и меѓу затворениците – Бугари во затворот од кои некои наивно го прифаќаа тоа.

Освен тој спор, со Гарванов во продолжение започнавме и друг, уште поголем. Се работеше за тоа да се знае што, воопшто, Иван Гарванов и неговите колеги од ЦК на ВМРО ќе поддржат пред судот. Дали тие ќе признаат на суд или, пак, ќе негираат дека се

членови на ВМРО, а, исто така, и членови на ЦК⁵⁶. Иван Гарванов на неколку пати ми изјави дека тоа размислување многу му значи и дека тој донел одлука дека ако процесот почне пред објавувањето на општото востание (Илинденското востание), пред судот сè ќе негира, а ако процесот почне за време на востанието, тогаш тој пред судот ќе објавел соодветна декларација во која ќе изјавел дека тој е член на ВМРО и дека таа, како револуционерна организација, се бори за политичка слобода на Македонија.

Напразно го убедував Гарванов и во едниот и во другиот случај тој да не го одрекува пред судот своето членство во ЦК. Зашто, независно од тоа дали има или нема траги, тој сигурно ќе биде осуден.

– Ќе видиме – одговараше Гарванов!

– По сè што се случи во градот, власта во никој случај нема да дозволи да бидат ослободени лица, што се обвинети или осомничени. Освен тоа, не треба да испуштате од предвид дека процесот ќе се разгледува од граѓански суд, каде ќе има публика, а, исто така, и журналисти, како и некои од преведувачите или секретарите на европските конзули во Солун и ќе сакаат да знаат што ќе кажете вие, г-дин Гарванов. Затоа напуштете ја и откажете се од секоја надеж за оправдување и ослободување, што засега е сосема исклучено, туку официјално изјавете и признајте пред судот и искористете ја судската сала како трибина и признајте дека вие сте член на Централниот комитет на ВМРО. Зашто, со тоа вие ќе направите една голема агитација и пропаганда пред странскиот свет во полза на македонската кауза. Не дозволувајте да се најдете во ситуација како д-р Хр. Татарчев, Хр. Матов и другите обвинети, кои во 1901 година пред судот, наспроти сите факти и докази за нивното учество во ВМРО, негираа и тврдеа дека за првпат слушаат за постоењето на ВМРО – настојував пред Гарванов.

– Ќе размислам за тоа – одговараше Гарванов.

Два дена пред Илинден, Гарванов во доверба ми соопшти дека востанието ќе биде прогласено на 20 јули, т.е. на сам ден Илинден. Неколку дена потоа и од француските весници разбравме дека востанието е прогласено и дека уште првиот ден Хр. Матов, како задграничен претставник на ВМРО, се јавил речиси во сите амбасади во Софија за да ги извести „официјално“ дека во Македонија има

⁵⁶ Процесот на Иван Гарванов и неговите другари требаше да се одржи не пред воен, туку од посебен граѓански суд.

востание. Таа информација француските весници ја пренесуваа без никакви коментари.

Иван Гарванов ми соопшти дека востанието ќе биде поинтензивно во Битолско и во Одринско (Странца Планина). Јас му верував на зборовите, зашто го сметав за компетентно лице и поради својата функција беше во ситуација да го знае тоа. Тој се базираше на информациите, што ги имаше од порано, и главно на географската и топографската положба на тие два револуционерни округа.

Иако млад и без членство во ВМРО, од лични согледувања и од средбите со мнозина легални и нелегални дејци од разни револуционерни окрузи, знаев многу од мааните на ВМРО и околу некои прашања од принципиелен и тактички карактер спорев со Ив. Гарванов, кој не сакаше да признае многу од грешките во тактиката и методите на борбата. Но, бидејќи востанието беше веќе прогласено, бесцелно беше дури и да разговараме, а уште помалку повторно да влегуваме во спорови со Гарванов, кон кого сакав да го искажам барем моето признание како спрема мој учител во Солунската гимназија.

Еден ден ја коментиравме постапката на Хр. Матов кој, според француските весници, се јавил пред амбасадите во Софија за да им соопшти официјално за објавувањето на Илинденското востание. Иван Гарванов целосно ја одобруваше постапката на Хр. Матов. Јас од своја страна остро ја осудував таа постапка на Матов, сметајќи дека како таква само ќе му наштети на вистинскиот сенароден облик на востанието и ќе му даде друго значење, што ќе биде диригирано од бугарската влада.

Но, Гарванов ја одобруваше постапката на Матов, сметајќи дека таа сама по себе се налагала.

– Од тоа што го знам за минатите револуции и востанија извлекувам еден заклучок дека секоја револуција или востание, во секое место и во секое време навистина имаат свои длабоки економски и политички причини, но тие не се поттикнуваат автоматски, туку се налагаат и тоа честопати по некои поводи, настани итн. Така било со сите големи револуционерни движења, така било и со сите народни востанија во Русија, Полска, Србија, Грција и Бугарија. Колку што јас знам, планираното востание се определи уште во октомври 1902 година, меѓутоа во почетокот на тековната 1903 година, сепак сте донеле некакво решение, а сега сакате да се потврди дека востанието не е резултат на локалните тешки и неподносливи услови во Македонија, туку е кренато според волјата и желбите на одделни

личности⁵⁷. И навистина, г-дин Гарванов, кажете ми како ќе се протолкува од меродавните европски и балкански заинтересирани фактори околноста дека Христо Матов уште во предвечерието на востанието нотификува и ги известува дипломатските претставници и тоа не во Грција, туку во Бугарија? Зарем заинтересираните големи сили немаат свои органи и информатори тука во Турција, па ќе се информираат од задграничните претставници на ВМРО и тоа во Софија, која – со право или не – се сомничи дека ги потпалува сите востанички и други акции во Македонија? Од постапката на Хр. Матов соодветните дипломатски претставници ќе извлечат само една забелешка, а од тоа ниту ќе се уплашат, ниту ќе се заинтересираат. Колку востанието ќе биде помасовно, посилно, колку повеќе околии тоа ќе опфати, толку поголема ќе биде шансата за интервенција. А дека востанатото население засега нема да може да ја преземе политичката власт во свои раце и дека нема да може да се наложи пред турската власт, во тоа нема никакво сомневање. И токму во тоа е спорот – му реков на Ив. Гарванов.

– Вие сте расколник и безобсирен критичар – ме обвинуваше Гарванов.

– Да, јас ќе го поддржувам својот став како сега, така и во иднина.

– Тоа е само една теорија, меѓутоа во политиката честопати треба да се води сметка за реалното, за реалната ситуација на работите.

– Е, добро, вие водачите на ВМРО, пред сè, сте револуционери, а потоа политичари – му возвратив.

– Вие избрзавте со атентатите, не чекавте да се крене востанието – ме укори Гарванов.

– Наспроти сè што се случи и наспроти сите постапки на турската власт и на турското население и војската, јас повторно тврдам дека акцијата во Солун беше навремена и дека таа во никој случај не може да се поврзува со планираното востание.

– Не е така – налутено одговори Гарванов.

– Ако не е така, зошто Гоце Делчев, еден месец пред солунските атентати, го разурна мостот кај станицата Ангиста?

– Тоа е друго – одговори Гарванов.

⁵⁷ Ив. Гарванов, Хр. Матов и д-р Хр. Татарчев планираа востанието да се случи рано во пролетта, потоа на Ѓурѓовден, потоа на „Св. Кирил и Методиј“, а најпосле на Смилевскиот конгрес се одлучи за 20 јули (2 август нов календар) Илинден. Од Спомените на Ѓорче Петров – стр. 162 и наредните.

– Другото се состои во тоа што разурнувањето на мостот се случи во провинцијата, а не во Солун... И затоа последиците од таа динамитна терористичка акција се почувствуваа само во околните села Скрижево, Ангиста и други, ама не и во Солун, за кој толку водите сметка. Впрочем, тоа е лично ваш став, што го поддржуваше и Даме Груев пред нашиот другар Димитар Мечев.

– Виде ли?

– Да, но Борис Сарафов, со кого се сретнав во с. Саса (Кочанско) стоеше на сосема друг став. Тој, не само што не беше против планираната акција, туку напротив, кога се разделивме изрази желба ние во Солун да побрзаме со атентатите...

– Зарем?

– Да. Точно така.

– Што му рече ти?

– Му реков дека ние самите не знаеме кога и во какви размери ќе се случи планираната акција, зашто уште не сме подготвени, а освен тоа сè ќе зависи од времето и околностите, бидејќи сме во населен центар и постојано пред носот на самата јавна и тајна полиција.

Дека сум бил во право со своите проценки во тоа време, тоа потполно се потврдува од покојниот Ѓорче Петров, кој вели: „...широката маса беше целосно неподготвена да излезе гради в гради со Турците. Не беше подготвена преку настани од таков вид да ги пресретнува...“. „Јас кога тргнував од тие соображенија, настојував дека ако ситуацијата во земјата веќе се заострила, тогаш да им ги одврземе повеќе рацете на четите и на градските раководители и да се почнат делумни акции, за да ги подготвиме четниците и др. за пушка и за бестрашност, за да стекнат искуство за напаѓање. Ако таквата тактика на делумна активност се развиеше во целата земја, според мое убедување, тоа ќе ја претставуваше земјата како да се наоѓа во перманентно востание, *без да биде објавено формално востание* (к.н.). Ние така можевме неколку години да ја тормозиме земјата, без да може Турција да каже дека има отворено востание. Ако на четите им беше дозволено отворено да ги прогонуваат турските разбојнички и лошите полициски чети, а на селаните да се расправаат со кабадахиите и разните други арнаутишта, кои ги напаѓаа по чифлиците, ние ќе имавме толку многу афери одеднаш, што ќе го вознемиревме општото внимание, а Турција ќе ја изморевме. А, ние се плашевме: „Никако да не дојде до некоја афера“. За мене, една таква борба немаше помала важност од едно прокламирано востание, зашто таквата борба може долго време да трае. Со тие наводи, имено, јас ги убедив другарите дека на тој начин

по природен пат ќе се забрза востанието и ќе дојде до голема борба, што ќе претставува и крај. Јас постојано го поддржував ставот дека востанието е моќно средство на Организацијата, но само додека е идеал кон кој се стремиме. Бев убеден дека ако тоа стане „реалност“, веднаш по востанието ќе дојде до разочарување. И навистина така излезе“⁵⁸.

152. Почеток на процесот на Ив. Гарванов и неговите другари

Наскоро започна процесот на Гарванов и неговите другари. Првиот и вториот ден минаа во исполнување на некои разни формалности во судската процедура. Обвинетите секое утро одеа во судот и вечерта повторно се враќаа во затворот. Со големо внимание го следев тој процес и од обвинетите и од сведоците бев известуван за неговиот тек. Гледајќи дека Иван Гарванов пред судот негира дека е член на ВМРО, јас се вознемирав не толку од однесувањето и „доследноста“ на Гарванов и неговите другари, туку од гласината што нарочно ја ширеа дека божем се некаква жртва на предавство. А, за тоа фрлале сомнеж и ги обвинувале моите другари Милан Арсов и Георги Богданов, кои не можеа за ништо да бидат обвинувани. Наместо обајцата од „водачите“ на ВМРО да добијат утеша и поттик, тие неправедно и без причина беа „обвинувани“ од истите тие „водачи“, и тоа во моменти кога зад себе имаа една смртна пресуда и ја издржуваа својата казна еднакво со сите затвореници – политички престапници.

Гледајќи ја диверзијата, што сакаа да ја изведат шефовите меѓу масата политички затвореници – Бугари, членови на ВМРО кои беа задржани во затворот, подготвив една изјава, што ја потпиша Милан Арсов и преку директорот на затворот ја испративме до судот. Во неа Милан Арсов го известува судот дека сака да даде некои докази во врска со последните обвинувања на негова сметка. Наредниот ден, судот наредил заедно со обвинетите да се донесе и новиот сведок Милан Арсов. Претходно на бугарски напишав еден мал текст, што Милан Арсов требаше да го прочита и да го поднесе до судот. Текстот ја имаше приближно следната содржина:

⁵⁸ Види „Спомени“ од Ѓ. Петров, стр. 162 и наредните.

Господа судии,

Долупотпишаниот е осуден од Вонредниот воен суд во врска со настаните во градот од 18, 29 и 30 април. Сè што сум кажал во врска со обвинетите лица во актуелниот процес е забележано во протоколите на Воениот суд. Го молам почитуваниот Суд да ги земе протоколите и таму ќе види што јас сум рекол во однос на обвинетите. Меѓутоа, денес кога во цела Македонија народот се разбунтувал и се кренал на востание по села, градови, полиња и гори, и кога Македонците се борат за правда и за слобода тие господа немаат храброст пред еден граѓански суд да го изјават тоа што го сака народот и за што се бори со оружје в рака. Го молам почитуваниот Суд да ги оправда обвинетите како луѓе, кои или се невини или, пак, ако се виновни, тие се покајале за тоа што го мислеле и „правеле“.

Откако го прочитал текстот, претседателот на судот го запрашал Милан Арсов: „Имаш ли да кажеш уште нешто друго“?

– Немам што друго да кажам – изјавил Милан Арсов и напишаниот текст му го поднел на судот.

Таа декларација на Милан Арсов била прифатена и приложена кон останатите документи.

Кога изутрината наредниот ден се видовме со Иван Гарванов, беше толку скршен и разгневен, што немаше сила ни да зборува. Од тој момент конечно ги прекинавме сите средби со Иван Гарванов, ниту, пак, се поздравувавме додека бевме во затворот.

153. Иван Гарванов на заточение

Два месеца подоцна со една група политички затвореници Бугари Иван Гарванов и неговите другари беа испратени на заточение во една од тврдините во Мала Азија. Така се разделив со мојот бивш учител. Како спрема револуционер, јас не негував добри чувства кон него, меѓутоа и до ден-денешен имам чувство на почит и уважување спрема покојниот Гарванов, кој беше способен, праведен и добар учител и воспитувач. Нашата разделба беше и последната средба со покојниот Гарванов.

154. Животот во централниот затвор

Иако во неколку групи голем дел од политичките затвореници – Бугари беше испратен на заточение во крепостите во Мала Азија, сепак во текот на летото централниот затвор во Еди-куле беше

преполн со Бугари, обвинети или веќе осудени за редица афери, атентати, судири итн. Во сите простории мнозинството затвореници беа Бугари: свештеници, учители, трговци, занаетчи, селани и работници од сите краишта на Солунскиот вилает.

И иако распределени во 12-те простории (кауши), сите затвореници бевме во постојан контакт. За сите настани, што се случуваа во Македонија, ние дознававме од посетителите, кои доаѓаа да ги видат своите блиски и да им донесат некои намирници, а, исто така, и од новодојдените политички затвореници, кои по претходното апсење секојдневно пристигнуваа од сите страни на Македонија.

Собрани толку политички затвореници – Бугари, живеевме братски во затворот, помагајќи се меѓусебно и давајќи си кураж еден на друг за полесно да ги поднесеме сите страдања и лишувања. Осудените на смрт се однесуваа спокојно и ладнокрвно, знаејќи дека и да се умре на Балканот и да се умре в затвор – за еден револуционер тоа е исто, зашто тој не може да си избере место за својот последен час.

Одвреме-навреме, обично на поголемите народни празници, посетите во сите простории беа слободни. Цели групи затвореници од една просторија одеа на гости кај своите сограѓани или соселани во другите простории за да разменат размислувања меѓу себе. За време на таквите празнични денови, затворот заживуваше. Во повеќето од просториите се слушаа бугарски револуционерни песни, а честопати во дворовите луѓето знаеја да поведат и по некое оро. Во таквите моменти, особено при заедничко празнично расположение, како да исчезнуваше тагата за блиските татковци, мајки и деца. И навистина, кога мнозина заедно ги поднесуваат несреќата и страдањата, болките како полесно да зацелуваат. Така ја минавме целата 1903 и првата половина на 1904 година во централниот затвор Еди-куле. Националниот празник „Св. Кирил и Методиј“ во затворот го прославивме со соодветна церемонија. За тој сенароден празник само на Бугарите им беше дозволено да се соберат во еден двор и таму на заедничка маса се постави да дими темјан. Околу прво се наредија затворениците-свештеници, до нив затворениците кои го знаеја црковното пеење, а наоколу сите останати затвореници-Бугари. Свештениците-затвореници служеа литургија. Тоа се случуваше и на Рождеството Христово и на Воскресение (Велигден). На тие заеднички молитви на отворено присуствуваа сите затвореници-Бугари, и не толку за да ги задоволат своите религиозни чувства, колку компактно да ја манифестираат својата солидарност и национално чувство.

Поради социјалната положба и, воопшто, културниот развој, што, се разбира, беа различни меѓу политичките затвореници Бугари, природно и нивниот светоглед беше различен. Едни беа фанатизирани националисти-максималисти, а некои на македонскиот проблем гледаа со девизата „Македонија на Македонците“, т.е. дека таа треба да биде на сите народи што ја населуваат. Имаше Бугари од Тиквешко, Серско и Гевгелиско, кои иако никогаш не биле во Бугарија, самите се третираа – едни се нарекуваа стамболисти, други либерали, трети демократи и меѓу себе водеа спорови како со години да биле членови на некоја политичка партија во Бугарија. Имаше и такви, кои се чувствуваа само како Бугари, а имаше и такви кои смело изјавуваа дека се Бугари по народност, но, пред сè, се чувствуваа како Македонци. Мнозина од овие изјавуваа: „Македонија е едно, а Бугарија друго“. Таа фраза се разнесуваше од уста на уста, а притоа некои се стремееа да ја потенцираат девизата „Македонија на Македонците“, меѓутоа мнозинството од затворениците сметаше дека не е далеку денот кога Македонија ќе се присоедини кон Бугарија. Зборовите: Македонија, Бугарија, Бугари и слобода беа, така да се каже, заедничките пароли, што ги воодушевуваа сите затвореници-Бугари. Секој од затворениците, кој било на суд било во затвор, со своето однесување придонесуваше да се накрни честа на бугарското име и беше предмет на негирање и општ презир. Човек има свој личен и општествен морал, но кога живее заедно со повеќе луѓе, колку нивната бројност е поголема, толку и општествениот морал кај човека станува поголем и посилен. Дали затоа што во таков момент личноста е под директен надзор и контрола или, пак, примерот на другите влијае врз секој поединец, не знам, но во такви моменти јасно се гледа дека има еден општ морал. Чиниш постои една општа невидлива духовна сила, која ја бодри, крепи и поучува секоја индивидуа одделно. Честопати забележував како чувството на љубов спрема ближниот и спрема родот и родината сè повеќе и повеќе закрепнуваше и се засилуваше кај сите затвореници, од кои некои во прво време како да немаа патриотски и алтруистички чувства.

Во затворот имав можност да размена мисли и со некои од затворениците, кои беа трговци или поимотни граѓани. Тие во почетокот чувствуваа срам, што паднале в затвор, зашто сметаа дека затворот – според нивните сфаќања – е само за злосторници, крадци и убијци. Меѓутоа, тие предрасуди не можеа лесно да се искоренат. Требаше долго време да делуваме врз нив и да им објасниме дека

политичкиот затвореник нема ништо заедничко со криминалецот и дека тие се жртва на едно народно движење, кое се бори за слобода, и дека тие бездруго треба да се гордеат. Зашто, борејќи се за народни правдини, ја имале честа да бидат ставени на чело на тоа народно движење, поради што и паднале в затвор. И како такви, на нив целиот народ гледа со чувство на благодарност и признание. Затоа, тие треба да се радуваат, а не да се срамат. Како резултат на тоа, истите тие затвореници – благодарение на постојаната комуникација и на братските објаснувања и толкувања на поимот политички затвореник – радосно ги пречекуваа политичките затвореници, што доаѓаа, и во разговорите со нив почнаа да ги поттикнуваат и да им објаснуваат дека без страдања, народот не може да постигне успех. Сега велеа дека затворот бил за мажи-борци, а не за жени и дека сите политички затвореници се судат и осудуваат за својата кауза, за народот и татковината.

Во општи црти, тоа беа постојаните теми за разговори меѓу затворениците, кои општото национално движење и револуционерниот вриеж ги беа грабнале од нивните домови и ги беа завлекле по затворите. Така се тешеа сите затвореници, од кои некои македонското ослободително движење го опишуваа како еден силен поток, што со надојдената вода излегува од своето корито и носи сè пред себе. На тој начин, затворениците се калеа и стануваа погодни дејци за идната активност.

Меѓутоа, така не можеа сите да мислат, зашто долготрајниот затвор, од една страна, е проследен со свои секојдневни лишувања и страдања, а од друга, мнозина од затворениците своите семејства ги имаа препуштено на судбината. Многумина паѓаа во разочараност и ги опфаќаше гнев. Други, пак, не тагуваа толку за своите домашни, колку за изгубената работа. Трговецот жалеше што го оставил дуќанот, занаетчијата за својата работилница, селанецот за полето и гората, учителот за училиштето итн. Помнам моменти кога во разговорите со некои селани – едни жалеа за своите блиски и за градините, други за своите волови, крави и овци, а не ретко имаше случаи кога некој овчар жалеше за своето овчарско куче.

Во затворот бевме собрани луѓе со различен општествен статус и со различна култура. Имаше добри луѓе, повеќето сиромашни, скромни и неамбициозни, кои во затворот со месеци немаа видено друга храна освен леб и сол или пиперки. Меѓутоа, кога ќе се замислеа пред неизвесноста, тие трепереа за иднината, зашто никој со ништо не можеше да ги охрабри. Требаше долго време да се делува врз нив

за да им се крене револуционерниот дух, што беше толку неопходен во затворската ќелија. Мнозина од нив со стоицизам почнаа да ги поднесуваат сите лишувања во затворот и се тешеа со помислата дека тие како Македонци, сепак барем малку придонеле за општата борба и за општата ослободителна цел. Имаше неколкумина, кои скришум плачеа за својата судбина, но таа нивна слабост ја забележуваа нивните блиски. Тие, откако ќе ги исцрпеа сите револуционерни аргументи, со кои сакаа да ги убедат да имаат волја и да го чекаат спасоносниот час, како со крајно средство се служеа со заплашување. Притоа им велеа: „Од многу размислување и од многу тревоги човек ја губи рамнотежата на својот ум и во секој момент може да полуди, што е уште полошо“. „Човек е како часовник – велеа тие – ако се превие, механизмот се расипува, а потоа, особено в затвор, бел ден нема да види“. Среди толку незгоди и лишувања, пред тој страв се вразумуваа и најмалодушните и ја очекуваа најавената амнестија. Според општото убедување, амнестијата требало да биде прогласена по пристигнувањето на италијанскиот генерал Де Џорџо – паша во Солун, кој неколку месеци бил во Цариград и секој момент се очекувал да дојде во градот за да ја заземе својата функција – началник реформатор на турската жандармерија во Македонија. Но, поминаа неколку месеци, а Де Џорџо – паша не се појавуваше. Со неговото доаѓање мнозина се поигруваа и низ хумор велеа: „Да беше тргнат и со мравка, досега ќе стигнеше во Солун“.

Во бившата турска империја, сите работи бавно се одвиваа. Меѓутоа, бавноста на Де Џорџо – паша стана пословична. Уште пред пристигнувањето и преземањето на својата функција, тој пред политичките затвореници беше лошо претставен, па повеќето од нив, уште пред да го напуштат затворскиот праг, се разочараа од гласините за идните административни и судски реформи во Македонија, што требало да бидат наложени од страна на европските сили.

Само внимателното набљудување и трезвеноста на народот беа доволни сите ветувања за идни реформи да се пречекаат со скепса и сите да ја повторуваат поговорот: „Турска работа...“. Во конкретниот случај, и расниот и религиозниот антагонизам меѓу народот уште повеќе придонесуваше дури и најнеискусните да се посомневаат во ефикасноста на планираните реформи, што всушност беа и останаа само на хартија!

155. Главниот инспектор Хилми паша во посета на затворот

Едно утро во февруари 1904 година, во затворот се забележа голема раздвиженост на стражарите. Почнаа да ги чистат дворовите. Разбравме дека ќе има некаква посета. Претпоставувавме дека во затворот ќе дојде или прокуророт или началникот на жандармеријата, најверојатно за да ги проверат оковите на осудените затвореници. По малку ги затворија вратите на сите простории и низ заедничкиот влез почнаа да поминуваат воени и цивилни лица. Дознавме дека во затворот пристигнал Хилми паша, главен инспектор на Солунскиот, Битолскиот и на Скопскиот вилает. Хилми паша беше висок и слаб, со црна брада и полусокриени очи. Со својата свита ги прегледа сите простории, а потоа се качи на камените скали и застапа пред влезот на резервоарот за вода. Откако се запозна со „положбата“ на затворениците и со условите во затворот, од височината ги набљудуваше затворските простории, а ние (затворениците) низ прозорците ги набљудувавме сите гестови и движења на Хилми паша и на цивилите и воените чиновници, кои го придружуваа. Хилми паша не изрази желба да праша за нешто некој од нас. Како да беше дојден да се претстави и да се искачи на височината за да можеме сите да го видиме. Откако со својата голема свита пашата излезе од затворот, повеќето од затворениците почнаа да коментираат каков бил, што ќе се случело по неговата посета – празни надежи и очекувања. Поради незаинтересираноста на големецот, уште наредниот ден затворениците дојдоа до заеднички заклучок, што може да се протолкува од именувањето на Хилми паша како „Кукумјавка“.

156. Кој и што беше Хилми паша?

Хусеин Хилми паша беше родум од островот Митилин. Турскиот писател Ќемал-беј, како мјутесариф на островот Митилин, кај Хилми забележал убави заложи и иницијативи и уште како младо момче го заштитувал и помагал. Тој прво бил писар, потоа станува началник на одделение, а подоцна – секретар и мјутесарифин во Сирија, а од таму – валија во Адана. Во 1895 година, поради конфликт со австрискиот конзул, бил преместен во Јемен.

Хусеин Хилми паша во Солун пристигна во 1902 година. Со него дојдоа и дворските фаворити – армискиот генерал Назир паша и потполковник Назим-беј, зашто самиот султан Абдул Хамид немал полна доверба во Хилми паша. Но, овој, со своето однесување, такт и знаење за кусо време ја стекнал довербата на Илизот. Како главен инспектор, тој успеа да избере доста трудољубиви и ревносни чиновници, кои брзо напредуваа. За реформата на жандармеријата, со негова помош беа ангажирани способни и напредни офицери.

Хилми паша беше трудољубив виш чиновник. На својот секретар Субхи-беј, честопати му велел: „За мене најголемо измачување е да бидам без работа“. Негови недостатоци беа што тој не одеше во

Турски војници чуваат железничка линија

обиколка низ Македонија и не гледаше што, воопшто, се случува, туку целото време го минуваше во својата канцеларија, зафатен со бирократска работа. Хилми паша сакал целосно да се почитуваат барем човечките и граѓанските права на немуслиманското население, без да се прави разлика меѓу муслимани и христијани. Во неговата борба за реализирање на тоа негово сфаќање, тој се соочи со спротивставување и со отпор на Турците-фанатици, а бившиот солунски валија Реуф паша, дури од Сирија му испраќал исмевачки писма.

Откако привлече интеллигентни активни воени и граѓански чиновници, Хилми паша со дипломатија и со сила се бореше да го реализира турскиот став, а истовремено подготвуваше услови за групирање на младотурците, кои подоцна и го извршија превратот од 11/24 јули 1908 година – Хуриетот.

Кај Хилми паша беа испратени на служба двајца цивилни агенти – Австриецот Милер и Русинот Демерик, обајцата високи чиновници во министерставата за надворешни работи во Виена и во Петербург.

Користејќи го ривалството меѓу двете, тогаш најзаинтересирани држави за Балканот – Русија и Австро-Унгарија, Хилми паша во својата инспекциска област лесно успеа да ги приклучи и целиот Скопски (Косовски) и Битолски вилает и некои околии, што не влегуваа во географските граници на Македонија, со единствена цел да го прикрие и измени етнографскиот состав на Македонија. Зашто, во неа 30% од населението беше муслиманско, а 70% христијанско, околност што турската власт не сакаше да стане и официјално достапна за странците.

По иницијатива на Хилми паша, во 1321 година според турскиот календар (1902 г.), се изврши нов попис (заеднички за трите вилаети) само за да се претстави дека мнозинството од населението во инспекциската област, односно во Македонија е турско – муслиманско⁵⁹.

⁵⁹ Солунски вилает:

Муслимани	485.555	47%
Грци-патријаршисти.....	323.227	31%
Бугари	113.117	22%

Вкупно: 1.026.999

Според тоа пребројување, многу Бугари и Власи, како патријаршисти, нарочно се впишаа како Грци. Всушност, по муслиманите, мнозинството од населението беше бугарско (Види во сп. *Јени Хајат*, бр. 5, од 1 мај 1341).

Косовски вилаети:

Муслимани	752.534
Грци-патријаршисти	13.452
Бугари	170.700
Власи и Срби	169.300

Вкупно:	1.105.986
---------	-----------

Поголемиот дел од муслиманското население по народност е албанско.

Бийолски вилаети:

Муслимани	460.418
Грци-патријаршисти	291.283
Бугари	188.412
Власи и Срби	30.116

Вкупно:	970.229
---------	---------

Заедно за трите вилаети:

Муслимани	1.700.507
Грци-патријаршисти	627.962
Бугари	575.734
Разни	199.700

Вкупно:	3.103.903
---------	-----------

Вистински Турци се околу 800.000 души. Од нив, еден дел кои во групи дошле од Мала Азија и биле населени по најплодните места, се нарекуваат *јуруци* – главно, селско население.

Друг дел Турци, порано биле Бугари, Евреи, па дури и Грци, кои постепено во групи или поединечно биле потурчени и се именуваат како читаџи, како што во Солун потурчените Евреи се викаат донмета.

Помачкото население не влегува во оваа категорија.

Оваа во основа погрешна статистика, направена не вез основа на народносниот, туку верски или поточно речено верски принцип, Хилми паша пред европските контролори ја претстави и како официјална, па се зеде како основа за „точната и соодветна реалност“. На тој начин, турската влада можеше да одговори и да ги омаловажи

сите други статистики, што се изнесуваа од заинтересираните балкански држави и нивните влади.

Во Цариград ова се сметаше за голема активност и турската влада, повторно преку Хилми паша, отиде уште подалеку. Како што ќе видиме подолу, таа ривалството меѓу големите западноевропски држави го искористи и во финансиски поглед.

Благодарение на својата местоположба, умерената клима и трудољубивоста на нејзиното население, Македонија во споредба со останатите провинции во Отоманската Империја важеше за една богата и релативно добро уредена провинција. Зашто, освен со своите подземни надземни природни богатства и житните производи, таа произведуваше и редица други индустриски растенија: тутун, ориз, афион, памук, лен, коно, сусам, грозје, дињи и други производи, чиешто годишни приходи се броеја со десетици милиони турски лири.

Бугари од Македонија на пати кон бугарската граница

Наспроти апсолутизмот и анархијата во државата, Македонија – иако сè уште феудална и крепосничка, оставена сама на себе и без каква било поддршка од државата, без добри патишта и железнички комуникации – благодарение на нејзината природа, трудољубивоста и штедливоста на локалното население, сè повеќе и повеќе го развиваше своето селско стопанство и индустријата. Еден дел од приходите на земјата (општествените долгови, царината, десетокот од тутунот и др.) беа заложени пред надворешните долгови на Отоманската Империја и поради тоа директно се предаваа во Отоманската банка,

а останатите приходи беа наменети за задоволување на локалните потреби на земјата. Но, всушност, еден голем дел од приходите се испраќаше во Цариград – Јилдиз-Ќошк, за да се трошат бесмилосно за задоволствата на султанот.

157. Буџетот на Македонија

Европските претставници сакаа за Македонија да се определи посебен буџет. Финансиската комисија под претседателство на Хилми паша, повторно за трите вилаети состави еден посебен буџет, според кој годишните приходи и расходи се распределуваа на следниот начин:

ПРИХОДИ

Солунски вилает	737.846 турски лири
Косовски вилает	564.553 “ “
Битолски вилает	480.719 “ “

Вкупно: 1.783.117 т.л. или 44.577.925 зл. франци

РАСХОДИ

	локални	воени	вкупно
Солунски вилает	516.111 т.л.	399.765 т.л.	915.876 т.л.
Косовски вилает	242.412	600.396	842.809
Битолски вилает	275.025	433.314	708.339

Вкупно 1.034.548 1.433.476 2.467.025

Или, вкупно 61.670.525 златни франци.

Во тој, така срочен буџет имаше многу противречности. Во тоа време Цариград водеше една итра политика на измама со лаги, зашто секоја вистина за Македонија требаше да се прикрие или да се претстави во сосема друга форма. По инструкции од Јилдизот, финансиското министерство во Цариград преку Хилми паша, во подготвениот буџет приходите ги прикажуваше помали и притоа сите расходи за војската во цела Европска Турција се земаа од буџетот на Македонија, односно на трите вилаети. Тоа не беше праведно, зашто не требаше само Македонија да издржува една војска од 150.000 души, распоредени по границите на сите соседни

на Европска Турција држави: Бугарија, Србија, Грција, Црна Гора и Босна. Тие расходи требаше да се поделат пропорционално со сите останати провинции (вилаети) на државата.

Приходите од трите вилаети се прикажуваа околу 1.800.000 турски лири. Тоа не беше точно. Во тие приходи не влегуваа сумите (приходите) од царината (400.000 турски лири), заедничките долгови (50.000 турски лири), од десетокот на тутунот (150.000 турски лири) и околу 300-400 илјади турски лири приход од монополот на тутунот. Всушност, сите приходи од трите вилаети стигнуваа до 3.500.000 турски лири. Притоа, освен Скопскиот округ, приходите од останатите околии Приштинската, Призренската, Ташлице, Сеница и Ипек беа незначителни, со оглед дека стануваше збор за сиромашни околии. Истото беше и со приходите од некои околии во Битолскиот вилает, кои не влегуваа во границите на Македонија. Така што, приходите од самата Македонија беа над 3.000.000 турски лири, при што 500.000 турски лири отпаѓаа на останатиот дел од трите вилаети.

Македонија со 2.000.000 жители даваше 3.000.000 турски лири приходи, а тогашна Турција со 30.000.000 жители имаше заеднички приходи од 20.000.000 турски лири. Значи, Македонија даваше 100% повеќе од сите останати провинции. Според горенаведените бројки во буџетот, расходите влегуваа со околу 2,5 милиони турски лири, од кои 500.000 турски лири за воени расходи.

Султанот и цариградската влада за да ги измамат европските финансиски контролори намерно ги прикажаа приходите помали, а расходите поголеми и за покривање на таа разлика беше претставено дека секој месец од Цариград се испраќаат по 50.000 турски лири. Со тоа, цариградската влада успеа да издејствува пред големите сили тие да се согласат царинските налози да се зголемат за уште 3%.

Јилдизот секој месец преку Отоманската банка ги собиравше приходите од царината, општествените долгови, дирекцијата за тутун и за да претстави дека Цариград месечно испраќа пари во Македонија, турската влада играше вистинска комедија, зашто за сите тие лажни банкарски операции на Отоманската банка ѝ се плаќаше една доста голема сума⁶⁰.

⁶⁰ Види сп. „Јени хајат“, бр. 6.

158. Амнестија

Цивилен главен инспектор, началник на жандармеријата, италијански генерал, европски офицери за реформирање на жандармеријата, административни и судски реформи – сето тоа за нас затворениците беа само празни приказни и фрази. Зашто, од информациите, што ги добивавме од разни посетители – познати и блиски – сите едногласно велеа дека сè си е останато по старо и дека нема никакви промени.

Па, и самите Турци – затвореници, било по сугестија на своите сонародници – чиновниците и стражарите во затворот – било по свои сопствени расудувања, отворено велеа дека вревата, што се крена околу претстојните реформи, е колку да му се фрли прав в очи на населението и за да се доведат во заблуда Бугарите, за да не се бунтуваат и да не креваат востанија.

Сите ја очекувавме барем амнестијата. Едвај кон крајот на април 1904 г. со царско ираде се прогласи амнестија и уште наредниот ден почнаа во групи, според процесите или според градовите и селата, да повикуваат и да ослободуваат. Во затворот настана општа тревога, општа радост, општо задоволство и сите се смееја и шегуваа, очекувајќи го моментот да бидат повикани и да го напуштат затворот. Првиот ден излегоа околу 400 души, а вториот останатите вкупно 902 осудени или сè уште под истрага затвореници – Бугари. Во централниот затвор останавме само две групи: едната

како соучесници во разурнувањето на железничкиот мост кај станицата Ангиста, а другата – соучесниците во Солунскиот атентат, зашто според царскиот указ (ираде), амнестијата ги опфаќаше сите политички затвореници, но со исклучок на оние, кои активно, „на дело со динамит разурнувале мостови и разни општествени и финансиски институции“.

Осудени за атентатот на железничкиот мост кај станицата Ангиста беа: свештеникот Атанас Иванов, Кочо Арабов, Кочо Шатров, Паскал Тодоров и уште два-тројца селани, сите од с. Скрижево (Серско). Јас, Марко Бошнаков, Георги Богданов, Милан

*Кочо Арабов од
с. Скрижево (Серско)*

Арсов и Илија П. Јорданов останавме како соучесници во солунскиот заговор. Со нас во затворот останаа уште две-три групи од по три-четири души Бугари, кои иако политички затвореници, всушност, беа осудени како обични криминални престапници, така што нив не ги опфати амнестијата.

Затворот се испразни и доби сосема нов лик. Ако до пред неколку дена сите кауши (простории) татнеа од луѓе и се ореа народни револуционерни песни, повици и едвај го собираа затворениците-Бугари, зашто во нив имаше од 120 до 160 души, по амнестијата во секоја просторија останавме по 20-30 души, од кои мнозинството беа криминални престапници и повеќето Турци. За нас, останатите во затворот, амнестијата се манифестираше во тоа што ние слободно можевме да си ги местиме леглата и по должина и по ширина. Тоа ни беше единствената предност.

*Кочо Шайиров
од с. Скрижево*

159. Животот во затворот по амнестијата

Настапија долгите летни денови, а стигнаа и горештините... Сончевите зраци преку ден ги вжештуваа околните високи сидини и кули, а ние сокриени под некоја мала сенка на внатрешните ниски сидови, што го преградуваа заедничкиот двор, седевме и ја издржувавме казната, без да ги сметаме изминатите денови и месеци, како што обично правеа останатите затвореници. Зашто, за нас тие немаа никакво значење – едни бевме осудени на доживотен затвор, а други на смрт.

По амнестијата, првите денови ни се гледаа долги како години, а затворот уште потежок и помачен, главно поради монотонијата. Веќе немаше на што да се надеваме и ја очекувавме или егzekуцијата, што никако не доаѓаше, или барем смртта на црвениот султан Абдул Хамид. И едното и другото за нас беше „добредојдено“ пред

новите проблеми со кои се соочувавме и живеевме во затворот. Неизвесноста пред иднината ни беше толку голема, што дури ни во својата фантазија не можевме да си претставиме што уште ни претстои и треба да преживееме.

Во 1904 година, целото лето мина во монотонија и во исчекување на извршувањето на смртните казни. Едвај кон крајот на есента, затворот почна одново да се полни. По востанието, се создадоа нови афери, повторно се појавија чети и тук-таму се случуваа судири, како последица на што затворот пак постепено се полнеше со политички затвореници – Бугари. Се најдовме во улога на анции, кои редовно пречекуваат и испраќаат гости.

Режимот во затворот не беше многу строг. Меѓутоа, условите во кои се наоѓавме беа многу лоши. Воздухот внатре во крепоста беше многу сув и главно променлив. Сончевите зраци толку ги вжештуваа високите камени сидини на крепоста, што ние внатре, во просториите, чувствувавме таква горештина како да бевме во предворјето на пеколот. А, во текот на есента и на зимата, кога почнаа да дуваат ветришта, особено северниот, наречен „вардарски ветер“, по цели денови се вртеше во оградите и непрекинато се одбиваше од високите сидини на крепоста. Од неподносливата горештина и исклучително сувиот воздух во текот на летото, од една страна, и од – од ветровите во текот на есента и на зимата, лицата ни свенаа и пропаднаа, кожата по лицето и по телото ни стануваше сè поцрна и постепено ни се прилепуваше за коските. Едноставно, сите венеавме. Тоа беше последица на лошиот воздух, што значително се разликуваше од воздухот во градот, иако Солун е приморски град. Условите во кои живеевме беа такви, што сосема малку се чувствуваа влијанието на морето.

Но, нашата мака не беше само во тоа. Преживувавме уште една друга неподнослива мака – директниот контакт со криминалните престапници Турци – повеќето вулгарни убијци и крадци, па честопати имавме непријатности со некои од нив. Освен тоа, меѓу криминалните престапници имаше меѓусебни непријателства и борби, што честопати се манифестираа со отворени пресметки со стомни, обувки, со дрва и со ножеви. Колку и да стоевме на страна од нивните меѓусебни судири, сепак понекогаш беше неопходно да заземеме и страна. Во затворот имаше две-три „партии“. На чело на една стоеше убиецот Јакуб, на другата – Хамид и на третата Осман итн. Во секоја просторија, исто така, затворениците-криминалци се делеа пак на непријателски групи, кои со страв се демнеа една со друга. Кавгите и непријателствата меѓу нив, дури и без посебни

поводи, беа толку заострени, што никој никогаш не можеше да знае, ниту, пак, да предвиди кога ќе почнат тепачките. Обично тие започнуваа за сосема безначајни поводи и беа предизвикувани било само од еден криминален престапник или, пак, од цела група такви. Тепачките се одвиваа главно ноќно време, кога вратите се затвораа. Штом ќе почнеа, речиси сите се нафрлаа еден врз друг, но секој криминален престапник имаше своја цел и гледаше максимално да го искористи општиот метеж, а најмногу темнината. Зашто, уште на самиот почеток ламбите обично намерно се гасеа, па тепачките се одвиваа во темнина сè додека не стигнеа стражарите со своите куси стапови, приврзани за нивните рацете. За да ја смират состојбата, тие уште при влегувањето во просторијата почнуваа да удираат по секој што ќе им се најде на патот, без разлика дали е виновен или, пак, невин. Потоа веќе почнуваа да испитуваат кој го предизвикал скандалот, кој прв ја започнал тепачката, кој погрешил итн. За време на таквите жестоки тепачки, обично победуваа поголемите и подобро организирани групи и надвладуваа физички посилните или оние кои можеа да се јават со ножови во рацете. А, тоа обично беа фаворизираниите, т.е. оние кои подобро стоеја пред затворската власт, односно беа во добри и пријателски односи со шефот на стражарите или со самиот директор на затворот.

Во секоја просторија имаше по еден шеф (каушасија) на затворениците. Шефот го одредуваше затворската управа – директорот на затворот со согласност на началникот на стражарите. Секој шеф на кауш има по два-тројца свои телохранители, физички здрави и обично со тешка пресуда криминални затвореници. Тој имаше монопол за продажба на кафе, чај и перењето алишта, за што ангажираше колку што му се потребни слуги или помошници. Шефот го правеше распоредот во просторијата – тој ги одредуваше леглата, тој ги редеше затворениците, тој беше одговорен хигиената... Со други зборови, шефовите на просториите се очите и ушите на затворската управа. Во замена за тоа, тие ги експлоатираа затворениците во рамките на затворскиот правилник. Шефот продава кафе, чај и ги организира хазардните игри и приходите од нив одат во негови раце. Секој затвореник беше должен да пие или да порачува (за честење на своите познати и блиски) кафе и чај, а пак некои од позафатените затвореници беа обврзани да играат барбут (со зарови) или други хазардни игри. Секое место за лежење на затворениците, со поткуп го одредуваше шефот или неговиот помошник. Оние кои пијат по едно-две кафиња или чај во текот на едно деноноќие, како посиромашни се поставуваат во близина на

вратата спрема кујната или на тоалетот. А, оние кои почесто играат комар и почесто консумираат кафиња или чај, се поставуваа на чисти „почетни“ места. Од продажбата на кафе и чај, од комарот или од перењето на алиштата, секој шеф на кауш, покрај сите свои расходи, месечно добиваше од пет до седум, а понекогаш и по 10 турски лири чист приход. Дел од нив, тој скришум им даваше на директорот и на шефот на стражарите. Само во просториите одредени за веќе осудените затвореници, имаше 12 души кауш-асии и секој од нив беше должен на директорот месечно да му дава од три до пет турски лири. Трафиката во затворот се издаваше под наем на наддавање, но уште пред тоа да почне, таа се откупуваше за една доста крупна сума, што повторно ја земаше директорот на затворот. Доставувачите на прехранбени производи, на млеко и на други потреби за болницата во затворот, како и лебарот, исто така, својот „данок“ му го даваа на директорот, од кого, пак, за возврат очекуваа услуги и олеснувања во нивната печалба. Директорот на секој можен начин ги заштитуваше и им помагаше на доставувачите, па меѓудругото им овозможуваше да носат млеко измешано со многу вода, неквалитетно место, лошо испечен леб. Притоа, не ги контролираше цените по кои таквите производи се продаваат, а на кауш-асиите им даваше целосна слобода да ги распоредуваат, да ги експлоатираат, па дури и да ги малтретираат непријатните за нив затвореници. Обично еден или двајца од кауш-асиите беа миленици на директорот и тој ги фаворизираше повеќе во однос на другите. Кај нив, во нивните простории обично ги распоредуваа поимотните затвореници или оние кои редовно играа комар. Поради тоа и уште редица други поводи во затворот, кауш-асиите со своите „свити“ од телохранители, слуги и блиски се делеа на две главни непријателски групи, тајфи или партии (накострешени една против друга). Кога едната од нив е на „власт“, главните позиции ги зафаќаа нејзините кауш-асии и сè минуваше низ нивни раце, поради што брзо се збогатуваа и се облекуваа во чиста, скапа и убава долна облека, а некои од нив водеа и развратен живот...

Кога од една или од друга причина тие ќе паднеа, на „власт“ доаѓаа другите, кои не бираа средства – исто како и првите – за брзо да се збогатат и да се истканат, од една страна пред затворениците, а од друга пред своите соперници – кауш-асии. Честопати некои од кауш-асиите толку се забораваа, што за да ја задоволат алчноста за пари, одеа во друга крајност, тормозејќи ги и уценувајќи ги затворениците со тепање и малтретирање. Стражарите со својот началник, по сугестија на самиот директор, како вистински виновник

за сите самоволија во затворот, нарочно се правеа глуви и слепи – ништо не слушаа, ништо не гледаа и ништо не знаеја. И ако некој обесправен – Турчин или христијанин – се обидеше да се пожали или да изнесе нешто пред директорот, прокуророт или некој друг, тој беше казнуван под разни изговори.

Така што, режимот во затворот во ништо не се разликуваше од режимот на управување во самата турска држава. Режимот и слабостите во затворот, се совпаѓаа со режимот и слабостите во самата држава. Затворот претставуваше држава во мало.

Наспроти општото негодување, наспроти сите можни јавни и тајни протести и поплаки, режимот и поредокот во затворот си го следеа својот пат. Експлоатацијата и малтретирањето продолжуваа.

Антагонизмот меѓу кауш-асиите стануваше сè посилен и посилен, па и општото негодување честопати се изразуваше преку тепачки меѓу затворениците. Тепачките зачестија и на два-три пати беа убиени и неколкумина затвореници. Тоа беше повод за една подетална анкета, но сепак режимот во ништо не се промени. Сè се изврте и раздорите и негодувањата на сите затвореници се претставија како случаен инцидент и беа казнети само физичките убијци.

Кауш-асиите најмногу се жалеа на нас – политичките затвореници, стравувајќи дека преку посетителите, кои доаѓаа кај нас на видување, писмено ќе се пожалиме пред странските претставници во градот или пред соодветните црковни општини, митрополии и др. кои одвреме-навреме поведуваа постапки пред главниот инспектор Хусеин Хилми паша, како и пред обвинителот.

Како директорот така и некои од кауш-асиите го знаеја тоа, но немаа факти, зашто не можеа да слушнат некој разговор со посетителите, ниту, пак, некој писмен документ. Одвреме-навреме некои од кауш-асиите ни испраќаа зборови на предупредување, а ние се правевме дека не се интересираме за такви „ситни“ работи. Меѓутоа, тие не ни веруваа и силно нè мразеа.

Шефот на шестата просторија (кауш), Хамид чауш, честопати во нашите разговори ми напоменуваше дека ако се наруши сегашниот поредок и се смени директорот, со кого тој беше во многу добри односи и фактички беше вистински директор, тогаш ќе знае дека тоа е поради нас – политичките затвореници.

Јас се мачев да го убедам дека такви активности нема и дека тука, во затворот, секој си ја гледа својата работа и ситуација во која се нашол, па и малку се интересира за други.

– Ти не ме заблудувај! Ние тука сме дошле за убиства или за кражби, а вие за политика. Вие надвор од затворот востанавте против државната власт, против Султанот, па нам ли нема да ни се спротивставите!? Кога и да е, ние ќе настрадаме од вас, ако вие поради некоја амнестија не бидете ослободени или ако не ве испратат во заточение – полушеговито ми објаснуваше Хамид чауш.

Јас настојчиво негирав дека некој од нас може да се жали, но во умот си велев – колку логични се размислувањата и заклучоците на тој Турчин-затвореник. Тој со право важеше за поумен и потактичен од сите останати кауш-асии.

Неговата просторија, шестиот кауш, во една песна за животот во затворот се нарекуваше „просторија за советување“. Во песната се опишува животот на затворениците во затворот Еди-куле и на сите затвореници според просториите им се даваа соодветните, ако карактеристики, тогаш барем епитети.

Затворениците од првата просторија се воспеваа како луѓе, кои се подготвени во секој момент да се степаат и да започнат борба. Затворениците од втората просторија – како луѓе, кои само го оценуваат настанот и даваат мислење, односно го разгледуваат процесот. Затворениците во третата просторија во песната се одминуваа, бидејќи таа беше определена за најсиромашните затвореници немуслиманите и се викаше „раја кауш“. Затворениците во четвртата просторија за сите препирки, караници и тепачки го знаеја виновникот и ја одредуваа казната, што се извршува во петтата просторија (таму бил срамно тепан помошникот на „тиранинот Јакуб, кој заради тоа паѓа од власт). Шестата просторија се претставува како просторија во која се одржуваат советувања и се кројат планови, а затворениците во седмата просторија се претставуваа како луѓе, повеќе безгрижни и постојано зафатени со своите песни и веселби. Останатите простории не се споменуваа во песната, зашто во нив обично се сместуваа осомничени или луѓе под истрага и како такви не можеа да учествуваат во „борбите“ во затворот, бидејќи секој сам останува со надежта дека можеби ќе биде ослободен и ќе го напушти затворот.

Меѓу криминалните затвореници имаше разни типови. Едни според темпераментот, физиономијата и инстинктот беа престапнички типови, а повеќето други, иако со тешки пресуди од по 15 и 20 години затвор, беа тивки и смирани луѓе, кои според менталитетот и темпераментот во ништо не се разликуваа од обичните луѓе. Но, Темида не секогаш добро проценува со своите терезии. И на едните и на другите, казните им беа исти, зашто законот обично не прави

разлика и сите имаа ист именител „криминални престапници“, убијци (катили) и лица апсолутно различни и според менталитетот и според размислувањата и според навиките, но и според условите во кои живееле и ги извршиле престапите. Меѓутоа, судиите само го „применуваат законот“... Условите во кои се наоѓаа и едните и другите и режимот во затворот беа такви, што реално земено ништо не можеше да ги поправи, туку напротив, уште повеќе да ги корумпира и уништи. Во тој поглед, соодветните судии, кои „според совеста“ ги беа одредиле и наложиле казните, наликуваа на оние лекари, кои без да ја одредат точно дијагнозата на болеста на своите клиенти, наместо да ги излекуваат, тие ги погубуваат.

Навистина, во животот има многу заблуди, но заблудите во правото и во правосудството се од таква природа, што зад себе обично оставаат лоши социјални последици.

160. Реформи во централниот затвор

Животот во затворот од ден на ден се влошуваше. Здодевност, лишувања, психички и физички страдања, караници, тепачки... За амнестија не можеше ни збор да стане. Ние требаше да се помириме со ситуацијата и баравме начини како да си го олесниме барем животот во затворот. Тоа навистина беше тешко, ама не и невозможно. Од внатре не можевме да сториме ништо за да се смени режимот или состојбите. Не ни остануваше друго, освен да дејствуваме тајно од надвор. Затоа, непрекинато испраќавме молби и протести, било пред соодветните црковни општини било до конзулите на европските држави, кои од своја страна одвреме-навреме преземаа постапки било пред главниот инспектор Хилми паша, било пред валијата. Денес, утре, месец, година, најпосле повисоката власт се заинтересира и реши да спроведе анкета.

Анкетата му беше доверена на младиот и интелигентен поручник Рефет-беј – жандармериски офицер. Рефет-беј во централниот затвор дојде како началник за одбраната, а истовремено имаше полномоштво да го реформира централниот затвор. Уште првата недела, од лични согледувања, реши заедно со затворениците да ја проучи ситуацијата внатре во затворот. Ги разбра и ги сфати сите самоволија, експлоатацијата и безобразјата, што се случуваа во затворот. Скришум и лесно ги проучи и повидните лица од кауш-асиите и ја презеде првата мерка против нив.

Едно утро, уште в зори, во целиот затвор беше извршен детален претрес. Алишта, садови, луѓе, постелнини – сè претресоа. Најдоа 15-20 ножеви и ками.

За Рефет-беј тоа беше доволно да настапи со докази и повод да оди уште подалеку. Со разни распити и дојави, од една страна, и со заплашувања, од друга, тој спротивстави некои од кауш-асиите едни против други и од нив успеа да дознае уште колку ножеви и ками има сокриени по просториите и кои се лицата, што ги кријат. Постепено, во период од три-четири дена, тој собра 112 ножеви, ками и два мали пиштола.

Откако ги собра ножевите и камите, поручникот Рефет-беј нареди сите кауш-асии и нивните „аѓутанти“ – телохранители да бидат сместени во посебен објект. На сите „херои“ (каба-дахии) – за такви се сметаа кауш-асиите и нивните „аѓутанти“ – откако ги прибра во една просторија за да си поигра со нив, да ги исмее и за да ги казни, им даде не по еден, туку по два ножа, притоа иронично велејќи им: „Кога сте толку ‘смели и храбри’, еве ви ножеви и ако сакате испотепајте се, убијте се меѓу себе... Јас знам дека вие ги држете и криевте тие ножеви, не толку за да се служите со нив во меѓусебните кавги, туку за да ги малтретирате останатите затвореници, кои ги експлоатиравте, ограбивте и измачивте, како вистински разбојници, што всушност и сте“.

Откако кауш-асиите беа изолирани, по наредба на затворската управа се забрани во просториите да се продава кафе и чај и да се играат хазардни игри и комар. „Монополот“ на перењето и на берберницата пропадна.

Според убедувањата, Рефет-беј беше многу либерален човек, а подоцна разбравме дека бил и младотурчин.

Впрочем, пред некои од нас поручник Рефет-беј реално покажа дека во него навистина има многу човечност и хуманост, што беа реткост меѓу владетелите во тоа време во Отоманската империја.

По таа смела акција на Рефет-беј, ситуацијата во затворот релативно земено се измени, режимот се олесни, а бирократските постапки и појави беа уништени.

Во такви околности, ние, политичките затвореници, се наложивме и на некој начин „дојдовме на власт“. Сите бивши кауш-асии, пред стравот дека ќе бидат испратени во некои од малоазиските крепости, станаа толку смирани, тивки и кротки, како да беа невини момчиња.

Мнозина од нив паднаа во малодушност, па почнаа преку некои од нас да бараат посредништво за да се вратат повторно

во просториите. Се разбира, откако претходно изјавуваа дека старото мина и дека тоа повеќе нема да се врати, но барем и тие да ги имаат истите услови како и сите останати затвореници. Како затвореници ние немавме слобода, но постигнавме една еднаквост и бевме задоволни. Во таа долга, измачувачка и опасна по животот борба, на крајот на краиштата ние победивме и речиси сите затвореници: Бугари, Турци, Евреи и др. беа задоволни.

Д-р Пејар Кушев

161. Во заточение

Но, тоа наше задоволство и радост за добиените човечки правдини во затворот, не траеше долго. По неколку недели, од централните затвори во Битола и Скопје пристигнаа две поголеми групи Бугари, политички затвореници. Меѓу затворениците од битолската група беа: свештеникот Георги Василев од Лерин, Симеон Шишков од Екши-Су, војводата Алеко Џорлев од с. Баница, Благој Симеонов од Демир Хисар – Битолско, а меѓу затворениците од скопската група беа: д-р П. Кушев од Велес, Тодор Лазаров од Штип – членови на скопскиот окружен револуционерен комитет – сите со високи казни над 10 години строг затвор.

Во Еди-куле тие престојуваша околу една недела и заедно со уште една група од Солунскиот централен затвор, оковани во железа, тргнавме на пат кон заточение – повеќето во Мала Азија, а една група од 156-мина, сите осудени на вечен затвор и на смрт, во Африка – Триполис, во областа Фезан, во градот Мурзук⁶¹.

Тодор Лазаров

⁶¹ Види „Заточението во Сахара – Фезан“, Павел П. Шатов, Софија, 1910 г., печатница на П. Глушков.

162. По дваесет години...⁶²

„Нарушуваме еден завет на великите македонски покојници во Солун и Сахара. Тие се беа заколнале да не остават свои портрети, зашто сакаа да бидат служители на идејата, но не и на славата. Таму, во урнатините на македонската престолнина Солун, гемиџиите сакаа да ги затрат и своето тело и своите имиња, оставајќи над нивните урнатини да живее издигнатиот македонски дух за слобода и копнежи за светли дни“.

„Историјата, меѓутоа, не почитува завети... Уште од моментот кога Орце застана да го запали фитилот, што требаше во лицето на Отоманската банка да го крене во воздух европскиот капитал, што ги крмеше градите на Хамидовиот деспотизам – уште од тој момент имињата на тие скромни безумени се понесоа како симбол на македонското херојство и на македонската саможртва. Тие одекнаа во сите скриени катчиња на македонската душа, за да станат веќе во последните 20 години и првите светци на македонската револуција... Не само затоа што македонскиот идеализам – во лицето на Солунските атентатори – ја достигна својата кулминација, што ретко, па дури и никогаш не се среќава во историјата, туку и затоа што на 28 април 1903 година во македонската престолнина Солун се бореа два револуционерни системи: едниот на рускиот анархизам, пресаден на македонска почва, кој сакаше да поразува со смели и страшни разурнувања и да всее забуна меѓу европскиот капитализам и Хамидовиот деспотизам, а другиот – на Левски, кој сметаше да дејствува преку бавна револуционерна подготовка на масите.

Првата група ги даде солунските атентати, а втората – Илинденското востание.

И тешко ќе му биде на историчарот тој лично да одреди кој од тие два настана бил поголем според значењето, кој од тие два система бил повелик – дали примерот на личната бестрашност или, пак, систематското воспитување на масите за револуцијата.

И ако вториот им донесе една самосвест на македонските маси, што продолжува да ја твори веќе втората песна на Македонската епопеја, првиот пак е оној стимул, што го создава македонскиот човек на револуцијата, во кого зачудено веќе се назираат вековите...

⁶² Види: „Илинден“, бр. 17 од 29 април 1923 г.

Затоа солунските атентатори се највисоката пројава на човечкиот индивидуализам, кој покорува, создава судбини, го создава и гранитот од независни поколенија.

А, дело стигнато веќе до таа кулминациона точка, тоа не може да умре... Зашто, затрупано во урнатините на Отоманската банка, тоа воскресна од саможртвата на Орцето во темната солунска ноќ на 29 април 1903 година и блесна со незгасливиот оган на Македонија. И вгнездено во палтата на Македончето, тоа го совлада и го носи својот одраз во духот на поколенијата.

По 500 години понижувања и утешување, на 28, 29 и 30 април 1903 година, кога Орцето го палеше зарѓаниот фитил против европските интереси, кога Кирков и трчков ја гаснеа светлината на градот Солун за да блесне факелот на идејата, кога пред Карабурун гореше бродот „Гвадалкивир“, кој ја изнесуваше ограбената пот на поробениот македонски селанец, кога трештеа бомбите на македонците безумници за избекумување на европските умници – за првпат македонската пробудена свест го играше својот кошмарен танц над избекумениот деспотизам и неговите поддржувачи.

Тоа беше делото на 12-мината, зад кое денес, по 30 години, се обрнуваме назад...

Не звучи ли таа смелост на подвигот, таа моќ на индивидуалноста како легенда, која е неверојатна, но примамлива и волшебна...“?

163. Заклучок

Животот е борба, што има смисла кога непрекинато се развива и зголемува. Целта на животот, па според тоа и смислата на борбата, не е ниту во среќата или во успехот, ниту во богатството или во славата. Не, животот на човека е како една активност, што непрекинато се развива и притоа раѓа нови активности, што сè повеќе и повеќе растат и се развиваат. Среќата и успехот во животот се повеќе второстепени резултати. Секоја човечка активност има смисла и значење кога непрекинато се развива така за да изроди друга, но посилна и поактивна дејност.

Прагматизмот во животот на човека се разликува од тоталитаризмот по тоа што принципот за ползата се заменува со акцијата и постојаната активност на човечката индивидуа. Акцијата и непрекинатата активност на човека во животот се единствените средства, што обезбедуваат и гарантираат постепен развој на

индивидуата и на општеството. Кога сме во постојана активност, акција или труд, резултатите, позитивни или негативни, постојано можат да ни дадат поуки и да нè насочат поправилно да се стремиме кон постигнувањето на нашиот идеал во животот.

Човек, каде и да е, секогаш може да се поучи од сè во животот, доволно е да посака и да е љубопитен. Секој национален деец, каков и што и да е тој, во какви услови и да се наоѓа, ако секаде и секогаш го постави општиот над личниот интерес, и се воодушевува од еден идеал, секогаш и секаде со сè во животот може да биде полезен за својот народ.

Секој револуционер-конспиратор, наспроти сите незгоди, случајности, непријатности и потешкотии, може да успее само под еден единствен услов – ако секогаш и насекаде, по кој и да било повод, случај или настан, е подготвен да му стави крај на својот живот и да умре без да стравува од смртта, која не знае и не може секогаш да знае кога и како ќе дојде.

Револверите, пушките, бомбите или пеколните машини не се тие што даваат сила во борбата, туку напротив – само идејните побуди, личниот пример, решителноста, смелоста и бестрашноста на револуционерот – конспиратор од смртта, на крајот на краиштата, го овенчуваат со успех секое дело, секоја акција, секоја борба – било по планини и полиња било по села и градови.

Тоа може да се постигне само кога има целосна свест дека општото добро треба да биде пред и над сè и наш предводник во несебичното служење на Татковината.

Примерот на „гемициите“

Кога на 28 април (на 15 по стар календар) 1903 година, бродот „Гвадалкивир“, кој штотуку го напушти солунското пристаниште, беше потресен од пеколната експлозија предизвикана од потпалувањето на динамитот од страна на солунските гемиции, истовремено беше потресена и светската општествена совест, која стоеше слепа и gluva пред страдањата и измачувањата на цел еден народ. Среди мракот, што наредната ноќ ја обви престолнината на Македонија, со сиот свој сјај блесна светлината на една исклучителна саможртва, што можеше да зрачи само од восхитувачкиот идеализам на младите синови на еден херојски народ. Кртовската работа при копањето на тунелот под Отоманската банка и смелите, до безумие атентати по солунските улици ќе останат со векови да сведочат за стоицизмот на борбениот македонски народ и за неговата упорност и доследност во борбата за слобода.

Јордан П. Јорданов – Орцето, Константин Кирков, Димитар Мечев, Илија Трчков, Милан Арсов, Марко Бошнаков, Владимир Пингов и Цветко Трајков – тоа се имињата на оние, кои со своето велико дело и со херојската смрт пред триесет и една година ги достигнаа оние светли и недостижни врвови, до кои највисоко се издигал бунтовничкиот дух на потчинетото човештво во својот незадржлив јуриш кон слободата.

Тие беа млади и полни со живот идни синови на Македонија. Повеќето од нив беа меѓу 18 и 22 години. Но, нивните души беа потопени во маката на потчинетиот македонски народ. Срцата им беа преполни со љубов кон него. Токму тоа кај нив ја изгради онаа стамена волја, што непоколебливо ги исправи пред самата смрт. Паднаа сите, иако можеа сите до еден да се спасат. Тоа беше нивната последна волја. Загинаа, но во историјата на нашиот народ го оставија најсветлиот пример на лична саможртва и херојство.

Делото на „гемициите“ и денес моќно ја повикува македонската младина на борба, доследност и подготвеност за жртви. По градовите и селата сите да бидеме на фронтот на ослободителната борба. Пред олтарот на слободата да бидеме подготвени на секакви жртви, за да бидеме достоини наследници на солунските атентатори!

Весник „Македонија“, број 2253, 28. VI 1934

Во спомен на „гемициите“

Една шепа млади заговорници, главно велешани, озарени од идејата за слобода и еднаквост и вдахновени со општочовечки диеи, во топлите априлски денови на 1903 година, во македонската престолнина извршија подвизи какви што не беа забележани во историјата на ниту еден друг народ. Да се пишуваат голи животописни белешки за тие восхитувачки идеалисти, туѓи на суетната слава, е жестока навреда за нивното вечно паметење. Нивните подвизи ги отсликуваат како исклучителни личности, обземени од восхитот на една прекрасна револуционерна романтика.

За резултатите од нивните подвизи уште се спори. Со оглед на претстојното Илинденско востание, нивната акција за некои е избрзана, за други – станала неизбежна само поради некоја сличајност, а за трети – според размерите и величественоста е еднаква со самото востание. Сепак, величественоста на нивната саможртва никој не смее да ја оспори до ден-денес. Историчарите и денес уште ни ги посочуваат Хорациј Коклес и Муциј Сцевола како примери за самоодрекување. Зарем подвизите на „гемициите“ не се посмели од оние на двајцата Римјани?

Иако имињата на гемициите останаа непознати за светот, нивните дела со крупни букви беа забележани во светскиот печат. Нивните дела одиграа посебна улога во големата на времето руска империја, вдахнувајќи ги револуционерните дејци на подземна Русија да излезат на улица. Савинков, Калаев, Сазонов и сите нивни другари со восхит се сеќаваат на гемициите, црпејќи од нивните подвизи кураж и вдахновеност. Дотогаш непознатата за руската интелигенција поробена Македонија станува „тасот што превагнува“ и таа благонаклоно се поклонува пред вечното паметење на нејзините вдахновени чеда – револуционери.

„Да дејствуваме како Македонците“, отсекува секој посмел руски револуционер на собирите на тајните кружоци. Калаев венее што револуционерниот центар уште не го удостојува со честа да се израмни по патот на саможртвата барем со еден од солунските атентатори. Во имагинацијата на руските револуционери како волшебна слика се појавуваат пламените јазици на „Гвадалкивир“ – единствениот извор на светлина во потонатиот во мрак голем град, што лесно се лелее на морското ветре. А, во ушите како да одзвонуваат експлозиите на бомбите. Но, нивната фантазија е беспомошна за да им ја претстави величествената слика кога Орцето се искачува по скалите на Отоманската банка за да го предупреди семејството на директорот на банката, да го напушти објектот, што по малку ќе биде кренат во воздух. И тоа во момент кога огнот ползел по бикфордовиот фитил кон динамитот. А потоа? Потоа следува најстрашната, но истовремено и највеличествена слика – кога тој ненадминат херој легнува врз бомбата, запалена од неговата сопствена рака, за да биде раскинат во знак на протест против светските неправди, што најдоа на широко гостопримство во неговата родна земја.

Така, години со ред револуционерна Русија се поклонуваше пред споменот на солунските херои, додека нивните имиња станаа идол за руските револуционери.

А, во тоа време врз споменот на паднатите во нерамниот бој солунски заговорници, чиниш како некаква невидлива македонска рака да го постилаше превезот на заборот...

И можеби ќе дојде ден кога некој од вдахновените македонски поети во звучни строфи ќе ги воспее подвизите на оние, кои на човештвото му го дадоа најблескавиот пример за тоа како да се умре во името на слободата, еднаквоста и братството.

„Револуционерен лист“, г. II, број 11, 1933 г.

Солунските атентати

Меѓу настаните што му претходеа на Илинденското востание, априлските атентати во Солун се неспорно најкрупните според својот страотен ефект и според предизвиканите длабоки потреси во Револуционерната организација.

Тие се најдинамичниот израз на македонскиот револуционерен дух. И како замисла, и како техничка реализација и како волја да се победи смртта, тие на своите автори им одредуваат посебно место не само во македонската ослободителна борба, туку и во светската историја на револуциите.

Солунските атентати се дело на група млади идеалисти.

Иделошки, солунските минери се рожба на еден друг, постар кружок, што бил формиран во Бугарија, а своето конечно осамостојување го стекнал подоцна во Женева. За кружокот – татко во печатот се изнесени само делумни податоци. А неговиот зародиш и неговата првична дејност и еволуцијата му се карактеристични за влијанието на македонската идеја врз ученичката младина во Кнежевството и за многустранта нејзина улога во развојот на револуционерното движење во внатрешноста.

Издвоени во револуционерна група, велешките младинци си го прифатија името „гемиции“⁶³. „Гемициите“ пројавуваат силна тенденција кон самостојност и критички се однесуваат спрема сите други револуционери, а понекогаш и спрема активностите и на самите свои водачи. Со Револуционерната организација одржуваат врски, но кон нејзините методи на борба и кон вербата на нејзините водачи дека ќе можат да го подготват населението за сенародно востание се однесуваат иронично. Сите првенци на Организацијата, со исклучок на Груев, Делчев, Сарафов и некои други, во очите на „гемициите“ се носители на нешто архаично, назадно и еснафско и неспособни за големи подвизи. „Гемициите“ одлучно ѝ даваат предност на саможртвата на македонската интелигенција по пат на смели до сатанизам терористички акции, главно против европските институции и капиталот во Турција.

Во кружокот на „гемициите“ влегуваат Ј. П. Јорданов, К. Ив. Кирков, Дим. Мечев, Тод. Органџиев, Ил. Трчков, Тод. Богданов, Георги Богданов, Владимир Пингов, Илија П. Јорданови, Милан Арсов – сите од Велес, Павел Шатов од Кратово, Марко Ив. Бошнаков од Охрид, Дим. Кошчанов и др. Дим. Мечев, Дим. Кошчанов и Марко Ив. Бошнаков започнаа како активисти на Внатрешната организација и отпосле се присоединија кон кружокот. Тие се и малку повозрасни. Сите други се меѓу 18 и 22 години.

⁶³ Во статијата за истиот заговор (Сп. „Илинден“ кн. 5, г. V) Ст. Аврамов дава вакво објаснување: „Гемиции“ – група луѓе веќе простени со животот, кои го пуштиле своето кајче во бурното море, кое или успешно ќе го донесат до брегот или, пак, ќе го разбијат во карпите.

Навистина, има голема доза на наивност и несвесна противречност во вербата, што бомбите на „гемициите“ ги насочуваше главно против Европејците. Слободата ја очекуваа од интервенцијата на Европа, што значи дека биле свесни дека револуционерната Македонија нема сили самата да се справи со турската империја и сепак веруваа дека европската интервенција ќе се предизвика полесно и побрзо преку терор против истите Европејци – преку една борба, која според својата природа кај Европеецот буди одвраќање и која сметана како „анархистичка“, најпакосно се користи од страна на непријателите против македонските борци.

Но, ако терористичката доктрина подлежи на критика, солунските атентатори се најмалку одговорни. Таа се создаде порано и се прифати од револуционери со високи раководни и одговорни функции во Организацијата. Нејзин приврзаник беше и Гоце Делчев. И Сарафовиот комитет и Внатрешната организација ги финансираа динамитските иницијативи на „гемициите“. Квалификувани дипломати Македонци ги поттикнуваа да продолжат по својот пат. Разликата е во тоа што искрено верувајќи во полезноста на методите со употреба на динамит, тие ги применуваа интегрално, со стихиен восхит и со беспримерна саможртва. Би можеле да прашаме – дали таа разлика е во нивна чест?

Атентаторите ги укоруваа, а некои ги укоруваат и сега – зошто самоволно и ненавремено ги извршиле атентатите, наспроти ветувањата и молбите на Централниот комитет да ја одложат акцијата, за да остане како последна резерва на востанието. Тој укор не е неоснован. Но кружокот не отстапи, прво зашто не веруваше дека воопшто може да се крене востание и зашто стравуваше тунелот да не биде откриен. Та само атентаторите ли ја потценуваа силата на организираниот народ? Тие барем не посегнаа врз капиталот на Организацијата, па да го претворат во прав за неосмислени експерименти. И нивните стравувања не беа неосновани: европскиот печат, како што видовме, пишувааше за некакви атентати што претстојат, а дипломатските канцеларии ја предупредија Високата порта да преземе мерки на претпазливост. Целиот кртовски труд на кружокот можеше да пропадне и поради најмала случајност. Судбината на цариградскиот тунел ги вцашуваше. И наместо да бидат изненадени – самите го изненадија непријателот.

Но, сè што би можело да се смета за укор на атентаторите, бледнее пред големината на нивниот дух. Тој дух, што со беспримерно разурнување, гледаме, постигнува страотни ефекти, е исполнет со идеализам и зачудувачки контрасти. Во кусиот период

до експлозијата, основна грижа на Орцето е да го спаси директорот на банката и неговото семејство. Каква морална чистота и колку човечка благородност има во тој гест на суровиот главатар! Тој главатар, кој не отстапува од успешното извршување на започнатото страшно дело, со својата брутална строгост често ги тероризираше другарите заговорници!

Друго нешто, што поразува, е поврзувањето на нивната револуционерна егзалтација, што ја надминала точката на вриење, со една волја толку дресирана, што истакнува речиси натчовечки постигнувања.

Волја за титанска работа под земјата, волја за смрт за време на акцијата.

Смртта се одолжуваше. Таа како нарочно да ги избегнуваше, за да ја провери цврстината на своите рицари. Но, за да се исполни нивниот смртен завет, тие самите ја побараа: едни дрско исправувајќи се пред турските куршуми, други наденувајќи се на војничките бајонети и трети поставувајќи си бомбен експлозив на своето тело.

Така, тие ги разоружаа сите критичари и си ги искупија гревовите за предизвиканите страдања и за пролеаната крв на невини луѓе.

Така, тие го манифестираа насобраниот благороден гнев на својата македонска татковина и на своите сонародници им оставија тестамент со најубавиот пример на саможртвување⁶⁴.

„Ослободителните борби на Македонија“ од Хр. Силјанов, Софија

⁶⁴ „Ослободителните борби на Македонија“ од Хр. Силјанов, Софија.

СОДРЖИНА

КОН ИЗДАНИЕТО - - - - -	5
ПРЕДГОВОР - - - - -	13
ВО МАКЕДОНИЈА ПОД РОПСТВО - - - - -	17
1. Кратово и околината - - - - -	17
2. Младешки желби - - - - -	21
3. Во пансионот во Скопје - - - - -	21
4. Првите бунтовници – комити - - - - -	22
5. Во Солунската гимназија - - - - -	24
6. Ученички бунт - - - - -	25
7. Ученичка ревност и љубопитност - - - - -	30
8. Размислувања, идеи и активности - - - - -	32
9. Ученички „литературно-музички“ вечеринки - - - - -	33
10. Коментари на настани во Македонија - - - - -	36
11. Солун – центар на Македонија - - - - -	37
12. Внатрешната македонска револуционерна организација - - - - -	37
13. Критики и осуди на претставниците на бугарската духовна власт - - - - -	38
14. Проценка на учителите-предавачи и чудна критика на учителот по турски јазик - - - - -	38
16. Една турска преоценка за Солунската бугарска гимназија - - - - -	41
17. Посети на манастирите „Св. Јоаким Осоговски“, „Св. Гаврил Лесновски“ и „Св. Пантелејмон“ - - - - -	42
18. Виничката афера и апсењето на Јосиф Даскалов - - - - -	47
19. Првите разочарувања и нови кадри во револуционерната организација - - - - -	49
20. Првиот ученички конспиративен кружок - - - - -	52
21. Кружоци и конспирации - - - - -	54
22. Криењето на Константин Кирков и на Тодор Богданов - - - - -	55
23. Засилување на легалната и на нелегалната дејност во Бугарија и во Македонија - - - - -	56
24. Обид за убиство на Султан Абдул Хамид - - - - -	57
25. Планот за минирање и уривање на Отоманската банка во Цариград - - - - -	59

26. Паралелна акција и во Солун, повторно спроти Отоманската банка - - - - -	62
27. Започнување со копањето на тунелот под земја - - - - -	64
28. На пат за Цариград - - - - -	66
29. Исповед на двајца другари - - - - -	68
30. На работа во тунелот - - - - -	70
31. Дебата и караница - - - - -	74
32. Повторно на работа во тунелот - - - - -	75
33. Следење и криење - - - - -	76
34. Спор за едно писмо - - - - -	77
35. Обид за брза набавка на динамит - - - - -	78
36. Привршување со работата во тунелот - - - - -	80
37. Улично куче - - - - -	80
38. Во очекување на динамитот - - - - -	82
39. Апсењето на Сл. Мерџанов и на останатите конспиратори - - -	85
40. Во затвор - - - - -	88
41. Првиот распит - - - - -	89
42. Разговор со еден Бугарин-шпион - - - - -	91
43. Односи и кореспонденција во затворот - - - - -	92
44. Животот во затворот - - - - -	95
45. Разговор со затвореникот Осман ефенди - - - - -	97
46. Сл. Мерџанов бара средство и начин за да се самоубие - - - -	98
47. Ослободувањето - - - - -	100
47. Повторно во затворот во Стамбол - - - - -	104
48. Мојот разговор со Ахмет-беј - - - - -	107
49. Срдечен прием од затворениците – Тракијци - - - - -	109
51. На пат за Солун - - - - -	110
53. Во Солунскиот привремен затвор - - - - -	111
54. Во колона од Солун за Скопје - - - - -	112
55. Во Кукуш - - - - -	113
56. На пат кон Дојран – Струмица - - - - -	114
57. Струмица – Штип - - - - -	115
58. На пат кон Св. Николе - - - - -	116
59. Премреже - - - - -	117
60. Од Свети Николе преку с. Сушица за Скопје - - - - -	118
61. Во затворот во Скопје - - - - -	119
62. Во Скопје - - - - -	120
63. Во возот на пат за Куманово - - - - -	125
64. Во Куманово - - - - -	126
65. На пат за Кратово - - - - -	127
66. Интерниран во Кратово - - - - -	128
67. Вознемирувачка телеграма - - - - -	136
68. Бегството од Кратово - - - - -	137
68. Чудна авантура на турско-бугарската граница - - - - -	140

69. Во Ќустендил - - - - -	141
70. Радомир – Софија - - - - -	143
71. Во Софија со П. Манџуков - - - - -	143
72. По „невестите“ во Цариград и во Солун - - - - -	147
73. Откривањето на тунелот во Цариград - - - - -	149
74. Славе Мерџанов - - - - -	152
75. Петар Соколов - - - - -	154
Сл. Мерџанов – П. Соколов - - - - -	155
78. Со Тр. Христов и П. Бошнаков - - - - -	156
77. Подготовките на Солунскиот заговор - - - - -	162
78. Револуционерни четива - - - - -	162
79. План и поделба на работата - - - - -	163
80. Привлекувањето на Д. Мечев - - - - -	166
81. Разделбата - - - - -	167
81. Прибирање и криење на првиот динамит во Ќустендил - - - - -	171
82. Совети и упатства од Иван Коларов - - - - -	175
83. Меѓу Ќустендил и границата - - - - -	176
84. Состанок во Софија - - - - -	177
85. Престојот во Софија – спор и тепачка - - - - -	179
86. Пренесувањето на динамитот од Софија преку Цариград во Солун - - - - -	181
87. Дуќанот – бакалница и прикривањето однадвор - - - - -	185
88. Македонци комити – терористи во Солун - - - - -	186
89. Прашањето со 1000-та килограми динамит - - - - -	189
90. Борбите меѓу централистите и врховистите во 1902 година - - -	192
91. Обиди за помирување меѓу двата табора – врховисти и централисти - - - - -	197
92. Горноџумајското востание - - - - -	197
93. Грофот Ламсдорф во Софија - - - - -	203
94. Грешки и разочарувања - - - - -	205
95. Напорите за вооружување - - - - -	207
96. ЦК на ВМРО и општиот развој на македонското револуционерно движење - - - - -	209
97. Нашиот спор со ЦК на ВМРО и Ив. Гарванов - - - - -	211
98. Контактите и односите во кружокот - - - - -	212
99. Снабдување со нов динамит и средства - - - - -	217
100. Со Димитар Мечев во Софија - - - - -	219
101. Ќустендил – граница – Кочани - - - - -	222
102. Овчарска дружина - - - - -	224
103. Курирот Геро од с. Саса - - - - -	226
104. Во село Сажденик - - - - -	230
105. Во с. Мишино – Кочанско - - - - -	231
106. Средба во с. Оризари, Кочанско - - - - -	233
107. Снабдувањето со пасош - - - - -	234

108. На пат за Солун преку Одрин - - - - -	235
109. Минарањето на Отоманската банка - - - - -	238
110. Пристигнувањето на Димитар Мечев - - - - -	238
111. Еден „погоден момент“ - - - - -	239
112. Распределбата на динамитот и подготвувањето на бомбите - - -	241
113. Изговор за криење од полицијата - - - - -	242
114. Ризик од сомнеж или разоткривање - - - - -	242
115. Една случајност - - - - -	243
116. Друга случајност - - - - -	243
117. Осигурувањето на Орце П. Јорданов - - - - -	244
118. Пристапување кон реализација - - - - -	246
119. Средбата на Д. Мечев со Даме Груев - - - - -	247
120. Зошто е донесена одлука да се оштети некој француски трговски брод - - - - -	249
Од Мемоарите на Тахсин паша, главен секретар на Султан Абдул Хамид - - - - -	252
121. Планот за реализација - - - - -	255
122. Во очекување на бродот „Гвадалкивир“ - - - - -	255
123. На пат за „Гвадалкивир“ - - - - -	257
124. На бродот „Гвадалкивир“ - - - - -	259
125. Потпалување на експлозивот - - - - -	261
126. „Гвадалкивир“ во пламен - - - - -	262
127. Во хотелот „Партенон“ - - - - -	268
128. На пат за Скопје - - - - -	270
129. Моето апсење на станицата во Скопје - - - - -	271
130. Назад кон Солун - - - - -	272
131. Во Солунскиот привремен затвор - - - - -	275
132. Првата ноќ во затворот - - - - -	277
133. Бркотница - - - - -	278
134. Реализација - - - - -	279
135. Тунелот - - - - -	285
136. Воената состојба и првите репресалии - - - - -	286
137. Првиот распит пред воениот суд - - - - -	287
138. Судската истрага - - - - -	294
139. Во затворот Беас куле - - - - -	295
140. Во ќелијата - - - - -	297
141. Сновидение - - - - -	297
142. Читање на пресудата пред судот - - - - -	302
143. Пресудата за заговорниците - - - - -	304
143. Во централниот затвор Еди куле - - - - -	306
144. Извештај на италијанскиот генерален конзул во Солун до италијанскиот министер за надворешни работи - - - - -	308
145. Јордан П. Јорданов (Орцето) – (1881 – 1903) - - - - -	311
146. Константин Ив. Кирков (1882 – 1903) - - - - -	315

147. Димитар Мечев (1870 – 1903)-	318
148. Илија Трчков (1884 – 1903) -	320
150. Истомисленици, соработници и јатаци -	321
149. Владимир Пингов (1863 – 1903) -	321
Двајцата металци -	326
Во Велес -	327
150. Во централниот затвор -	328
151. Иван Гарванов во централниот затвор -	329
152. Почеток на процесот на Ив. Гарванов и неговите другари -	337
153. Иван Гарванов на заточение -	338
154. Животот во централниот затвор -	338
155. Главниот инспектор Хилми паша во посета на затворот -	343
156. Кој и што беше Хилми паша? -	343
157. Буџетот на Македонија -	348
158. Амнестија -	350
159. Животот во затворот по амнестијата -	351
160. Реформи во централниот затвор -	357
161. Во заточение -	359
162. По дваесет години... -	360
163. Заклучок -	361
Примерот на „гемиџиите“ -	363
Во спомен на „гемиџиите“ -	364
Солунските атентати -	365

Павел Шатев
МАКЕДОНИЈА ПОД РОПСТВО
Солунскиот заговор (1903)
Том 7

Издавачи

Државен архив на Република Македонија
Македоника литера

За издавачиџе

Д-р Зоран Тодоровски
Ленче Тосева

Уредник

Нове Цветаноски

Превод

Предраг Димитровски

Приредил

Д-р Зоран Тодоровски

Лекџура

Александра Тимковска

Обликување на корица

Кочо Фиданоски

Компјутерска обработка за печат

Снежана Бошковска

Печат

Европа 92

Кочани, 2013

Тираж

500 примероци

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски",
Скопје

94(497.7):323.285(495.622)"1903"(093.3)

ШАТЕВ, Павел

Македонија под ропство : Солунскиот заговор (1903) : подготовка и исполнување. #Т. #7 / Павел Шатев ; превод Предраг Димитровски ; приредил Зоран Тодоровски. - Скопје : Државен архив на Република Македонија : Македоника литера, 2013. - 368 стр. : илустр. ; 25 см

Фусноти кон текстот

ISBN 978-9989-622-96-0 (Архив)

ISBN 978-608-4614-43-2 (Мак. лит.)

а) Шатев, Павел (1882-1951) б) Историја на Македонија - Солунски
агентат - 1903 - Мемоари
COBISS.MK-ID 95277834
